

81.2.370
748

О.Б.Ткаченко

УКРАЇНСЬКА
МОВА

СЬОГОДЕННЯ Й ІСТОРИЧНА
ПЕРСПЕКТИВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О.О. ПОТЕБНІ

ОРЕСТ ТКАЧЕНКО

УКРАЇНСЬКА
МОВА:
СЬГОДЕННЯ
Й ІСТОРИЧНА
ПЕРСПЕКТИВА

*ПРОЕКТ
«НАУКОВА КНИГА»*

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2014

Працю знаного мовознавця, члена-кореспондента Національної академії наук України О.Б. Ткаченка присвячено українській мові в усіх труднощах її становлення, що дістають всебічне висвітлення (географічне, історичне, соціолінгвістичне, культурологічне тощо) у зіставленні з відповідними ситуаціями інших мов світу, а також засобам подолання кризових моментів їх розвитку.

Написана в популярній формі, книга призначається всім шанувальникам української мови. Вона буде особливо необхідною для державних службовців, політиків, викладачів вищих навчальних закладів, учителів, студентів.

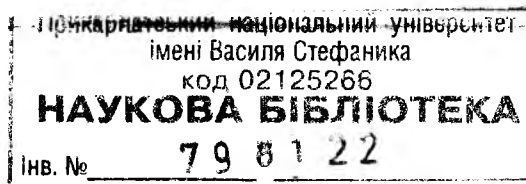
Науковий редактор

доктор філол. наук, професор, академік НАН України Г.П. Півторак

Рецензенти:

доктор філол. наук, професор В.П. ПОНОМАРЕНКО,
доктор філол. наук, професор Н.М. СОЛОГУБ

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України*

*Видання здійснено за державним замовленням
на випуск видавничої продукції*

Науково-видавничий відділ філології,
художньої та словникової літератури

Редактори Г.С. Балабан, О.М. Ставнича

© О.Б. Ткаченко, 2014
© НВП «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2014

ISBN 978-966-00-1448-0

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Пропонована праця під назвою “Українська мова: сьогодення й історична перспектива” складається з таких двох частин:

1) уже опублікованої, але вичерпаної накладом книжки “Українська мова і мовне життя світу” (К., 2004), куди внесено певні уточнення. Ця книга отримала престижну Премію імені О.О. Потебні НАН України (2007);

2) малопрístupної частини колективної монографії, де вона виступає під назвою “Проблеми захисту мов і мовного відродження” (Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: Монографія. — К., 2007. — С. 5—129). Тут її назву дещо змінено: “Проблема мовної стійкості у захисті і відродженні мов”.

Оскільки обидві частини змістовно між собою пов’язані, однак, навіть будучи опублікованими, лишаються, по суті, поза читачьким засягом, а теми, в них порушені, й досі, на жаль, є гостро актуальними, здається доцільним подати їх в одній книзі, що автор і робить у нинішньому виданні, спонуканий до цього не тільки власним переконанням, а й настійливими намовляннями колег, друзів і знайомих.

Сподіваємося, що пропонована книга, яким би не було її сприйняття як із боку прихильників української мови, так і її супротивників, виявиться корисною в процесі теоретичного і практичного розв’язання порушених у ній складних питань.

Автор заздалегідь просить вибачення у читачів цієї книги за можливі неодноразові повтори часткових тем у ній. Звичайно, можна було б звести їх до мінімуму або зовсім уникнути. Проте це не видавалося слушним насамперед з тих міркувань, що ці теми кожного разу, як правило, висвітлюються в зв’язку з різними обставинами. Тому виникала б загроза, що несамохіть, скорочуючи відповідні місця, ми тим самим можемо значно збіднити зміст пропонованої праці за відомим висловом-загадкою: “Що таке телеграфний стовп? — Це добре відредагована сосна”. Саме виходячи з цього, автор не

вважав за можливе подібне скорочувальне редагування. Тим більше, що порушені теми, як надзвичайно багатоаспектні, вимагали відповідно й багатоаспектного підходу.

Цим би й хотілося закінчити це “Переднє слово”, віддаючи на суд читача свою працю.

Безперечно, повторюємо, не одне в ній може видатися, особливо як на свіжого читача, не втаємниченого в проблематику, і дискусійним, і навіть суперечливим. Але гадаємо, що навіть і в цьому можна вбачати сенс цієї книги, бо, як відомо, саме в дискусіях і суперечках народжується істина.

УКРАЇНСЬКА МОВА І МОВНЕ ЖИТТЯ СВІТУ

ПЕРЕДМОВА

Пропонована увазі читачів праця може дещо здивувати того, хто стежив за попередніми книжковими виданнями й іншими публікаціями її автора, здавалося б, різкою зміною тем. Справді, до цього часу він працював у галузі, дуже далекій від сучасності і... від української мови. Його, щоправда, цікавили мовні контакти, у тому числі й тема загибелі мов та наслідки цього, проте або в широкому теоретичному розумінні, яке охоплювало різні мови світу, але майже не стосувалося української, або ж мовні зв'язки палеолінгвістичного характеру, тобто стосовні більш-менш віддалених мовних ситуацій. Зокрема, в центрі уваги попередніх трьох книжок опинилася реконструкція нині мертвої фіно-угорської мерянської мови та обставини її остаточного зникнення¹. Проте сам вибір зазначених тем стимулювався значною мірою загрозливим станом української мови, який склався в той період, коли писалися ці праці, і який, до речі, повністю ще не усунено. Життя в цей час із надзвичайною гостротою поставило перед українським народом і перед українською мовою питання “Бути чи не бути?” Адже функції мови, її вживаність під тиском тогочасних обставин катастрофічно звужувалися. Так само буквально на очах (від перепису до перепису) зменшувався відсоток українців, що визнавали українську мову за рідну. Український мовознавець, небайдужий до долі своєї мови, мав би відповісти на питання про причини цього стану та шляхи його подолання. Однак у зазначений період, коли водночас, з одного боку, всіма засобами, і замаскованими, і відкритими, українська мова витискала з життя, а з другого, про це аж ніяк не рекомендувалося

¹ *Ткаченко О.Б.* Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. — К., 1979. — 298 с.; *Його ж.* Мерянский язык. — К., 1985. — 207 с.; *Його ж.* Очерки теории языкового субстрата. — К., 1989. — 207 с.

писати (навпаки, в усіх дозволених працях вимагали говорити про небувалий розквіт української мови), годі було сподіватися сказати про це відкрито. Працю, у якій би все це називалося своїми словами, просто не дозволили б надрукувати. Її хіба що можна було б випустити як працю “самвидаву”, що б потягло за собою застосування відповідних “оргвисновків” щодо її автора, причому без жодної гарантії, що ця книжка стане принаймні широковідомою. За таких умов залишалася єдина реальна можливість працювати в актуальному напрямі, зумовленому кризовою ситуацією української мови, а саме знаходячи в історії мов світу соціолінгвістичні випадки, що більшою або меншою мірою подібні до становища української мови, коли та чи інша мова гинула або залишалася живою (чи й “воскресала”, як, наприклад, відроджений іврит), з’ясовувати причини і наслідки, пов’язані з тим чи іншим варіантом долі відповідних мов. Таку дослідницьку роботу годилося б порівняти з працею медика, терапевта і патологоанатома, який, аналізуючи і зіставляючи між собою випадки видужань і смертей, пов’язаних із певною хворобою, намагався б з’ясувати причини, що забезпечують повернення до здоров’я або призводять до смерті. Зрозуміло, що ширшим було б коло залучених соціолінгвістичних ситуацій, то надійнішими й обґрунтованішими мали б бути і зроблені з них висновки. У такий спосіб, зовсім не називаючи ймення “української мови” або згадуючи її цілком побіжно, начеб при цій роботі вона дослідника аж ніяк не цікавила, можна було здобути дійсно дуже цінний і гостроактуальний матеріал, що міг прислужитися саме для неї. Так поступово нагромаджувалися факти і формувалися висновки до майбутньої можливої за сприятливих обставин праці, що могла б мати теперішню її назву. Те, що в центрі уваги дослідника опинилася маловідома, мертва нині фіно-угорська мова, впливало з кількох причин: 1) бажання висвітлити одне з найважливіших і водночас найменш ясних джерел розбіжностей між українцями та росіянами і їхніми мовами, а саме найприступніший з їхніх субстратів — фіно-угорський, що заважив на долі російського народу, його культури і мови. Це бажання цілком природне, бо автор походить зі Слобожанщини, де обидва народи близько стикаються, та й сам, як українець, має генетичні пов’язання з росіянами; 2) контрастності фіно-угорських і слов’янських, російських, мовних фактів, що давало змогу легше їх реконструювати, ніж будь-які інші; 3) близькості періоду остаточного занепаду реконструйованої

мерянської мови до нашого часу, що дозволяло простіше відтворити соціолінгвістичну картину цього занепаду; 4) із того, що занепад і зникнення мерянської мови¹, особливо в останній період її існування, відбулися, безперечно, під впливом російської мови, що її тискові з середини XVII ст. піддана також українська. Усе зазначене поступово наближало автора нинішньої праці до своєї теми, причому стосувалося це навіть мови, якою подібна робота мала бути написана, бо початково праці, що виходили у вигляді статей і стосувалися тем субстрату, писалися і видавалися українською мовою. Українською було навіть розпочате написання першої книжки, присвяченої мерянській мові, і лише згодом, коли цілком ясно визначилося основне коло її читачів — росіян, що цікавляться фіно-угорськими субстратними джерелами своєї мови, і представників фіно-угорських народів, як правило, краще обізнаних із російською, ніж з українською мовою, він мусив перейти на російську. Дві наступні книжки, що значною мірою розвивали ту саму тему, логічно було писати також російською мовою. Проте, оскільки із соціолінгвістичного погляду за своєю проблематикою ці три книжки були щільніше пов’язані з українськими, ніж російськими мовними питаннями (незважаючи на існування своїх “вузьких місць”, природних для кожної мови, російська мова не зазнає поки що безпосередньої кризи, що б загрожувала самому її життю), цілком доречним було повернення до викладу українською мовою, як тільки виявився безпосередній зв’язок висвітлюваних лінгвістичних явищ з українською темою. Втім порушені в цій праці проблеми не раз виходять далеко за межі суто українських мовних явищ і могли б становити інтерес і для неукраїнців, краще обізнаних з російською мовою, у тім числі й росіян, а також представників російськомовного населення взагалі, що мешкають в Україні, тому автор прагнув би, щоб вона з’явилася і в російській версії.

Отже, цей матеріал є наслідком ознайомлення із соціолінгвістичним станом і розвитком різних мов світу (особливо якщо в цім розвитку були кризові моменти) порівняно з українською на основі як власних спостережень, так і вивчення відповідної літератури, а також результатом тривалих роздумів, пов’язаних із цим.

¹ За припущенням автора, на підставі лінгвістичних даних час остаточного зникнення мерянської мови міг припадати на період 1730—1750 рр.; докладніше див.: *Ткаченко О.Б.* Очерки теории языкового субстрата. — Київ, 1989. — С. 153—155.

Кристалізації та остаточному формуванню цих спостережень, вивчень і роздумів як певної цілісності значною мірою сприяли лекції спецкурсу, що під назвою пропонованої книжки читався українською мовою студентам-філологам Київського університету, російською — студентам, що спеціалізувалися з іноземної (англійської і німецької) філології, географам і біологам Мелітопольського педінституту у 1990—1992 рр. Допомогали цьому й доповіді на аналогічні теми, виголошені у той самий час і пізніше перед колегами-філологами. Усім їм, хто своїм зацікавленням, прийняттям, співчуттям, питаннями, а часом і критичними зауваженнями допоміг авторові в написанні цієї книжки, він радо складає свою ширю і глибоку подяку, сподіваючись на дальші зауваги, які могли б сприяти поглибленню змісту і вдосконаленню викладу думок пропонованої праці¹.

¹ З огляду на можливі дальші критичні зауваги стосовно Росії видається незайвим одразу з'ясувати, про яку Росію йдеться. Під Росією в цих випадках мається на увазі не Росія як етнічна територія росіян, а багатонаціональна держава Російська імперія, традиції якої (лише в дещо замаскованому вигляді) успадкував і продовжив СРСР.

ВСТУП

Нова українська літературна мова на народній основі, формуючись упродовж віків, народилася, однак, остаточно лише на зламі XVIII й XIX ст. І відразу ж, майже одночасно з її народженням, виникла тривога щодо її довговічності й побоювання, що тільки-но народжена мова ось-ось помре. Цей неспокій не вщухав мало не дотепер. Ще автор першої української граматики О.П. Павловський¹ характеризував українську мову як “зникаюче наріччя”, писав, що вона є “ані мертвою, ані живою мовою”. Слідом за ним про загибель цієї зовсім недавно народженої мови заговорив поет-романтик Амвросій Метлинський у баладі “Смерть бандуриста” (видрукуваній уперше 1839 р. в Харкові), оспівавши це як неминучу національну трагедію:

Грім нашли на нас, Боже, спали нас в пожарі,
Бо і в мені, і в бандурі вже глас завмирає!
Вже не гримітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає!²

Непокоїть доля української мови і Шевченка, що повернувся із заслання, можливість її смерті для нього така сама виразна реальність, як і для його попередників, хоч це початок другої половини XIX ст. У вірші, присвяченому Маркові Вовчку, він пише:

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало³...

¹ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия. — СПб., 1818. — С. II, IV.

² Українські поети-романтики. — К., 1987. — С. 134.

³ Шевченко Т. Кобзар. — К., 1964. — С. 499.

І вже наш сучасник Дмитро Павличко закликає українську мову не заснути як у труні в самих книжках, благаючи її: “Дзвени в моїм і в правнуковім домі!”¹. І навіть тепер для української мови ще не настав той час, коли можна бути цілком упевненим щодо її майбутнього. Фактично тільки на західних землях України, особливо в Галичині й на Західній Волині, українська мова розвивається і функціонує цілком нормально. Тим часом і в Центральній Україні, а особливо на її крайньому сході та півдні, становище української мови дуже хитке і непевне. Тут її в усіх функціях, властивих нормально розвиненій і вживаній сучасній літературній мові, сильно потіснила російська мова, причому, — як не прикро це визнати, — навіть серед українців, значний відсоток яких настільки втратив національну свідомість, що під час переписів подає як рідну замість української російську мову. Постає питання: “Як сталося таке, що народ, який живе мало не в центрі Європи, налічує близько 50 мільйонів осіб, заселює землю надзвичайної родючості, багату на різноманітні копалини, опинився в настільки жалюгідному становищі, що за 200 років не спромігся забезпечити ані свого існування як народу, ані захистити і повністю зміцнити позиції своєї мови?” Нам усім, хто вважає цю мову рідною, болить це питання, що стоїть грізним фатумом, зависло як дамоклів меч, над головою не одного покоління українців. А коли болить, коли наша мова хвора чи ми хворі і не можемо забезпечити її здоров’я чи навіть життя, то, природно, постає потреба встановити правильний діагноз цієї хвороби і знайти по змозі проти неї ліки.

Важливішим видається навіть перше, бо правильно зрозуміти характер захворювання — це вже значною мірою наблизитися до відповідного методу лікування. І якщо вже вдаватися до медико-біологічних аналогій, дозволимо собі, порівнюючи мову з живою істотою (хоч би й тому, що мови, як відомо, народжуються, живуть і помирають), навести ще два образи з тієї самої сфери. Можна досліджувати, так би мовити, анатомію мови, її будову (звуки, граматичні й словотвірні форми, слова, фразеологічні звороти, речення), а можна вивчати її фізіологію, тобто як функціонує, як живе її організм. У розвитку різних мов світу не бракувало моментів, тимчасових або тривалих періодів занепаду (“захворювань”), загибелі окремих мов, їхнього поступового зміцнення після критичних періодів (“видужувань”) і навіть воскре-

сінь, відроджень після стану, цілком порівнянного зі станом летаргії (або й клінічної смерті). Ці численні приклади з життя мов світу допомагають зрозуміти причини занепаду української мови, дають змогу, принаймні в загальних рисах, збагнути, у який спосіб може бути подолане її нинішнє кризове становище.

Висвітлення сучасного стану української мови вимагає насамперед з’ясування бодай у найстислішому викладі особливостей формування і розвитку української мови у пов’язанні з *місцем* її поширення і її існування *в часі*. Уже тут із доконечності українська мова має розглядатися у зв’язку як з історією українського народу, її носія, так і з іншими мовами, передусім суміжними, з якими вона контактувала протягом історії і з якими пов’язана тепер.

Крім класифікації мов горизонтальної, коли беруться до уваги генетичні й територіальні зв’язки і зумовлена ними більша або менша близькість мов, у процесі історичного розвитку мови посідають вищі чи нижчі шаблі у світовій ієрархії мов з огляду на їхню більшу чи меншу поширеність і зважаючи на це, їх важливість як засобу спілкування в межах окремої країни, групи країн або світу. Висвітлюючи особливості життя української мови на тлі життя мов світу, важливо з’ясувати і цей аспект існування й розвитку мов, щоб уявити *соціолінгвістичну* (оцінювальну з боку суспільства) *класифікацію* мов світу і місце української мови в ній.

Говорячи про соціолінгвістичну класифікацію мов світу і про місце української мови в ній, не можна не порушити, як уже зазначено, проблеми поцінування мови, а оскільки в основі більшого чи меншого знання і визнання мови лежить вартість тієї культури, яку вона репрезентує, не можна оминати питання цінності *української культури* на тлі інших культур світу як з погляду вже створеного, так і тих перспектив, що їх може мати українська культура.

Розвиток світової культури, репрезентованої всім розмаїттям національних культур і мов, як найважливіших представників культур, мимохіть ставить питання про шлях розвитку людства в цілому — *вестиме* він *до збереження* і навіть (якоюсь мірою) до дальшого збільшення *багатомовності людства* чи, навпаки, *до поступового її згортання*. Попри всю гіпотетичність цього питання, а отже, й відповіді на нього, спроба порушити його має принципово важливе значення як для розуміння мовного життя світу в цілому, так і (особливо) для української мови. Адже загальновідомо, що, зокрема, у межах колишнього Радянського Союзу з

¹ Павличко Д. Любов і ненависть: Вірші та поеми. — К., 1983. — С. 167.

явно нігілістичною стосовно інших, неросійських, мов і культур метою всіляко підтримувалися і заохочувалися футурологічні прогнози, що віщували віддалене або навіть дуже близьке перетворення всього людства на якийсь одномовний суперетнос. Метою подібних “віщувань” було якоюсь мірою змусити неросійські народи змиритися з їхньою прогресуючою мовною асиміляцією, тобто росіянізацією, — мовляв, це неминучий і не тільки прогресуючий, а й *прогресивний* процес, адже цим шляхом піде й усе людство, а що російська мова найпередовіша, бо саме російський народ очолив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, то й цілком можливо, навіть мало не обов’язково, загальносвітовою стане російська мова (певна річ, трохи збагачена елементами інших мов світу). Недарма дуже часто при цьому наводжувано й відповідну цитату з В. Маяковського: “Да будь я и негром преклонных годов, и то без унынья и лени я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин...” Ось бачите, і негр уже готовий вивчити російську мову, а ви чомусь опинаєтесь, чіпляєтесь за свої національні (а може, *націоналістичні* замість єдиної інтернаціональної російської?) мови. А тому в пропонованій праці не можна оминати і цього питання.

Для того, щоб врешті-решт зрозуміти як типовість певних рис українського мовного розвитку в його соціолінгвістичному аспекті, так і його специфіку, не можна обійти ще двох важливих проблем. На шляху до свого національного самоствердження кожен народ світу йшов і своїм особливим шляхом мовного самоствердження. Адже мова — чи не найважливіший елемент національної культури. Кожна мова не відразу діставала визнання як серед народу, свого носія, так і серед інших народів і мов світу. *Шляхи мовного самоствердження* були дуже різними, проте можна визначити серед них кілька найтипівіших. Це дасть згодом змогу, по-перше, виявити ті особливості мовного самоствердження, які найближче стоять до шляху в цьому напрямі українців, а по-друге, виявити з-поміж них ті риси, які є найбільш поширеними і властивими для народів, що мовно самостверджуються, використати цей *історичний досвід народів світу* стосовно українців як відповідні рекомендації.

МІСЦЕ УКРАЇНИ Й УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА КАРТІ СВІТУ (ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Говорячи про долю (і недолю) української мови, аж ніяк не можна оминати місця її народження і дальшого поширення — України і її місця на карті світу, де вона розташована або з чим межує. Адже з’ясувати місце поширення мови — це вже великою мірою й розкрити причини і передумови, які визначали особливості її розвитку. Як відомо, переважна більшість мов світу не є самотніми, а має більш чи менш близьких мовних родичів. Якщо деякі з мов, наприклад мова бурушаскі в Індії чи баскійська мова в Іспанії і Франції, виступають ізольовано, то причиною цього здебільшого є те, що інші мови, споріднені нині ізольованій, свого часу вимерли (цілком можливо, що саме так сталося і з зазначеними мовами) або (у цьому разі йтиметься про брак близькоспоріднених мов) це пояснюється тим, що історичні обставини не дали мові змоги поширитися, у тому числі й серед інших народів, чи ці ж обставини призвели до зникнення готових до постання близькоспоріднених мов. Так, якщо серед індоєвропейських мов існує албанська група, що складається з самої лише албанської мови, то причина цього в тому, що албанська мова (на відміну, зокрема, від слов’янських) не спромоглася поширитися поза етнічно-мовні межі Албанії і витіснити інші мови. Як правило, подібне поширення мови і засвоєння її носіями (первісно) інших мов веде до виникнення різних субстратів (залишків рис попередньої мови в новозасвоєній), які, врешті-решт, впливаючи на новозасвоєну мову, ведуть до її перетворення. Тим самим замість однієї з’являється кілька близькоспоріднених мов. Оскільки албанська мова залишилася поширеною серед самих албанців, вона так і зосталася єдиною. Інакша ситуація склалася із грецькою мовою. З того, що еллінізації, тобто переходові носіїв кількох різних інших мов на грецьку, було під-

дано значну частину народів Східного Середземномор'я, мало б впливати, що на цій підставі тут мусили б виникнути різні відмінні один від одного грецькі діалекти, які з плином часу при їхній ізоляції могли б розвинутися в окремі грецькі мови. Проте так не сталося тому, що внаслідок пізнішої арабізації еллінізованого населення всі ці грецькі діалекти зникли (замість них виникли арабські діалекти, на які, цілком можливо, в дальшому чекає доля стати зародком окремих близькоспоріднених арабських мов). Таким чином, історичні обставини не дали грецькій мові "породити" своїх нових "дочок" — кілька нових близькоспоріднених грецьких мов. Залишилася сама грецька літературна мова і, шоправда, нерідко дуже віддалені діалекти (наприклад, тавро-румейський на півдні України і в Криму). Однак через те, що кількість носіїв цих ідіомів¹ незначна, до того ж жоден із них не спромігся здобути статусу державної мови (це могло б відбутися, якби відповідне грецькомовне населення було достатньо численним, щоб опанувати певну територію), ці діалекти так і залишилися щодо грецької мови Греції лише менш або більш віддаленими наріччями, шонайбільше — культивованими в певних обмежених функціях із власною писемною традицією мікромовами. На останню роль, як видається, міг би, зокрема, претендувати вже згаданий тавро-румейський діалект, бо ним свого часу творилася, а частково й тепер твориться власна оригінальна література. Проте через звуження простору поширення грецької мови і в тім числі випадіння з нього початково еллінізованих народів зникли підстави для виникнення кількох близькоспоріднених самостійних грецьких мов (макромов). Тим самим у родині індоєвропейських мов грецька група (підродина) репрезентована лише однією мовою.

На відміну від згаданих мов, що тепер не мають жодної близькоспорідненої і навіть далекоспорідненої щодо себе мови, українська мова належить до широко розгалуженої мовної сім'ї. Як одна зі слов'янських мов, вона через проміжні ланки найближчої і чимраз дальшої спорідненості пов'язана з іншими мовами індоєвропейської мовної сім'ї, а можливо, навіть із ширшим колом мов,

¹ Термін *ідіом* позначає, в розумінні автора, будь-яке більш або менш своєрідне мовне утворення — макромову, мікромову (спеціально культивовану, у тім числі на письмі, особливий діалект, *лінгвістичну* мову), діалект, або наріччя, говір, говірку, арго тощо, уживаючися як їхнє загальне позначення. У фразеологічному розумінні пропонується для уникнення непорозумінь застосовувати лише термін *ідіоматизм*.

оскільки існує припущення про входження самої індоєвропейської сім'ї у ще ширшу суперсім'ю мов — ностратичну (або бореальну), куди мають увиходити також сім'ї — уральська (із фіно-угорським та самодійським відгалуженнями, а можливо, як окремим відгалуженням, також із юкагирською мовою), алтайська (з тюркським, монгольським, тунгусо-манжурським відгалуженнями, сюди ж, імовірно, входять мови корейська і — менш певно — японська, що має алтайські і малайсько-полінезійські риси), картвельська, дравідійська, афразійська (до основних відгалужень якої належать семітські і хамітські мови)¹. У межах цілком доведеної і прийнятої в науці системи спорідненості мов світу українська мова становить насамперед одну з мов підгрупи східнослов'янських мов, куди крім неї, входять також російська й білоруська. Є підстави твердити, що в східнослов'янській підгрупі українська за низкою своїх рис протистоїть російській та білоруській. Отже, східнослов'янське угруповання в свою чергу поділяється на відгалуження: північне, куди входять російська і білоруська мови, і південне, репрезентоване самою українською мовою. Особливо переконливо відмінність мов, належних до обох груп, виявляється у фонетиці:

1) твердість приголосного перед *е* в українській (*небо, мене*) — м'якість відповідно у російській і білоруській (*небо, меня; неба, мяне*);

¹ Існує також думка щодо початкової спорідненості всіх мов Землі, яку свого часу висунув італійський лінгвіст А. Тромбетті у праці "Єдність походження мови" (*L'unità d'origine del linguaggio*. — Bologna, 1905) і яку нині на значно ширшому матеріалі обгрунтував видатний український мовознавець О.С. Мельничук (*Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков мира // Вопр. языкознания*. — 1991. — № 2/3) і доводить молодий український дослідник Ю.Л. Мосенкіс (*Мосенкіс Ю.Л. Теоретичні аспекти поглибленого діахронічного дослідження основної лексики: До проблеми гіпотетичного первісного мовного стану як найдавнішого етапу до історії української мови*. — К., 1997). У разі остаточного обгрунтування і прийняття цього погляду слід було б погодитися з думкою про виникнення людства і його *єдиної* і *однієї* на той час мови в якомусь одному місці земної кулі. Постанова кількох або згодом і багатьох мов і виникнення внаслідок їхнього розпаду кількох споріднених мовних сімей, слід було б розглядати як пізніше явище, спричинене розселенням людства з цього місця його зародження по всій Землі. У такому випадку й ті мови, що тепер вважаються ізольованими, мали б розглядатися лише як відгалуження єдиної мови людства. Проте на сучасному етапі дослідженості цю думку можна сприймати лише як *гипотезу* обгрунтовану гіпотезу. У разі її доведення можна було б говорити про українську мову споріднену (різною мірою) з усіма мовами Землі.

2) зникнення в українській мові протиставності голосних фонем *і* (и) — *ы*, що злилися в один звук (*тихий, ми*) — збереження його в російській та білоруській (*тихий, мы; ціхі, мы*);

3) перехід *ѣ* в усіх позиціях, а *о, е* в новому закритому складі в *і* в українській мові (*хліб, ніч, піч*), перехід *ѣ* в *е* і збереження *о, е* в новому закритому складі в російській і білоруській (*хлеб, ночь, печь; хлеб, ночь, печ*);

4) збереження *д, т* перед голосними переднього ряду *е, і* в українській (*день, тінь*) — перехід *д, т* перед *е, і* в дз, ц у білоруській і тяжіння до цього в російській мові (*дзень, цень; день, тень*, фон. *д'ень, т'ень*)¹;

5) брак акання в українській мові (*вода, вона*) — його наявність у російській і білоруській (*вода*, фон. *вада; она*, фон. *ана; вада, яна*);

6) наявність м'якого первісного *ц* в українській мові (*місяць, отець*) — його ствердіння в російській та білоруській (*месяц, отец; месяц, айцец*);

7) наявність м'яких *ш, ж* в українській мові (*наші, ножі*) — їхнє повсюдне ствердіння в російській і білоруській (*наши, фон. наши*), *ножи*, фон. *нажы; наши(я); нажы*).

Є розбіжності між українською, з одного боку, і російською та білоруською — з другого, і в галузі граматики. Так, в українській мові давальному відмінку однини чоловічого роду властиве закінчення *-ові, -еві* (*батькові, співцеві*) — російській та білоруській воно не властиве, тут скрізь виступає закінчення *-у*. В українській мові відбулося стягнення в закінченнях членних форм прикметників (*біла, біле, білі*) — у російській та білоруській мові воно не відбулося (*белая, белое, белые; белая, белае, белыя*). В українській мові виникла особлива синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду (*ходитиму, робитиму*) — російській та білоруській літературним мовам вона не властива, тут існує тільки аналітична форма типу р. *буду ходити (делати)*; бр. *буду хадзіць (рабіць)*. Ці розбіжності, серед яких чимало дуже давніх, що можуть сягати ще діалектних розбіжностей праслов'янської доби, виразно, незважаючи на інтеграційні процеси, представляють українську мову російській та білоруській і не дозволяють говорити про існування східнослов'янського періоду як часу якоїсь монолітної єдності з єдиною для всіх східних слов'ян дав-

¹ Пор.: Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. — 6-е изд., перераб. и доп. — М., 1984. — С. 143.

ньоруською (загальносхіднослов'янською) мовою. Радше це був період лише певного часткового зближення східнослов'янської частини праслов'янських говірок, вироблення серед яких кількох спільних рис не стало водночас перешкодою й для збереження розбіжностей між ними або навіть появи диференційних (відмінних) особливостей у межах цих говірок, які ще в межах відносної близькості східної групи праслов'янських говірок сприяли появі трьох угруповань — протоукраїнського, протобілоруського і проторосійського.

У свою чергу східнослов'янська підгрупа, до якої належить українська мова, входить до слов'янської групи індоєвропейських мов, куди входять також мови західнослов'янські (польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька і мертва з XVIII ст. полабська) і південнослов'янські (словенська, хорватська, сербська, македонська, болгарська) мови. У межах індоєвропейської мовної сім'ї, крім слов'янської групи мов, існують також мови балтійські (литовська, латиська і вимерла, але нині відроджувана пруська); індоарійські (гінді, урду, бенгальська, циганська тощо) та іранські (перська, пушту, таджицька, осетинська тощо), що колись, очевидно, становили спільну індоіранську групу; вірменська група (представлена вірменською мовою з двома літературними варіантами — східновірменським і західновірменським); грецька (представлена лише грецькою мовою); албанська (група з однієї албанської мови з двома літературними різновидами — південноалбанським, або тоскським) і північноалбанським, або гегським), романська група (французька, італійська, іспанська, каталанська, португальська, румунська, ретороманська і деякі інші менші мови, що пов'язані походженням із латинською мовою); германська (північні (скандинавські): шведська, норвезька, данська, фарерська, ісландська; західні: англійська, німецька, нідерландська, фризська, африкаанс, їдиш; східні: нині мертва готська), кельтська (острівні: ірландська, шотландська (ерська), кімрська (уельська), бретонська, менкська і корнська (нині відроджувані); континентальні (нині мертві): галльська, кельтберська, лепонтійська). До індоєвропейської мовної сім'ї належать і нині вимерлі групи індоєвропейських мов: палеобалканські на Балканах (фракійська, іллірійська), анатолійська у Малій Азії (хетська, лідійська, лікійська), тохарські (дві мови, що існували в нинішній північно-західній частині Китаю).

Особливістю розташування української мови на карті світу є те, що її генетична належність до певного спорідненого угрупо-

вання мов в основному збігається з географічним розміщенням; як мова слов'янська, українська міститься радше не на периферії, а в центрі слов'янського світу. На північ від неї — територія білоруської мови, на схід і північний схід — російська, східнослов'янські мови, на захід — польська і південніше — словацька мова, західнослов'янські мови. З основним масивом південнослов'янських мов українська мова безпосередньо, щоправда, ніні не контактує. Але в південно-західній частині Одеської області на території України вживані говірки болгарської мови, які від основної території болгарської мови відокремлює лише відносно неширокий проміжок румунської території. У такий спосіб зона поширення української мови з усіх східно- і західнослов'янських мовних теренів, либонь, розташована чи не найближче до території поширення південнослов'янських мов. Лише на порівняно меншому просторовому відтинку територія поширення української мови межує з неслов'янськими мовами. Це південно-західна частина кордону України, де з українською мовою межує (на кордоні з Угорщиною) неіндоєвропейська (фіно-угорська) угорська мова і де (на кордоні з Румунією і Молдовою) з українською мовою межує індоєвропейська романська румунська мова. На півдні Криму українська мова частково безпосередньо, а частково через посередництво російської мови стикається з неіндоєвропейською тюркською кримськотатарською мовою.

Потенційно розташування України мало не в центрі слов'янського світу приховувало в собі (про що докладніше йтиметься далі) як позитивні, так і негативні моменти. У разі раннього виникнення на Сході Європи, — чого, на жаль, не було, — незалежних національних держав таке розташування у зв'язку з мовною, а отже, й культурною близькістю відкривало б широкі можливості для обопільних контактів й активного рівноправного, а тим самим і взаємокорисного обміну набутками між культурами споріднених народів. Перспективи для такої плідної співпраці і взаємовпливів утворюються тільки тепер, зі здобуттям Україною незалежності. Протягом же попередніх століть своєї історії через пізнє утворення національних держав у Східній і Центральній Європі і поширення тут багатонаціональних держав типу імперій — спочатку Київської Русі, пізніше — Російської імперії, Речі Посполитої, Османської, Австро-Угорської імперії — для української мови були можливі тільки два нерівноправні стани. У разі здобуття українським народом становища панівного народу держави-імперії, країна якого ставала метрополією, у залежності від

нього мали б опинитися споріднені народи. Тим самим українська мова, посівши панівне становище серед близькоспоріднених мов, могла б створювати для їхніх носіїв, інших слов'янських народів, загрозу мовної асиміляції, реальність якої могла б посилюватись мовною спорідненістю (за якої близькоспоріднені мови легко оголосити “діалектами” власної мови). У тому разі, коли Україна потрапила б у залежність від іншого сусіднього слов'янського народу (народів), виникла б загроза для існування самої української мови, оскільки вістря мовної нівеляції (під приводом близької спорідненості) скерувалося б проти неї.

На своїх західних кордонах (наприклад, у Закарпатті) Україна межує з центром Європи, однак уже на сході її кордони розташовуються неподалік від межі між Європою і Азією, пов'язаної з Кавказом і Чорним морем, де на Кубані (поза державними межами України, але на її етнічній території) проживають українські кубанські козаки, нащадки запорожців, чиє розселення тут почалося з Тамані, тобто території колишнього Тмутараканського князівства Київської Русі. Із зазначеного випливає, що землі України, розташовані на рубежі між Центральною і Східною Європою, водночас безпосередньо або дуже близько на сході і південному сході прилягають до азійських територій. Якщо взяти до уваги те, що південь України — це степи, а її середня частина — лісостепи, де порівняно легко можуть пересуватися групи кочових народів і їхня кіннота, якщо ці групи озброєні, то стає зрозумілим, що південь України утворював легкопрохідний природний коридор, який кочовики, рухаючися зі сходу на захід із степів Середньої Азії до останньої степової рівнини в Центральній Європі, Середньоевропейської низовини в межах Угорщини, конче мусили обирати для свого руху. І справді, саме через південноукраїнські степи рухалися всі народи, що пересувалися в цьому напрямі — гуни, авари, печеніги, угорці, половці і пізніше монголо-татари.

Говорячи про географічний простір України, характерними його ознаками слід визначити те, що на півночі він обмежується болотистою низовиною Полісся з двома найбільшими притоками Дніпра — Прип'яттю на заході, Десною на сході, а на півдні — Чорним і Азовським морями. Що стосується західного рубежу, то його становлять Західний Буг, Карпати і Дністер, а на сході — південна частина Середньоросійської височини, Сіверський Донець і Донбас. Цю територію, досить чітко відокремлену від прилеглих цими природними межами, майже навпіл перетинає в

своїй середній і нижній течії Дніпро. Як країна, розташована в безпосередній близькості від найрозвиненішої в початковий період Середньовіччя спадкоємиці Східної Римської імперії Візантії і пов'язаних з нею торговельних шляхів, Україна-Русь спочатку мала блискучі можливості для свого розвитку. Нею-бо йшов найближчий до Візантії і до арабського світу відтинок відомого шляху “з варяг у греки”. Це сприяло піднесенню Києва, а разом із ним і центру держави Київської Русі, сучасних земель України. Проте перебування на безпосередній межі з кочовими народами Азії крило в собі величезну потенційну загрозу. Адже тиск цих народів стримувала на півдні лише Візантія, а північніше від неї — Хозарська держава зі столицею Ітіль (поблизу сучасної Астрахані в гирлі Волги). Зруйнування київськими князями Хозарської держави було руйнуванням греблі, що стримувала потік кочових народів. Тим самим Київська Русь була відтята від Чорного моря, а це погіршило зв'язок із Візантією. Наступні удари, яких зазнала сама Візантія, спочатку від арабів і турків-сельджуків, потім хрестоносців, нарешті, повне завоювання її земель турками-османами водночас із падінням Константинополя (у 1453 р.) надовго позбавили Україну того вигідного становища, яке вона (ще під своєю старою назвою Русь) посіла була в IX—XII ст.

З огляду на те, що в Середземномор'ї і на Балканах надовго запанувала Туреччина, основними торговельними шляхами Європи стали напрямки до Балтійського моря, Атлантики, Африки й Америки. Внаслідок цього швидше й інтенсивніше, порівняно з раннім середньовіччям, почали розвиватися країни Західної і Північної Європи, що сприяло ранішому формуванню там однопонаціональних (або близьких до них) держав. Натомість багато з початково незалежних країн Центральної, Східної і Південної Європи надовго втратили свою незалежність. Якщо на заході Європи переважним типом країн стали невеликі, в основному однопонаціональні держави, як правило, зі значними заморськими володіннями (Іспанія, Португалія, Англія, Франція, Нідерланди), то в решті регіонів Європи домінували великі континентальні імперії, у яких колонізовані, по суті, країни (або провінції) розташовувалися не за океаном, а становили єдиний територіальний масив із країною-метрополією. Безпосередня близькість сусідів-імперій стимулювала їхню появу і на решті цієї території, оскільки мала країна за цих обставин не могла б захиститися від зазіхань сусідніх могутніх держав і мусила “нарощувати мускули”, приєднуючи до себе інші слабші народи та їхні землі (якщо

це була сильна країна), або мала приєднуватися до якоїсь держави (якщо ця країна була слабкою чи її міць занепадала). Так виникнення однієї імперії потягло за собою ланцюгову реакцію їхнього постання серед суміжних країн. Проте, крім суто мілітарно-політичних обставин, поява імперій у східній (у широкому розумінні) частині Європи зумовлювалась і слабшим розвитком продуктивних сил. За умов, коли на величезних просторах ледь-ледь починали розвиватись ремесла, а набір товарів, сировини і виробів, що їх могла запропонувати кожна країна (провінція), був дуже обмежений, неминуче виникала потреба в організації обміну на цих просторах. Країна, розташована на зручних шляхах, яка могла організувати цей обмін (торгівлю) і, отже, сприяти розвитку продуктивних сил, діставала можливість стати метрополією і посісти панівне становище. А відтак панівне становище поступово завойовувала і мова цієї країни. Однак із поступовим розвитком продуктивних сил у кожній провінції (і тим самим її мимовільним економічним усамостійненням), з одного боку, ставало важче керувати чимраз складнішим господарством з одного центру, і тому частину своїх керівних і контрольних функцій (причому все більшою мірою) загальний центр мусив передовіряти провінційним, а з другого боку, все обтяжливішою і, по суті, зайвою для провінцій ставала опіка метрополії. Так дуже схематично і загально можна зобразити ті обставини, які поступово вели до розпаду колись великих і могутніх імперій і виникнення на їхньому місці багатьох незалежних, в основному однопонаціональних країн. Зрозуміло, що поява цих країн була пов'язана зі зростанням національного руху в них і піднесенням ролі національних мов.

Період XIV—XVII ст. у Центральній, Південній і Східній Європі був пов'язаний з утратою незалежності цілою низкою країн: 1341 р. — захоплення Львова Польщею і падіння останньої незалежної української (руської) держави Галицько-Волинської Русі; кінець XIV ст. — завоювання території Болгарії Османською імперією; 1389 р. — падіння Сербії після поразки на Косовому полі, завданої Туреччиною; 1453 р. — падіння Константинополя; 1461 р. — падіння Трапезунда і тим самим повне завоювання Греції Туреччиною; XVI ст. — поневолення Туреччиною Валахії і Молдавії, майбутньої Румунії; 1526 р. — після поразки, завданої угорцям під Могачем, поневолення Османською імперією Угорщини; 1615 р. (після Білогірської битви) — втрата незалежності Чехією. На місці цих країн утворилися здебільшого багатонаціо-

нальні держави — Річ Посполита, Османська імперія, Російська імперія, Австро-Угорська імперія. XIX—XX століття, навпаки, стали часом здобуття незалежності низкою цих країн: 1829 р. — Грецією; 1878 р. — Сербією; 1878 р. — проголошення повної незалежності Болгарії; 1881 р. — здобуття абсолютної незалежності Румунією, що перетворилася на королівство; 1918 р. — утворення незалежної Угорщини; 1918 р. — утворення Чехословаччини.

Пов'язане з економічним розвитком Європи (і світу) унезалежнення окремих національних країн і здобуття ними державної самостійності, що веде до виникнення здебільшого однопонаціональних держав, якщо не брати до уваги наявних усюди національних меншин, охоплює дедалі ширше коло країн Європи, ідучи в основному в напрямі від економічно розвиненішого Заходу до економічно відсталішого Сходу. Новим підтвердженням цієї закономірності, що буквально на очах змінює політичну карту Європи, є й події останніх десяти років XX ст., які викликали розпад багатонаціональної Югославії на окремі держави, спричинилися до розпаду Чехословаччини на дві держави — Чехію і Словаччину. Вони ж стали закономірною причиною розпаду останньої імперії Європи — Радянського Союзу, що був фактичним спадкоємцем і продовженням Російської імперії. Наслідком цього стала й поява на карті світу нової незалежної держави — України.

Розпад імперій і постання на їхньому місці окремих однопонаціональних держав, звичайно, аж ніяк не означає їхнього ізоляціонізму. Діставши змогу самостійно вести власне господарство, кожна з держав не тільки максимально використовує свої власні можливості, а й прагне якнайбільше поглибити економічні зв'язки з іншими країнами світу, особливо ж із тими, з якими вони здавна склалися. Імперії, котрі на початковому етапі могли відігравати певну позитивну роль у налагодженні цих зв'язків, потім дедалі менше можуть задовольняти підлеглі їхнім метрополіям країни, оскільки вони заважають усебічним зв'язкам своїх провінцій, не дають змоги розвивати їх з іншими країнами світу, сконцентровуючи їх виключно до свого центру і тільки через нього пов'язуючи з рештою світу. Таке насильницьке регламентування природних економічних зв'язків призводить врешті-решт до руйнування як господарства провінцій, так і метрополії, що видно й на прикладі колишнього Радянського Союзу. Як свідчить історія України ще з часів Київської Русі, Україна найбільше пов'язана зі шляхом Південь—Північ, який сполучає Чорне море з Балтикою системою річок і який раніше доповнювався

системою так званих волоків, а пізніше зручних каналів, що пов'язували їхні верхів'я. За часів Київської Русі це був відомий шлях “із варяг у греки”. Саме на цьому шляху й утворилася Київська Русь як держава. Пізніше спадкоємицею її стало Велике князівство Литовське, що об'єднало в своєму складі литовців, білорусів і українців. Обидва періоди в історії України були часом найбільшого розквіту і спокою. Очевидно, й тепер, коли Україна, Білорусь і країни Балтії — Литва, Латвія й Естонія — здобули незалежність, їхні економічні і політичні інтереси мають стимулювати потребу поновлення цих традиційних зв'язків між ними, звичайно, не для того, щоб хтось із них мав домінувати над іншими (це неминуче б призвело до розпаду зв'язків), а, навпаки, для того, щоб це корисне співробітництво допомогло кожній зі згаданих країн досягти справжньої економічної і політичної незалежності.

Розгляд особливостей України в загальному географічному аспекті на тлі інших європейських країн дозволив намітити певні альтернативи її розвитку, що було зроблено, абстрагуючись від конкретних історичних обставин. Якщо додати до цього ще такі важливі для економічної географії деталі, як багатство України на людські ресурси, наявність надзвичайно родючих земель, відносно сприятливий для ведення сільського господарства клімат, а до того ж великі поклади корисних копалин (вугілля, залізна руда, марганець, сірка тощо), то з цього так само випливає дві альтернативи: перша (у разі здобуття і усталення державної незалежності) — надійні основи для зміцнення цієї незалежності, а отже, для розвитку українського народу, його культури, а відтак і мови; друга (у разі втрати державної незалежності) — особливо несприятливі обставини її здобуття, адже країну з такими величезними багатствами навряд чи охоче й легко “відпустить на волю” будь-який поневолювач і колонізатор. Оскільки приводом до боротьби українців мала бути їхня національна і мовна особність, а оточували Україну здебільшого споріднені за мовою слов'янські країни, звідси виникла загроза, що вони для увічнення приєднання до себе України докладуть усіх зусиль, щоб назавжди “закрити” український народ і українську мову. Така спокуса була тим більш сильною і легко здійсненою, що йшлося про близькоспоріднені мови і близькі народи, де легко було оголосити українську мову діалектом або різновидом відповідної слов'янської мови, а український народ — лише частиною іншого слов'янського народу. Цьому могло сприяти і те, що між

Україною і суміжними слов'янськими країнами нема надто складних до подолання природних рубежів, високих і непрохідних гір, широких річок, морів, великих озер тощо. У разі якби експансія йшла з боку України, це створювало б для неї догідні умови для приєднання до себе і асиміляції сусідніх слов'янських країн. У протилежному випадку, коли б експансія йшла не з боку України, а із сусідніх слов'янських країн, у загрозовому становищі щодо збереження своєї національної ідентичності опинилася б Україна. Якщо в перші століття своєї історії, понад 500 років Україна (Київська Русь, Галицько-Волинська Русь) (800—1341) перебувала в становищі експандуючої сторони, то наступні століття (з 1341 до 1991 р., тобто близько 650 років) поставили її в протилежне становище, тобто експандованої сторони, причому підданої експансії з боку двох наймогутніших за своєю міццю і розвитком культури слов'янських держав — Росії і Польщі. Зрозуміло, що обидві ці держави, самі бідні в своїх корінних землях на всі ті багатства, які мала Україна, понад усе прагнули зберегти її у своєму складі, причому, щоб це було якомога надійніше, робили все можливе для асиміляції українського народу, передусім його провідної освіченої верстви.

Значною мірою втрата Україною своєї незалежності спричинилася тим, що її географічний простір в різні періоди існування зазнавав змін, оскільки внаслідок згаданих історичних подій (западу зв'язків зі Східним Середземномор'ям і Грецією, а потім відтиснення українців від узбережжя Чорного й Азовського морів) ці зміни до XVII—XVIII ст. розвивалися не на користь України, і вона поступово втрачала значення самостійного і самодостатнього осередку і робилася здебільшого лише сировинним додатком для країн, що мали більш сприятливі для розвитку торговельні умови. Такими країнами стали Польща, з її виходом до Балтики, та Росія, річкові шляхи якої, а пізніше і доступ до морів, забезпечували їй роль важливого торговельного посередника й організатора.

Для України з найперших століть її існування (ще під назвою Русь) надзвичайно велике значення мав вихід до моря. За це билися і самі київські князі, що намагалися захистити шлях Дніпром від нападів кочовиків, і галицько-волинські князі, прагненням яких було панувати над річковим шляхом Дністром і Дунаєм, який дав їм вихід до моря, і коаліція північноукраїнських сіверських князів на чолі з Ігорем Святославичем, що хотіла оволодіти річковим шляхом Сіверським Донцем і Доном, який

також забезпечував їм вихід до моря. Прагнення це було цілком природне і важливе, бо саме розвиток самостійної торгівлі, власних економічних зв'язків забезпечував і політичну незалежність українсько-руських князівств. Відгуками цієї боротьби за вихід до моря пройнято буквально все “Слово о полку Ігоревім”. Це і згадка в плачі Ярославни: “О Днѣпре Словутицю!.. Ты лелѣял еси на себѣ Святослави насады до плѣку Кобякова...”, тобто човни, якими плив Святослав звоювати і підкорити собі Кобяка, половецького хана, щоб відкрити вільний шлях Дніпром до моря. Це і згадка про галицького князя Осмомисла Ярослава, батька Ярослави: “Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко сѣдиши на своемъ златокованном столѣ... затворишь Дунаю ворота... суды ряда до Дуная”, де знову ж володіння гирлом Дунаю, налагодження судноплавства від Галича до Дунаю розглядається як одна з найвищих заслуг цього князя. Це, нарешті, й уславлення рішучості князя Ігоря, готового накласти головою в прагненні напитися шоломом із Дону, за яким стоїть, звичайно, не сам гарний текст, а конкретний героїчний учинок, боротьба за вихід північно-східних українських князів України-Русі до моря. Навіть коли зловісні ознаки віщують біду, а можливо, й смерть, князь не відступається від своєї мети і за це його оспівує невідомий автор-співець “Слова”: “Хошу бо, — рече, — копіе преломити конецъ поля Половецкого: съ вами русици, хошу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону!”¹

Входження до складу Великого князівства Литовського, зберігаючи за Україною автономію і значну самостійність у вирішенні власних економічних, політичних і культурних питань, не зачіпаючи й прав мови (офіційною мовою держави була західноруська мова, яку можна було розглядати і як тогочасну книжну українську), було важливим для України ще й тому, що ця держава, маючи вихід до Балтики, водночас досягла і того, що володіла й узбережжям Чорного моря. А це давало змогу Україні й надалі не залежати від інших країн в економічній політиці. По суті, це заклало надійну основу для розвитку України як самостійної держави. На перешкоді цьому постали, однак, дві обставини: експансія Туреччини, передовсім її васала Кримського ханства, яка закрила вихід Україні до Чорного моря і спричинила потребу обороняти від їх нападів свої рубежі; агресія Польщі, що відірвала від Литви майже всі українські землі, окрім малопривабливих Берес-

¹ Див.: Слово о полку Ігоревім (Вступна стаття, редакція текстів, ритмічний переклад “Слова” та примітки Л. Махновця). — К., 1970. — С. 26, 42, 50.

тейщини й Пинщини. За цих обставин землі України почали скидатися на мішок з одним виходом, який належав Польщі. Україна, позбавлена зв'язків із Чорномор'ям, за які мусила боротися впродовж трьох століть (XVI—XVIII), тепер мимохіть була зацікавлена у зв'язках із Польщею, з її балтійськими портами. Оскільки вихід до Чорного моря було відтято від неї Османською імперією і Кримським ханством, Україна тепер мимоволі ставала сировинним придатком Польщі, тож єдиним виходом у світ для її товарів лишалася знову ж таки Польща. Очевидно, значною мірою невдалий фінал боротьби Богдана Хмельницького за державне незалеження України визначався насамперед тим, що за нього треба було боротися, маючи проти цієї незалежності, крім Польської й Московської держав, ще й такого противника, як Туреччина. До того ж Україна, позбавлена на той час виходу до моря, отже, й у широкий світ, мусила користуватись для транзиту своїх товарів територією сусідніх держав — або Польщі, або Росії. Це також ставило її в нерівноправне становище щодо цих обох країн. Якщо раніш їй накидала свої умови Польща, то тепер свої умови почала диктувати Московська держава (Росія). Оскільки Росія в особі своїх царів не була зацікавлена в незалежності України, що могло б їй дати самостійне завоювання виходу до Чорного й Азовського морів, протягом XVII—XVIII ст. вона всіма силами усуває Україну і її головну військову міць — козацьке військо Гетьманщини й Запоріжжя — від самостійної боротьби за Чорномор'я. Петро I використовує українське козацтво де завгодно — на земляних роботах у Петербурзі (де козаки масово гинуть: що більше вимре, то краще), у каспійських походах на Кавказ (звідки багато не повернулося — це теж у його інтересах), аби українське козацтво самé не вийшло до моря. З цією метою українців використовувано лише як *допоміжну* силу. На завоювання Чорноморського узбережжя Росія кидала *свої* військові сили, йдучи на втрати, для того щоб завойована нею територія надійно відрізала Україну від моря. З цією ж метою Росія намагалася захоплювати нові землі, завоювання яких почало і значною мірою здійснило Запоріжжя: його паланки (укріплені пункти) сягали Чорного й Азовського морів. Заселяючи їх переважно росіянами й іноземними колоністами — німцями, румунами (молдованами), італійцями, французами, сербами, болгарами, албанцями, греками, вона прагнула одного — аби тут не було або зовсім мало було українців. Те, що ці землі все-таки заселені переважно українцями, сталося не завдяки Росії, а всупереч їй. Цю політику російських царів, по суті, продовжили Ленін і Сталін, коли відірвали Крим від України і, вивізши звідти

татар, почали заселяти його росіянами та росіянізувати місцевих українців. Ось чому географія України нерозривно пов'язана з її історією. Якщо Україна дістає вихід до Чорного й Азовського морів, вона здобуває реальний шанс стати незалежною державою, а налагодивши зв'язок з країнами, що мають вихід до Балтики, вона ще більше зміцнює свої позиції. Можна сказати, що Дніпро і вихід до моря, а точніше, у пов'язанні з іншими річковими шляхами, до морів — Балтійського й Середземного, є віссю, навколо якої обертається вся історія України. Ця історія має, так би мовити, меридіональне спрямування: Південь—Північ, однак її раз у раз перекреслювала “паралельна” політика, надаючи іншого спрямування: Схід—Захід (чи й Захід—Схід) з боку західних і східних сусідів. Прагнучи задовольнити свої національні (а тим самим — державні) інтереси, Україна щоразу мусить відстоювати цю кардинальну лінію власного спрямування, яка, зміцнюючи її, нічим не зачіпає й широко сприйнятих національних і державних інтересів Росії і Польщі (звичайно, коли йдеться про суто національний обсяг цих інтересів, а не про імперські зазіхання на українські землі). Як буде це з'ясовано далі, по суті, і Польща, і Росія, й інші країни Європи та світу об'єктивно зацікавлені в існуванні міцної і незалежної Української держави, яка є запорукою політичної рівноваги в Європі, а відтак і в світі. Становище України зумовлено її місцем на карті світу. Для того, щоб цілком зрозуміти нинішнє, а отже, й нерозривно пов'язане з ним становище української мови і його передумови, слід з'ясувати найголовніші особливості історії України й української мови, про що докладно йтиметься в наступному розділі.

Завершуючи розділ, присвячений проблемі пов'язання долі української мови з географічним простором її поширення, не можна, однак, не порушити питання щодо несприятливих особливостей географії України, які позначились на долі українського народу і його мови. Найстисліше це висловив, либонь, Ю. Шерех, тому варто скористатися з його формулювання: “За трагедію України вважається троє її проклять. Прокляття тучності і родючості її чорнозему. Прокляття перехресних шляхів (чайка при битій дорозі). І прокляття відкритих кордонів”¹. Зіставляючи становище України з ситуацією в інших країнах світу, є підстави піддати сумніву слушність наведеного погляду, прийняти беззастережно який можна було хіба що за інерцією узвичаєння.

¹ Шерех Ю. Життя в Рейк'явіку (або Незалежність — і що завтра?) // Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеологія. — К., 1993. — С. 545.

Справді, відкритість кордонів і перехресність шляхів, з одного боку, коли народ опинився в позиції відступу і оборони, — начебто об'єктивні негативні чинники, а з другого, коли відбувається експансія народу, вони їй сприяють. Свідченням цього є відкритість кордонів Росії і розташування Москви на перехресті шляхів, які тільки сприяють реалізації імперських амбіцій Російської держави. Та й сама історія України часів Київської Русі цьому суперечить. Адже саме в цей час відкритість кордонів суміжних народів стала чинником, сприятливим для поширення експансії Київської Русі з осередком у сучасній Україні на прилеглі території. І пояснювалося це саме тим, що й тоді, як і тепер, Україна розташовувалася на перехресних шляхах, які сприяли цій експансії. Як серйозне прокляття можна прийняти хіба що родючість чорнозему, але знову ж таки із застереженням, пов'язаним зі становищем країни. Тій країні, що здобула і зберегає незалежність, це може тільки сприяти. Для країни ж, що цю незалежність утратила, це дійсно може перешкоджати в її відновленні, оскільки привабливість країни для тих, хто її поневолював, буде зайвим стимулом, щоб це поневолення зберегти. Отже, при позірній вагомості наведених трьох чинників — “прокляття” усі вони можуть видатися значущими, лише якщо розглядати долю України як самодостатню й абсолютно унікальну; у контексті загальноєвропейському, тим більше світовому, вони не витримують критики. Очевидно, набагато більше тут важить та переорієнтація Європи в спрямуванні головних торговельних шляхів, про яку вже йшлося. Адже в своїй долі Україна тут аж ніяк не самотня. Саме в ті часи, коли й Україна (XIV—XVI ст.) та Чехія (на початку XVII ст.), втрачає незалежність низка країн — Греція, Сербія, Хорватія, Болгарія, Албанія, обидві румунські держави — Валахія і Молдова. Очевидно, значною мірою втрата ними незалежності спричинювалась і їхнім економічним занепадом. Поступове їхнє втягнення в орбіту загальноєвропейського розвитку, їхній власний господарський та культурний поступ, разом із занепадом імперій, що їх поневолювали, приводили до здобуття ними незалежності, сприяли цьому. Цей процес неминуче торкнувся й України. А те, що це сталося пізніше, ніж в інших країнах, пояснюється, мабуть, з одного боку, більшою відсталістю Росії, у складі якої переважно опинилася Україна, порівняно з іншими європейськими державами-імперіями, а з другого, — більшою потужністю Росії, багатством на матеріальні ресурси, які допомагали їй довше утримуватися як багатонаціональній централізованій державі.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ Й УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЙГОЛОВНІШИХ ОСОБЛИВОСТЯХ (ІСТОРІОСОФІЧНІ ПІДСУМКИ)

Перш ніж перейти до безпосереднього предмета дальшого стислого огляду — історії України й української мови в їхньому поєднанні, слід коротко пояснити, про яку саме історію йтиметься. Історія в цілому поділяється на три основні галузі — історіографію, історію у власному розумінні, або, точніше, історіологію, та історіософію. Завданням першої галузі, історіографії, є збирання, реєстрація і опис джерел (літописів, хронік, попередніх історичних праць, різноманітних історичних документів тощо), того матеріалу, без якого не може працювати і створювати наукові історичні праці історик. Завданням історії (у вузькому розумінні), або історіології, є створення історичних праць, де в хронологічному порядку викладаються історичні події і робиться спроба не тільки їхнього висвітлення, а й певної оцінки, пояснення того чи іншого перебігу, причин історичних подій та їхніх наслідків. Завданням історіософії — видобути сенс історії, зрозуміти її в основних тенденціях, збагнути її уроки, для того, щоб по змозі чогось від історії навчитися, зокрема, взявши на озброєння її позитивний досвід, у дальшому уникнути повторення помилок. Потреба стислості викладу, коли не може йтися про докладне висвітлення всіх етапів і подій як історії України, так і історії української мови, уже сама по собі має надати цьому розділові історіософського спрямування, де увагу буде зосереджено на найістотніших фактах і особливостях і оминатимуться менш важливі для розуміння цілого деталі.

Для формування українського народу, з його відмінною від інших споріднених слов'янських українською мовою, важливим чинником, очевидно, була вже чітко вирізнявана в особливий природний і економічний комплекс територія, котра сприяла як формуванню тут окремого народу з окремою мовою, так і їхній міцності. А.П. Непокупний якось висловив думку (на жаль, зда-

ється, не відбиту в його працях), що є території, начебто покликані формувати народ. Вони як озеро: склад води може мінятися, але форма, обриси берегів залишаються. Україна як земля, що має своєю віссю Дніпро, обмежена з півночі Прип'яттю і Десною, з півдня — Чорним і Азовським морями, із заходу — Карпатами і Дністром, зі сходу — південними відногами Середньоросійської височини, Дінцем і Донецькою височиною, має цілком виразні межі, становлячи певну географічну цілість. Слід відзначити, що на цій землі, де поряд зі слов'янами в давнину жили також на сході іранці (скіфи), а можливо, і синди (індоарійці), на заході — кельти (у Галичині), а також даки (у Закарпатті), скрізь узяв перевагу слов'янський елемент, що склався в окремий слов'янський народ — українців зі своєю окремою українською мовою.

Український народ на землях України (первісно — Русі) сформувало поєднання слов'янського елемента, який у кінцевому підсумку переважив тут інші етноси, з цими неслов'янськими народами. В.І. Абаєв, дослідник історії осетинської мови і її витоків у мові скіфо-аланській, вважає, зокрема, що перехід праслов'янського *g* в *h* (через стадію *γ*) відбувся в українській мові під впливом скіфо-аланської, де *g* перейшло в *γ*¹. Найімовірніше, й український вокалізм не однією зі своїх рис, відмінних від особливостей решти слов'янських мов, завдячує також впливові того самого скіфського (іранського) субстрату². Вплив субстратів (зокрема, найбільш відомого іранського) міг позначитися і на духовній культурі українців. Так, за переконливим припущенням В.І. Абаєва, українська міфічна істота Вій (псл. протоукр. *Vějъ) походить від скіфського божества *Væjuḥ — “бога вітру і смерті”³. Проте не самі тільки субстратні вclusions, етнічні й мовні, спричинилися до самотності й оригінальності українського народу й української мови на тлі слов'янства й слов'янських мов, у тому числі й східних. Причиною цього могла стати й своєрідність слов'янських компонентів українського етно- і глотогенезу, які в поєднанні із субстратними рисами сприяли формуванню українського народу та української мови.

¹ Абаєв В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. — М., 1965. — С. 41—52.

² Докладніше про це див.: Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. — 1998. — № 2/3. — С. 14—25.

³ Абаєв В.И. Скифо-европейские изоглоссы...

Щодо давності українського народу та української мови серед широких кіл громадськості, залежно від її орієнтації, проукраїнської чи антиукраїнської, існують найрізноманітніші погляди — від, напевне, занадто ентузіастичних, де українцям як етносові (мало й не українській мові) приписується початок за кілька тисячоліть до нашої ери, до, безперечно, занадто нігілістичних, на підставі яких навіть Запоріжжя вважається не українським, а якимось “інтернаціональним” явищем, а український народ хочуть бачити виниклим... лише після 1918-го року. З огляду на це прямим обов'язком науки є виразно й недвозначно відповісти на питання про давність українського народу й української мови на підставі фактів, які приступні сучасній науці і які на подібну відповідь уповноважують. Це тим більш конче потрібно зробити, що такі факти в розпорядженні сучасної науки є.

Виходити при цьому доцільно передусім з того, що самі назви *Україна*, *український народ*, *українська мова*, що почали широко вживатися, власне, порівняно недавно, з ХІХ ст. стосувалися того народу й тієї мови, які існували набагато давніше. Як добре відомо, первісно у цій функції виступали назви *Русь*, *русини* (рідше — *русичі*), *русський язик* (або *руська мова*). Початково назвою *Русь* позначалася сама лише земля полян (пор. літописне: “Поляне яже нынѣ зовема я Русь” — “поляни, яких нині називають русь”)¹. Пізніше ця назва була поширена на князівства сучасної Східної України, Київське, а також Чернігівське і Переяславське князівства. Згодом назва *Русь* стосувалася й заходу сучасної України (Галицько-Волинське князівство). Як термін державно-політичний поняття *Русь* могло, звичайно, обіймати всю територію Київської Русі, але як поняття етнічне дуже довго стосувалося території сучасної України, бо держава, що виникла внаслідок об'єднання колишніх північно-східних князівств Київської Русі довго, аж до царювання Петра I, для всього світу була Московським царством, або Московією, а народ, який тут жив, — московитами. Що ж до Білорусі, то її звали Білоруссю, або Литвою (зокрема, серед українців назва *литвин* дуже довго позначала білоруса). Назва *Русь*, зокрема, до кінця ХІХ ст., а частково й до середини ХХ ст. позначала західноукраїнські землі (Галичину, Буковину й Закарпаття). Навіть після того, як західні українці прийняли стосовно себе назву *українці*, *українська мова*, *Україна*, назви, пов'язані з етнонімом *Русь*, ще довго вживалися щодо них сусідніми народами.

¹ Повість врем'яних літ. — К., 1990. — С. 38—39.

ми. Так, ще до 1939 р. у польській мові використовувалися назви Rusin “українець” і język ruski “українська мова”, а замість поняття *Закарпатська Україна* у домюнхенській Чехословаччині була у вжитку назва Podkarpatská Rus — “Підкарпатська Русь”. Але все це аж ніяк, звичайно, не означає, що ці назви стосувалися росіян (великорусів). Самі росіяни застосували цю назву до себе, своєї мови і держави не тому, що вона була колись їхнім етнонімом, а тому, що їхня держава виникла на території колишніх північно-східних князівств Київської Русі, на які ця назва поширювалася як державна. Оскільки перша династія московських царів виводила себе від київської династії Рюриковичів, вони, вважаючи себе їхніми спадкоємцями, привласнили цю назву своїй державі, а їхніми слідами — Петро І. Назва держави *Русь* — *Россия* (остання грецького походження, від гр. Ρωσσία) пізніше поширилась і на російський народ, що дало згодом привід першим носіям цього етноніма русинам-українцям, щоб відрізнити себе від росіян, відмовитися від своєї первісної назви. Так поступово з *Русі* виникла *Україна*, з *русинів* — українці, а з *руської мови* (або *руського язика*) стала *українська мова*. Але справа, звичайно, не в назвах, а в змісті, який вони позначають. Адже від того, що з тих чи інших міркувань людина змінює своє прізвище, вона не стає іншою людиною. Так само й від зміни первісного етноніма і глотоніма не змінилася суть ані народу, що зветься тепер українським, ані мови, що зветься тепер українською. Зрозуміла річ, це створює певні незручності, оскільки для того, щоб провести крізь усі епохи української історії спільні назви для тих самих явищ, треба було б або відмовитися від сучасних назв *Україна*, *українець*, *український*, *українська мова* і сучасну Україну звати Руссю, українців — русинами, а українську мову русинською (або руською) мовою, що виглядало б занадто анахронічно, архаїчно і незвичайно, або поширити назву *Україна*¹ на українські землі Київської Русі, назву

¹ Що стосується назви *Україна*, уперше зафіксованої в 1187 р. як назва Переяславської землі, то вона позначала первісно терени у *(біля) краю* тодішньої України-Русі (але аж ніяк не Російської імперії), насамперед на її півдні. Найбільшої поширеності й популярності ця назва дістала з XVI ст., уживаючися стосовно Запоріжжя і запорізьких земель. Героїзм Запоріжжя в захисті українського (тодішнього руського) народу, а пізніше в творенні Козацької держави сприяв поширенню цієї назви на територію Запоріжжя, Гетьманщини й Слобожанщини, а згодом і на всі землі сучасної України. Існує й інший погляд на походження назви *Україна* (див.: *Скляренко В.* Україна: походження назви // Вісник Міжнародної асоціації україністів. — 1991. — № 1. — С. 66—72), де на підставі вагомої аргументації доводиться, що сформоване в українсь-

українець на тодішніх *русинів*, народу тодішньої України, а ту мову, якою говорили українці, називати *українською мовою*, хоч ці назви тоді не вживалися. Для того, щоб з'ясувати цілком обґрунтованість останнього підходу, треба дати уявлення про те, з якого часу можна говорити про існування тієї мови, яку нині називають українською. Якщо вона існувала ще в часи Київської Русі, є всі підстави називати *українською* також тодішню східно-слов'янську мову, бо сучасна назва позначатиме те саме, хіба що

кій мові значення апелятива *україна*, що дав початок назві *Україна* — просто “країна (певна частина якоїсь більшої території — материка, держави тощо)”. Приймаючи як цілком переконливу подібну мотивацію, автор цієї праці не бачить, однак, підстав для того, щоб повністю відкинути, бодай на певному етапі розвитку, можливість запропонованої тут інтерпретації семантичної еволюції назви. Тим більше, що (є потреба на цьому наголосити) бажання відмежуватися від семантики у *(=біля) краю* виникло, як видається, не без впливу того, що в російських шовіністичних колах останнім часом вселяю експлуатується думка, начебто “Україна — это окраина России”. У зв'язку з цим постає питання до авторів цієї явно постфактумної “теорії” (зшитой, так би мовити, “на живу нитку”) аж після того, як *Україна* (замість старого російського “Малороссия”) стала офіційною назвою: “Чому тоді царський уряд до 1918 року, — а в емігрантських білогвардійських колах і значно пізніше, — буквально розпеченим залізом випікав цю назву з історичної пам'яті українського народу, у брутальний спосіб її забороняючи?” Очевидно, якби було так, як це тепер дуже незграбно “доводять”, “забуваючи” повністю про ці заборони, прибічники цієї псевдотеорії, то назва *Україна* (рос. *Украина*) ніколи б (більше ніж на століття) не сходила б зі сторінок російської офіційної науки і державних органів царської влади. Заборона вживання назви *Україна* (рос. *Украина*) пояснюється саме тим, що це була не назва якоїсь “окраїни” царської Росії, а шоправда, залежної (або початково лише частини залежної) від неї, але окремої Української (Козацької) держави. *Україна* (рос. *Украина*) була її офіційна назва. І саме тому після ліквідації цієї держави, щоб примусити українців про неї забути, назву цю суворо заборонено вживати (незалежно від її походження). Крім того, — і це слід було б теж мати на увазі аматорам занадто вільного поводження з історичними фактами, — поняття *україна* і *окраїна* (навіть у російській мові) далеко неідентичного історичного походження. Історично префікс *о-* позначає розташування по колу, уздовж нього, отже, може стосуватися будь-якого пункту навколо певного центру. *Україна* ж це щось, що лежить *біля* краю, отже, коло якогось певного місця, лінії, кордону (і не обов'язково за колом, співвідносно до центру). Таким чином, якщо *окраїна* — це просто будь-яка периферія, співвіднесена з певним центром, то *україна* — це “прикордонна місцевість”. До речі, якщо Україною *Русі* (=сучасної України в цілому) були історично (початково) землі Запоріжжя, то й Московська держава (>Росія) теж мала свою *Україну*, проте розташовувалася вона значно північніше (на землях теперішньої Орловської й Курської областей як тодішньої прикордонної місцевості Московської держави), але, як відомо, ці землі ніколи не творили окремої держави, як це стосується України (Гетьманщини).

дещо модифіковане (з огляду на історичні зміни) явище, яке існує й тепер. Якщо це явище з'явилося в післякиївський період, є рація й надалі говорити про давньоруський період, у рамках якого не існувало ще ані українців, ані білорусів, ані росіян, так само, як не існувало ані української, ані білоруської, ані російської мови, а існував якийсь єдиний східнослов'янський етнос і якась єдина східнослов'янська мова.

Незважаючи на складність розв'язання проблеми походження трьох східнослов'янських народів і їхніх мов, складність, яка поглиблюється тією обставиною, що східні слов'яни в писемності користувалися не чисто своєю мовою, а використовували мову близькоспоріднену, але чужу, давньоболгарську, точніше, давню болгаро-македонську, або суміш її зі східнослов'янською, усе ж таки є всі підстави піддати сумнівові концепцію існування єдиного давньоруського народу і єдиної давньоруської мови. Якщо ставити в залежність, — як це робили до останнього часу деякі дослідники східнослов'янських мов, — розпад єдиної давньоруської (загальнослов'янської) мови від монголо-татарської навали, яка підкорила владі Золотої Орди російські землі, тимчасом як українські й білоруські увійшли до складу Великого князівства Литовського або Польщі, то відразу постає кілька питань, на які за цієї концепції важко знайти відповіді. Перше з цих питань полягає в тому, як пояснити таку “блискавичну” швидкість виникнення нових мов. Адже на підставі цієї концепції три східнослов'янські мови виникли тільки в XIV ст., тоді як монголо-татарська навала і пов'язані з нею події припадають на середину XIII ст. Незрозуміло як протягом 50—60 років могло виникнути три мови, якщо попередньо їх не існувало і була одна мова. Процес виникнення мов вимагає значно більше часу. Тому найточнішим, очевидно, було б припустити, що згадані мови мали існувати (і виникнути) на кілька століть раніше, і на XIV ст. може припадати тільки їхня фіксація у писемному вигляді. Отже, у такому випадку період існування спільної для всіх східних слов'ян мови має бути відсунений на кілька століть раніш. Очевидно, може йтися тільки про існування єдиної писемної літературної мови, яка їх обслуговувала, що аж ніяк не тотожне з існуванням єдиної для всіх народнорозмовної мови. Крім того, незрозуміло, чому, якщо поява замість однієї кількох мов була спричинена розпадом єдиної держави, виникло не **дві**, а **три** мови. Адже держава східних слов'ян розпалася в основному на дві частини. Звідси впливає висновок, що поява східнослов'янських мов не була

пов'язана безпосередньо з розпадом Київської Русі і, очевидно, поява трьох мов значно випередила цей процес. На це вказує ще один факт. Закарпаття, як відомо, увійшло до складу Угорщини ще в X ст., але, незважаючи на відрив від інших слов'янських земель Київської Русі, тут не виникло окремої (четвертої) східнослов'янської мови і, що важливо відзначити, місцеві говірки пов'язані з рештою говірок саме *української* мови, хоч і мають архаїчніший від інших українських говірок характер. Отже, очевидно, принаймні вже десь у X ст. існувала українська мова, якщо попри відрив від східнослов'янських говірок, що займали територію нинішньої України, у Закарпатті також виникли говірки української, а не, скажімо, російської чи білоруської мов. Звідси можна зробити висновок, що на цей час мала вже існувати і російська, і, мабуть, також білоруська мови. Інша річ, що тоді, поперше, не було цих назв, а, по-друге, існування трьох мов важко було виявити через те, що, з одного боку, навіть східнослов'янський характер мови східних слов'ян тоді не був досить виразним через користування або чистою церковнослов'янською (давньоболгарською) мовою, або ж мовою зі значними її домішками, а з другого боку, тому, що в цей час, очевидно, східних слов'ян обслуговувала єдина літературна мова. Оскільки центром Київської Русі був Київ, природно припустити, що норма цієї літературної мови складалася в Києві. А поширювалась ця мова скрізь тому, що в Києві був осередок великокнязівської династії, з якою своїм родоводом були пов'язані, як правило, всі князі, що керували іншими провінційними князівствами. Київ був також і релігійним центром, і через це й мова місцевого духівництва впливала на мову інших, провінційних центрів. Саме тому важливо було б знати особливості мови Києва.

На щастя, про це, а саме про фонетику цієї мови, можна скласти уявлення на підставі традиції читання релігійних церковнослов'янських текстів і деяких особливостей високого стилю російської літературної мови, що панував протягом століть і частково дожив до наших днів. Російські старообрядці-безпопівці зберегли до нашого часу особливу традицію читання церковнослов'янських текстів, яка водночас виявляє риси дуже глибокої давнини, бо тут виступають як особливі голосні звуки **ъ** (йор) і **ь** (єр), що в усіх сучасних східнослов'янських мовах зникли, так і особливості, властиві сучасним українським, а саме північноукраїнським, говіркам. Згадані особливості читання текстів (фонетика) полягають у такому: 1) приголосні перед [e] вимовляються

без пом'якшення, тобто в словах **небо**, **земля** сполуки **не-**, **зе-** читаються як у відповідних словах української мови *небо*, *земля*, а не як у їхніх російських відповідниках, що українською графікою слід було б передати як *небо*, *земля*, або як у білоруському *неба*, де так само [н] пом'якшується перед [е] (в українській графічній передачі *неба*); 2) усяке [о], незалежно від наголошеності або ненаголошеності, вимовляється чітко як [о] (не переходячи в [а] або редукуючись), отже, в словах **небо**, **пророк** ненаголошене **о** вимовляється як [о], а не як [а], як у білоруському *неба*, *пра-рок*, або сучасне редуковане **ъ** чи [а] в російському (фонетично-му відтворенні) *небъ*, *прарок* (відповідно до норми сучасної російської мови); 3) **ч**, **щ** вимовляються відносно твердо, тобто у словах **часъ**, **еще** більш-менш як українські *час*, *ще*, а не як російські (фонетичні) *час*, *ещишь*; 4) наголошене **е** не переходить в **ьо** (р. *ё*), як у сучасній російській літературній мові, тобто в **не-сеши** обидва [е] (у р. *несёшь*); 5) **г** вимовляється як фрикативний задньоязиковий або придиховий фарингальний звук, тобто близько до українського [г], а не як проривне російське [г] (тобто не як укр. **г** або лат. **g**); 6) редуковані **ъ**, **ь**, які в усіх сучасних слов'янських мовах зникли, тут вимовляються: **ъ** як дуже короткий звук заднього ряду, щось середнє між [ы] і [о], **ь** — як дуже короткий звук переднього ряду, щось середнє між [і] та [е] (у співі і в наголошеній позиції обидва звуки відповідно наближалися або й переходили в [о] і [е]); 7) наявний звук **ы**; 8) є також первісний звук **и** (і), не пов'язаний з **о**, **е**, **ѣ**, як в українській мові; 9) **ѣ** вимовляється як [е] з попереднім пом'якшенням приголосного, тобто в словах **хлѣбъ**, **лѣсъ** вимовляється як українське **є**, що позначає **е** з пом'якшенням попереднього приголосного (отже, як *хлебъ*, *лесъ*). Російський дослідник Б. Успенський, який описав цей тип російської вимови¹, сам схильний був її розглядати як виниклу в російській мові під дією так званого

¹ Успенский Б. Одна архаическая система церковнославянского произношения. Литургическое произношение старообрядцев-беспоповцев // Вопр. языкознания. — 1967. — № 6. — С. 62—79; на дещо іншому матеріалі, але також російської мови, про ці риси, по суті, давньоукраїнської фонетики, відбиті старовинною книжною російською мовою, які названо південноруськими, писав значно раніше А.І. Генсьорський (див.: *Генсьорський А.І.* Традиції південноруської (старокиївської) фонетики в літературній вимові Північної Русі до кінця XVIII ст. // Питання слов'янського мовознавства. — Л., 1958. — Кн. 5. [Присвячується пам'яті доктора філологічних наук, професора Іларіона Семеновича Свенціцького].— С. 201—208).

другого південнослов'янського впливу. Проте прийняттю подібного припущення суперечить те, що жодна південнослов'янська мова не має подібної фонетики як системи, російська мова могла сприйняти звідти хіба що окремі риси. Так, жодна південнослов'янська мова на час другого південнослов'янського впливу (XIV—XV ст.) і раніше не мала фарингального (або фрикативного) **г** (літера **г** (**g**) в усіх цих мовах вимовляється як проривний (вибуховий) звук); не було тут і подібної до описаної вимови **ѣ**; в усіх південнослов'янських говірках мов, що могли б уплинути на російську вимову церковнослов'янських текстів, **ѣ** вимовлявся зовсім інакше, а саме: у східноболгарських говірках під наголосом як **я** (тобто [а] з пом'якшенням попереднього приголосного) (*хляб* <*хлѣбъ*; *мяко* <*млѣко*), у західноболгарських, македонських і сербських — як [е] без пом'якшення попереднього приголосного (тобто як *хлеб*, *млеко*, де **е** вимовляється як укр. [е], а не як **є**).

Отже, другий південнослов'янський вплив міг у крайньому разі тільки сприяти підтримці цієї **системи** вимови, сам по собі як система він із зазначеною фонетикою не збігався. Зате ця фонетична система цілковито збігається з рисами фонетики тієї мови, яка пізніше дістала назву української, бо українській мові в її сучасному стані властиві і фарингальне **г** (**h**), що мало виникнути з фрикативного **γ**, і тверда вимова **ч**, **щ**, і непом'якшеність приголосних перед **е**, і зберігання вимови **о** в усіх позиціях, і брак переходу **е** в **ё** під наголосом (зокрема, в дієслівних формах типу *несеш*, *несе*). Щоправда, є тут і деякі відмінності (збереження редукованих, наявність розрізнення між звуками **и** (і) і **ы**, але це можна пояснити тим, що згадана система відбивала стан не сучасної української мови, а її попередниці мови давньоукраїнської, або протоукраїнської, у якій, — як, до речі, і в сучасних українських лемківських говірках, — ще зберігався звук [ы], а збереження редукованих в усіх позиціях пояснює також, чому тут ще не відбувся перехід **о**, **е** перед слабким редукованим, як у північноукраїнському діалекті в дифтонги, а в південноукраїнському в **і**. Єдина риса, яка на перший погляд суперечить українській фонетичній системі — це **е** з пом'якшенням попереднього приголосного, тобто ([**ʲe**], або **є**) як рефлекс **ѣ**. Однак і тут не можна вбачати жодної суперечності: річ у тім, що **ѣ** у північних українців вимовлявся як дифтонг [**ie**]¹. Очевидно, його вимов-

¹ Проте **є** підстави вважати (напр., на підставі того, що французькі *rièse*,

ляння як простого *е* з пом'якшенням попереднього приголосного — це всього лиш субституція (заміна) складного для вимови дифтонга монофтонгом. Напевно, під впливом пізнішої особливості, північноукраїнського діалекту, де *ѣ* почав вимовлятися як дифтонг лише в наголошеній позиції, а в ненаголошеній (очевидно, унаслідок скорочення) заступився [e] без пом'якшення попереднього приголосного [пор.: укр. діал. — півн. *дїед*, але *дєдї*], а у літературній вимові Москви XIV—XVI ст. *ѣ* вимовлявся як [e] з пом'якшенням попереднього приголосного тільки в наголошеній позиції, у ненаголошеній він, як і *е*, вимовлявся без пом'якшення попереднього приголосного. Це відбиває особливості північноукраїнського діалекту, поширеного, очевидно, і в часи Київської Русі в Києві і Чернігові, тільки в давніший період *ѣ* вимовлявся в усіх позиціях як дифтонг [ie], що відбилося поза межамі тодішнього північноукраїнського діалекту як [e] з попереднім пом'якшенням приголосного. Але пізніше, коли в північноукраїнському діалекті (особливо в його східній частині, у Чернігівському князівстві) вимова *ѣ* почала залежати від його позиції, наголошеної чи ненаголошеної, це знайшло свій вияв у відповідних змінах тодішньої російської літературної мови. У зв'язку з тим, що ця, власне, тодішня українська фонетична норма тривалий час поширювалася далеко поза межі сучасної української мовно-етнічної території, видається вірогідним також припущення про те, що й характерна для новгородських, північноросійських говірок вимова *ѣ* як [i] (р. *и*), на зразок *лито* (зам. *лето*), *сино* (зам. *сено*), *дид* (зам. *дед*), *йисть* (зам. *есть* < *исти*) не є явищем органічно російським, а наслідком впливу пізнішої говірки Києва, котра, хоч і була північноукраїнською, як розташована на межі з південноукраїнським діалектом, пізніш запозичила звідти рефлексію *ѣ* як [i] (замість північноукраїнської [ie] — [e]), що й сприйняла говірка Новгородська. З усього зазначеного випливає, що, певно, ще в князівські часи говірка Києва була українською за своєю суттю, причому оскільки традиційна вимова відбила в ній ще наявність редукованих, які в народнорозмовній мові східних слов'ян у XII—XIII ст. як

мапієге В.К. Тредьяковський передає через *ѣ*: пѣса, манѣра), що в стараннішій книжній вимові тут зберігався дифтонг [ie], див.: *Генсьорський А.І.* Традиції південноруської (старокиївської) фонетики..., с. 207. Такої самої думки щодо цього дотримується й Л.А. Булаховський (пор.: *Булаховський Л.А.* Исторический комментарий к русскому литературному языку. — К., 1950. — С. 80).

окремі фонеми зникли, є підстави припускати, що та старовинна традиційна вимова Києва, яку відбили і донесли до нашого часу певні різновиди російської мови, сягає часу X—XI ст. Оскільки ж закарпатські говірки, відірвані від території України-Русі ще на межі IX—X ст., зберігали з нею зв'язок, можна цілком певно припускати, що українська мова в своїй найдавнішій формі мала існувати вже у IX—X ст., а початки її можуть сягати VI ст. Саме цією мовою розмовляла великокнязівська родина, і тому її фонетику було сприйнято як зразкову при читанні церковнослов'янських та російських текстів. За цілком авторитетними свідченнями російських граматичних джерел, ці українські фонетичні риси усувалися з нормативної російської фонетики поступово. Так, у XVIII ст., за відомостями "Российской грамматики" М. Ломоносова, ще розрізнялися у вимові *е* і *ѣ*: перше вимовлялося з твердістю попереднього приголосного, друге — з м'якістю попереднього приголосного. Така риса, як окаюче вимовляння *о* в усіх позиціях, і досі властива російській нормі озвучування церковнослов'янських текстів. Ще навіть на початку XIX ст. ознакою високого фонетичного стилю при читанні поезії у російській мові вважалося фарингальне (або фрикативне) вимовляння літери *г*. Пережитком цього є фонетична форма прикметників чол.-сер. роду в род. відм. однини, де *г* субститується звуком [в]: для північних росіян вживання фарингального *г* становило чималі труднощі, тому поруч із північноросійськими говірками, де в цьому закінченні виступало *γ* (*синеγо*, *белоγо*) у частині говірок, — що потім лягли в основу літературної мови, — *г* було замінено звуком [в] (*синево*, *белово* і навіть діал. *Восподи* зам. *Господи*). Проте, оскільки не можна стверджувати, що в часи Київської Русі існували самі лише українські діалекти й українська мова (були й інші східнослов'янські діалекти й мови, тільки вони тоді не вважалися книжно-літературними і знайшли відбиття переважно в народнорозмовній усній формі), є підстави припустити (на основі писемних і усних даних), що в цей час існували вже всі три східнослов'янські мови в своїй найдавнішій формі. У своїх початках вони, напевно, існували ще раніше, але про це можна судити лише опосередковано, бо це не відбито писемністю¹.

З огляду на зазначене вище, так званий давньоруський період має дістати зовсім інше витлумачення, ніж те, яке він мав досі в

¹ *Ткаченко О.* Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // *Мовознавство*. — 1993. — № 2. — С. 13—18.

радянській науці, яка, по суті, регресувала навіть порівняно з передовими російськими вченими дореволюційної доби, такими як О.О. Шахматов, і наближалася до поглядів, близьких концепції Погодіна—Соболевського, на підставі якої мешканцями Києва, а отже, й київськими князями, були великороси, а сама українська мова прийшла до Києва... з Карпат. Шойно викладені факти, підтвержені таким абсолютно об'єктивним джерелом, як старовинна російська мова (і старий російський спосіб читання церковнослов'янських текстів), повністю спростовують цю концепцію. Звідси випливає, що період дії східнослов'янського мовного зближення, по-перше, має бути відсунено на кілька століть углиб і, по-друге, не слід уявляти його періодом існування якогось мовного моноліту, а лише часом, коли серед майбутньої східнослов'янської частини праслов'янських говірок з'явилося кілька спільних мовних явищ, відбитих відповідними ізгласами (наприклад, явище повноголосся, поява звукосполучень типу *torot, *tolot — *порох, молоко*)¹, але поряд з ними у цей час продовжували існувати старі розбіжності і навіть з'являлися також нові. Це пояснювалося як різними неслов'янськими субстратами, що лягли в основу (прото)української, (прото)білоруської і (прото)російської мови², так і почасти різними слов'янськими витоками сучасних східнослов'янських мов. Так, наприклад, ізголо-

¹ Проте навіть у цій найяскравішій східнослов'янській рисі простежується відмінність між російською й білоруською мовою, з одного боку, і українською, з другого; російським і білоруським говіркам і навіть літературним мовам властиве так зване друге повноголосся (пор.: р. діал. *смерѣтушка, молонья* (літ. *молния*), літ. *сумеречный*; бр. *несмяротны, маланка* “блискавка”), явище в цілому нехарактерне для української мови (зрідка трапляється воно лише в периферійних говірках Мараморщини, що, напевне, виникли внаслідок українізації частини південних слов'ян, білих хорватів). Друге повноголосся — типовий гіперизм, який свідчить про те, що повноголосся початково не було властиве проторосійським і протобілоруським племенам і розвинулося в них лише вторинно, очевидно, під впливом контактів з протокраїнськими племенами, де це явище постало значно раніше.

² Дуже добре про значення субстратів для формування східнослов'янських народів сказано в білоруського історика М.І. Ермоловича: “У свой час П. Галубоускі... выдатна праілюстраваў значэнне субстрату на лёсе крывічоў. Тая частка іх, якая рассялілася ў Паволжы, не увайшла ў склад беларусаў і гаворыць на велікарускай мове. Прычына таму — гэтыя крывічы, у адрозненні ад сваіх заходніх супляменнікаў, аселі не на балцкай тэрыторыі, а на фіна-угорскай і таму сталі не беларусамі, а велікарусамі. Іншы субстрат — іншы народ” (*Ермаловіч М.* Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды. — Мінск, 1990. — С. 45).

са “е з твердістю попереднього приголосного — е з м'якістю попереднього приголосного” (або інакше “слов'янські мови *небо-слов'янські мови *небо”) поділяє весь слов'янський світ на дві частини: південну й північну; до мов *небо належать такі слов'янські мови, як словенська, чеська, хорватська, сербська, македонська, західноболгарська і українська (а також, можливо, полабська), до мов *небо належать такі слов'янські мови і мікромови, як верхньолужицька, нижньолужицька, поморська, польська кашубська, словацька, східноболгарська, білоруська і російська. Такому поєднанню не суперечить і повідомлення давньоруського літописця (у Початковому літописі)¹ про те, що родимичі (протобілоруське плем'я) і в'ятичі (проторосійське плем'я) походять “від Ляхів”. Таким чином, зближення проторосійських і протобілоруських говірок з протокраїнськими — наслідок вторинного процесу, бо первісно проторосійські й протобілоруські говірки могли становити східну частину праслов'янського лехітського угруповання. Очевидно, того самого первісно лехітського походження був і праслов'янський діалект іншого проторосійського племені — словенів (пізніше новгородців), де така діалектна форма, як *вєгли* (< *вєдли) “вели”, має явно західнослов'янський (лехітський) характер (пор. п. *wiedli*).

Проте, оскільки в українській мові, з одного боку, і в білоруської і російської — з другого, є розбіжності, які їх взаємно протиставляють, пов'язуючи водночас з іншими західно- і південнослов'янськими мовами, є підстави гадати, що ці розбіжності виникли ще за праслов'янської доби, коли не було поділу на західно-, східно- й південнослов'янські мови. Як уже згадувалося, українська мова разом зі словенською, чеською, хорватською, сербською, македонською і західноболгарською не має пом'якшення приголосного перед [e], що пов'язано з браком африкатизації d, t перед [e], [i] як голосними переднього ряду, а також зникненням розбіжності між голосними **и** (i) і **ы**. Що ж до білоруської і російської мов, то вони разом із нижньолужицькою, верхньолужицькою, поморською (решта її — кашубські говірки польської мови), польською, словацькою (в останній тільки стосовно d', t', n', l'), а

¹ До повідомлення Початкового літопису позитивно ставився, потверджуючи його даними топониматики, зокрема, відомий російський учений О.М. Трубочов, див.: *Трубочов О.М.* Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії // *Мовознавство*. — 1971. — № 6. — С. 3—17.

також східноболгарською мають пом'якшення приголосних перед **е**, що в частині мов спричинилося до африкатизації **d**, **t** перед голосними переднього ряду (до переходу їх у **dž**, **č**), а в частині мов виявилось як тенденція до цього й, очевидно, сприяло збереженню розрізнення між **і** та **у** (**ы**)¹.

Є ще одна важлива ізоглоса, яка, очевидно, теж сягає коренями праслов'янської доби і також протиставляє українську мову разом із верхньолужицькою, польською, чеською і словацькою білоруській і російській, а також із західнослов'янських — нижньолужицькій і всім південнослов'янським. Тимчасом як в українській у новому закритому складі, який виник після падіння **ъ** і **ь** як окремих фонем, **о** й **е** перейшли в **і** (у частині говірок у дифтонги або в **у** (лат. **u**)), а в польській, чеській, словацькій, верхньолужицькій (тут також із певними обмеженнями) в новому закритому складі **о** перейшло в **ó** (**u**), **ô** (**uo**), а **е** іноді в **ě**, у білоруській, російській, нижньолужицькій, словенській, хорватській, сербській, македонській, болгарській цього переходу не відбулося, пор.: укр. *мій* (діал. *муй*), п. *tóј*, ч. *tíj*, слц. *tôј*, вл. *tôј* — бр., р., болг. *мой*, серб., м. *мој*, нл., слн., хорв. *тој*; укр. *ніч* (діал. *ніеч*), вл. *рѣс* (п. *ріес*, ч., слц. *рес*), бр. *печ*, р. *печь*, болг. *пещ*, м. *пек*, серб. *пећ*, хорв. *пеџ*, слн. *реџ*, нл. *pјас*². Є й такі риси в українській мові, які протиставляють її всім іншим слов'янським мовам у цілому. Так, наприклад, жодна з них не має такого широко проведеного ікавізму, як українська. В українській мові мало не всі інші голосні (за винятком первісних **и** (**i**) — **ы**, що злилися в середньому звуці **и**) переходять в **і**: **а** (*алтарь* > *вівтар*); **о** (*овця* > *вівця*); **е** (*печь* > *ніч*); **ѣ** (*хлѣбъ* > *хліб*), **у** (< *р*) (*за*)*мржъ* > *за муж* > *заміж*). Крім того, українська мова має ще три фонетичні риси, що протиставляють її решті слов'янських мов: 1) наявність особливої фонемі **[и]** (**[y]**), що продовжує давньоукраїнські (праслов'янські) **и** (**i**) й **ы** (**y**) (пор., напр.: укр. *милий* < *мильи* < **milujь*); 2) збереження м'якості **ц'** (**с'**) (укр. *кінець* — р. *конець*, п. *копіес*, серб. *кѡнац*); 3) твердість приголосного перед **е** із сильного **ь** при його м'якості перед занепалим слабким **ь** при

м'якості або твердості обох приголосних у решті слов'янських мов (укр. *день* — р. *день*, п. *dzień*, ч. *den*, болг. *ден*, серб. *дан*). Подібні риси не могли б розвинути за якісь 50—100 років. Вони своїми коренями сягають глибокої, очевидно, в кінцевому підсумку праслов'янської, давнини.

Докладне висвітлення мовних особливостей, що засвідчує наявність найдавнішої приступної нині стадії існування української мови, вказує на те, що вже на час появи перших писемних східнослов'янських (давньоруських) пам'яток, у X—XI ст., українська мова вже існувала¹. А оскільки для появи сформованої мови потрібен час у кілька століть, не видається занадто сміливим припущення, що протоукраїнські говірки, з яких склалася українська мова, могли існувати ще раніше, можливо, навіть у VI ст., коли вперше згадується слов'янське угруповання антів, розташоване на південному сході простору, зайнятого слов'янством. Отже, є підстави припускати, що слов'янські протоукраїнські племена могли своїми витокami сягати ще пізньопраслов'янської доби, кінець якої пов'язують з VIII—IX ст. Певно, тієї ж доби сягають і витoki мов російської і білоруської, бо, незважаючи на те, що всі три мови, а точніше праслов'янські діалекти, з яких вони склалися, пережили період деякого зближення, це зближення аж ніяк не являло собою повного злиття в якусь єдину мову, розбіжності між ними збереглися і навіть були доповнені іншими. Таким чином, у єдиній державі-імперії Рюриковичів Київській Русі співіснували й далі протоукраїнські, протобілоруські і проторосійські мікроетноси зі своїми народнорзмовними і фольклорними мікромовами, які поступово зближувалися, щоб стати трьома (макро)мовами, і суть того народо- і мовотворчого процесу, що відбувався в межах Київської Русі, полягала не в розпаді єдиної давньоруської народності (якої не існувало) і єдиної давньоруської мови (якої не було) на три народи і три мови. Навпаки, її суть була в тому, що і в добу існування єдиної Давньоруської держави (IX ст. — середина XII ст.), і в період її розпаду до монголо-татарської навали (середина XII — середина XIII ст.)

¹ *Ткаченко О.Б.* Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // *Мовознавство*. — 1993. — № 2. — С. 16—18.

² Існування дифтонгів на місці **о**, **е** в нових закритих складах у південнобілоруських говірках слід, мабуть, пояснювати тим, що початково ці говірки були протоукраїнськими, але з переселенням їх носіїв на північ втягнулися в білоруський глотогенез і стали білоруськими.

¹ Очевидно, тільки як час поступового складання *сучасної* української мови можна розглядати період із VI до XVI ст., що встановлює для остаточного формування української мови Ю. Шевельов (*Шевельов Ю.* Чому общерусский язык, а не виборуська мова? // Другий міжнародний конгрес українців. — Л., 1993. — С. 65). У цих широко закромених межах виникає, однак, доконечна потреба встановлення періодизації і саме *української* мови в її історії.

із шести фактично існуючих етносів (південно- і північноукраїнського, південно- і північнобілоруського, південно- і північноросійського) і відповідних мікрмов почали складатися три народи з трьома мовами — українською, білоруською і російською¹. Та ж єдина книжно-літературна мова, яка, очевидно, склалася на основі київської говірки (можливо, при деяких впливах, зокрема лексичних, з боку інших існуючих говірок східних слов'ян і за сильного церковнослов'янського (давньоболгарського) впливу на неї) і яка обслуговувала всіх східних слов'ян, лише поступово вийшла з ужитку. Її в кожного зі східнослов'янських народів більш чи менш швидко витіснила власна мова на народній основі.

Процес боротьби і поступової перемоги у східнослов'янських народів живомовної традиції у їхньому мовному житті відбувався повільно і не безболісно (не виключаючи й росіян). Проте, оскільки росіянам пощастило створити власну національну державу, це не становило загрози ані для їхнього існування, ані для їхньої мови. Більше того, за багатонаціональності Російської держави і взятій нею на себе ролі “Третього Риму”, об'єднувача всіх слов'янських православних народів у межах нової імперії, церковнослов'янська мова і включення її елементів російською мовою не могли не відіграти важливої державотворчої ролі. Тому книжні, переважно церковнослов'янські елементи у їхньому синтезі з російськими живомовними відіграли в російській мові позитивну роль. Що ж до української і білоруської мов, то тут, навпаки, вони в кінцевому підсумку загальмували розвиток мови на національній основі, призвели до відриву писемної мови від усної народної, до її поступового відчуження. Традиція насичення власної мови елементами близькоспорідненої “вищої” мови (аби не своєї!) поступово робила власну мову настільки макаронічною (болгаризованою, полонізованою, росіянізованою), що користування нею втрачало будь-який сенс: народ цією мовою не послуговувався, вищі ж верстви воліли замість зіпсованої напівпольської або напівросійської мови (на українській чи білоруській основі) переходити на чисту польську або російську мову. Так поступово східні українці й білоруси, у цілому відкинувши зужиту, застарілу (і дискредитовану в тих умовах, що склалися)

¹ Ці зазначені шість угруповань, цілком можливо, мали розвинутися з чотирьох давніших праслов'янських ідіомів (діалектів або мікрмов): галицько-подільського, київсько-поліського, полоцько-рязанського, новгородсько-суздальського, як це припускає Ю. Шевельов (*Шевельов Ю.* Праруська мова // *Енциклопедія українознавства.* — Л., 1996. — Т. 6. — С. 2311—2312).

староукраїнську і старобілоруську мовну традицію, звернулися до власної живої народної мови (народнорозмовної і фольклорної).

Однак для того, щоб зрозуміти, чому сталося саме так, — бо інакше “чіпляння” за старокнижну традицію виглядатиме суцільним абсурдом, — треба усвідомити найголовніші поступові етапи розвитку історії України (а почасти й Білорусі) у пов'язанні з розвитком мови. Коли придивитись до тих державотворчих і мовних процесів, що відбувалися в цей час у Європі (і навіть у світі), на їхньому тлі відповідні явища у східних слов'ян, зокрема українців, не видаватимуться такими дивними. У всій Західній Європі протягом Середньовіччя як основна писемна мова панувала латина. У народів Близького Сходу — арабська. Народи Далекого Сходу охоче використовували в цій функції китайську мову. Скрізь діяв об'єднавчий чинник. Потреба творення великих багатонаціональних держав типу імперій або ж інтенсивного обміну між ними через нерозвиненість економік окремих країн вимагала якоїсь універсальної мови (іноді зовсім чужої або хоч близької, але невласної, часом застарілої, але через це узвичаєної і поширеної серед різних народів).

Є всі підстави припускати те саме й у східних слов'ян. Уже в межах Київської Русі простежується боротьба окремих центрів, яку всіляко намагається припинити Київ. Донедавна їй було прийнято сприймати тільки як боротьбу за владу окремих князів. Останні дослідження, зокрема праця М.І. Єрмоловича “*Старожытная Беларусь*” (Мінськ, 1990), свідчать, що справа була набагато складніша. Тут виявлялося суперництво окремих земель і, мабуть, народів, які перебували у стані формування, з імперською владою Києва за самостійний шлях розвитку. Але оскільки на той час економічних ресурсів не вистачало, кожен центр боровся не за створення власної окремої держави, а за право володарювати над іншими. Ця тенденція боротьби за право на створення власної “імперії” збереглася й надалі. А коли виникла потреба в об'єднанні багатьох земель під власним проводом, то стала домінувати не так потреба своєї, хай близької і милої, але *вузької* мови, як прагнення взяти на озброєння мову якомога *загальнішу*, до того ж (бажано) освячену авторитетом традиції, старовини або й релігії. Саме тому київські князі радо взяли для користування близьку, але все-таки не свою давньоболгарську (церковнослов'янську) мову. Саме тому всю Київську Русь, незважаючи, напевне, на існування кількох східнослов'янських народнорозмовних мов, обслуговувала *одна* східнослов'янська, так

звана давньоруська мова. Очевидно (як про це вже йшлося), фонетика її була тодішньою північноукраїнською. Що ж до лексики, то, мабуть, тут свідомо уникали вузькокиївських рис і брали те, що було більш зрозумілим й іншим східним слов'янам¹. Так було протягом всього існування централізованої Київської Держави, тобто з IX до середини XII ст.

Незважаючи на те, що із середини XII ст. у Київській Русі посилюються відцентрові тенденції, князівства прагнуть позбутися панування Києва, це аж ніяк не означає, що натомість не жадають панувати вони самі. Ростово-Суздальське князівство силкується підпорядкувати собі Новгород і Київ, Галицько-Волинська Русь докладає всіх зусиль, щоб оволодіти Турово-Пинським князівством і підкорити землі України-Русі. Полоцьке й Смоленське князівства борються за вихід до Балтики, і через це їхню увагу привертають землі Литви, Латвії й Естонії тощо. За цих обставин, попри дедалі виразніші роз'єднавчі тенденції, ніхто не збирається відмовлятися від спільної мови Київської Русі, давньоруської з домішками церковнослов'янської (або навпаки), і народна мова кожного з регіонів (в усіх її особливостях — фонетичних, граматичних, лексичних) тільки поступово (і часто всупереч бажанню писаря) починає проникати в мову писемності. Це значною мірою характеризує як книжну мову часів Київської Русі, так і дальших періодів.

В історії України(-Русі) услід за добою централізованої Київської Держави один за одним ідуть два наступні періоди, надзвичайно важливі, але ще не зовсім усвідомлені як істориками держави (і народу), так і істориками мови. Це періоди Галицько-Волинської Русі і Великого князівства Литовського. Обидві держави з повним правом (щоправда, у певних хронологічних межах) слід розглядати як *українські*. Щодо Галицько-Волинської Русі, то вона проіснувала до 1341 р., коли після смерті її останнього князя Юрія-Болеслава, отруєного галицькими боярами, польський король Казимир Великий, скориставшись її внутріш-

¹ Проте, як неодноразово відзначали дослідники, зокрема Л.А. Булаховський у праці "Питання походження української мови" (К., 1956), усе-таки в пам'ятках з території сучасної України спостерігаються досить часто слова й граматичні форми, характерні саме для української мови. Те, що виступають вони зі значно меншою частотністю, ніж в українських пам'ятках XIV і пізніших століть, як, утім, і російські риси у пам'ятках із території Росії, пояснюється, напевно, не стільки незначною тодішньою розбіжністю між (прото)українськими і (прото)російськими говірками, скільки уніфікаційними тенденціями того часу.

німи незгодами, увів туди свої війська і приєднав Галичину до Польщі. Стосовно ж Великого князівства Литовського, що, як переконливо доведено в білоруських історичних працях¹, було багатонаціональною державою, то тут, з огляду на збереження місцевих традицій і місцевих українських князівських династій, державність трималася до 1470 р., коли під тиском Вітовта відібрано владу від українських князів і їх заступлено урядовцями-намісниками Великого Князя. Незважаючи на те, що Галицько-Волинська Русь за складом населення своєї основної частини, Галичини і Волині, була українською державою, вона, як і всі князівства-держави, що виникли на основі роздрібненої Київської Русі, прагнула не обмежитися своїми суто етнічними рамками (зокрема, приєднанням до себе Київського князівства), а наскільки цього вимагали її державні інтереси, усіма силами намагалася вийти як до Чорного моря, так і до Балтики. З огляду на це можна сказати, що вона, ця держава, начебто взяла на себе місію Київської Русі — створити новий шлях "із варяг у греки". У зв'язку з цим Галицько-Волинська Русь поставила під свій контроль шлях Дністром до Дунаю і прилегле узбережжя Чорного моря. Що ж до прагнення до Балтики, то тут звертають на себе увагу боротьба галицько-волинських князів з Орденем хрестоносців і активне суперництво з білоруськими князівствами за проникнення в литовські землі, які відкривали шлях до Балтійського моря. З огляду на це, до речі, дуже пожвавилися відносини Галичини й Волині з Білоруссю, і тому та офіційна письмова мова, що склалася тут і дістала назву "західноруської", безумовно, зазнала впливу тодішньої канцелярської староукраїнської мови (особливо сильного початково). Проте прагнення до проникнення в Білорусь, безперечно, не могло не позначитися на писемній мові Галицько-Волинської Русі. Усе надміру місцеве, діалектне, звичайно, усувалося. Це стосувалося, очевидно, й книжної мови Великого князівства Литовського, де білоруські писарі дотримувалися традиційного правопису і тяжіли до загальнопоширеної в Білорусі й Україні лексики, оскільки їхня офіційна мова обслуговувала не саму лише Білорусь, а й українські землі. Середньовічна Білоруська держава, — так само, як перед нею Галицько-Волинська Русь, — прагнула не тільки об'єднати всі білоруські землі, а й приєднати до себе всю Литву з виходом до Балтійського моря і водночас Україну, що відкривало вихід і

¹ Ермаловіч М. Старожытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды...; *Його ж.* Па слядах аднаго міфа. — 2-е выд. — Мінск, 1991. — 96 с.

до Чорного моря. У такий спосіб вона ніби брала на себе (як естафету) місію прокласти новий шлях “із варяг у греки”. Ці першочергові імперські завдання відсували на другий план потреби творення своєї власної національної мови, яка б обслуговувала саму Білорусь. Творилася, по суті, наднаціональна мова, де й українці, зацікавлені в збереженні спільної українсько-білоруської держави, і білоруси, заклопотані завданням зберегти свою державу як білорусько-українську, докладали всіх зусиль не на орієнтацію книжної мови на власну національну основу, а на її якомога більше “усереднення”. Ця книжна мова відрізнялася лише способом читання. Що ж до граматики і навіть лексики, то тут розбіжностей майже не було (або дуже мало, і пов’язані вони переважно з місцевими реаліями).

Проте і в мові галицько-волинських, і литовських (“західноруських”, українсько-білоруських) грамот стався певний “якісний стрибок”, який дає підставу багатьом дослідникам стверджувати, що саме в цей час після XIII ст., у XIV—XV ст. остаточно склалася як українська, так і білоруська мови. Навряд чи такий погляд можна визнати за точний. Загалом, мова уникає таких “стрибків”. Очевидно, йдеться не про мову в цілому і про її існування (або неіснування), а просто про набуття нею загальноновизнаного статусу. Так само як не могла створитися за день французька мова (замінивши латину), так не могла “несподівано” виникнути й староукраїнська або старобілоруська. Імовірно, на той час і відповідна староукраїнська, і старобілоруська мови вже існували, проте існували в неофіційному вжитку. Тогочасні освічені українці (і білоруси також) мали бути тримовні: у релігійно-церковній сфері, у літературі високого стилю вони користувалися церковнослов’янською мовою, у загальносхіднослов’янських зв’язках — традиційною давньоруською мовою давньокиївської доби (як правило, більш чи менш поєднаною із церковнослов’янською), у побуті (а можливо, і в українсько-білоруських зв’язках) своїми народнорозмовними мовами, що могли вже виробити і наддіалектні (культивовані) форми. Три обставини, напевно, сприяли відмові в писемності від традицій давньоруської доби (і звички до включення в мову церковнослов’янських елементів): 1) у цей час послабилися зв’язки із північно-східними землями і зміцніли зв’язки між Україною і Білоруссю, а це робило зайвим потребу у застарілій мові, яка вийшла із живомовного обігу і без якої як українці, так і білоруси в обопільних зв’язках могли обійтися; 2) і в Галицько-Волинській Русі, і в Білорусі виникала потреба в тому, щоб кан-

целярську мову легко сприймало неслов’янське населення (у Галицько-Волинській Русі романці — румуни, у Білорусі — балти-литовці), змушувати до тримовності ці народи, для яких узагалі обтяжливим було сприйняття чужої навіть *однієї* слов’янської мови, було нерозумно (і навіть небезпечно), тож довелося вдатися до мови, максимально наближеної до розмовної, якої можна було навчитися *практично*, без допомоги спеціальних підручників; 3) прийняття своєрідного “західноруського койне” зумовлювала й та обставина, що широкі кола українців та білорусів користувалися своїми народнорозмовними мовами і тому вже й канцелярська мова була для них (зі своєю усередненістю і традиційністю) дещо штучна, але, звичайно, ступінь цієї штучності був набагато менший, ніж давньоруської старовинної мови, а тим більше церковнослов’янської. У тих випадках, коли подібні до імперських завдань (і змагань) Галицько-Волинської Русі або Великого князівства Литовського завдання не стояли, а канцелярська мова мала обслуговувати суто місцеві потреби, насиченість місцевими елементами власної національної мови відразу зростала. Ось чому, зокрема, найяскравіші українські риси виявляють *молдавські* грамоти, що обслуговували українців і румунів Молдавського князівства. Оскільки Молдавське князівство в цей час не ставило перед собою таких амбітних цілей, як хоч би його політичний попередник Галицько-Волинська Русь (у спадок від якої було прийнято староукраїнську мову), а найлегше і місцевими українцями, і румунами сприймалася тодішня українська мова, вона одразу ж почала набувати власних виразних національних рис.

Із 1470 р. Україна переходить до наступного, особливо якісно відмінного в своїй історії етапу. Якщо з X ст. майже до кінця XV ст. Україна ще мала власну державність, більш або менш незалежну, то з кінця XV ст. вона її втрачає. Уже навіть у межах XIV—XV ст. є виразний поділ між станом української державності у X—XI ст. (1054) і тим, що склався у XII—XV ст. Якщо у X—XI ст. Україна посідає місце метрополії величезної імперії, то після 1054 р. (року смерті Ярослава Мудрого, що втримував єдність держави і верховенство Києва) поступово, по-перше, Україна втрачає свою роль метрополії усіх східнослов’янських земель (і на це місце починає претендувати майбутня Росія або Білорусько-Литовська держава), а по-друге, з часом звучується український державний суверенітет навіть у межах України. Спочатку це звучення *кількісне*: Галицько-Волинська Русь у прагненні розпростерти свою владу на всю територію України

спромоглася, та й то на короткий час, поширити її тільки на Київське князівство. Потім звуження цього суверенітету стає й *якісним*: хоч у межах своїх князівств, зокрема Київського, українські князі у Великому князівстві Литовському й мали значний ступінь незалежності в розв'язанні місцевих справ, усе-таки вести ту широку, у тім числі й зовнішньополітичну діяльність, що й галицько-волинські князі (з їхніми потужними зв'язками з Угорщиною, Польщею, Австрією), вони вже не могли. Україна опинилася на порозі повної втрати державної незалежності¹.

Проте повною втрата незалежності не стала завдяки появі нової політичної сили в історії України — козацтва. Якщо перший період історії України-Русі годилося б назвати князівським, то наступний став козацьким. Він тривав з 1490 р., яким датують появу Запоріжжя, до 1782 р., часу повного скасування гетьманської влади в Україні, тобто 292 роки. Козацтво виникло у зв'язку із потребою захисту України від турецько-татарської агресії. Згодом воно почало боротися й проти наступу Польщі, а відтак і Московії за людські й національні права українців. Особливо захист козацтва від зазіхань Польщі знадобився після Люблінської унії (1569), після якої майже всі землі України (крім Берестейщини та Пинщини), котрі увійшли до складу Литви, перейшли у володіння Польщі, що посилювало й визиск і гноблення українців, а особливо після Берестейської релігійної унії (1596), коли козацтво взяло під захист православну віру. У час із 1490 до 1648 р., по суті, єдиним прихистком української незалежності було Запоріжжя, що стало чимось подібним до напівзалежної від Польщі української держави зі своєю власною територією, військом і політикою. Запоріжжя не тільки захищало Україну від нападів татар і турків, воно своїми неодноразовими походами проти Криму й Туреччини фактично вело на них контрнаступ, щось подібне до Реконкісти в Іспанії стосовно арабів. Саме із Запоріжжя почалася (1648) й Визвольна війна Богдана Хмельницького. Ця війна не дала змоги визволити всю Україну, і навіть там, де Хмельницький домігся визволення від Польщі, він мусив піти на угоду з Московією, що передавало новостворену Українську державу під протекторат Московського

¹ При порівнянні історії Українсько-Руської держави з історією держав Московсько-Російської і Польської звертає на себе увагу та обставина, що перша розвивалася від стану метрополії багатонаціональної імперії до стану напівзалежної однопольської провінції, частини держави імперсько-федеративного типу, інші дві розвивалися у цілому протилежним шляхом.

царства. Але виборена державність України, навіть при її обмеженості і недовготривалості (з 1654 до 1782 р., тобто 128 років), мала для України велике значення. Щоправда, і в цей час давно існуюча новоукраїнська мова на народній основі не набула визнання, залишаючися майже повністю поза всякою фіксацією. Тим часом, як свідчать пізніші записи, Україну буквально затоплювали хвилі багатьох тисяч прекрасних пісень. У цей час творились високомистецькі думи, численні афоризми народної мудрості, прислів'я і приказки. Існувало безліч казок і переказів, у багатьох із яких, либонь, доживали свого віку билини часів Київської Русі, тоді ще приступні, пізніш безслідно зниклі, і всі незліченні скарби народного духу, блискучі за своєю мовною майстерністю, у піснях супроводжували до того ж чудовими мелодіями, які полонили людей далеко за межами України. Усе це колосальне багатство не привертало уваги тодішніх освічених людей. А якщо й не один із них брав участь у його творенні, то ніби соромлячись цього, залишав свій твір безіменним. Зовсім випадково дійшли до нас імена напівлегендарних творців тодішніх народних, а, по суті, уже літературних творів — поетеси XVII ст. Марусі Чураївни з Полтавщини і поета XVIII ст. Семена Климовського із Харкова, автора відомої пісні “Іхав козак за Дунай...”. Внутрішня тримовність України — церковнослов'янська мова як мова релігії, староукраїнська мова як мова світської писемності (у тім числі документів)¹, (ново)українська народна мо-

¹ Щодо долі староукраїнської мови у Гетьманщині конче потрібне уточнення, а саме: поступово позбуваючися полонізмів і зближуючись із народною мовою, ця мова у разі збереження української (навіть обмеженої) державності і дальшого використання згаданої мови як офіційної мала б усі підстави розвинути з часом у повноцінну й багатофункціональну літературну мову. Її зросіянізованість і поступове змертвіння — переважно наслідок ліквідації автономії Гетьманщини і Слобожанщини, автономний устрій яких вона обслуговувала, і заміни староукраїнської книжної мови російською. Саме усунення цієї мови, значно краще, ніж народна, пристосованої до інтелектуальних потреб, зробило таким складним процес інтелектуалізації української мови в Східній Україні. Значно легшому й швидшому “стартові” розвитку літературної мови як наукової й публіцистичної у Західній Україні, безперечно, сприяло те, що тут краще збереглися традиції староукраїнської мови. Спричинювалося ж це різноконфесійністю українців і поляків, що не давало змоги так легко, як у Росії, витіснити книжну українську мову (сюди ж долучалося ліберальніше ставлення Відня до українців). Усе це (разом із переслідуванням Росією українського слова, що зумовило приплив східноукраїнських літературних сил) викликало те, що українська мова на Заході розвивалася значно гармонійніше і різнобічніше, ніж на Сході. До цього

ва як усна народнорозмовна і фольклорна, котрій дозволялося й у писемність потрапляти лише як засіб гумору, — зберігалася майже до кінця Гетьманщини. А втім, на кінець цього періоду староукраїнська мова майже цілком вийшла з офіційного вжитку, і в Гетьманщині, і в Слобожанщині запанувала російська літературна мова (хіба що з окремими українізмами), а на Правобережжі і в Галичині — польська мова. У Галичині староукраїнська і церковнослов'янська мови на кінець XVIII — початок XIX ст. залишилися тільки в користуванні духівництва. На Лівобережжі, а з приєднанням його до Росії і на Правобережжі із запровадженням російського способу читання церковнослов'янських текстів в українців із їхніх колишніх трьох мов залишилася тільки одна — усна народна українська мова.

Із сучасного погляду може дивувати, чому українці, навіть створюючи вже власну державу, і як її зародок Запоріжжя і пізнішу Гетьманщину, — замість того, щоб звернутися до власної народної мови, що було б природним, майже до кінця існування автономії України чіплялися за староукраїнську традицію, хоч навіть уже сама художня неспроможність усього створеного нею (порівняно з тогочасним фольклором) свідчила про її нежиттєздатність, штучність, змертвілість. Протидіяло цьому кілька чинників. Передусім, — хоч як це видається дивним, — сама безперервність української державної традиції і виробленість староукраїнської книжної мови як мови офіційної. Доки її не було остаточно витіснено на Сході України російською мовою, а на Заході значною мірою — польською, ця мова, пристосовуючись то до польської, то до російської, продовжувала жити. Допомогало їй у цьому те, що ця мова, офіційна ще з часів Великого князівства Литовського (і навіть Галицько-Волинської Русі), виробила всі засоби, необхідні для високих і поважних книжно-писемних стилів (зокрема, словесні формули, потрібні для укладання документів). Церковнослов'янську мову в Україні тримала її належність як важливого атрибута до православної віри. Що стосується староукраїнської книжної мови, то її позиції підтримувало те, що це була традиційна мова України. Однак те, що мова ця не мала коренів у тодішньому живому усному мовленні

спричинилося й широко розвинене політичне, культурне й економічне життя, знярядям якого була тут українська мова: діяльність різних партій та угруповань із багатолюдними вічами, наукова й видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка, “Просвіти”, кооперативний рух тощо.

українців і водночас при своїй гнучкості і сприйнятливості щодо будь-якого сильного інослов'янського впливу легко давала себе віддаляти від української мови, чому значною мірою сприяв брак міцної української державності, — усе це робило її нежиттєздатною і приреченою на загибель у конкуренції зі своїми сусідками — російською і польською мовами. Ті мови давно спиралися на живу народну мову і мали через це міцні національні корені. Книжна українська мова цього не мала. Крім того, наявність загальнонародної національної мови сприяла виробленню в росіян і поляків національної свідомості. Мовне “роздвоєння” (а то й “розтроєння”) українців, а до того ж поступова трансформація книжної української мови у бік російської чи польської, — за якої насиченість її російськими чи польськими елементами підводила впритул українську суспільну верхівку до повної росіянізації або полонізації, котра, справді, й відбувалася, — все це призводило до повної мовної й національної кризи українців.

Так в історії України і української мови створилося те становище, яке б годилося назвати трьома парадоксами української історії: 1) за часів повної або обмеженої державності України (у князівську і козацьку добу), коли на сторожі власної національної мови могла б стати власна держава і військо, такої мови не виникло, і цілком можливо, що був тут і зворотний зв'язок: міцної української держави не пощастило створити, бо не було виразної і єдиної національної мови, а це не сприяло і виробленню національної свідомості — основи кожної держави; 2) українська національна мова почала вироблятися, коли всяку українську державність було знищено (у кінці XVIII ст. — на початку XIX ст.) і її ніщо не могло захистити, тому в боротьбі за розвиток української мови і культури зникав найважливіший стимул, що їх плекання робив істотною загальнонаціональною і загальнонародною справою: національно свідомі українці мусили приховувати потребу боротьби за державну самостійність України, мало не самих себе переконувати, що вони не хочуть і не повинні домагатися її; тільки на початку XX ст. визріла думка про потребу державної самостійності України, але вона не дістала особливого поширення (надто на Сході); 3) унаслідок цього боротьба за українську державність у 1918—1920 рр. виявилася, попри всю її напруженість, такою безплідною. Денаціоналізація українців у межах колишньої УРСР була ще ефективнішою, ніж за царської Росії, і через це відстоювання права на нову незалежну Україну з 1991 р. провадиться за обставин мовної асиміляції,

що охопила набагато ширші верстви, ніж у XIX ст.; в цих умовах державна свідомість у багатьох випадках має випередити національну і мовну, тому дуже багато залежатиме від економічних успіхів молоді української держави, їх же поки що нема (і через її комуністичне минуле з усіма його наслідками, і через грабіжницьке сьогодні, що разом гальмує реформи). Саме тому, хоч у кінцевому підсумку доля України залежатиме від волі її народу за конкретних сучасних обставин, у найближчому майбутньому багато що залежатиме від складного поєднання зовнішніх (ближнє і дальнє зарубіжжя) і внутрішніх (економічних) умов.

Отже, наприкінці XVIII ст. закінчився в історії України період існування її напівзалежності, і вона опинилася в повній залежності від держав, що її поділили — Росії і Австро-Угорщини. І саме на цей період припадає час національного відродження України. Розпочинається воно дуже скромно, із перших спроб плекати в писемності ту мову, яка вже так чудово виявила себе в багатющому українському фольклорі, але якою в літературі дуже довго нехтували. Ще в чеській граматиці Яна Благослова, що з'явилася на межі XVI і XVII ст., вміщено перший запис української (закарпатської) народної пісні “Дунаю, Дунаю! Чему смутен течеш”, але протягом XVII—XVIII ст. за винятком кількох інтермедій (для висміювання “мужицької” мови) або інших віршів “для гумору” майже нічого літературного цією мовою не творилося. Вона існувала тільки в усному вжитку. Через це й перший літературний твір, написаний нею, “Енеїда”, ще носить ознаки цієї староукраїнської традиції. “Енеїда” — це твір *несерйозний*, створений для розваги, сміху, бо ще несерйозний і погляд автора на саму мову твору. Тільки з “Наталки Полтавки” того ж полтавця І. Котляревського і “Марусі” харківця Квітки, з огляду на серйозність сюжету цих творів, на українську мову починають дивитися поважніше, розуміючи, що і в літературному творі, — а не лише в народних піснях, — це мова не тільки для сміху, а й така, якою можуть розчулити. Змінюється через це і ставлення до (колись оцінюваних значно вище за народну мову) староукраїнщини і церковнослов'янщини. Котляревський висміює манеру Возного говорити, “оздоблюючи” мову староукраїнськими сентенціями і словесами. Квітка глузує з такої самої манери Пістряка без потреби вдаватися до церковнослов'янських слів і виразів. Проте все створене до Шевченка (за всієї поваги до зачинателів нової української літератури) ще нічим не провіщало появи великої слов'янської літератури, речника народу, що претен-

дував на відновлення свого місця у світовій історії. Це могла б бути типово провінційна (мікро)література, творена черговою мікроромовою, які і досі є у Європі (зокрема, творені культурними діалектами літератури Італії і Німеччини). Поява Шевченка позначила початок якісно нового етапу в українській історії.

Найвеличнішою постаттю в історії України, яка для українців дорівнює таким, як Мойсей для євреїв або Мухамед для арабів (і мусульман), був Тарас Шевченко. Усю історію України можна впевнено ділити на еру до народження Шевченкового і після його народження. Якби йому судилося жити в більш релігійний вік, ніж наскрізь скептичний аж до вульгаризму вік дев'ятнадцятий, він уже давно став би засновником нової (української) релігії. Утім, хоч сам він при своїй скромності до цього не прагнув, щось подібне до релігійного культу Шевченка спостерігалось і спостерігається по всій Україні до цього часу. Майже цілком збіжні між собою дні його народження і смерті відзначаються в Україні щорічно, його “Кобзар” має величезну кількість перевидань й обріс, подібно якійсь релігійній книзі, силою-силенною коментарів. “Кобзар” є родом релігійної книги українців, чимось на зразок українського Євангелія. Шевченка українці іменують Батьком (ідеться, звичайно, про українців, що зберегли свою національну свідомість). Коли виконують “Заповіт” Шевченка, зал неодмінно встає і слухає його слова стоячи як релігійний гімн. Могила Шевченка в Каневі — це своєрідна українська Мекка, куди кожен правовірний українець, як кожний правовірний мусульманин, прагне хоч раз у житті здійснити свій хадж (паломництво). У роки радянської влади поезію Шевченка намагалися гранично сфальсифікувати і вульгаризувати, зводячи її в основному до мотивів класової боротьби, перетворюючи його в нудного і занудного “революціонера-демократа”, вірного учня Бєлінського (який його не терпів і не розумів), Чернишевського (який його найкраще від усіх сучасних росіян зрозумів, але дуже рідко з ним зустрічався) і Добролюбова (який дуже поверхово про нього судив). Але Шевченко перш за все найбільший національний поет-пророк і великий майстер поетичного слова.

Сила Шевченка, певна річ, не в багатстві і тонкому опрацюванні мови (та це й не було можливе, коли нова українська література робила свої перші кроки). Якщо порівняти Шевченка з великими російським і польським поетами Пушкіним і Міцкевичем, то українська мова Шевченка своєю красою і виробленістю значно поступається російській мові Пушкіна і польській

Міцкевича. Але на Пушкіна працювало все російське XVIII ст. (від Кантеміра до Карамзіна) і початок XIX ст., у тім числі такі першорядні поети, як Г. Державін, К. Батюшков, В. Жуковський. На Міцкевича працювала вся польська поезія з часів польського золотого віку (XVI ст.), що вже тоді висунула такого прекрасного поета, як Ян Кохановський. Попередники Шевченка в молодій тоді ще зовсім літературі (за всієї поваги до них) йому поступаються і в майстерності, і в значущості створеного ними. Шевченко вчився безпосередньо не в них, а в геніальної безіменної української народної поетичної творчості, а також скористався, безумовно, з досвіду російської і польської класичної поезії, з якими був прекрасно обізнаний. Важливим джерелом натхнення його поетичних творів була також Біблія. Його велика поезія являє собою органічний сплав усіх цих елементів, той своєрідний шевченківський стиль, який ні з чим не сплутаєш. Не слід уважати, що Шевченко при всій (тільки ілюзорній) його простоті поет примітивний. Якби це було так, його поезія не викликала б стільки приміток і коментарів. Його простота — благородна простота Євангелія, де, як і в ньому, є пожива для розуму будь-якого українця, від неосвіченого селянина до найрафінованішого інтелігента. У Шевченкові начебто втілилася вся українська історія — від скіфських і давньоукраїнських часів (пор. відгуки цього в “Неофітах” і переспівах зі “Слова”, а також у поемі “Царі”) аж до сучасності і пророчого погляду в майбутнє. Його устами вперше заговорив народ, який до того говорив зі світом тільки в своїх піснях. У попередниках Шевченка жив ще дух “малороса”, в якому несмілива любов до України легко ділила місце з вірнопідданством щодо чергової Його Імператорської Величності. В особі Шевченка вперше на світову арену вийшов великий українець і на весь голос сказав своєму народові і всьому світові про свій народ, його минувшину, сьогодення і, пророчо визначивши його майбуття, дав етичні норми, намітив шляхи для здобуття ним національної та соціальної свободи. До Шевченка ще можна було мати сумнів, чи існує на карті світу така країна, як Україна, після появи “Кобзаря” у цьому вже не було жодного сумніву. Ф. Достоевський якось сказав, що вся російська реалістична література, маючи на увазі перш за все російську прозу, виросла із “Шинелі” М. Гоголя. З іще більшою підставою можна сказати, що вся післяшевченківська українська література виросла з “Кобзаря” Шевченка. Ї не тільки літерату-

ра. Його “Кобзар” відбито і в музиці, і в образотворчому мистецтві. Але сам Шевченко зі своєю священною книгою українців “Кобзарем” залишається для них недосяжною верховиною. При всій майстерності і значно більшому багатстві мови навіть у двох його великих спадкоємців, І. Франка і Лесі Українки, усе-таки вони тільки частина української звичайної літератури. Що стосується Шевченка, то це вже щось далеко вище. Поезія Шевченка буде завжди провідною зіркою для свого народу. Ані поезія Пушкіна, ані поезія Міцкевича, за всієї величезної майстерності цих двох геніїв, ніколи не мала і не буде мати того ж значення для росіян і поляків, яке має і матиме поезія Шевченка для українців. У росіян і поляків були російська і польська держави, що розвивалися майже безперервно, була славетна історія їхніх незалежних армій, безперервний ланцюг російської царської династії і низка польських королів — від напівлегендарного колісника Пяста, що став засновником першої засвідченої історією династії, до Станіслава-Августа Понятовського. У росіян і поляків була своя блискуча знать. В українців усе це було лише в далекому, майже забутому, минулому. І всьому цьому судилося народитися завдяки “Кобзареві”, цій пророчій і натхненній книзі. Звідси цілком зрозумілий і той культ Шевченка, який існує в українців. Ми не знаємо, чи мав Шевченко якихось дітей, хоч би й незаконних, законних він не мав, бо помер у повній самотності на чужині. Але зате всі українці до єдиного стали його законними духовними дітьми. А він увесь час веде їх за собою, вічно видніючися попереду. Крім усього іншого, поезія Шевченка знаменувала злам в історії України, бо саме від його “Кобзаря” потяглися в майбутнє промені тих ідей і думок, які започаткували розвиток української школи і науки — від недільних шкіл до першої української академії, Наукового товариства імені Шевченка, розвиток української політичної думки, насамперед ідеї відродження Української незалежної держави і найважливішого її атрибута — війська (галицькі “Січі”, а далі Січові стрільці). Із Шевченком пов’язана й думка про демократизм української держави, висловлена в знаменних його фразах: “Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись!” Ось чому, коли йдеться про історію України і української мови, ніяк не можна оминати Шевченка. І хоч розвиток української літературної мови після Шевченка пішов своєрідним шляхом (Шевченко, не маючи розробленої літературної мови,

мусив ще де в чому задовольнятися староукраїнською традицією, саме залученням церковнослов'янizmів, якими він скористався як готовим матеріалом для творення свого високого стилю), усе-таки Шевченко і тут дуже багато зробив для розвитку мови. Він ще не міг створити рівноцінної української прози (для розвитку прози треба багатшої мови), але сам він найпереконливіше серед перших українських письменників довів величезні можливості української мови для відтворення найскладніших тем як українського, так і позаукраїнського життя. Діапазон його “Кобзаря” — і просторовий, і часовий — надзвичайно широкий: тут і Рим, і Греція, й Італія, і давня Юдея, і середньовічна Чехія, і Америка, тут і античність, і Середньовіччя, і Відродження. У поезії Шевченка з нами говорить весь світ. Саме він заповідав своїм наступникам ту широчінь бачення українських і світових проблем, яке потім відбилося, через письменників-народників (і селянолюбців), у творах у найкращім сенсі слова таких європейців, як І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, та неокласиків (М. Зеров, П. Филипович, М. Рильський). Поезія Шевченка своєю широтою і, сказати б, державницьким українським баченням світу (наче її творив не колишній кріпак і підданий царської Росії, а вільний громадянин вільної України) нібито перекинула через століття міст від “Слова о полку Ігоревім”, виниклого ще в першій незалежній державі українців Київській Русі, до тієї Української держави, яку ще треба було відродити. Це її образ прозирає зі слів: “Не смійтеся, чужі люде! Церков-домовина розвалиться... і з-під неї встане Україна. І розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти!..”

Якщо уважно придивитися до історії України до часу останньої і повної втрати нею незалежності в усіх її частинах, що стала наприкінці XVIII ст., і до історії її мовного життя, неодмінно впаде в око взаємозв'язок між ними. Традиції незалежного імперського розвитку України-Русі, коли вона стояла на чолі всіх східнослов'янських земель, мимохіть міцно пов'язували її з попередньою традицією писемної мови. Мова тяжіла до універсалізму і до того, щоб бути пов'язаною не лише з самою Україною, а із якомога ширшим простором східнослов'янських земель і з усім слов'янським православним світом. Першій потребі відповідала книжна давньоруська мова, поступово трансформована в західноруську, а далі староукраїнську. У ту добу, коли і на заході, і на сході Європи домінувало тяжіння до великих держав-імперій (Священної Римської імперії германської нації, Східної

Римської імперії — Візантії, Золотої Орди в її європейських володіннях), кожен народ, що прагнув до державного захисту своїх інтересів, мусив або сам творити власну імперію, очоливши її, або стати співзасновником імперії, або ж приєднатися до якоїсь великої держави-імперії, щоб не бути приєднаним силоміць і не розпачуватися за непокору особливо жорстоким поведінням із ним завойовника. Після розпаду Київської Держави український народ спромігся створити незалежну державу Галицько-Волинську Русь, яка, щоб не бути поглиненою сусідами, мусила негайно братися до розширення своїх володінь, тобто вибудувати власну імперію. Після загибелі Галицько-Волинської Русі як держави і приєднання її земель до Польщі, решта, а саме Східна Україна, об'єднавшись із Білоруссю і Литвою, створила нову незалежну державу білорусів, українців і литовців — Велике князівство Литовське¹. Проте становище білорусів і українців у цій державі з часом виявилось ненадійним. Литовці, які тільки однінчю в особі деяких представників своєї верхівки приймали православ'я, переважно ж лишалися язичниками, очевидно, для того, щоб зміцнити свої позиції, пішли на союз із Польщею і прийняли католицизм (друге хрещення Литви). Цим вони, мабуть, хотіли посилити свої позиції в державі і водночас захистити її від зазіхань з боку північно-східної Московської Русі, що мала таку саму православну віру, як і українці з білорусами. Поступово орієнтація на Польщу позначилася й на офіційній західноруській мові Литовського князівства: мова ця дедалі більше насичується полонізмами. Білоруська й українська феодальна верхівка Великого князівства Литовського намагалася боротися з подібним станом речей і політично (змова Глинського 1508 р. та плани чи то створення окремого Руського князівства з українських і білоруських земель, чи то їх приєднання до Московської держави), і релігійно, причому вже разом із литовцями (поширення протестантизму у Великому князівстві Литовському, яким воно хотіло протиставити себе як католицькій Польщі, так і православної Москві). Проте всі спроби як українців і білорусів окремо, так і їх вкупі з литовцями унезалежнитися від Польщі у XVI — на початку XVII ст. не мали успіху. Згодом перемога католицької контрреформації в Польщі разом із поширенням привілеїв польської шляхти на шляхту Великого князівства Литовсь-

¹ Це відбито в повній назві цієї держави Велике князівство Литовське (тобто в основному Білоруське), Руське(=Українське) і Жмудське (пов'язане з частиною Литви Жемайтією, Жмуддю).

кого започаткували її поступове покатоличення і полонізацію. Так, на зламі XVI—XVII ст. українці (і білоруси) позбулися значної частини своєї національної еліти. Поступова полонізація української національної верхівки, яка б мала бути основним користувачем книжної української мови, відбивається у такій самій полонізації староукраїнської писемної мови. Ця мова, по суті, зберігається лише за інерцією. Поширюється як дедалі більше насичення української писемної мови елементами польської мови, і часто-густо текст скидається на польський, але писаний кирилицею, так і манера писати староукраїнською мовою, але використовуючи латинку за польським орфографічним зразком. Для того, щоб дати уявлення як виглядали подібні “полонізовані” українські тексти, досить навести тільки один приклад: “Пишут історикове о Помпеюшу Великим. Той так велце себѣ важил цѣлость отчизни, же за ню живот свой и здорове свое в великіе морскіе подал был небезпеченства” (уривок із проповіді Антонія Радивилівського, XVII ст.)¹. А ось як той самий уривок виглядає в польському перекладі: *Piszą historykowie o Pompejuszu Wielkim. Ten tak wielce sobie ważył całość ojczyzny, że za nią żywot swój i zdrowie swoje w wielkie morskie podał był niebezpieczeństwa*. Тут тільки фонетика і морфологія вказують на українську мову, а побудова речень і лексика свідчать про те, що автор начебто думає по-польськи, потім намагається викласти думку українською мовою, причому це в релігійному творі, здавалося б, найменше підданому польському впливові. Тим більшим цей вплив був у мові офіційних документів. Зрозуміла річ, що при дальшій полонізації української верхівки, яка тільки й мала бути носієм і користувачем староукраїнської книжної мови, — бо народні низи нею не користувалися, — і якій ця мова фактично не була вже потрібна, усяка необхідність у подібній мові зникала. Своєю чимраз більшою польськістю вона сама себе прирікала на смерть. Тому не дивно, що з часом в Україні, яка залишилася під владою Польщі, єдиною офіційною мовою стає польська (якщо іноді, особливо в Галичині, не латинська). Те саме відбувається в Білорусі, де 1690 р. навіть офіційно скасовується вживання “західноруської” (старобілоруської) мови. Її скрізь заступає польська. Староукраїнська, причому початково досить полонізована мова, залишається традиційно тільки в Гетьманщині. Але поступово, особливо інтенсивно із середини XVIII ст. її в офіційному

¹ *Крекотень В.І.* Оповідання Антонія Радивилівського. З історії української новелістики XVII ст. — К., 1983. — С. 287.

вжитку витискає російська. Відбувається це по-різному: і просто в адміністративному порядку (як в указі Петра I про заборону друкувати в Україні книжки з “разністю в наречіи”, тобто мовою, відмінною від російської), і шляхом послідовного насичення староукраїнської мови російськими елементами, що роблять її дедалі більш російською, як свого часу насичення її полонізмами робило її чимраз більш польською. У Г. Сковороди мова являє собою, по суті, тодішню російську лише з більшою чи меншою домішкою українізмів, хоч є в нього і окремі твори, писані майже тодішньою народною українською мовою, хіба що з певними її “камуфлюваннями” під російську (“Ой ти, птичко жолтобоко...”). Староукраїнська мова, що в одній частині України злилася з польською, а в другій — із російською, померла майже скрізь природною смертю. Тільки в Західній (австро-угорській) Україні її традиція, плекана місцевим духівництвом, дожила мало не до середини XIX ст. (у Закарпатті навіть дещо довше), але й тут вона з часом вимерла, трансформувалася в москвофільстві, почасти в його незграбну місцеву ніби-“російську” мову (пересипану українізмами й полонізмами), почасти в прямий перехід до російської мови (у частині москвофілів, приміром у Я. Головацького). Останнім відгомонам цієї староукраїнсько-чужомовної традиції була довоєнна генерація москвофілів Закарпаття, яка в 20—30-ті роки XX ст. під впливом проросійської пропаганди російської еміграції в Чехословаччині і відкритих ними російських гімназій засвоїла досить добре російську мову і перейнялася ідеєю єдиного великого російського народу від Карпат до Камчатки. Нині це спрямування намагаються певною мірою реанімувати за допомогою теорії про існування особливої “карпато-русинської нації”.

Рух національного пробудження народів, який охопив усю Європу, особливо її центральну і східну частини, заторкнув з початку XIX ст. й Україну. На Наддніпрянщині він ґрунтувався на відродженні найближчої традиції козацької старовини — Гетьманщини. У Західній Україні він спирався (що було природно) на спогади Галицько-Волинської Русі, її князівських часів, що продовжувала часи Давньокиївської держави. Було цілком природно, що національне відродження, торкнувшись спочатку історичною пам’яттю найближчої доби, намагалася спертися згодом на найдавніші часи української історії. Метою кожного серйозного національного руху є прагнення до відродження або створення власної національної держави. Не могли, звичайно, цього оминати й українці. Найважливіша тріада, на якій почала

грунтуватися їхня історична державницька пам'ять, склалася з трьох елементів-символів відроджуваного державного існування: назви держави — Україна (і гімну “Ще не вмерла України і слава і воля”), її прапора — синьо-жовтого, її герба — тризуба (або Трисуття). Усі вони відбивають три найважливіші етапи державного життя українського народу. Назва держави *Україна*, що змінила давнішу її назву *Русь*, пов'язана з періодом козаччини і козацької держави, яка виникла у *края*, тобто “біля краю” русько-українських земель, була започаткована Запоріжжям, що постало на степовому пограниччі Русі-України й межувало із землями тодішньої Туреччини і Криму. Саме тому, що українці-запоріжці відстояли право Русі на існування, вона прийняла нову свою назву *Україна*, яка із земель найстарішої України, тобто півдня сучасної України (що їх дехто намагається охрестити “Новоросією”), поширилася на решту її території. Синьо-жовтий прапор пов'язує Українську державу з іншим періодом її державного існування, часом Галицько-Волинської Русі, емблемою якої було зображення жовто-золотого Лева (на честь її останньої столиці Львова) на синьому тлі. Згодом зображення Лева замінено жовтим кольором унизу прапора або, як наполягають інші, на його верху. Гербом України-Русі стала державна емблема Київської Русі часів Володимира Святого. Історики схильні читати цю емблему як позначення його ім'я, але цілком чітко цю емблему можна прочитати як лігатуру слова ВОЛЯ. Оскільки метою заснування української держави з самого початку і дальшої боротьби за неї було забезпечення волі українського народу, таке прочитання герба цілком збігається з ідеєю держави, сенсом її існування¹. Не поневолюючи нікого, українці прагнуть, щоб їхня держава була запорукою волі для них самих і для всієї Європи і в кінцевому підсумку — світу. Слово *воля* згадується і в перших рядках українського гімну. Про це цілком доречно згадати тому, що виникнення кожної національної держави має бути пов'язане із певним гаслом, що стисло характеризує сенс її існування не тільки для народу, який її заснував, але й для світу. Доцільність існування народу і його держави робить особливо зрозумілим і сенс існування і розвитку мови. Нерозуміння цього народом, неусвідомлення свого значення підриває віру в доцільність існування своєї держави, а тим самим веде й до занепаду мови.

¹ Водночас слово *воля*, крім значення “свобода”, має значення *воля* (прагнення) до дії. Отже, і цей сенс міститься в Трисутті, лігатурі герба: Україна має волю (=прагнення) мати волю (=свободу) і нести її світові.

Саме це пережила Україна за другої спроби відродження Української держави у 1918—1920 рр. Першою спробою була Національно-визвольна війна Богдана Хмельницького 1648—1654 рр., що закінчилась утворенням Української держави (Гетьманщини), приєднання якої до Московської держави (Росії) стало початком її кінця.

Визвольна війна Богдана Хмельницького, яку частина польських істориків схильна поціновувати як зраду бунтівного гетьмана щодо Польщі, а частина російських істориків — як бажання Хмельницького з'єднати, навіть злити свій народ навіки з російським, тобто, говорячи ясніш, зрадити свій народ, ця війна не була ані тим, ані тим. Богдан Хмельницький відривав свій народ від Польщі, що хотіла зробити з нього поляків, аж ніяк не для того, щоб зробити з нього росіян. Він прагнув до незалежності України в її етнічних межах, а через те, що в тих умовах це означало одночасно й вийти за ці межі, спертися на чийсь підтримку, він шукав її скрізь, не обмежуючися ані Польщею, ані Московією, ані Туреччиною. Союзників він шукав і в Семигородині (угорській Трансильванії), і в Швеції, не відмовлявся і від зв'язків із Білоруссю (коли козацьке військо під час війни з поляками звільняло від них білоруські міста, білоруси часто віддавали перевагу козацькому зверхництву над московським, — очевидним наслідком цього був перехід під гетьманську юрисдикцію Стародубщини). Проте реалізація задуму Богдана Хмельницького, який ні в якому разі не прагнув до надмірно великої підлеглості Москві, про що свідчить його схильність до союзу зі Швецією, була унеможливлена його наглою смертю. Наступники Хмельницького (І. Виговський, П. Дорошенко) намагалися або зовсім вирватися з підлеглості Москві, або принаймні її послабити, але брак одностайності серед українців, роз'єднаність України, переважно поділеної між Росією і Польщею, не дали змоги реалізувати ці прагнення.

Остання відчайдушна спроба І. Мазепи досягти того, чого не змогли здійснити ані Богдан Хмельницький, ані пізніші гетьмани, закінчилась його поразкою. Але в цій спробі був свій сенс. Намагання Петра I “закрити” Україну (він мав, зокрема, план виселення українців з Лівобережжя на східні кордони Росії)¹ були перекреслені виступом Мазепи і воєнними діями його послідовників під керівництвом Пилипа Орлика. Крім того, маючи небезпідставні підозри, що Мазепа виступив на бажання україн-

¹ *Борщак І.* Мазепа — людина й історичний діяч / Упоряд. Й.М. Чікало. — К., 1991. — С. 24—26.

ської козацької старшини, Петро I мусив репресії поєднати з обережнішою політикою щодо лівобережного козацтва. Опосередковано це вможливило збереження автономії України до кінця XVIII ст., що дозволило визріти і сформуватися українській державницькій думці (“История Русов”), підхопленій наступними поколіннями.

Однак те, що Україна в своїй історії ніколи не виступала як окрема національна держава, а завжди — чи як метрополія, чи як співучасник створення багатонаціональної держави, чи в залежності від когось — неодмінно в союзі з кимось, наклало свій відбиток на її державницькі концепції. До початку XX ст. українські політичні діячі весь час мріяли про якусь федерацію, де, звичайно, Україні належало почесне і незалежне місце (можливо, навіть чільна роль), але поза якимось зв'язком з іншими країнами вони її собі не мислили. Для кирило-мефодіївців це була Всеслов'янська федерація, для Драгоманова — Всеросійська (чи не прообраз майбутнього СРСР), для австрійських українців — федерація у складі Австро-Угорщини. Через це, коли після Лютневої революції в Росії виникла можливість боротьби за незалежність України, оскільки ідея цілковитої незалежності України (М. Міхновський) ще не набула значного поширення, Центральна Рада висунила вимогу автономії України в межах Росії. Тільки пізніше під тиском обставин було проголошено самостійну Українську державу (Українську Народну Республіку). Неготовість керівників нової держави до перспективи незалежності не раз накладала на їхні дії відбиток імпровізації. Було зроблено чимало помилок, серед яких найсерйозніша — розвал українських збройних сил (при можливості створення мільйонної армії). З цих помилок скористались більшовики, що й призвело до ліквідації УНР і виникнення на її руїнах УСРР (потім УРСР), типової маріонеткової держави, керівники якої погодилися на “владу без влади” і тому прирекли Україну і на “розстріляне Відродження” (1930—1937 і дальших років), і на голодомор 1932—1933 рр., і на дедалі менш замасковану росіянізацію.

Для новітньої України величезне значення мало возз'єднання всіх українських земель, проведене у 1939 р. (Галичина і Західна Волинь), у 1940 р. (Північна Буковина, Хотинщина і Південна Бессарабія), у 1945 р. (Закарпаття), у 1954 р. (Крим). Звичайно, це було не те возз'єднання, про яке мріяли українці і яке вони (на короткий час) здійснили ще в 1919 р., бо це було не стільки возз'єднання України, скільки приєднання нових українських зе-

мель до СРСР, де на українців цих земель чекали репресії (розстріли, заслання, переслідування за політичні й релігійні погляди). Але, з другого боку, в цьому був і позитивний сенс. Імперське керівництво СРСР здійснювало ці приєднання, щоб придушити український національно-визвольний рух і щоб зросійщити Західну Україну так само, як і Східну (кроки в цім напрямі, хоч не з вини виконавців — малоефективні, посилено робилися). Проте водночас ці його дії сприяли і поступовому зближенню обох частин України, що не могло не позначитися позитивно на Сході України, на поступовому його національному усвідомленні. У кінцевому підсумку, коли Схід і Захід України нарешті посправжньому зблизяться, це багаторазово посилить і прискорить національне відродження України, бо до цього часу, на жаль, протягом історії України її Захід і Схід майже ніколи не діяли спільно, разом, їхня поперемінна активізація скидається через це на коливання величезного маятника, який упродовж одного періоду хитнеться в один бік України, що викличе її активізацію (при одночасній “пасивізації” другої), а наступної доби він хитнеться в протилежний бік, і це матиме протилежний ефект.

Так у часи існування Київської Русі (X—XII ст.) осередком політичних подій був Схід України — Київське, Переяславське, Чернігівське князівства. З часів Галицько-Волинської Русі до кінця XV ст. центром політичного і культурного життя був Захід України. Тут розвинулася міцна й авторитетна Українська Держава з інтенсивною внутрішньою і зовнішньою політикою; коли цю державу було ліквідовано, тут виникають перші релігійні братства, що відіграли важливу роль у культурному житті України, захисті православної релігії.

У XVI — першій половині XIX ст. перед веде Східна Україна. Тут виникає Запоріжжя — козацька держава (1648—1782)¹. Починається національне відродження. Створюється Кирило-Мефодіївське братство. Звідси походить Т. Шевченко. Зі Східною Україною пов'язано й український рух 1860-х років.

Із 70-х років XIX ст. до 1905 р. після розгрому українського руху на Наддніпрянщині провідна роль в Україні переходить до Галичини. Це і величезна видавнича діяльність, підсилювана наддніпрянцями, і виникнення перших українських політичних

¹ Такі головні межі для існування цієї держави встановлює, зокрема, Іван Крип'якевич: “Козацька держава проіснувала недовго, коло півтора століття (1648—1782)...” (*Крип'якевич І. Історія України.* — К., 1992. — С. 74).

партій, і кооперативний рух, і наукове піднесення: українські школи, українські кафедри в університетах Львівському і Чернівецькому; виникнення і наукова діяльність Наукового товариства імені Шевченка (першої фактичної української академії). У Галичині з'являються військово-спортивні організації “Січі”, які потім дають кадри для перших (по тривалій перерві) українських військових формувань (Січових стрільців).

Після 1905 р., коли скасовується заборона українського друкованого слова, виникає можливість для розвитку українського культурного й політичного руху й на Наддніпрянщині, але з 1914 р. настає час важкий і для Східної, і для Західної України. На Наддніпрянщині знову забороняється друкування українською мовою. Наступ на Галичину російська адміністрація використовує для нищення всіх ознак українського життя, українських діячів висилають у Росію. Протегують лише місцевим москвофілам.

У 1917—1920 рр. знов складаються умови для того, щоб нормально розвивалися разом і Західна, і Східна Україна, але громадянська війна, а потім поділ України між СРСР, Польщею, Румунією і Чехословаччиною (Закарпаття, яке потім захопила Угорщина) знову роз'єднали дві України. У 1920-ті роки, коли з тактичних міркувань більшовики провадять політику так званої українізації, можливість розвитку української культури в СРСР і в Україні, що відійшла до Польщі, майже однакові. Можливо, на Сході навіть кращі, хоч умови політичної діяльності тут незрівнянно гірші. У 30-ті роки, коли в Радянській Україні розпочинається “Великий терор”, перед знову веде Західна Україна.

У роки війни ОУН намагається поширити свою діяльність на всю Україну, але найбільшого успіху досягає на Заході. Боротьба УПА триває тут до 1954 р.

У часи хрущовської “відлиги” простежуються ознаки пробудження і на Сході, але охоплює воно тільки інтелігенцію, тимчасом як на Заході це пробудження має ширший розголос.

У 70—80-ті роки (до 1985 р.) керівництво Радянського Союзу переходить до майже нічим не маскованої росіянізації: на Сході масово ліквідуються українські школи, росіянізацію переносять і на Захід України, але зустрічають опір.

У 1985—1991 рр. спостерігається пробудження всієї України, але нерівномірне: Західну Україну (передусім Галичину і Західну Волинь) не треба будити, на Закарпатті національний рух починають гальмувати місцеві сепаратисти (“карпаторусини”), порів-

няно інтенсивно реагує на зміни Правобережжя з Києвом, крайній Південь і Схід ставляться до незалежницького руху пасивно або й вороже, переважно антиукраїнські настрої помітні в Криму.

Так застало Україну проголошення незалежності, якому чимало сприяла і сприяє діаспора, але яке все-таки є насамперед заслугою “континентальної” України.

Із цього побіжного перегляду історії України видно, що весь час у ній переважно незсинхронізовано діє її Схід і Захід. На шляху до здобуття Україною справжньої незалежності, а тим самим і до мовного самоствердження — це чимала перешкода. Те, що західні українці значно національно свідоміші, що тут скрізь, у тім числі і в містах, міцні корені пустила українська мова, пояснюється кількома обставинами в розвитку Західної України (на відміну від Східної) протягом новітньої історії. Галичина у XIX і XX ст. (до 1918 р.) входила до складу Австро-Угорщини, яка хоч і була монархією, як і Росія, але з набагато демократичнішими традиціями, наявністю парламентаризму. Відіграло свою поважну роль і те, що в Галичині давно склалася і зміцніла греко-католицька (уніатська) церква, яка стала справді національною. Її національність (українськість) впливала з того, що вона не була ані православною, як російська, ані римо-католицькою, як польська. Завдяки цьому вона краще, ніж православна церква на Сході України, зберегла свої українські традиції, зокрема у мові (тут зберігся український спосіб читання церковнослов'янських текстів, який було скасовано у Східній Україні за указом Петра I, що зробило православну церкву в Східній Україні і за мовою *російською*). Національна українська греко-католицька церква в Західній Україні ще більше зросла національно завдяки тому, що ця церква ще у XIX ст. мовою служби Божої зробила українську, запровадивши ще й спеціальні молитви за Україну. Позитивним фактором, який сприяв зміцненню українського руху в Галичині, було, напевне, й те, що Австрія, як країна неслов'янська, до того ж незацікавлена в надмірному посиленні дуже активного й національно міцного польського руху в державі, на противагу полякам, почала протегувати українцям. Польща, хоч і не була країною, прихильно настроєною щодо українців і не раз допускалася стосовно них репресивної політики, усе-таки була набагато ліберальнішою порівняно з радянським режимом. Це особливо яскраво виявилось, зокрема, в тім, що саме за міжвоєнного 20-річчя в Польщі українці-емігранти спромоглися реукраїнізувати дуже зросіянізовану в минулому Західну Волинь. Такими є

основні причини, що вможлилювали національний розвиток Галичини і Західної Волині, а якоюсь мірою (за часів Австро-Угорщини) і Буковини, і (за домюнхенської Чехословаччини) Закарпаття.

Наддніпрянська Україна і за царської Росії перебувала в набагато складніших умовах, а в ще гіршій ситуації опинилася за радянської влади, коли, здавалося б, і не провадилося відкритої росіянізації (хіба що в брежнєвські часи), але насправді вона відбувалася ще підступніше, жорстокіше, а тому й ефективніше. Повторювати тут загальновідомі факти і масового винищення української національно свідомої інтелігенції, і виморення голодом кількох мільйонів українського селянства не варто. Звісно, ця політика не могла не завдати величезної шкоди як Україні в цілому (її економіці й природі) та її народові загалом (його фізичним винищенням), так і культурі України і її найважливішому складникові — українській мові. Отже, корені відмінностей у національному розвитку Східної і Західної України в добу новітньої історії зрозумілі. Однак оскільки нерівномірність, розбіжність між ними спостерігається здавна, варто замислитися й спробувати з'ясувати причину цього. Деякою мірою це, звичайно, може залежати від географічних обставин. Наддніпрянщина — це відкрита у значній частині степова рівнина, що тяжіє до басейну Дніпра та (меншою мірою) Дону. Галичина (і захід України взагалі) пов'язана з басейном Дністра і частково Вісли, що пов'язує її якоюсь мірою з Балтикою. На відміну від Східної України — відкритої, у тім числі й для ворожих нападів зі сходу і півдня, Західна Україна якоюсь мірою з півдня захищена Карпатами. Але й ці обставини, хоч і мають певну значущість, усе ж, як видається, не є вирішальними для формування розбіжностей між Західною і Східною Україною. Можливо, якимось чином могли тут заважати й різні субстрати: якщо на сході більше дався взнаки скіфо-аланський (отже, іранський) субстрат, до якого могли долучитися ще й тюркські етнічні впливи, то на заході мали бути переважно дакійський і кельтський субстрати. Могли датися якоюсь мірою взнаки й романські впливи (у давнину), і впливи германські — пізніше, коли галицькі міста, як і міста Польщі в цілому, до складу якої Галичина з XIV ст. увійшла, зазнали масової німецької колонізації. Ці західні етнічні, а за ними й культурні впливи, на відміну від східних, і мали значною мірою відрізнити і ментальність, і весь спосіб життя західного українця від східного. Уже сама більша обмеженість території, її

тяжіння до Західної Європи, Німеччини, Австрії, Чехії, Італії, з її ранішим національним пробудженням, творенням невеликих за територією національних держав, мало формувати із західного українця більш європейську особистість, наперед призначати його до активного національного руху, оскільки ці землі (чи прямо, чи опосередковано) заторкував у давнину і чеський гуситський рух, і пізніше численні національні рухи народів Австро-Угорщини (польський, чеський, словацький, угорський, румунський, італійський, ще Юрій Федькович брав участь у військових походах Австрії до Італії). Тим часом Східна Україна, що розташована в мало економічно і політично розвиненій частині Європи, входила до складу супердержав (Великого князівства Литовського, Османської імперії, Росії), де національна і людська особистість нівелювалася, де мало було й прикладів національно-визвольних рухів. А це теж не могло не накласти свого відбитку на особистість східного українця. Унаслідок нівеляційної росіянізаційної політики, злиденності життя закріпаченого селянства, яке значно пізніше від селянства Західної України розкріпачено, і через те, що тут національний рух не пішов у народ, а переважно лишився в колах інтелігенції (яка до того ж боялася пов'язувати його з політикою), а багато в чому й через неосвіченість (і національну) східноукраїнського селянства (“Просвіти” виникли тут із 1905 р. і діяли лише до 1914 р.) Східна Україна виявилася малоподатна на ідеї національної революції 1918—1920 рр.

Резюмуючи стисло розбіжності між Східною і Західною Україною, можна схарактеризувати їх як розбіжності між Азією і Європою. Справді, Східна Україна розташована недалеко від межі між Європою і Азією (або Євразією). Це вдало використали більшовики зі своєю демагогією, а коли почалося національне відродження (під час радянської влади), його за допомогою драконівських методів, що ними ця влада користувалася, без особливих труднощів “пошастило” придушити. Решту довершено штучним переселенням українців поза межі України і повсякчасним переселенням до східноукраїнських міст російського і російськомовного населення з Росії й інших республік, підтримкою російської мови та утисками української, скерованими проти національно свідомих українців репресіями (під приводом “боротьби з українським буржуазним націоналізмом”) та іншим набором засобів з давнього арсеналу російського шовінізму, за радянської влади значно удосконаленого (аж до рангу “пролетарського інтернаціоналізму”).

Така досить невтішна картина становища України, де зяюча прірва між Сходом і Заходом ще далеко не ліквідована. Безперечно, велику проблему становить і деросіянізація, тобто зняття “надлишкової” російської мови міст Наддніпрянщини. Ця проблема дуже складна переважно із соціо- і психолінгвістичного погляду і її найдоцільніше розглянути на тлі історичного досвіду народів світу, а через те тут на ній не варто зупинятися.

Із чинників, що мають сприяти як створенню української держави, так і відродженню української мови, варто порушити лише два моменти, важливі для розуміння обох цих історичних подій. Попередньо вже згадувалося про гасла (девизи), пов’язані з кожною державою, у яких стисло висловлено сенс їхньої появи й існування для народу відповідної держави і для світу.

Завдання відновлення української держави, коріння якої сягають державності Київської Русі, полягає не в тім, щоб, ставши спадкоємицею п’ятьох імперій — Київської Русі, Польсько-Литовської держави, Російської й Османської імперій та Австро-Угорщини, братися до відновлення своєї імперії — нової “Київської Русі” і вступати в конфронтацію з Європою й Росією, а потім і з усім світом. Хоч поки що подібна ситуація виглядає фантастично, виключити її стовідсотково не можна. За збігу певних сприятливих обставин вона могла б скластися. Проте повторювати те, що вже було і що потім так болюче відбилося на історії України її кількасотлітнім поневоленням, уже з огляду тільки на цей факт недоцільно, не говорячи взагалі про неморальність створення імперій у сучасну добу.

Кожний народ має власний девіз, у яким відбито не стільки навіть роль його держави для нього самого, скільки його місію стосовно людства. Хай навіть у чомусь цей девіз нереальний, перебільшений, якщо він досить високий (своєрідна планка, висловлюючись мовою спорту), то тривалий час він може надихати народ, вести його за собою. Має бути такий девіз і в української держави, але для того, щоб зрозуміти, про що йдеться, слід навести попередньо кілька прикладів подібних гасел різних держав (іноді вони навіть увіходять у склад герба, інколи ж становлять частину державного гімну). Так, девізом Росії тривалий час був вираз: “Москва — Третій Рим”, а після 1917 р.: “Москва — столиця трудящих усього світу”. Тим самим Росія ставила перед собою спочатку завдання панування над усією Європою, а в перспективі, мабуть, і Азією, а потім навіть мету фактичного світового панування. Про це говорив і сам герб Радянського Союзу —

“земшарной Республики Советов”. Поляки довго мріяли про відновлення Польщі “від моря до моря”. Коли почалося повстання 1830—1831 рр., його девізом (і водночас девізом нової Польської держави) стало гасло “*Za wolność naszą i waszą*” (“За нашу і вашу свободу!”). Тим самим і росіянам пропонувалося, продовживши справу, започатковану декабристами, об’єднати свої зусилля з поляками для повалення самодержавства. Після поразки повстання 1830—1831 рр. аж до нового заколоту 1863—1865 рр. виник новий ідеал Польщі: “*Polska — Jezusem narodów*” (“Польща — Ісус народів”), тобто своїми стражданнями розп’ята іноземними поневолювачами Польща має спокутувати гріхи Європи і, ставши її духовним вождем, визволившись сама, визволити і відродити її народи. Після поразки повстання 1863—1865 рр. виник новий девіз “*Gloria victis!*” (“Слава переможеним!”). Хоч повстання зазнало військової, фізичної поразки, моральна перемога лишилася на боці переможених, бо вони боролися за справедливую справу. Саме ця непоборність духу Польщі, яку не могли зломити поразки, кінець кінцем допомогла польському народові домогтися відновлення незалежності. Для французів у роки Великої французької революції 1789—1794 рр. ідеєю-девизом, який і донині відбито в гербі Французької Республіки і який поставив тодішню Францію на чолі людства, були слова: “*Liberté — Égalité — Fraternité*” (“Свобода—Рівність—Братерство”). Починаючи свою революцію, вони боролися за здійснення її ідеалів не тільки у Франції, але й у всьому світі. Німці під час наполеонівських воєн боролися з французьким засиллям під девізом “*Deutschland, Deutschland über alles!*” (“Німеччина, Німеччина над усе!”). Тоді в цьому гаслі не було ані грана шовінізму. Ішлося про те, що німець не повинен схилитися перед усім французьким, а передусім любити свою батьківщину, пишатися її історією, культурою і мовою. Пізніше, за часів Бісмарка, набув популярності вираз “*Durch deutsches Wesen wird die Welt genesen!*” (“Німецькою вдачею зцілиться світ!”). Малася на увазі виключна працьовитість німців, їхнє вміння будь-який куток земної кулі, куди їх кидала доля (південь України, посушливі степи Надволжя, Казахстан, Сибір), перетворити на квітучий сад. Пізніше, у роки Другої світової війни, виникла навіть ілюзія, посилено нав’язувана шовіністичними колами, що на цій підставі німці є “народом панів” (*Herrenvolk*’ом), і що це буцімто дає їм право на світове панування. Це висловлювалося в словах відомої пісні: “*Heute gehört uns Deutschland und morgen die ganze Welt!*” (“Сьогодні належить

нам Німеччина, а завтра весь світ!”). Як відомо, ці непомірні претензії, до того ж “обґрунтовані” самим насильством, призвели до краху Німеччини, але слід зауважити, що свого часу вони засліпили народ і викликали неймовірну впертість як у завоюванні Lebensraum’у (“життєвого простору”), так і в його відстоюванні. Отже, часом навіть оманливий заклик, що веде на манівці, відбиваючи у чомусь вдало вловлений настрій (у випадку Німеччини відчуття покривдженості умовами принизливого Версальського миру), може виявитися вельми результативним. Тим більша дієвість девізу, що правильно схоплює найістотніше в призначенні народу. Приклади подібних крилатих фраз-ключів, якими відмикають душу народу, а точніше, фраз-кличів, що кликали й кличуть за собою народи, можна було б навести багато більше, але досить і цих.

Думаючи про те, якою б могла бути місія молодого української держави, у чім сенс її появи на карті Європи і світу, не можна не згадати один з біблійних епіграфів Шевченка, а саме епіграф до поеми “Єретик”: “Камень, егоже не брегоша зиждущие, сей бысть во главу угла, отъ Господа бысть сей и есть дивень во очесѣхъ нашихъ” (“Камінь, що його будівничі відкинули, той *наріжним* став *камнем*, — від Господа сталося це, і дивне воно в очах наших!” — Псалом 117 (118))¹. Нова українська держава, яка є спадкоємицею всіх попередніх українських держав, щодо національної об’єднавчої традиції, але не щодо їх територіального обсягу (Київська Русь була набагато більша, Гетьманщина — значно менша) — це, справді, той наріжний камінь, який поки що відкидають (аж ніяк не слушно) будівничі європейського дому. Перефразовуючи наведений вислів і пов’язуючи його змістово з Україною, девіз України мали б сформулювати так: “Україна — наріжний камінь вільної Європи”. Справді, з України, з її виступу проти них розпочався розпад уже двох імперій — Польсько-Литовської і Османської. З неї ж розпочався розпад Російської імперії (СРСР). До того часу, доки Україна входить до складу нової Російської імперії (як би вона не звалася, її імперська суть залишається), вона стимулює в Росії тяжіння до постійної зовнішньої експансії, до воєнних авантур, за яких мир, а отже й воля, для Заходу, Західної Європи не можуть бути

¹ Український переклад з кн.: Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту, із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно перекладена. — М., 1968. — С. 757.

гарантовані. Європа житиме в постійному страху агресії зі Сходу. Але необхідність зберігати в цілості імперію є джерелом нещастя для самої Росії, адже для цього потрібен терор, поневолення не тільки інших народів, а й самого російського народу. Україна, відокремившись від Росії, позбавляє її спокус імперськості, дає їй змогу зосередитися на власних внутрішніх проблемах. Тим самим у Росії з’являється можливість демократичних перетворень, а разом з ними й економічного розквіту. Зразком тут можуть бути Німеччина і Японія, які, відмовившись від політики мілітаристського експансіонізму, стали процвітаючими державами. Зникнення “стеження за умами”, доконечного в тоталітарній державі, але зайвого в нормальній демократичній державі, дасть можливість в усім блиску відродитися й культурі Росії. Таким чином, виникнення України як держави конче потрібне не тільки їй самій, воно потрібне Європі і світові.

Не суперечить цьому й процес відродження української мови, набуття нею статусу мови державної. Само собою зрозуміло, що запорукою свободи для Росії, миру для Європи Україна може стати тільки як міцна, економічно й культурно розвинена країна, а щоб стати такою, конче потрібна розвинена національна свідомість народу, без якої він ніколи не відчужує себе господарем своєї землі, весь час озиратиметься, слухаючи чергового добродійника і водночас пана, накази якого він має виконувати. Залежність народу — це його політичне дитинство. Претендуючи на незалежність, він одночасно претендує не тільки на волю, але й на відповідальність за долю свою і своєї країни. Національна свідомість є виявом усвідомлення не тільки своєї національної гідності, але й національної відповідальності. Оскільки важливим конструктивним елементом національної свідомості є національна мова, що, охопивши весь народ, робить із нього націю, поява нових національних держав в усій Європі (й у світі в цілому) була і є пов’язана з появою нових офіційних або державних мов. Відмінність офіційної мови від державної полягає в тім, що, хоч її і визнають як офіційну, тобто в тім числі і як мову офіційних документів, уживання її більш факультативне, ніж мови державної, поряд із нею може функціонувати й інша універсальна та обов’язковіша для використання мова.

Історія Європи переконливо доводить, що кількість державних і офіційних (у розумінні автора) мов у ній не зменшується, а, навпаки, весь час збільшується. Так, тривалий час за середньовіччя Європу обслуговувала у функції державних надзвичайно

обмежена кількість мов: для Західної і Центральної Європи це була латинська мова, для Візантії — грецька, для православних слов'янських країн і для румунських князівств Валахії й Молдови — церковнослов'янська, для захоплених арабами Іспанії і Португалії — арабська, яку після Реконквісти заступила латина. Тільки поволі ці мови в усіх сферах почали витискатися національними мовами на народнорозмовній і фольклорній основі. Проте, наприклад, мовою дипломатії в усій Європі і навіть у Московській державі (у її зв'язках із Китаєм) тривалий час була латина. Лише в 1648 р. (уперше під час підписання Вестфальського миру, яким закінчилася Тридцятирічна війна) замість латини відповідну угоду укладено французькою мовою. Якщо взяти три дати: 1815 р. (Віденський конгрес) — 1919 р. (Версальський договір) — 1945 р. (Потсдамська угода) та порівняти кількість державних і офіційних мов Європи, що існували в той час, то матимемо таку картину. У 1815 р. було всього 13 подібних мов: французька, німецька, російська, польська, турецька, шведська, данська, нідерландська, англійська, іспанська, португальська, італійська, латинська. Остання — в Папській області (пізніше — Ватикані). У 1919 р. подібних мов було вже 28, оскільки до згаданих мов додалося ще 15 державних або офіційних, а саме: норвезька, фінська, литовська, латиська, естонська, білоруська, українська, чеська, словацька, румунська, угорська, сербсько-хорватська¹, болгарська, албанська, грецька. У 1945 р. додалося ще 7 подібних мов, і в цілому їх стало 35: ісландська, фарерська, ірландська, словенська, македонська, ретороманська, мальтійська. Однак процес визнання інших мов Європи державними або офіційними на цьому не припинився, бо вже після 1945 р. до них додалося ще 6 мов: фризська, каталанська, галісійська, баскійська, верхньолужицька, нижньолужицька. Отже, за період з 1815 р. до 1990 р. кількість мов Європи, визнаних державними або офіційними, зросла з 13 до 41, тобто більш ніж у три рази. Причому цей процес не припинився, а весь час триває. На черзі до їхнього визнання стоять такі мови Європи, як саамська, кімрська (валійська), ерська (шотландська, кельтська), бретонська, лецебурзька. З огляду на спроби (інколи цілком вдалі) оживити вигаслі мови, до згаданих мов можуть приєднатися ще корнська, менкська і прусська. На тлі цієї чітко простежуваної

¹ Після розпаду Югославії вона поділилася на сербську і хорватську, які раніш розглядалися як два варіанти однієї мови.

закономірності явно застарілими виглядають спроби “закрити” цілу низку неросійських мов у колишніх республіках Радянського Союзу і заступити все їх розмаїття однією російською мовою. У разі реалізації цих спроб виникла б цілком реальна загроза вже й для самої російської мови при змішанні з усіма цими мовами розпастися на нові “російські мови” “російськомовного населення”, а для сучасної російської мови — зникнути і лишитися у вигляді своєрідної мертвої (уже слов'янської) латини.

Розглянута тенденція до зростання числа державних або офіційних мов ясно й недвозначно вказує на те, що набуття статусу державної українською мовою — це не якась “дивна” і “неприродна” випадковість, як міркують деякі російські “суперпатріоти”, а безсумнівна історична закономірність. Ця тенденція пов'язана з демократизацією всього ладу сучасного життя і передовсім освіти, бо ясно, що дитині найлегше і найзручніше навчатися рідною мовою, а не чужою, хай у низці випадків і близькоспорідненою.

Звичайно, зростаюча при цьому багатомовність зумовлює своєю чергою низку проблем. Але вони будуть поступово розв'язуватися як шляхом удосконалення викладання іноземних мов, так і надалі, цілком можливо, поширенням допоміжної міжнародної планової мови (есперанто вже готове до цієї ролі). Усе це говорить на користь того, що українська мова в зв'язку з розглянутою і простеженою тут тенденцією загальноєвропейською (і загальносвітовою, бо подібні явища спостерігаються і в інших частинах світу) має з часом не тільки де-юре, а й де-факто набути всіх функцій державної мови, що зробить її такою самою загальноновживаною мовою великих міст Наддніпрянщини, якою вона вже давно стала в таких самих містах Галичини, Буковини, Західної Волині й Закарпаття. Отже, за своїм соціолінгвістичним статусом і положенням вона тоді нічим не буде відрізнятися від своїх щасливіших сестер — російської і польської мов, які давно перебувають у такому становищі. Проте не слід думати, що все складеться саме собою без зусиль самих українців, і в поширенні мови, і в її вдосконаленні. Багато залежатиме насамперед від успіхів у розбудові і зміцненні української держави. Міцною будуть позиції держави в світі — зміцніють і позиції мови. І навпаки, у стані занепадої економіки, хиткої і непопулярної влади ледве чи буде мати особливі успіхи мова, що в ній нібито символізуватиметься держава. Найближчий період української історії покаже, наскільки міцною і довговічною буде українська держава, проголошена в 1991 р.

Розглядаючи понад тисячолітню історію України й української мови навіть за прагнення до максимальної стислості викладу мимохіть не можна було зосередитися на найістотнішому, а втім треба було розглянути бодай основні лінії історичного розвитку та найголовніші, пов'язані з ними події і факти.

Вони дають підстави до таких висновків.

З одного боку, в цій історії впадає в око низка негативних моментів:

1. Українці через певні несприятливі обставини, зокрема геополітичні, — брак зручних водних шляхів, що зіходилися б у центрі держави (як це було в Росії), або виходу до моря, не перекритого войовничими кочовими народами (як це було в Польщі), розташування між двома найсильнішими слов'янськими державами (Росією і Польщею), наявність багатих земель (об'єкта зазіхань сусідів), — не змогли створити міцної держави.

2. Брак національної солідарності (міжконфесійні й “східно-західні” конфлікти, соціальні непорозуміння) давав змогу сусіднім державам або переманити на свій бік українську знать і, відірвавши від свого народу, поставити на свою службу, або, навпаки, нацькувати українські соціальні низи на власну національну еліту; розділивши українців на ворогуючі групи, сусідні держави, насамперед Росія і Польща, відносно легко руйнували спроби створення української держави і правили Україною.

3. Брак міцної української державності викликав загрозу повного зникнення українців як народу і в кінці ХХ ст. поставив їх на грань як фізичного знищення (Чорнобильська катастрофа, рівна “десятьом Хіросімам”), так і повної етнічної і мовної асиміляції.

Однак поряд з цими негативними моментами безсумнівні й позитивні:

1. Предкам українців-русинів пощастило славізувати дослов'янське населення України-Русі.

2. Предки українців виявилися в змозі створити одну з наймогутніших держав Середньовічної Європи, Київську Русь, об'єднавши навколо себе протобілоруські й проторосійські племена, а також низку неслов'янських народів — балтійських, фіно-угорських, тюркських.

3. Разом із білорусами й литовцями українці стали співзасновниками нової могутньої держави на Сході Європи — Великого князівства Литовського, землі якого простягалися від Балтики на

півночі до Чорного моря на півдні, від Східної Пруссії на заході до Твері на сході.

4. Коли український народ опинився біля краю безодні — із заходу на його землі йшла польська експансія, з півдня — безперервні наскоки кримських татар, що відводили в полон тисячі людей, — він знайшов у собі сили створити козацьку республіку Запорозьку Січ, що не тільки захистила народ від турецько-татарської експансії, але своїми морськими походами змусила зважати на себе ханський Крим і султанську Туреччину, а її боротьба з польською державою у повстаннях Наливайка, Трясила, Остряниці підготували переможну війну 1648—1654 рр.

5. У середині XVII ст. під проводом Хмельницького цей народ знайшов у собі сили створити свою нову державу; хай вона невдовзі мусила піти на союз із Москвою, що в перспективі спричинилося до нового поневолення, нова козацька держава дала потужний поштовх розвитку української культури, зокрема розвитку української філософської (Сковорода) і політичної (“Історія русов”) думки, заклала основи для розвитку української культури і появи нової літературної мови на народній основі.

6. В умовах національного гноблення й утисків український народ спромігся створити самобутню й високорозвинену культуру (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, В. Винниченко, У. Самчук, І. Багряний, О. Ольжич, П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра і ще низка уславлених письменників; М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, О. Потебня, І. Пулюй і багато інших — у науці); виплекав багату, гнучку і виразну літературну мову.

7. Життєспроможність українців втілилася й у тім, що, позбавлювані раз у раз своєї національної еліти, вони виявляли здатність на її місці створювати нову: на місце спольщеної еліти, аристократичних родів (Рюриковичів і Гедиміновичів, Вишневецьких, Чарторийських, Масальських і багатьох інших) прийшла нова, козацька старшина; коли козацьку старшину (Кочубеїв, Гоголів, Донців-Захаржевських) було перетворено на російське дворянство, з'явилася нова інтелектуальна еліта (із селян — Т. Шевченко, духівництва — І. Нечуй-Левицький, із того ж таки зросійшеного і спольщеного дворянства, що повернулося, однак, до свого народу — М. Лисенко, М. Старицький, М. Рильський, В. Антонович); цим український народ, миролюбний і працьовитий, скидається на казкового дракона, якому відтинають голову,

а на її місці виростає нова: спроби обезголовити українців, позбавити їх власної розумової еліти не були вдалим, вона раз у раз відроджувалася, і в цьому теж вияв життєздатності українського народу.

8. Привабливість і величезна притягальна сила української культури, і народної, і створеної інтелігенцією, не раз повертала на її бік і неукраїнців, серед них і росіян та поляків, які за покликом серця починали вірно їй служити; серед тих, хто стали творцями української культури, можна зустріти людей різного походження: російського (Я. Щоголев, М. Хвильовий (Фітільов), Ю. Бойко (Блохін), О. Оглоблін, П. Державін, В. Петров), польського (І. Свенціцький, В. Антонович, М. Рильський), німецького (У. Кравченко (Ю. Шнайдер), Ю. Клен (О. Бургарт)), єврейського (Л. Первомайський, М. Фішбейн), румунського (Петро Могила) та представників інших національностей; і в цьому теж свідчення сили українців і їхньої культури.

9. Український народ виявив дивовижну живучість у відстоюванні свого життя, неухильне прагнення до створення власної держави, незважаючи на всі перепони, що виникали на шляху до цієї мети. І тому попри всі поразки, що зумовлені і зовнішніми, і внутрішніми чинниками (найбільша перешкода — недостатня поки що його єдність), він цілком заслуговує на ті високі слова, що свого часу сказав про нього Тичина¹:

Я єсть народ, якого правди сила
Ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила,
А сила знову розвіла.
Щоб жить — ні в кого права не питаюсь,
Щоб жить — я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
Бо я живу...

¹ Не можна погодитись із офіційним (точніше, офіційним) витлумаченням цих слів у радянській школі, начебто тут ідеться... про радянський народ, хоча б тому, що тоді б віршеві (якщо глибше вдуматися) слід було б приписати цілком контрреволюційний сенс: яка ж бо тоді біда, яка чума косила радянських людей? Комуністична партія з насильницькою колективізацією й голодоморами, що лежать на її сумлінні? Безсумнівно, Тичина аж ніяк тут не міг мати на увазі радянські народи. Набагато переконливішим є зв'язок з українським народом, тим більш, що в 1941—1943 рр., коли Україну окуповано німцями, український патріотизм (з тактичних міркувань) дозволявся і навіть вітався (“Любіть Україну” В. Сосюри, “Жага” М. Рильського і подібні твори належать саме до тих років).

Розгляд історії України в пов'язанні з історією української мови показав, що українська мова на народній основі пройшла протягом усього цього часу значну еволюцію, про яку можна було сказати лише побіжно. Справді, спочатку поєднувана з церковнослов'янською (давньоболгарською) мовою, потім зближувана з білоруською, далі зазнаючи впливів з боку польської і російської, українська мова, що набула рангу книжної, хоч і вийшла з надр народної мови, поступово від неї відірвалася. Але водночас існувала широко вживана усіма верствами суспільства мова й розмовна, сказати б, побутова. Так в Україні склалося явище не чуже й іншим мовам, зокрема слов'янським, певна мовна “багатоповерховість”. Приблизно на кінець XVII — початок XVIII ст. українців обслуговували *три їхні* мови — церковнослов'янська (або церковнослов'янська), мова релігії і найвищого (найархаїчнішого) стилю, нижче розташовувалася мова книжна, з традиційним слововжитком і зворотами, за звичкою прийнята чималою часткою елементів польського походження (поступово звільнювана від них і зближувана з народнорозмовною мовою вона могла б забезпечити легше формування літературної мови, але з ліквідацією Гетьманщини була витіснена російською) і, нарешті, найнижчим поверхом була українська мова на народній основі. Чисто народною мовою тоді дозволялося писати хіба що тільки гумористичні інтермедії чи бурлескні вірші (або й пісні в народному стилі, як правило, безіменні). Проте були й спроби максимально наблизитися до цієї мови в писемності. Іноді всі ці три “яруси” або різновиди тодішньої української мови діставали своє застосування в тому самому жанрі. А це вже свідчило, що українське тодішнє суспільство опинилося на роздоріжжі, розв'язуючи питання, якою ж мовою воно має творити свою літературу. Прикладом відбиття цього роздоріжжя в спрямуванні розвитку мови є, зокрема, українські літописи: якщо Літопис Григорія Граб'янки писано високою церковнослов'янською, а Самійла Величка — типовою тодішньою книжно-староукраїнською мовою, то Літопис Самовидця максимально наближається до живомовної традиції. Приклад цей тим більш цікавий, що в багатьох випадках ідеться про опис тих самих подій.

На кінець XVIII ст., коли на Наддніпрянщині староукраїнська традиція (і церковнослов'янська, і книжноукраїнська) зазнала повної кризи, сама логіка і цієї кризи, — обидві мови відчужено і витіснено російською, — і приклад усієї Європи, де великої

ваги набула народна творчість (“Пісні Оссіана” Макферсона, німецька фольклорно-пісенна збірка “Des Knaben Wunderhorn” — “Чарівний ріг хлопчика”), і захоплення фольклором у сусідів-слов’ян, — усе це повернуло українських письменників до власної народної мови. Пізніше ця мова сприймалася дедалі *серйозніше*. Протягом дальшого часу видно, як українська мова розвивається не тільки кількісно (збагаченням лексики, зокрема), але й якісно. На протиположну розвинутої російської та польської літературних мов із їхніми давно виробленими високими стилями, де письменники прагнули від “мови богів” перейти до стилів, ближчих до розмовно-побутового мовлення, українській мові багато в чому доводилося долати протилежний шлях. Українському письменникові не треба було опановувати народно-побутову мову: він із неї починав. Зате складною проблемою стало вироблення інтелектуальних стилів поважної прози (мистецької, публіцистичної, наукової), високої (непобутової) драми, важливої тим, що вона мала дати зразки інтелектуалізованої розмовної мови, медитативної поезії. У міру їхнього формування підносилися і ранг мови. Якщо в перших своїх творах українська літературна мова не могла претендувати на всеохопність сфер нормально розвиненої нації (через що прогалини доводилося заповнювати російськими, польськими, німецькими писаннями), то з часом українськомовна творчість ставала дедалі більш самодостатньою. Шевченко ще мусив навіть серйозну епістолярію і щоденник (річ україністичну) створювати російською мовою; Ользі Кобилянській, вихованці німецької гімназії, свої плани (наприклад, до роману “Земля”) найдогідніше було писати німецькою мовою. А вже І. Франкові й Лесі Українці в усіх випадках життя, відбитих в усіх їхніх писаннях, цілком вистачало самої української мови¹. Так непомітно ніби в казці, відбувалося переродження: із брудної Попелюшки мова ставала гордовитою княжною². Отже, можна побачити, що та сама мова, залежно від її

¹ Їхні іншомовні твори — Лесі Українки російською, Франка — польською й німецькою, з’являлися не через невиваженість для них української мови, а з причин суто зовнішніх, із бажання бути почутими іншомовною аудиторією, іноді ж іше з суто заробітчанських міркувань: як відомо, наприклад, лише в останні роки життя Леся Українка почала одержувати гонорари і від українських видань; до того їх можна було одержати тільки від *чужих*, а на своїх доводилося працювати лише “на громадських засадах”, що, звичайно, дуже шляхетно в плані духовному, але досить обтяжливо в матеріальному.

² Цей романтично поетизований образ не належить авторів: його створено на максимально наближеному перефразуванні відповідного місця з

використання, функцій, ширшого чи вузкого їх кола, може посідати зовсім різне місце в житті суспільства, здобути більшу чи меншу повагу й увагу.

Нині, коли українській мові треба досягти ще один, вищий за попередній ступінь, а саме стати мовою державною у всьому розмаїтті її функцій, важливо зрозуміти різні типи мов, залежно від того місця, яке вони зайняли в житті народу, їхнього носія, країни, де вони поширені, і в світі. Щоб краще зрозуміти якісні відмінності між мовами, залежні від їх ролі в суспільстві, від їхньої оцінки, треба буде залучити дані про різні мови світу. На їхньому тлі ясніш стане і *якісний* розвиток української мови, і те місце, яке вона займе у відповідній класифікації. Це й буде темою наступного розділу.

відомого вірша “Naše řeč” (“Наша мова”, букв. “Наше мовлення”) класика чеської літератури Сватоплука Чеха (1846—1908). Пор.:

“Хай жебрачкою тинялась, попелюшкою брудною наша мова —
Ми бажемо, щоб стала гордовитою княжною наша мова”

(Сватоплук Чех. Наша мова // Рильський М. Збір. творів: У 20 т. — К., 1985. — Т. 8. Поетичні переклади. — С. 281).

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ СВІТУ І МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НІЙ

В одній зі своїх бесід із співробітниками та аспірантами Інституту мовознавства (тоді ще АН УРСР) Л.А. Булаховський, характеризуючи певні властивості мови, порівняв її з валютою. При цьому він мав на увазі те, що кожна мова, як і валюта, не тільки має обіг у певних колах людей, об'єднуючи їх в етнічні суспільства (народи), але й так само, як і валюта, відповідно (вище або нижче) ними оцінюється, отже, завжди має нібито свій певний “курс”, подібний до курсу на біржі валют різних держав. Наскільки відомо, згадану бесіду, на жаль, не записано, через що можна передати лише зміст наведеної думки. Не знайшла вона відбиття й розвитку і в останніх працях ученого. Тим часом думка про оцінку мови суспільством настільки важлива, що за належної уваги до неї вона могла б стати вихідним пунктом цілого напряму спеціальних наукових досліджень, причому не лише лінгвістичних. Для розкриття її змісту на конкретному матеріалі треба було б конче пов'язати суто лінгвістичне (і соціолінгвістичне) дослідження мов з різнобічними дослідженнями як етнічних суспільств, що ними користуються як національними, так і інших подібних угруповань, де вони хоч би якоюсь мірою застосовуються або принаймні оцінюються. Отже, для цілковитої повноти вивчення проблеми суспільної оцінки мов таке дослідження мало б бути не лише (соціо)лінгвістичним, але й комплексним (інтердисциплінарним), включаючи й висвітлення соціологічного боку проблеми в широкому розумінні, наприклад, у тім, що стосується позитивного (нейтрального, негативного) сприйняття мови залежно від пов'язаного з нею рівня розвитку економіки (культури) її народу-носія. Важливим був би й бік психологічний, бо те чи інше сприйняття мови (від її реєстрації в цілому аж до ставлення до окремих рис її фонетики, граматики, лексики) пов'язане з цілою низкою психологічних момен-

тів. Є, на думку великої кількості користувачів (чи поціновувачів) мов, мови “гарні”, “приємні” і “негарні”, “потворні”, причому на шкалі оцінки мов ставлення до тих або тих мов не лишається незмінним. Та сама мова з погляду навіть естетичного у різні (і часом дуже близькі хронологічно) періоди оцінювалася по-різному. Хоч ці оцінювальні погляди є часто малооб'єктивними, коли вони охоплюють широкі верстви численних суспільств, не брати їх до уваги не можна. А з'ясування причин виникнення цих поглядів могло б висвітлити дуже багато у якісному розвитку мов, у причинах втрати ними авторитету, престижності або в їхньому зростанні. Брак скільки-небудь значних попередніх опрацювань порушеної теми лінгвістичної оцінки мов, складність якої зрозуміла зі шойно згаданого, дає змогу розглянути цю проблему лише в деяких моментах, що видаються найістотнішими. Для розуміння сучасного становища української мови це особливо важливо, оскільки вона ще не настільки зміцнила свої позиції в українському етнічному суспільстві, не говорячи вже про Україну і світ у цілому, щоби вважати її становище цілком ustalеним і стабільним.

Приймаючи як один з основних своїх принципів визнання рівноправності націй і мов (причому не формально і не з тактичних міркувань, як у радянській період, а принципово), мовознавство України як демократичної держави виходить тим самим із двох природно пов'язаних з ним положень: про здатність будь-якої мови за сприятливих умов досягти найвишого рівня розвитку, стати врівні з найрозвиненішими мовами світу¹; про потребу створити якомога сприятливіші умови для розвитку всіх мов.

Слушність тези про здатність усіх мов незалежно від їхнього походження досягти найвишого рівня розвитку, отже, про потенційну рівність мов, доводить уся відома нам їхня історія, оскільки поряд із індоєвропейськими мовами (англійська, французька, німецька, російська, польська, іспанська, португальська, італійська тощо) відомі високорозвинені мови й інших мовних ро-

¹ Про це писав ще О.О. Потебня: “Последовательный национализм есть интернационализм. Как немногими знаками выражаются бесконечные числа и как нет языка и наречия, которые не были бы способны стать орудиями неопределимо разнообразной и глубокой мысли, которая, однако, никогда не может сравниться с познаваемым; так всякая народность, хотя бы и низшая, а ригігі способна к бесконечному одностороннему развитию” (Потебня А.А. Проблема денационализации // Мова. Національність. Денационалізація: Статті і фрагменти / Упоряд. і вступ. ст. Юрія Шевельова. — Нью-Йорк, 1992. — С. 70).

дин: сінотибетської (китайська), афразійської (семіто-хамітської — арабська, іврит), тюркської (турецька, азербайджанська, татарська, узбецька), фіно-угорської (фінська, естонська, угорська), картвельської (грузинська), з ізольованих мов (японська). Здатність до перспективного розвитку виявляють останнім часом і менш відомі досі мови, належні до інших мовних родин, — банту в Африці (суахілі), індіанських у Південній Америці (кечуа), ескімосько-алеутських (гренландська, ескімоська мова Гренландії) та ін.

Багато прикладів успішного розвитку дають і мови колишнього Радянського Союзу, особливо в короткий період “Відродження” 20-х років, яке скрізь у 30-ті роки стало “розстріляним”, коли завдяки зумовленій тактичними міркуваннями, політиці сприяння розвиткові культур неросійських народів поряд із мовами з давньою писемною традицією (крім уже згаданих, таких як українська, білоруська, вірменська, таджицька та ін.) високого рівня розвитку досягли також мови молодописемні або майже позбавлені своєї писемності до 1917 р., такі як тюркські (башкирська, чуваська, якутська), фіно-угорські (ерзя-мордовська, мокша-мордовська, марійська, удмуртська, комі), іберійсько-кавказькі (абхазька, абазинська, адигейська, кабардино-черкеська, чеченська, інгуська, аварська, лакська, лезгінська, табасаранська) та ін. За порівняно короткий час (головно із середини ХІХ ст. до 1940 р.) великого успіху в своєму розвитку досягли й балтійські мови (латиська й литовська). Цей успіх допоміг їм порівняно добре пережити й період тимчасового поневолення народів, їхніх носіїв (з 1940 до 1990 р.), коли за допомогою політики масової депортації з країн Балтії при одночасному масовому переселенні людності з Росії й інших республік ставилося за мету перетворити поступово ці країни з Литви й Латвії, а так само й Естонії, на Литву, Латвію й Естонію, але без литовців, латишів і естонців. Теперішні ускладнення із так званим російськомовним населенням цих країн (особливо Латвії й Естонії) — наслідок тодішньої ненормальної політики, коли корінне населення відповідних країн поступово (через масову міграцію з інших республік) перетворювалося на національну меншину у своїй країні, єдиному місці на земній кулі, що є його історичною батьківщиною. Цим фактично хотілося досягти того самого наслідку, що й виселенням частини народів Кавказу або кримських татар: поступово батьківщина цих народів мала перетворитися для них на чужину, бо скрізь ставала потрібна російська мова (приїжджі вільно могли обійтися без знання мови місцевого населення).

Однак тези про потенційну рівність усіх мов і потребу створення максимально сприятливих умов для їхнього розвитку аж ніяк не суперечать різному стану розвиненості і поширеності мов світу в наш період. Подібний стан принаймні тривалий час зберігатиметься і в майбутньому; що ж до поширеності мов, то, напевне, ніколи не буде того, що мови будуть поширені однаковою мірою, хоча б тому, що кількість носіїв різних мов залишатиметься різною як спадок попередніх періодів їхнього розвитку і поширення. Впливає це з того, що ті 2500 або 5000 мов, які становлять загальну кількість мов світу¹, перебувають на різних ступенях розвитку і вживаності і для того, щоб ці ступені якоюсь мірою зблизилися, треба дуже багато часу. Тим більш важко цього досягти тому, що, як показує досвід дотеперішньої історії, зокрема й останній період, серед мов світу в зв'язку із суспільним (етнічним) розвитком відбувається безперервно, з одного боку, процес виникнення нових літературних мов із колишніх діалектів або близьких до них своїм статусом ідіомів, а з другого — процес деградації мов, їхнього перетворення на групи ненормованих діалектів, а то й цілковитого їхнього зникнення. Зважаючи на те, що принаймні на найближче оглядане майбутнє не передбачається, щоб показники економічного, політичного й культурного розвитку всіх народів світу зрівнялися, — а від цього залежить і рівень розвиненості мови і її соціолінгвістичного становища, — проблема соціолінгвістичної оцінки мов ще довго лишатиметься актуальною.

Зміни в соціолінгвістичній, насамперед соціальній (суспільній) оцінці певної мови, як з боку її носіїв, так і з боку представників інших мов, суміжних або віддалених (що залежить від суспільної вагомості мови та її поширеності), спостерігаються від найдавнішого минулого, якого сягає історична пам'ять людства, до наших днів. Особливо яскраво це відбивається в процесі зникнення (і забуття) нерідко в свій час могутніх і надзвичайно поширених давніх мов (таких як давньоєгипетська, шумерська, аккадська — асиро-вавилонська, хетська, давньоперська) або й у змертвінні колись цілком живих і дуже поширених мов (таких як латинська, санскрит, давньокитайська). Перші, забуті, мови ледь розшифровано за їхніми пам'ятками протягом останніх століть. Другі ще залишилися в певному обігу, але дуже обмеженому: іноді, як у випадку латини, це ще відносно широке коло вжива-

¹ Брук С.И., Иванов В.В. Языки мира // Русский язык: Энциклопедия. — М., 1979. — С. 417.

ності (державна, поряд із італійською, мова Ватикану, мова католицької церкви, фармакології, класичної філології, біологічної систематики, — аж до спроб відродження латини як розмовної міжнародної мови: рух “Живої латини”), інші (санскрит, давньокитайська) — переважно мови, що стали об’єктом вивчення філологів. І паралельно, — що теж свідчить про великі соціальні зрушення в уживаності мов, — протягом останніх двох століть людство стає свідком сформування і розвитку мов до того мало-відомих, бурхливий розвиток яких ще недавно мало хто міг передбачити (напр., литовська, латиська, фінська, естонська, писемність яких сягає XVI ст., але справжній розквіт припадає лише на другу половину XIX—XX ст.).

Серед мов світу, виходячи з їхньої поширеності і ваги, а з огляду на це й оцінки, можна відзначити кілька основних різновидів: 1) мови індивідуального поширення (носієм яких є одна людина); 2) мови часткового вікового (генераційного) поширення; 3) мови часткового етнічного (соціального) поширення; 4) мови часткового територіального поширення; 5) мови повного територіального поширення; 6) мови позатериторіального поширення; 7) мови екстериторіальні.

Говорячи про поширеність або непоширеність мов, про їхнє життя (або їхнє змертвіння і смерть як мов живих, уживаних), дослідник стає начебто перед градусною шкалою, де точкою відліку стає нуль (вихід мови з ужитку у розмовній функції). Від цього нуля ступенювання може йти у двох напрямках: 1) ступінь мертвотності мови (це відрахунок зі знаком “мінус”); 2) ступінь життєвості мови, точніш, широти її життя) це відрахунок зі знаком “плюс”). Оскільки цю працю присвячено життю мов, зрозуміла річ, увагу буде зосереджено на, так би мовити, плюсових варіантах. Однак не можна не порушити побіжно й випадків мінусових, оскільки за нуль прийнято факт виходу мови з ужитку як живої розмовної мови етнічного суспільства, але цим використання мови не обмежується. Так, кожна людина, що вивчала мови, без сумніву, стикається з таким явищем, як пасивне використання мови. Іноземна мова, що на своїй етнічній території функціонує як жива, може кимось поза цією територією використовуватися виключно як мова читання. Якби відповідна мова перестала скрізь уживатися як етнічно-розмовна, але б не втратила інтересу як мова читання, виникла б одна із ситуацій *мертвої* мови. Як розмовна, етнічна — вона мертва, отже, на нулі чи за нулем. Але нуль цей не абсолютний, якщо йтиметься про

вживаність узагалі. Отже, є не тільки різні ступені в життєвій поширеності мови, а і в її “змертвілій” поширеності, тобто коли мова втратила свою етнічну пов’язаність і не обслуговує жодного народу. Але й тут можуть бути різні стадії. Є стадія дуже близька до мовного життя. Типовим тут є вже наведений приклад латини. Латина попри свою “мертвість” ще настільки вживана на всій земній кулі (зокрема, як мова медицини, особливо фармакології), що її дуже важко визначити як мову мертвою абсолютно. Вона стала мертвою як мова певного етносу, етнічного суспільства, але нею ще й досі, навіть як розмовною, користуються в обмежених колах класиків-латиністів, католицького духовництва. Отже, ця мова мертва як етнічна, але ще жива як мова професійно-корпоративна (навіть розмовна), причому чи не в усіх (або принаймні багатьох) кутках земної кулі.

Мовою такого самого корпоративно-професійного типу є, мабуть, і санскрит, який активно ще використовується серед індійських учених-пандитів, індійського духовництва, фахівців з індійської філології і філософії. Проте, на відміну від латини, санскрит не має такого поширення. Отже, ступінь його “позагробової” життєвості нижчий. Ще нижчий він у мов з обмеженою кількістю пам’яток (готська) або з пізно розшифрованими пам’ятками, унаслідок чого перервалася традиція розмовного використання мови (шумерська, аккадська, давньоєгипетська, хетська). Ці мови виключно мови читання, якими не розмовляють навіть фахівці, тим більше, що часто цьому заважає й недосконалість письма (наприклад, непозначання голосних у давньоєгипетській мові).

Є мертві мови фрагментарних пам’яток, переважно написів, глос (дакійська, фракійська, фригійська). Якщо у попередньому випадку вченим принаймні znana вся (або майже вся) граматика відповідної мови, то тут є лише її фрагменти, щоправда, видобуті з текстів. Є мертві мови безтекстові, але придатні до реконструкції (звичайно, фрагментарно) на підставі їхнього відбиття в мовах, що увібрали їх у себе як субстрат (поки що такою є мерянська мова, реконструйована з російської). Є мертві мови, якими лише потенційно можна щось прочитати (отже, можливо, тимчасово абсолютно неприступні для прочитання). Це мови з писаними, але поки що не розшифрованими пам’ятками (наприклад, албанська, — на території сучасного Азербайджану). Можуть бути мови, близькі до абсолютної мертвотності. Це мови, відомі з самих назв (наприклад, мова знаного з ненецьких пере-

казів народу *сіхиртя*¹, витісненого ненцями). Щодо таких мов можна робити лише припущення. Є й випадок, коли начебто й можна щось (хоч би з лексики) певної мови реконструювати. Але брак точних даних про етнічний склад населення тих або тих країн не дає змоги “прив’язати” цю лексику до конкретного етносу. Так, у прибалтійсько-фінських мовах простежуються лексичні субстратні елементи якоїсь точно не визначеної (очевидно, не індоєвропейської мови). Проте якому етносові насамперед належить ця мова, ще точно невідомо. Тут наука наближається до абсолютного нуля — не тільки вийшлих з ужитку, але й невідомих мов².

Якщо стосовно мов неживаних широко як розмовні або взагалі виведених з розмовного вжитку, тобто мертвих (мов зі знаком ”мінус”) уявний нуль є пунктом відліку, що від нього їхній класифікаційний розподіл найприродніше вести в напрямі дедалі більшого “змертвіння”, тобто чимраз вужчої вживаності і життєвої активності (аж до обмеження відомостей про мову самим добром імовірних слів або її назвою), то розподіл мов зі знаком “плюс”, навпаки, найлогічніше вести за ступенем їхньої

¹ Пор. пояснення слова: *сіхиртя* 1) *міф. сіхиртя* (малі сумірні істоти, що живуть під землею і час від часу виходять на поверхню, напр. по воду; своєрідні північні гноми); // *сіхиртянэ хэвы* “він зробився сіхиртя” (говорять про давно вмерлого або старезного діда); 2) *чудь* (загальна назва фінських племен) (Ненецко-русский словарь / Сост. Н.М. Терещенко. — М., 1965. — С. 563—564). На думку відомого українського антрополога В.Д. Дяченка (повідомлену усно), оскільки, за ненецькими легендами, сіхиртя були народом, що пішов під землю, тобто могли жити в землянках, а пізніше вимерти, це могла бути рештка протосаамів, що не відкочувала з більшістю народу з місць, зайнятих ненцями; можливо, з ними слід пов’язувати як їхніх нащадків *Scrithi-finni* “саамів” (у Йордана, VI ст.), хоч існує й інше, скандинавське пояснення першого компонента: від давньосканд. *skríða* “ходити на лижах” (*Хайду П. Уральские языки и народы.* — С. 110).

² Ученим, який уперше звернув увагу на цю мову, очевидно, субстрат прибалтійсько-фінських мов, був академік Естонської академії наук Пауль Арісте. П. Арісте вважав, що до приходу в Естонію прибалтійських фінів (III тис. до н. е.) її заселяв народ, носій мови невідомої нині мовної родини, яку він назвав протоевропейською; з неї до естонської мови увійшли, зокрема, слова *külg* (бік), *liha* (м’ясо), *piipa* (ніс), що мають відповідники в інших прибалтійсько-фінських мовах. П. Арісте вважав, що назвою цих протоевропейців було *võnd*, що міститься в ест. *võnnuvõdgras* “зовсім чужий; букв. — чужий, як *võnd*” (див.: *Рятсен Х. Академик Пауль Аристэ.* — Таллинн, 1980. — С. 57), а також щодо пояснення (перекладу) слова: *Õigkeelsussõnaraamat.* — Tallinn, 1978. — Lk. 801, 803; *Tamm S. Eesti-vene sõnaraamat.* — Tallinn, 1977. — Lk. 668.

уживаності в напрямі “вужча уживаність — ширша уживаність”. Отже, у цілому і мертві, і живі мови, якщо їх розглядати разом, розподіляють у таким разі за єдиним принципом. Мертві мови розподілено в напрямі від абсолютного нуля [повного браку відомостей навіть про назву мови, — можливе тільки припущення про існування якоїсь *x* (*y*, *z*) мови] до нуля відносного із наростанням активності мов аж до її обмеженого використання як розмовної (позаетнічної, корпоративно-професійної). За відносним нулем “плюсові мови”, тобто живі, від нуля знову ж таки ідуть в напрямі наростання їхньої активності.

Першою, як уже зазначалося, іде група мов індивідуального (одноосібного) поширення, де носієм мови є одна людина. Тут можна відзначити два випадки: 1) людина, що є носієм мови, є останньою з мовців; 2) вона є першою з них. До часу, що є рубежем двох століть, XIX і XX, остання з можливостей могла уявлятися хіба що гіпотетично. Із відновлення іврити в функції живої розмовної мови, з початком (і досить успішним) відродження корнської мови, і, нарешті, з появою (народженням) такої планової мови, як есперанто, що на 2012 рік існує вже 125 років, цю гіпотетичну можливість зреалізовано. У зв’язку з появою цього нового соціолінгвістичного явища — воскресіння мов у функції розмовних (іноді з одночасною їхньою лексичною реконструкцією, як, наприклад, у випадку реконструкції пруської мови), а також із феноменом створення планових мов (єдиний цілком удалий випадок — створення есперанто) — стало можливим і таке явище, коли єдиний носій (користувач) мови є не її останнім, а першим носієм (користувачем). Отже, якщо раніш мови подібного типу являли собою величину переднульову, то з певного часу з’явилися й ознаки того, що вони можуть стати величиною відодиночно-післянульовою, тобто такою, за якою йде не повне зникнення мови (в усякому разі як розмовної), а поступове зростання кількості її носіїв.

У випадку, коли стосовно мови єдиного поширення йдеться про наслідок поступового її вимирання, останній єдиний носій цієї мови є представником найстаршого покоління мовців, бо цьому останньому етапові в житті мови перед остаточною її загибеллю передує етап, коли вона стає мовою найстаршого покоління потенційних мовців. Остаточному вимиранню мови передує такий стан її поширеності, коли мовою активно користується тільки найстарше покоління, середнє її ще може пасивно знати, тобто розуміти, але нею не користуватися, —

щонайбільше звертатися до неї при розмові з представниками найстаршого покоління (батьками). Наймолодше покоління, як правило, цієї мови не знає, і тому діди й баби, щоб порозумітися з онуками, мусять користуватися вже їхньою мовою, тобто тією, яка витискає і майже витисла попередню мову народу. Отже, у цьому випадку виникнення мови одноосібного поширення — наслідок природного процесу, вимирання найстаршого покоління, що є єдиним поколінням носіїв мови. Останній представник покоління стає й останнім носієм мови, і тепер тільки тривалістю його життя вимірюється час існування цієї мови. Зрозуміло, що для вчених, які вивчають відповідну мову, подібний носій мови стає особливо цінною знахідкою. Наукою зафіксовано кілька таких випадків. Так, відомі як останні носії тасманійської мови — тасманійка Труганіні; кельтсько-корнської мови — корнійка Доллі Пентрет; самодійської камасинської — Клавдія Плотникова; романської далматинської мови — Антоніо Удіне. Серед наведених прикладів, що відбивають і справжній стан речей, переважають жінки. Це пояснюється двома причинами: перша — жінки як менш рухома і більш пов'язана з традицією (у тім числі мовною) частина населення краще зберігають мову, друга та, що біологічно жінки мають стійкіший організм, а через це й довший вік; саме тому вони й переважають чисельно серед носіїв мов одноосібного поширення.

Ступінь збереженості подібних мов після смерті їхнього єдиного носія, відбитий у текстах (а в наш час і в аудіо-, відеозаписах), може бути різним. Він залежить від розвиненості науки, а часом і від місця розташування мови, ближчого або дальшого від культурних центрів. Так, порівняно недавно дуже багато магнітофонних записів камасинської мови записано від її останньої носійки К. Плотникової (із селища Абалакова Красноярського краю). Натомість не викликав особливого інтересу і не стимулював записів факт збереження активного знання корнської її останньою носійкою Д. Пентрет (у XVIII ст. в Англії). Це могло пояснюватися кількома причинами — рівнем розвитку тогочасної науки, особливостями духовного життя тодішньої Європи (у вік Просвітництва нехтували вимираючими “сільськими” мовами, звичаями і творчістю народу як прикметами “дикості” й “неосвіченості”, інтерес до них виник у період романтизму), браком звукозапису, що значно полегшує фіксацію мови.

Абсолютно непомітно пройшла для науки в Росії смерть останнього носія фіно-угорської мерянської мови і навіть остан-

нього покоління її носіїв у віддалених місцевостях Північної Росії, радше за все на північному сході сучасної Костромської області. Полабська ж мова, що вигасла в тому самому XVIII ст., завдяки її розташуванню в Німеччині мала значно більше щастя: її записано не тільки кількома німцями, а й навіть одним полаб'янином. Тоді як реальна мерянська мова нам невідома і вимагає реконструкції з російської, що її в себе частково увібрала; записи полабських слів, окремих речень і навіть невеличких текстів дали змогу дізнатися відносно багато про фонетику, граматику й словник полабської мови.

Порівняно мало знана з попередніх записів XIX — початку XX ст. камасинська мова значно більшою мірою розкрилася для науки в XX ст. вже в післявоєнний час завдяки відкриттю двох останніх камасинок, одна з яких невдовзі померла, через що камасинська мова стала мовою одноосібного поширення. Звичайно, у випадку запису від єдиного живого носія, який при тривалій мовній ізоляваності може поступово її забувати, дуже багато важить, наскільки добре він її пам'ятає. Збереженню доброго стану мови останньої камасинки, яка після смерті матері була тривалий час позбавлена змоги спілкуватися своєю мовою (до зустрічі з дослідниками) із будь-ким, сприяли дві обставини. Першою було те, що її мати, від якої напередодні Першої світової війни записував камасинську мову відомий фінський дослідник Кай Доннер, була прекрасним знавцем камасинського фольклору. У народів, позбавлених писемності, яким були й камасинці, фольклор відіграє роль літератури. Мова фольклору значно багатша від розмовно-побутової. Ось чому остання камасинка особливо добре знала свою мову. Проте мова — це безперервне повторювання. Без повторювання, тобто без постійного уживання чи в розмовах, чи хоч би в читанні, — а такого способу вживання мови тут не було, — мова неодмінно рано чи пізно забувається. Проте тут виникла особлива обставина, яка змусила останню камасинку до постійної, хоч і своєрідної “розмови”, де, щоправда, бракувало відповідей, але був постійний монолог з боку останнього носія мови. Як виявилось, секрет цієї постійної (щоденної) потреби вживання камасинської мови в старій жінки, її носія, впливав з того, що вона як віруюча (причому баптистка) щоденно молилася цією мовою. Уживання саме камасинської мови впливало не тільки з відданості їй, а й зі своєрідного (не позбавленого логіки) міркування її носійки. Вона гадала, що оскільки Богу доводиться вислуховувати мільйони молитов анг-

лійською або російською мовами, він з особливою увагою поставиться до молитви камасинською мовою, що йде від *однієї людини*¹. Це й стало другою, мабуть, не менш важливою обставиною, яка допомогла збереженню в пам'яті мови. Сприяло цьому й те, що, як відомо, молитви баптистів не є незмінними словесними формулами, а мають характер невимушеної й різноманітної *розмови* з Богом, якому той, що молиться, розповідає про своє життя.

Інакше стоїть справа, коли йдеться про мову одноосібного поширення, але, так би мовити, не у відступі, а в наступі. Звичайно, подібна можливість виникає лише тоді, коли розпочинається відродження мертвої, але зафіксованої мови. Узалежнено це також від того, якою мірою зафіксована мова, а також наскільки вона “вмерла” для суспільства, цінністю для суспільства, якому вона належала як жива мова в усіх її функціях. Також важливо, чи зберігається етнос, який був носієм давньої мертвої мови, чи ні. Наприклад, дуже добре збереглася латинська мова. Прекрасно описано її фонетику, граматику, лексику (є безліч словників латинської мови). Є й дуже багато найрізноманітніших латинських текстів. З цього суто лінгвістичного погляду “оживити” латинську мову було б не важко, і, власне, й оживлювати її особливо не треба, адже вона й досі, хай обмежено, у вузьких колах, не перестала використовуватися і як усна мова. Проте на перешкоді перетворення латинської мови на цілком живу стоїть те, що зник латинський етнос, римський народ, що розпався на кілька романських, тобто, по суті, “римських народів” [адже поняття *романський* походить від лат. Roma — Рим, тобто фактично, якщо *романський* (*римський*) *народ* латинською мовою *populus romanus*, то *романські народи* латинською мовою годилося б назвати *populi romani*, букв. — “римські народи”]. Оскільки латинська мова вже з раннього середньовіччя, коли вона перестала бути етнічною, є міжнародною, єдиною функцією, у якій латинська мова була здатна застосовуватися як розмовна, могла б бути тільки функція нейтральної міжнародної мови.

Зовсім інша справа, коли мова перестала вживатися як повсякденна розмовно-побутова етнічна мова, але зберігся сам етнос, який колись використовував і продовжує цю мову викорис-

¹ З усного повідомлення у 1975 р. академіка Естонської академії наук Пауля Арісте, який довідався про згадану обставину від самої К. Плотникової під час її приїзду до Естонії.

товувати в інших функціях, зокрема, як мову релігії, науки, частково художньої літератури, як допоміжну мову спілкування різномовних, але одноетнічних громад тощо (іврит після втрати ним розмовно-побутової функції). У цьому випадку, як доводить приклад іврити, а почасти й кельтської корнської мови, відродження мови як етнічної у всіх її функціях цілком можливе. Як засвідчив приклад відродження іврити у всіх функціях етнічно-розмовної мови, а також створення (ініціювання) міжнародної допоміжної мови есперанто, їхніми відроджувачами (ініціаторами) була початково якась одна особа, а тому, доки відроджувані (створювані) ними мови не починали обслуговувати ширше коло людей, це були мови одноосібного поширення. Їхній відроджувач (ініціатор-творець) перш ніж зробити відповідну мову набутком і способом спілкування ширшої спільноти мусив деякий час користуватися нею сам. У випадку відродження іврити, що його розпочав Еліезер бен Єгуда, початковий етап одноосібного поширення є менш “чистим”, оскільки увесь час від смерті іврити як народнорозмовної мови до його відновлення іврит не переставав час від часу використовуватися як мова розмовна, зокрема, під час зустрічей євреїв, належних до громад з різними повсякденними розмовними мовами, а також на другу половину XIX ст. (до відродження іврити) у Єрусалимі він почав використовуватися у функції так званого базарного іврити при зустрічі на базарі представників ашкеназійської і сефардської громад, першу з яких обслуговувала мова, споріднена з німецькою, другу — мова, споріднена з іспанською. За цих обставин проміжок часу, коли відроджуваний іврит був виключно мовою Еліезера бен Єгуди, міг бути зовсім незначним. Інакшим мав бути випадок створення есперанто. Тут, доки його ініціатор-творець Людвік-Лазар Заменгоф розпочав (з 1887 р.) поширювати його серед людства, а трохи раніше випробовувати на своїй родині, мав пройти, справді, деякий час, коли ця мова була набутком самого її ініціатора.

Зіставляючи обидва види мови одноосібного поширення — вигасаючої та поширюваної — видно розбіжності між ними: 1) у першому випадку, коли мова одноосібного поширення завершує згасання мови, її носієм є здебільшого людина похилого віку; у другому, коли мова одноосібного поширення є мовою, що тяжіє до поширення, її носієм є переважно людина середнього віку, оскільки справа відродження вимагає певного досить значного наукового і життєвого досвіду, якого не може бути в занадто молодій людині, і водночас вона ж вимагає значних сил та енергії,

які втрачає людина похилого віку; 2) відмінність між обома випадками і в тім, що в першому йдеться про кінцевий наслідок процесу не тільки вимирання мови, але й загасання національної свідомості, коли останні носії мови, до того ж, як правило, двомовні, пасивно погодилися з утратою своєї першої мови і з тим, що надалі користуватимуться тільки другою, у другому ж, навпаки, передбачається активний процес відродження (творення) мови. Стисліше це можна б висловити так: у першому випадку єдиний носій мови очікує, коли з 1 стане 0, у другому, навпаки, з 0 він творить своїми зусиллями 1, прагнучи до дальшого зростання натурального ряду носіїв мови, тобто 0 — 1 — 2, 3...; 3) у першому випадку йдеться про останній етап вимирання мови; у другому — про перший етап її відродження (народження); 4) у першому випадку завершується процес вимирання мови, що попередньо стала мовою однопоколінняного поширення; у другому випадку розпочинається процес відродження (поширення) мови; 5) у першому випадку, який можна розглядати як суто біологічний процес (поява мови одноосібного поширення є наслідком вимирання останнього, тобто найстаршого покоління її носіїв), вік її єдиного носія міститься в хронологічних межах останнього покоління її носіїв, як найдовший серед людей його генерації; у другому випадку, коли йдеться про відроджувану мову, між часом вимирання мови (в особі її останнього перед відродженням носія, що вмирає) і часом життя її відроджувача виникає певний, іноді дуже великий, часовий період (адже для відродження мови потрібен сприятливий збіг обставин, якого немає при вимиранні мови і який виникає не відразу); у випадку виникнення планової мови (такої як есперанто), зрозуміла річ, ніяких попередніх поколінь її користувачів не існує (мова розпочинається “з нуля”, від її ініціатора). Усі відзначені особливості свідчать, що, хоч на перший погляд, суто формальний, ідеться про ту саму річ, мову одноосібного поширення, це лише кількісний збіг; якісно ж це зовсім різні, а точніше, різноспрямовані, явища. Розбіжність їхня виявляється також у тім, що наслідком обох процесів є протилежні за своїм характером явища: 1) у разі вигасання мови зі смертю її останнього носія настає мовне небуття, мова виходить з ужитку або, коли йдеться про мову, традиційно культивовану в якійсь галузі (наприклад, у релігії), перестає бути мовою повсякденного розмовно-побутового використання; 2) у випадку оживання мови, навпаки, коло її носіїв розширюється, так що на час смерті її першого при відродженні носія нею вже користується більш-менш широке коло осіб, причому не тільки

його покоління, хоч починається саме з нього, але й інших поколінь, здебільшого молодшого.

Є ще одна відмінність між мовами одноосібного поширення за їхньої належності до мов, що відмирають, і мов, що відроджуються. Перших є, а напевно, й буде, набагато більше, бо процес вимирання мов тягнеться впродовж багатьох тисячоліть історії людства, а процес їхнього відродження розпочався зовсім недавно, і далеко не кожному з вимерлих мов (навіть якби матеріально вони були добре збережені, зафіксовані) можна відродити. Якщо з давніх-давен зник народ, носій мови, замінившись іншими етносами, що користуються іншими мовами і тим самим цілком переродилися, відродження мови неможливе. Якщо ж, незважаючи на те, що мова вимерла, зберігся хоч би залишково етнос, її носій, і до того ж мову зафіксовано в пам'ятках, можливість відродження мови зберігається і залежить виключно від бажання народу цього домогтися.

Важливою умовою є також безперервність мовно-культурної традиції. З цього погляду, наприклад, малоімовірним видається можливість відродження аккадської (ассиро-вавилонської) мови, бо носії цієї мови — ассирійці й вавилоняни — давно перейшли на арамейську мову. Одні з них, ассирійці, настільки зрослися з цією мовою, що навіть називають свою арамейську мову ассирійською. Другі, нащадки вавилонян, перейшли з арамейської мови на арабську (іракський діалект). Цим самим далекі нащадки аккадців (давніх ассирійців та вавилонян) настільки відірвалися від мови й культури своїх давніх предків, що повернення до них стало тепер абсолютно нереальним. Те саме стосується й сучасних французів, які романізувалися і, виробивши собі власну романську мову, що як літературна розвивається з IX ст., також не повернуться до галльської мови, бо істотною перешкодою для цього є їхнє повне перетворення в інший етнос із мовою, якою створено велику літературу світового значення. Оскільки сучасні французи, пройшовши стадію галло-романців, цілковито відірвалися від галлів, чистих кельтів, і тим самим галльський народ перестав існувати, стало абсолютно неможливим також і повернення до галльської мови, традиція якої припинила своє існування. Це так само неможливо, як і, скажімо, повернення значної частини українців до скіфської (іранської) мови своїх пізніх послдов'яених предків.

Інша річ, коли у якійсь формі мовна традиція зберігається. Так, єгипетські християни копти, нащадки єгиптян, пильнують і досі як мову релігії коптську мову, незважаючи на те, що вона

перестала існувати як розмовна з XVI ст. Однак оскільки завдяки релігії, що відмежовує їх від єгиптян-мусульман, котрі як у побуті, так і в службі Божій перейшли на арабську мову, вони зберегли свою мову, то можливість її відродження як мови розмовної виключити цілком не можна.

До мов часткового вікового (генераційного) поширення належать ті мови, які не охоплюють усіх трьох, наявних у кожній нормально функціонуючій мові, поколінь мовців — молодшого, середнього, старшого, а тільки частину з них. Така ситуація виникає в мовах, де всі їх колишні носії переходять на нову мову, що витискає попередню, і останніми носіями мови, які нею ще користуються, лишаються представники найстаршого покоління. Подібний стан настає тоді, коли носії мови починають від неї відмовлятися, переходячи на іншу. Виникає це під тиском обставин, які змушують їх спочатку поряд із власною засвоювати іншу мову, причому ця інша мова виявляється набагато ціннішою за свою попередницю як знаряддя культури. У цьому випадку починається поступовий відхід від своєї першої мови, нею перестають учити дітей, батьки яких ще за інерцією мову знають, але дітей її вже не вчать, щоб не псувати цим їхньої “кращюї” мови. Першої мови батьки іноді можуть ужити, тільки спілкуючись з дідами. Так поступово виникає той стан, коли першою традиційною мовою етносу починають користуватися тільки представники найстаршого покоління в розмовах між собою. Навіть до своїх дітей вони звертаються, як правило, тільки другою, новозасвоєною мовою, з онуками ж розмовляють нею, бо колишньої, традиційної мови свого народу внуки вже не знають. Подібне явище витворилося, наприклад, у полаб’ян, про мову яких пастор однієї з полаб’янських парафій Хр. Генніг (1649—1719), укладач полабського словника, повідомляє так: “У теперішній час тут говорять по-вендськи (полабськи. — *О. Т.*) небагато хто зі старих; з молоддю вони вже не говорять цією мовою, бо з цього почали б сміятися. Молодь же відчуває таку відразу до рідної мови, що не хоче не тільки вчити її, але навіть не хоче й чути її звуки. Таким чином, через 20 або 30 років ця мова зникне”¹.

Частковим віковим має бути початково й поширення мови, що відроджується. Виникнувши в середовищі людей середнього покоління, вона на первісному етапі свого відновлення переваж-

¹ Цитується за кн.: *Селищев А.М.* Славянское языкознание. — М., 1941. — Т. 1. Западославянские языки. — С. 421.

но не здатна охопити найстарішого покоління, яке за інерцією (як і у випадку вимирання мови) тримається за ту розмовну мову, що стала їм своєю (зокрема, їдиш у випадку відродження іврити). Відроджувана мова поширюється від середнього покоління до наймолодшого, тобто дітей. У такий спосіб, наприклад, Еліезер бен Єгуда, відроджувач іврити, поширюючи знання іврити серед представників середнього покоління, водночас змалку вчив свого сина Ітамара (народженого 1882 р.) іврити як рідної мови¹. При поступовому відродженні іврити як живої, у тім числі загальної розмовної мови остаточне “оживлення” мови відбувалося саме завдяки наймолодшому поколінню, для якого у 1896 р. в Реховоті (Палестина) відкрито перший дитячий садок з івритом, у 1906 р. в Тель-Авіві засновано гімназію, де івритом велося викладання, а в 1916 — Єврейський університет (з викладанням івритом) у Єрусалимі. І власне, в кінцевому підсумку цілком природний нормальний, як будь-якої іншої мови, розвиток відроджуваного іврити розпочався саме з того часу, коли з’явилися численні представники наймолодшого покоління, для яких іврит став їхньою рідною мовою із самого дитинства. Відтоді шляхом звичайної для кожної мови передачі знання мови від покоління до покоління іврит поступово поширився на представників усіх поколінь, став із мови часткового вікового поширення мовою повного вікового поширення. Засвоївши іврит з дитинства, одружившись і народивши дітей, це перше покоління носіїв іврити змалку передало його знання своїм дітям. Їхні діти у свою чергу передали знання іврити своїм дітям. Так, нарешті з’явилися всі три покоління носіїв іврити. Мова стала належністю всіх поколінь мовців. При обох варіантах мови вікового поширення перебуває в динамічному плинному стані, оскільки не охоплює всіх поколінь мовців. Однак якщо у випадку деструктивного розвитку мови, її занепаду, мова кінець кінцем гине, у випадку мовного відродження стан мови, її стійкість поступово зміцнюється.

Якщо ж мову не можна врятувати від загибелі, — до чого йдеться, зокрема, у випадку перетворення мови повного вікового поширення на мову часткового вікового, а згодом і одноосібного поширення, — багато важить принаймні її фіксація, опис передостаточною загибеллю. Користь від цього може бути потрійна: по-перше, знання особливостей будь-якої мови, тобто її фонети-

¹ *Блюм Ш., Рабин Х.* Современный иврит: Самоучитель. Нач. курс. — Иерусалим, 1982. — С. 9.

ки, граматики, лексики, корисне для мовознавства в цілому, бо збагачує дані науки про мову, її закономірності, що дозволяє вченим краще зрозуміти природу мов, їхнього розвитку; по-друге, якщо йдеться про мову близькоспоріднену живим, це особливо корисно для розуміння історії цих живих мов, а також може прислужитися їхньому збагаченню, бо частину слів загиблої мови можна, змінивши їхню форму згідно з особливостями фонетики споріднених живих мов, включити до складу їхньої лексики; по-третє, іноді через деякий час після смерті мови серед нащадків її колишніх носіїв виникає бажання оживити мертву мову і нею користуватися. У цьому випадку, чим краще й повніше зафіксована померла мова в своїх особливостях, тим простіше, принаймні з матеріального погляду, це зробити.

У сучасний період наука докладає всіх зусиль, щоб жодна мова, яка має зникнути, не загинула безслідно. Так, на заході Ленінградської області в кількох селах на 70-ті роки ХХ ст. мешкало менше ста осіб, носіїв водської мови¹, близькоспорідненої з естонською. З огляду на те, що ще з ХІХ ст., особливо його кінця, кількість носіїв цієї мови невпинно зменшувалася, фінські, естонські й угорські вчені посилено її досліджували. Особливо ця робота інтенсифікувалася в останні десятиліття ХХ ст. На сьогодні в Естонії, що стала центром дослідження водської мови, зібрано величезну кількість фольклорних, розмовно-розповідних текстів водської мови, у тім числі у вигляді звукозапису. Докладно вивчено граматику мови, створюється максимально повний її словник, картотека якого ще в 1975 р. налічувала близько 30 000 готових до опрацювання лексичних одиниць (словникових статей), які мали бути відбиті в підготовуваному “Водсько-естонсько-російському словнику”. Якому б призначенню, теоретичному або практичному, не мали б служити ці матеріали, вони становлять величезну цінність, зберігаючи для нащадків мову і духовну культуру, створену нею, які б без цих зусиль могли б зникнути безслідно. Тим більше важливим значення матеріалів, залишених після смерті мови, стає, коли виникає задум її відновити, як це сталося з корнською мовою (з кінця ХІХ ст.)² або з пруською

¹ Див.: *Лаанест А.* Прибалтийско-финские языки // Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки. — М., 1975. — С. 6; за іншими (очевидно, точнішими) даними, на 80-ті роки носіїв водської мови було лише близько 30—35 (див.: *Хайду П.* Уральские языки и народы. — М., 1985. — С. 99).

² Докладніш про реконструкцію корнської мови див.: *Berresford P.* Ellis. The Cornish Language and its Literature. — London; Boston, 1974. —

(після Другої світової війни). Зокрема, щодо пруської мови рекреація мови через фрагментарність даних стосовно її лексики змушує реконструювати ту, досить значну частину її словника, яку не відбили тексти пруської мови (переважно пруські катехізиси, перекладені з німецького катехізиса Мартіна Лютера), а також невеличкі словнички. Робиться це в такий спосіб: використовуються добре знані слова споріднених балтійських мов, литовської або латиської, яким надається (на підставі відомості про них) пруської фонетичної або словотвірної форми. У такий спосіб дві групи відроджувачів пруської мови, одна з яких працює у ФРН, а друга в Литві, відроджують, реставрують пруську мову, яку потім практично використовують в усному і письмовому спілкуванні між прихильниками цієї мови, які, відроджуючи пруську мову, водночас докладають всіх зусиль, щоб репрусизувати самих себе, нащадків германізованих (остаточно в ХVІІ ст.) і литuanізованих (очевидно, ще раніше) своїх віддалених предків¹.

Саме для ХХ ст. характерне набагато шанобливіше ставлення до мов, ніж спостерігалось в попередні століття. Тоді нерідко давали можливість легко вимерти не одній мові, причому навіть не намагалися записати зникаючу мову. Тепер прагнуть втримати мову при житті, а якщо це неможливо, принаймні її записати, чому сприяє не тільки зміна ставлення основної частини людства до культури в усіх її проявах (ще в ХVІІІ ст., наприклад, народної культури, діалектів і багатьох мов не цінували), а й удо-

Р. 147—210; *Калыгин В.П.* Корнский язык // *Калыгин В.П., Королев А.А.* Введение в кельтскую филологию. — М., 1989. — С. 240—242. Нарікання, які містяться в праці, на те, що відроджувана корнська мова реконструюється не цілком науково, мають звичайно тільки відносну вагу: якщо мова, навіть не науково відроджена, оживе і житиме, це буде лише зайвим доказом того, що будь-яка, навіть “хибно” виникла мова перевіряється (й апробується) на життєвість лише практикою; співіснування у новокорнській мові явищ різних періодів її історії, що вважається, зокрема, неприпустимим, якоюсь мірою властиве й не одній цілком живій (і життєвій) сучасній мові.

¹ Про задум зовнішнього (соціолінгвістичного) і внутрішнього (суто мовного) відродження (рекреації) пруської мови і (частково) її здійснювання див.: *Клоссе М.* Прусский язык и его рекреация // Интерлингвистические аспекты языковых реформ и проблемы лингвоконструирования: Тез. докладов II конференции по интерлингвистике (Тарту, 4—6 окт. 1990). — Тарту, 1990. — С. 16—17; *Клоссе М.* Новопрусский язык: “Толькемита” и “Пруса” // Интерлингвистическое конструирование и языковые реформы: Сборник памяти акад. Пауля Аристэ. Interlinguistica Tartuensia. 7. — Тарту, 1990. — С. 72—116.

сконалення способів запису, їхнє полегшення (звукозапис). Саме ХХ ст. властиві також випадки оживлення колишніх мертвих мов, чого не було раніше.

Якщо для мов часткового вікового, тим більш одноосібного (індивідуального) поширення характерний значний ступінь нестійкості, особливо великий, коли йдеться про мови в стані занепаду, то він суттєво обнижується в мовах часткового етнічного поширення. Для мов часткового етнічного (національного) поширення характерно те, що ними користується не весь етнос (народ), якому належить відповідна мова. Мов неповного етнічного поширення багато серед мов колишнього Радянського Союзу. Це такі мови, як ерзя-мордовська, мокша-мордовська, марійська, башкирська, білоруська, єврейська (їдиш), де значна, а іноді навіть більша частина їхніх потенційних носіїв, належних до відповідного етносу, користується не мовою свого народу, а іншою, як правило, російською. Через цю стадію пройшли і деякі з тих мов, які тепер стали мовами повного етнічного поширення, і більше того, навіть мовами повного територіального поширення. Зокрема, до подібних мов належали деякі зі слов'янських мов Центральної Європи, наприклад, чеська, словацька, словенська, частина потенційних носіїв яких (чехів, словаків, словенців) користувалась німецькою (у випадку чехів і словенців) або угорською (у випадку словаків) мовою. Мовами часткового етнічного поширення були й, наприклад, литовська (частина литовців спілкувалася польською або — в меншій частині — німецькою мовою), латиська й естонська (з якими конкурувала в житті латишів і естонців німецька мова), фінська (бо частина фінів користувалася шведською мовою).

Становище мови часткового етнічного поширення звичайно набагато міцніше від ситуацій мов часткового вікового поширення, тим більше одноосібного поширення. Проте й тут багато що зумовлено напрямом соціолінгвістичного розвитку мови. У випадку спадного розвитку, якому немає перепон і протидії, які б сприяли піднесенню престижу мови, її поширенню серед усіх верств народу, може розпочатися нестримний процес поступового витіснення власної етнічної мови іншою, який у кінцевому підсумку може призвести до того, що поширення мови спочатку звузиться до одного, найстаршого покоління, а згодом у міру його вимирання стане, перед остаточним зникненням, мовою однієї особи, останнього її носія. Адже саме така доля спіткала водську мову, яка ще в минулому столітті і навіть на початку те-

перішнього була мовою хоч і нечисленного народу, але всіх трьох поколінь. На теперішній час вона стала мовою тільки найстаршого покоління. Одноосібна камасинська мова (попередньо мова часткового вікового поширення) прийшла до цього стану від етапу мови часткового етнічного поширення. З другого боку, при мовно-національному піднесенні народу стан часткової етнічної поширеності може стати відправним для набуття мовою повного етнічного поширення. Так було у випадку щойно згаданих слов'янських і неслов'янських мов Центральної і Північної Європи. Стан часткової етнічної поширеності мови виникає в тім випадку, коли народ опиняється в межах багатонаціональної держави, де панівне становище займає інший народ. Мова цього народу є мовою державною, отже, мовою державно-адміністративних установ, війська, промислових підприємств, освіти, засобів сполучення, великої торгівлі, державної медицини, мовою міста, де зосереджено переважно установи, пов'язані з цими галузями життя. Народ із державним минулим, мова якого колись обслуговувала всі ці ділянки і завдяки цьому, будучи загальнодержавною, тим більш стала мовою повного територіального поширення, опинившись в подібній ситуації, активно їй протидіє, чинить опір. Цьому сприяє й те, що він здавна виробив власну національну еліту. Народ бездержавний, — як той, що взагалі держави не мав, так і той, що її здавна втратив, — нічого не може протиставити накинутій йому системі. Унаслідок цього всі його представники, що соціально підносяться, мимоволі мусять засвоїти мову панівної на його території держави. Поступово це їх мовно, а часом і національно відчужує від народу, з якого вони вийшли. Так виникають “селянські” народи, якими в минулому були, наприклад, литовці, латиші, естонці, фіни, бо в переважній більшості випадків у цих народів власною етнічною мовою дуже довго говорило, як правило, село.

Народи державні, що опинилися в стані бездержавності після державного існування, що тяглося протягом багатьох сторіч, такі як поляки в складі Росії, Австрії і Пруссії, або угорці в складі Австрії, приймали накинута їм систему лише частково. Чужу державну мову вони приймали лише в межах державних установ країни, що їх поневолила; поза їхніми межами вони в міжетнічному спілкуванні використовували тільки етнічну мову. Крім того, установам чужої держави на їхній території вони намагалися протиставити власні шляхом створення приватних шкіл, банків, комерційних і промислових товариств, аж до власного вій-

ська в періоди повстань або таємного військового вишколу. Наявність численної національної інтелігенції, причому найрізноманітніших фахових спрямувань, а також власної не тільки високоосвіченої, а й заможної верстви, дворянської аристократії і буржуазної еліти, також сприяла силі опору цих народів.

У період панування марксистської ідеології дуже спрощено, якщо не сказати примітивно, трактувався класовий поділ суспільства, у тому числі і роль найвищих верств. Усіляко підкреслювалися лише їхні негативні риси, і виходило, що ці верстви мають виключно паразитарний, аморальний, експлуататорський характер, і головним завданням суспільства в його розвитку є скинути їх, щоб усіх зрівняти і вже не мати ані вищих, ані нижчих верств. Проте роки радянської влади, — як і розвиток французького суспільства після Великої французької буржуазної революції (та й будь-який післяреволюційний розвиток будь-якої післяреволюційної країни), — наочно всіх переконали, що й після Жовтневої революції (або Жовтневого перевороту, як його називав сам В.І. Ленін) на місці старої знаті з'являється знать нова. І процес цей, безперечно, закономірний і неминучий.

Суспільство (насамперед ідеться про етнічне суспільство, народ) являє собою щось подібне до людського організму, де кожна верства виконує певну функцію. І так само, як не можна уявити людини, що складається лише з ніг і рук, так і не можна уявити нормального людського суспільства, отже, й народу, що б складався з самих лише робітників або селян, причому робітників і селян, сказати б, найбільш упосліджених, бідних, а не заможних завдяки своїй високій кваліфікації, енергії, винахідливості, умінню працювати. І так само, як людському організмові для його нормального функціонування потрібні не тільки ноги або руки, — образно їх би можна порівняти з селянством, пов'язаним із землею і робітництвом, що живе працею своїх рук, — а й живіт, що перетравлює поживу, серце й голова, так нормальному суспільству потрібні ділові люди й купці (живіт), письменники і митці (серце) і керівна верства разом із представниками науки, що їм допомагають (мозок). При нормально організованому демократичному суспільстві, цей поділ, чужий будь-якій кастовості, дає змогу нормально жити народові і в тім числі нормально розвиватися його мові. Так звана класова боротьба не може бути нормальним станом суспільства, так само як не може бути постійним станом організму хвороба. Роль найвищих верств суспільства дуже велика. Це еталон, на який рівняється народ і за-

вдяки якому він стає нацією. Народ, позбавлений своєї власної найвищої верстви, мимохіть починає деградувати як певна етнічна спільнота. Він мусить або виділити з себе і сформувати пітому національну еліту, яка б його очолила і повела за собою, або, — якщо він на це не спроможеться, — мусить спочатку мовно, а згодом і ментально денационалізуватися.

Як відомо з національно-визвольних рухів, честь належати до національної еліти купується дуже дорогою ціною і перші її представники (і часто не в одному, а в кількох поколіннях) розплачуються за це великими жертвами, нерідко й власним життям. Ця доля не минає навіть високорозвинені нації, державні в минулому. Історії угорської національно-визвольної боротьби під час революції 1848—1849 рр. відомі імена 13 арадських мучеників, військових керівників повстання. Узяті в полон австрійцями, вони всі були страчені: генералів Лайоша Ауліча, Яноша Дам'яніча, Кароля Кнезіча, Дьордя Ланера, Карла графа Лейнінген-Вестербурга, Йожефа Надь-Шандора, Ерньо Пелтенберга, Ігнаца Терека і графа Кароля Вереї повішено, генералів Аристиди Детефі, Ерньо Кіша, Йожефа Швейделя і полковника Вільмоша Лазара розстріляно¹. Із зовсім недавньої історії можна навести й список багатьох тисяч польських офіцерів, цвіт польської нації, підступно і підло розстріляних радянськими каральними органами у Катині, Харкові і Твері².

Ще більше жертв приносять представники народжуваної еліти бездержавних народів (під якими слід розуміти народи як бездержавні взагалі, так і ті, що здавна втратили свою державу), бо їм доводиться долати опір як із боку чужої держави, так і з боку національно нерозвинутого власного народу, вихованого в дусі лояльності й відданості до чужої держави-гнобительки і відповідно ворожості до її противників, у яких він не бачить борців за його справу. Саме через національну несвідомість народу, його роз'єднаність національній еліті народу, який її позбавлений, доводиться йти на багато більші жертви, ніж народам із

¹ Див. статтю: *Arader Märtyrer // Taschenlexikon Ungarn. — Leipzig, 1981. — S. 16.*

² За наявними на 1990 р. даними, в 1940 р. розстріляно понад 16 000 в'язнів, польських офіцерів, серед яких було 8000 кадрових офіцерів, а також мобілізованих на початку війни 1939 року більш ніж 8000 лікарів, не менше від 650 вчителів, такої самої кількості інженерів, 420 юристів, 40 священників різних віровизнань (*Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939—1941. — М., 1992. — С. 131*).

державними традиціями і давно сформованою національною елітою. До цього ще й долучається та обставина, яка протягом тривалого часу соромливо замовчувалася, але яка має насправді велике значення. У народів державних їхня еліта (звичайно, не всуціль, але значною мірою) відзначається й тим, що до неї, крім людей лише інтелектуально, духовно багатих, належать і просто заможні, а то й дуже багаті люди. Не секрет, що, незважаючи на відому сентенцію “і в рам’ї пошанована чеснота”, найбільшу шанобливість викликають люди, одягнені аж ніяк не в рам’я, а в найкращий і наймодніший одяг, люди, за якими, крім їхніх чеснот, стоїть ще й їхнє багатство. Вони є законодавцями мод, манер, поведінки і... мови, якою користуються, причому не тільки з боку представників свого ж кола або близьких за своїм майновим та освітнім цензом, але й навіть більшою мірою — з боку соціальних прошарків, що не досягли цього рівня. Ї це цілком природно: кожна людина прагне до вищого, кращого, гарнішого і бере його собі за зразок. Нещастям бездержавних народів є й те, що представники їхньої духовної еліти часто мають жалюгідний вигляд. Це переважно бідні, погано одягнені, нерідко хворі на сухоти від нестатків, переслідувані владою інтелігенти. Вигляд їх мало кого надихає. До не одного з них цілком можна було б застосувати, якщо йдеться про сприйняття оточенням, ті слова, які висловлюють у вірші М. Лермонтова “Пророк” самовдоволені старі своїм дітям: “Смотрите ж, дети, на него: Как он угрюм, и худ, и бледен! Смотрите, как он наг и беден. Как презирают все его!”

Через це дуже велике значення для народів бездержавних має одержання до національно-визвольного руху, зокрема до того, з чого він розпочинається, — розвитку культури, — представників заможних, а разом із тим і освічених верств народу. Часом ці верстви дають і перших меценатів, що також важливо, бо на їхні кошти створюються культурні інституції. Тут доречно згадати приклади П. Семиренка, що сприяв виданню “Кобзаря” Т. Шевченка, або графині Є. Милорадович, завдяки коштам якої стало можливим створення Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Вони ж допомагають найобдарованішим людям свого народу. З кола представників вищих верств виходять і обдаровані письменники й митці, заможність батьків яких дає їм змогу здобути блискучу освіту, а це, в свою чергу, допомагає їм у створенні досконалих високомистецьких творів (тут досить прикладів Лесі Українки і М. Лисенка). Для поневоленого бездержавного народу, позбав-

леного через обставини власної історії як власних національних навчальних закладів, так і досить багатих видавців, які могли б оплачувати роботу письменника або митця-композитора, це має особливо важливе значення. Адже, наприклад, та сама Леся Українка протягом років писала і друкувалася, не одержуючи за це жодних гонорарів: українські занадто вбогі видавництва і часописи не могли їй їх виплачувати. Отже, доводилося жити тривалий час на утриманні батьків. Платню за свою творчість Леся Українка почала отримувати лише наприкінці життя. Прошарок заможних людей серед інтелігенції недержавних народів частково формується з представників старої, сказати б, традиційної аристократії — дворянства (випадок М. Лисенка і Лесі Українки). Частково ж його становлять представники найзаможніших верств селянства. У Латвії та Естонії їх називали “сірими баронами”. По суті, схоже явище виникло і в Україні (із заможних селян походить, зокрема, В. Стефаник), але на перешкоді цьому стала в Східній Україні колективізація і знищення заможного селянства (“розкуркулення”), а далі голодомор 1932—1933 рр., яким українське селянство було приборкане й спролетаризоване. Заможність дає людині впевненість і силу змагатися за честь і гідність свого народу. Зубожіння, залежність від влади робить людину несміливою і невпевненою, а коли до цього долучається ще й терор, то застраханий український селянин, що потрапив до зросійщеного міста, де перед тим винищено українську (і українськомовну) інтелігенцію, починає орієнтуватися на російську мову й культуру і принаймні мовно швидко асимілюється. Престиж мови часткової етнічної поширеності, особливо коли це етап до піднесення, а не соціолінгвістичного спаду мови, звичайно, дещо вищий, ніж у мов двох попередніх ступенів поширеності. Проте порівняно з мовами більш поширеними, зокрема мовами повної етнічної поширеності, цей рівень ще дуже низький. Найяскравішим виявом цього є те, що подібні мови не користуються авторитетом навіть у межах етнічного суспільства, народу, якому вони належать.

Мови двох попередніх груп, — одноосібної і часткової вікової поширеності, — викликають головно інтерес лише з боку вчених, якщо це мови, що перебувають у стані занепаду. Дуже часто інтерес виникає з огляду на те, що ці мови належать до певної широковідомої сім’ї (або групи) мов. Так, цікавість до вимерлої західнослов’янської полабської мови стимулювалася і перед її загибеллю, і особливо після того, як вона стала мертвою, нема-

лою мірою тим, що вона належить до групи слов'янських мов. Інтерес до прибалтійсько-фінської водської мови викликала не тільки вона сама по собі, а й її найближчий генетичний зв'язок із фінською та особливо естонською мовою. Те саме стосується й далекої родички фіно-угорських мов — камасинської, що як одна із самодійських увіходить до складу уральської сім'ї мов. Ці мови начебто світяться відбитим світлом споріднених із ними, більш поширених мов. Завдяки великому теоретичному і практичному інтересові до їхніх більш шасливих мов-родичок звертають увагу й на цих мовних “бідних родичів”. Так, після появи книжки П. Арісте естонською мовою, присвяченої водській мові, її видано було й у США англійською мовою. Проте у широких колах поза науковою громадськістю подібні мови особливо зацікавлення не викликають.

Справа докорінно змінюється, однак, коли такі мови перебувають у відповідних стадіях поширеності не внаслідок їхнього вимирання, а, навпаки, як результат їхнього відроджувального розвитку. Приміром, іврит одразу ж як мова відроджувана спричинив появу різноманітних наукових, науково-популярних і навчальних публікацій, від фундаментальних праць на зразок започаткованого Еліезером бен Єгудою “*Lexicon'у totius Hebraeicatis*” до багатьох практичних підручників, граматик і словників гебрійської мови. Це викликало також цілу низку практичних заходів, спрямованих на розвиток і плекання відроджуваної мови, наприклад шляхом створення дитячих садків і шкіл “Іврит бе іврит” (“Мова іврит івритською мовою”), де івриту навчали переважно безперекладним методом.

Щось подібне стосується ще більшою мірою мов часткової етнічної поширеності при спробах їхньої популяризації. Так, навіть дуже короткочасний період так званої українізації або білорусизації в Україні й Білорусі викликав появу великої кількості літератури, призначеної для вивчення української і білоруської мов. У цей час видавалося чимало й загальних і галузевих (термінологічних) словників. Згортання тимчасових, ведених із тактичних міркувань, кампаній одразу ж викликало й відповідний спад у праці над літературою з цих мов і її виданням. Утім, це спостерігалось й щодо інших мов тодішнього Радянського Союзу. Якщо в 20-ті роки, у час так званої коренізації виходили різноманітні підручники для вивчення мов не тільки союзних, але й автономних республік, причому не тільки призначені для носіїв відповідних мов, а й для росіян і росіянізованих представни-

ків тих чи інших народів, то пізніш як значно скоротилася кількість праць і підручників з мов Радянського Союзу, так і значно зменшилися, а то й цілком зникли підручники з цих мов, укладені російською мовою. Це відбивало курс на поступове витискання відповідних мов, тенденцію до звуження кількості їхніх носіїв. Ясно, що мова, підручники й посібники з якої в основному або виключно пишуться й видаються мовою відповідного народу, призначені виключно для внутрішнього попиту і не мають шансів поширення серед іншомовців, більше того, вони стають “закритими” і для тих потенційних носіїв мови з числа відроджуваного народу, які внаслідок процесів асиміляції втратили знання своєї мови, але прагнули б до неї повернутися. Цим обмеженням процес мовної асиміляції посилювався, набував прогресуючого характеру. Мова, начебто призначена тільки для внутрішнього користування самого народу, її носія, та й то не всього, зрозуміла річ, не могла мати особливо високого авторитету. І хоч де-юре відповідна мова начебто й була визнана офіційно, але по суті це визнання було чисто формальним, а потреба в знанні мови — вельми факультативною, поширюючись, як правило, тільки (поза селянами) на гуманітарну інтелігенцію, письменників, викладачів відповідної національної мови, учених-мовознавців, літературознавців і фольклористів, працівників національних видавництв тощо. Саме визнання мови мало суто декоративний характер.

Так, мабуть, із часів громадянської війни й УНР на вулицях великих українських міст, зокрема в Києві й Харкові, можна було побачити численні вивіски й написи українською мовою... Але мова вулиці, на відміну від вивіскової української мови, як і за “добрих старих” часів царату, залишалася російською. І тому, коли серед відвідувачів тих численних “Ошадних кас”, “Перукарень”, “Пошт” раптом виявлялася людина явно неселянського вигляду, яка чомусь (?) зверталася до працівників відповідного закладу не узвичаєною російською, а українською літературною мовою, це викликало чимале здивування. Узимку 1944 р., проїжджаючи через Саранськ, столицю Мордовської АРСР, під час тривалої зупинки там автор цієї книжки міг особисто бачити написи ерзя-мордовською і російською мовою типу “Чугункань кинь станциянтъ начальникесь — Начальник железнодорожной станции”. Але це була типова декорація: крім приїжджих селян, ніхто назагал ерзя-мордовською мовою не розмовляв. Представники національної ерзянськомовної інтелі-

генції, які, можливо, й траплялися випадково на вокзалі і в місті, мусили пристосовуватися до давно витвореної (і збереженої в Радянському Союзі) ситуації користування російською мовою і тому були нерозпізнавані.

Для мови обмеженого використання, зведеного до однієї особи, одного покоління або навіть частини етносу, у випадку спадного розвитку характерні також звуження суспільних функцій і відповідно невисока в цілому культура мови. Це пояснюється тим, що в подібних ситуаціях мову використовує (навіть коли нею послуговуються всі покоління) обмежене коло осіб, до того ж не особливо високого суспільного становища, а також тим, що внаслідок обмеженості мови навіть у самому етносі, ті, що відповідну мову вживають, повинні бути двомовними, причому ця двомовність, як правило, стосується тільки носіїв генерційно або етнічно локалізованої мови. Отже, наприклад, у випадку білоруської або ерзя-мордовської чи мокша-мордовської мови двомовним білорусько-російським, ерзянсько-російським, мокшансько-російським білінгвом мав бути майже без винятків білорус, ерзянин, мокшанин. Росіяни, що з ними спілкувалися, могли абсолютно не знати відповідних мов, бо вони йому практично не були потрібні. Тим самим їх російська мова, не зазнаючи жодних впливів з боку мов інших національностей, зберігала свою чистоту і правильність. Що ж до носіїв білоруської або мордовських мов, то їхня власна національна мова внаслідок постійних переключень із власної на російську мову і навпаки, особливо, коли йдеться не про інтелігента, що свідомо плекав свою мову, зазнавала постійного тиску з боку російської фонетики, граматики, лексики, а це нерідко викликало й викликає втрату національною мовою своєї специфіки, появу російського елемента у фонетиці неросійської мови, перенесення в неї граматичних і фразеологічних моделей і російських кальок, насичення власної мови російською лексикою. Наслідком подібної інтерференції постає так званий суржик, мішана мова, тобто мова в основі своя, національна, але з численними включеннями з іншої впливаючої мови, аж до принагідного включення в неї цілих речень чи їхніх частин.

Мови часткового етнічного поширення в Радянському Союзі годилося б ще називати мовами часткового суспільного поширення через те, що етнічна їхня вибірковість здебільшого пов'язана з певними соціальними або професійними верствами того або іншого етносу, народу. Типовим для народів із мовами частко-

вого етнічного поширення є те, що їхня мова використовується, як правило, селянством, а також до певної міри мешканцями малих містечок, розташованих у місцевостях зі слаборозвиненою промисловістю. У великих містах до носіїв подібної мови належать соціально найнижчі верстви населення, зазвичай також переважно пов'язані з селом. Це робітники низької кваліфікації, усілякі чорнороби, двірники, мешканці околиць, які часто тільки нещодавно злилися з містом, будучи перед тим навколишніми селами. Це основний кількісно контингент носіїв мови часткового етнічного поширення. Але цей контингент є переважно угрупованням якісно невисокого гатунку, особливо в містах, де потреба постійного переключення і пристосування власної мови до панівної деформує, спотворює національну мову. Із часом, якщо подібна мова не деградує, а виявляє певну відпорність, серед носіїв подібної мови з'являються і представники інтелігенції. На відміну від згаданого основного кола носіїв мови, що займають найнижчі шаблі суспільної драбини, — бо переважна частина людей, що досягає певної заможності і посідає командні позиції, втягається в орбіту панівної культури і мови, — ця частина носіїв мови кількісно незначна, але якісно вельми значуща (особливо в перспективі), або належить до найвищих верств суспільства. Сюди входять представники інтелігенції, переважно пов'язані з галузями гуманітарної науки: мовознавці, літературознавці, фольклористи й етнографи, частково вчені-правознавці, а також представники так званих вільних професій (письменники, актори, митці), які, утім, через неможливість існувати коштом цих професій, мусять поєднувати працю для душі з працею для заробітку. З усіх представників перелічених професій хіба що юристи як практично найпотрібніші належать до вагомих і шанованих. Однак юриспруденція могла пов'язуватися як із суто національною тільки з політичною або з літературною діяльністю, в інших випадках вона могла бути тільки заробковим заняттям для того, хто в галузі національній займався чимось іншим (наприклад, літературою, історією). Подібний склад носіїв мови витворював безсумнівну ущербність у народі з мовою часткового етнічного поширення.

Мова тут, з одного боку, охоплює найнижчі верстви народу, з другого, його найвищу верству, національну інтелігенцію. Причому, оскільки представники цієї верстви зайняті професіями явно *непрактичними*, з якими представники найнижчих верств мало стикаються, образно кажучи, вони начебто розташовані на

двох, не пов'язаних один з одним островах. Тобто існує великий острів, мало не континент, найнижчих верств народу, основна маса носіїв мови, і майже ізольований острівець національно свідомої інтелігенції, носіїв тієї самої мови, надзвичайно слабо пов'язаних з основною частиною народу. Для щільних відносин бракує проміжних, середніх верств, а також і тієї частини найвищої верстви, яка найбільш пов'язана з народом галуззю своєї діяльності. Це — купці, підприємці, адміністратори, лікарі, інженери, юристи (основна частина яких не причетна до національного руху). Слід, однак, зважити й на те, що серед лав національно свідомої інтелігенції все-таки, поряд з уже згаданою її частиною, що належить до найвищих прошарків народу, є й дві категорії, які стоять близько до народу і якоюсь мірою можуть здійснювати зв'язок між ним і його найвищою, так би мовити, елітною частиною. Це учителі і священники. Треба, втім, додати, що цей зв'язок вони можуть реалізувати лише тоді, коли всупереч покладеним на них владою завданням бути асиміляторами, унаслідок розвитку в них національної свідомості такими не стають, а, навпаки, намагаються поступово пробуджувати національно свій народ. Подібні учителі і священники, перебуваючи найближче до народу, справді могли зробити дуже багато, але на перешкоді їм були наглядачі з найвищого педагогічного й церковного начальства, що пильно стежили за подібною діяльністю і намагалися в зародку її придушити. Дуже часто не зустрічали вони розуміння і серед селян, до яких їхня діяльність була скерована. В одному з оповідань С. Васильченка (“В темряві”) розповідається про селянина, який у намаганні вчителя знайомити дітей з літературними творами, писаними “мужицькою”, тобто українською, мовою бачить зловмисність: учитель як пан, мовляв, не хоче, щоб дитина долучилась до “панської”, тобто російської, мови і через це вчить дітей не “правильно”, а “по-мужицькому”, щоб дитина не вибилася в люди. У фіналі оповідання батько благає вчителя вчити його сина “по-настоящому”, тобто не “мужицької” мови і підкріплює своє прохання словами про те, що він його за це “благодарить буде”, тобто платитиме грошми чи подарунками.

Для того, щоб мова стала повноцінним засобом спілкування народу, вона повинна поступово охоплювати всі його верстви, і так і відбувалося в історії багатьох народів. Так, буквально на очах історії народи з мовами часткового етнічного поширення, чеською і словацькою (у першого народу соціальна верхівка ко-

ристувалася німецькою, у другого — угорською мовою), згодом перетворилися на народи з мовами повного етнічного поширення.

У тих випадках, коли мова народу нестримно деградує, і народ не знаходить сил зупинити цей процес і надати йому протилежного напрямку, мова кінець кінцем зникає.

Але є й випадки, коли мова в своїй функціональній, сказати б, недовершеності начебто застигає, і певний етнос, або етнічна група, начебто змирюється з цим становищем. Витворюється те, що О.Д. Дуличенко визначив терміном *мікрмова*¹. Мікрмовою є, по суті, ідіом, найчастіше діалект або варіант певної мови, який спеціально культивується не тільки в усному вжитку, але й застосуванням його в писемності (друці). Відмінність мікрмови від діалекту полягає в тім, що, на відміну від діалекту, який застосовується лише в усному мовленні, мікрмова використовується й у створюваній нею писемності, причому не тільки для запису народної усної творчості, а й для творчості літературної. Різниця ж між мікрмовою та звичайною мовою (макрмовою) в тому, що мікрмова не претендує на виконання всіх функцій, характерних для макрмови. Вона є начебто певним додатком до використовуваної разом з нею макрмовою.

Конкретно взаємини мікро- і макрмови можна показати, зокрема, на прикладі польської (макро)мови і кашубської мікрмови. Кашуби (близько 300 тис. осіб)², становлять нині частину польського народу. А кашубські говірки розглядаються як частина польських діалектів, хоча й дуже відмінна від них (про останнє свідчить те, що кашубський діалект протиставляється решті польських діалектів, об'єднаних у групі континентальних, на відміну від поморського, кашубського). У минулому (ранньому середньовіччі), очевидно, були всі підстави для того, щоб із поморських діалектів, які тоді займали набагато більшу територію, від Гданська на сході до Щецина на заході, витворилася окрема слов'янська мова. Проте германізація переважної більшості поморян призвела до того, що від них залишилася тільки невеличка група, яка внаслідок значної мовно-етнічної близькості (належність до лехітської мовної спільноти) стала тяжіти до поляків. Тепер кашуби використовують польську мову як мову державну, мову освіти (середньої й вищої) і широкої культури, оскільки переклади польської і світової (позапольської і позакашубсь-

¹ Дуличенко А.Д. Славянские микроязыки: Вопросы формирования и развития. — Таллинн, 1981. — 322 с.

² Ostrowska R., Trojanowska I. Bedeker kaszubski. — Gdynia, 1962. — S. 240.

кої) літератури кашубською мовою не здійснюються. Кашубська мікрмова поряд зі своїм уживанням як мови розмовної й мови фольклору використовується також у літературній творчості, поетичній, прозовій і драматичній, пов'язаній із життям кашубського краю тепер і в минулому. У Гданську видається газетатижневик “Kaszëbë”, матеріали якої друкуються частково польською мовою, частково по-кашубськи. Кашубська мікрмова має своє специфічне письмо (латинкою) зі спеціальними літерами, що їх нема в польській графіці, які відбивають специфічні кашубські звуки (ô, ɛ, é)¹. Кашубською мовою, отже, твориться художня література, частково публіцистика, але нею не твориться література наукова і навіть навчальна. Не здійснюються нею, як згадувалося, й переклади. Цей стан кашубів як етнічної групи, що усвідомлює себе частиною польського народу і водночас прагне плекати й свою власну регіональну культуру, цілком їх задовольняє. З одного боку, вони не мають прагнення розбудувати свою окрему культуру, яка б обслуговувала всі ті ділянки, які обслуговує польська літературна мова. Це було б занадто обтяжливо уже у зв'язку з тим, що, функціонуючи на порівняно невеликій території (кашуби займають кілька повітів на стику трьох воєводств — Гданського, Бидгоського і Кошалінського), кашубська мікрмова існує в цілій низці досить розбіжних між собою говірок (особливо значна розбіжність між південними і північними). З другого боку, вони б не хотіли цілком зрікатися і власної регіональної культури, яка має багато своєрідних рис і якої їм не може повністю заступити культура, зокрема література, творена польською мовою. У такий спосіб культурний світ кашубів обслуговується двома мовами, кожна з яких має свою сферу застосування — польською (макро)мовою і кашубською (мікро)мовою. Подібні мікрмови характерні не тільки для слов'янських, а й для інших народів Європи. Як відомо, у такий ролі виступає частина італійських діалектів, наприклад венеційський і неаполітанський. У Німеччині у ролі мікрмови фактично виступає нижньонімецька мова (Niederdeutsch, або Plattdeutsch). У минулому звичайна макрмова, з XVI ст. вона почала втрачати свої позиції серед мешканців Північної Німеччини, які почали в ролі літературної використовувати верхньонімецьку мову. Проте, відступивши верхньонімецькій літературній мові функції мови офіційної, наукової, публіцистичної, нижньонімецька мова не перетворилася на виключно народнорозмовну мову. Вона зберег-

¹ Там само.

ла для її носіїв привабливість і як мова літератури, що й спричинилося до появи в XIX ст. видатного письменника-романіста Фрица Ройтера, який здобув загальнонімецьке визнання. Ф. Ройтер свої романи писав нижньонімецькою мовою. Серед нижніх німців простежується те саме явище, що й серед кашубів: не маючи наміру створювати окрему від решти німців культуру нижньонімецькою мовою, вони водночас не мають бажання й повністю відмовитися від своєї мови, окреслюючи, однак, її межі побутовим, народнорозмовним ужитком і частковим використанням як мови художньої літератури.

Звичайно, провести цілком чітку межу між мікро- і макрмовою часом дуже важко через те, що між ними існує кілька проміжних ступенів. По суті, дуже близькі до мікрмов такі мови, як швейцарсько-німецька (Schwyzertütsch) або лецебурзька (у Люксембурзі). Однак при певній обмеженості їхніх функцій, особливо в письменстві, якісно вони дуже відрізняються від шойно згаданих мікрмов. Відмінність ця полягає перш за все у тому, що, тимчасом як кашубська або нижньонімецька мікрмови існують у державах, де державна мова є водночас розмовною мовою більшості її населення, і швейцарсько-німецька, і лецебурзька мови, власне, саме як *розмовні* не мають жодної мови-конкурента: і в німецькій Швейцарії, і в Люксембурзі німецька мова є, щоправда, мовою офіційною, книжно-літературною, навчальною і науковою, але як розмовна тут панує не вона, а відповідно швейцарсько-німецька і лецебурзька. Отже, німецька літературна мова тут суто книжна і якоюсь мірою як розмовна “мертва”, неприродна, стан абсолютно дивовижний для німця, що приїхав із Німеччини або Австрії. Швейцарський професор в аудиторії читає лекцію німецькою літературною мовою, але, вийшовши в коридор разом зі студентами, розмову з ними (часто на ту саму тему, про яку йшлося в лекції) провадить уже швейцарсько-німецькою мовою. Ця вкоріненість мови в усе життя Швейцарії викликала гостру практичну потребу знання цієї мови поряд із державними мовами — французькою, італійською, реторманською, загальнонімецькою¹. Отже, ця мова лише обмежено відбита й використовувана в літературі (хоча частково швейцар-

¹ Потреба в її практичному знанні викликала появу відповідних підручників для іноземців (пор., напр.: Baur A. Schwyzertütsch. Lehrbuch des Schweizerdeutschen. «Grüezi mitanand». — Winterthur, 1974), чого немає стосовно згаданих вище мікрмов.

сько-німецька література твориться нею), є, однак, настільки широко й повсюдно вживаною в житті німецької Швейцарії, що людина, не обізнана з нею, опиняється тут мимохіть у ролі “вічного іноземця” і через це й не може стати повноцінним швейцарцем. Стан власної мови як майже виключно розмовної задовольняє швейцарців, зацікавлених проте й у знанні німецької літературної мови, бо це єднає їх із рештою німецькомовного світу. Але, зрозуміла річ, що їхня мікрмова за своєю важливістю набагато престижніша від таких мікрмов, як кашубська або нижньонімецька, і тому аж ніяк не виключено, що ця мова, яка має й набагато міцніші позиції в своєму етнічному суспільстві, ніж попередньо згадані, може з часом перетворитися й на справжню макрмову. Це буде (як і у випадку Люксембургу) залежати виключно від волі носіїв даної мікрмови через те, що саме вони є й єдиними громадянами відповідної держави (наприклад, Люксембургу) або її німецькомовної частини (у випадку Швейцарії). Про величезну якісну відмінність, зокрема швейцарсько-німецької мови від нижньонімецької, свідчить те, що із швейцарсько-німецької мови є підручники для іноземців, викликані практичною потребою знання цієї мови, тимчасом як із нижньонімецької таких підручників нема і ніщо не свідчить про те, що вони можуть з’явитися. Явище мікрмов цікаве тим, що фактично мало не всі мови в своєму розвитку проходять цю стадію. Зокрема, мікрмовами, власне, у середні віки, особливо на їх початку, були теперішні літературні мови Європи англійська, німецька, французька, італійська, іспанська, бо початково в ролі офіційної, наукової мови і мови релігії тут виступала латина. Національно-розмовні мови Європи застосовувалися як народнорозмовні і як мови художньої літератури. Лише згодом, розширюючи коло своїх функцій, вони стали державними мовами універсального застосування.

Мікрмови є мовами часткового застосування, але, як видно було з прикладу швейцарсько-німецької мови, ця частковість уживання пов’язана іноді не стільки із суспільним розшаруванням етносу, скільки з функціональною обмеженістю використання мови. У випадку такої мікрмови, як нижньонімецька, обмеженість її використання є частково соціально-етнічною: повсякденно як розмовну нижньонімецьку мову вживатиме лише селянин, а інтелігент, службовець або інженер, хоч би й нижній німець за походженням, навряд чи користуватиметься цією мовою. Тим часом швейцарець із німецької Швейцарії вживатиме

швейцарсько-німецьку мову поза зв’язком із належністю до тієї чи іншої суспільної верстви. Його спонукає до цього не належність до певного суспільного прошарку, а призвичаєність усього народу до користування швейцарсько-німецькою літературною мовою в тих чи тих ситуаціях.

Ще вищої соціолінгвістичної оцінки досягає мова часткового територіального поширення. До мов часткового територіального поширення належать ті мови, які, будучи мовами повного етнічного поширення, водночас не стали ще також мовами, цілком поширеними на своїй етнічній території. Подібний стан характерний особливо в тих випадках, коли мова, щойно набувши юридичного статусу державної, не встигла ще стати державною мовою де-факто і внаслідок цього частина представників інших етносів відповідної держави може ще цієї мови не знати і не вміти нею користуватися. Іншим випадком може бути той, коли внаслідок приєднання однієї держави до іншої, а отже, утрати нею самостійності, на територію колишньої самостійної держави переселяються представники інших народів. Включення даної держави в межі іншої держави з іншою (і поширенішою) державною мовою, яка через це приєднання стає обов’язковою й на території даної держави, може дати змогу тим, хто сюди приїздить, обходитися без знання місцевої мови. Перша ситуація була характерна для країн Балтії — Естонії, Латвії й Литви — в момент здобуття ними незалежності. Російське населення, зокрема в Латвії, на цей час далеко не все знало латиську мову, і тільки запровадження правила обов’язковості користування державною латиською мовою в державних установах примусило його поступово вивчити цю мову, так само, втім, як і інших мешканців Латвії нелатиського походження. Потреба писати всі документи і розмовляти з урядовцями по-латиськи змушувала або вивчати самому латиську мову, або вдаватися до послуг перекладача. Оскільки останнє було менш зручним, це стимулювало потребу володіння латиською мовою. Унаслідок цього досить швидко її опанувало все населення Латвії (за винятком, можливо, лише найстаршого покоління, суспільно неактивного). Так латиська мова з мови повного етнічного поширення стала на своїй території також мовою повного територіального поширення. Проте в той період, у який вона, поширившись повністю серед латишів, не стала ще державною мовою (і навіть у певний початковий період її існування як мови державної), латиська мова була мовою часткового територіального поширення.

Та сама ситуація виникла в цих же країнах, коли внаслідок приєднання до Радянського Союзу, де загальнодержавною була російська мова, сюди почали переїздити люди з інших республік. Це фактично повернуло країни Балтії до того стану, у якому вони були в останні часи перебування в складі Російської імперії. Литовська, латиська й естонська мови, як і раніше, залишалися єдиним засобом спілкування між відповідно литовцями, латишами й естонцями. Проте навіть у межах своїх країн, тепер лише республік Радянського Союзу, ці народи мусили раз у раз користуватися російською мовою, бо приїждже населення далеко не завжди опановувало мову цих республік. Тому в період перебування в складі Радянського Союзу всі три мови стали на своїй власній території мовами часткового територіального поширення. Відокремлення країн Балтії від решти республік Радянського Союзу знову сприяло тому, що литовська, латиська й естонська мови стали мовами не лише повного етнічного, але й повного територіального поширення.

Такою самою мовою була й польська в умовах Російської імперії у тій частині Польщі, яка була приєднана до Росії. Становище мови часткового територіального поширення, що виникає, як правило, у складі багатонаціональної держави, є дуже складним через те, що подібна держава, прагнучи до свого зміцнення, докладаеть усіх зусиль до насадження своєї мови і витіснення мов народів своїх провінцій. Якщо поляки в російській частині Польщі протягом усього часу перебування у складі Росії спромоглися зберегти свою мову в стані повної етнічної поширеності, а литовці, латиші й естонці досягли подібного стану, то сталося це аж ніяк не завдяки політиці Російської імперії, а всупереч їй. Зокрема, у Польщі після придушення повстання 1863—1865 рр. усю систему державної освіти було переведено на російську мову, виключно російською була й мова державних установ на території Польщі. Польська мова толерувалася в приватних навчальних закладах типу пансіонів для дівчат, але подібні школи не могли дати атестатів, визнаних у вищих навчальних закладах. Тільки найзаможніші могли здобувати освіту за кордоном. Переважна більшість мусила вчитися в російських гімназіях, у стінах яких суворо стежили не тільки за засвоєнням і правильним користуванням російською мовою, але й за тим, щоб учні не розмовляли між собою польською мовою. Однак усі ці методи насильницького поширення російської мови в польському суспільстві викликали лише чимраз затятіший опір. Це пасивне,

але постійне пручання, неприйняття російської мови польським суспільством було настільки сильним, що поза установами в приватному житті, щоб відчувати себе більш-менш затишно в польському і польськомовному оточенні, приїжджі росіяни і представники іншого російськомовного населення з Росії мусили засвоювати польську мову і нею користуватися. Так усупереч упертій і повсякчасній політиці росіянізації («обрусення») Польщі польська мова не тільки не здавала своїх позицій у самому польському народі, а й поширювалася поступово і поза його межами. Польську мову засвоювали навіть люди дорослого віку, тим більш вона поширювалась серед дітей, які приїздили сюди з Росії з батьками. Про це згадує зокрема Я. Івашкевич у своїй книжці «Петербург» («Petersburg»): «Пам'ятаю, у 1911-му році я їхав з Ченстохови до Колюшок. На вокзалі велика група молоді проводжала молодика в гімназійному кашкеті (а було це під час бойкоту російських шкіл), який від'їздив із Ченстохови «в глибоку Расею». Уся молодь була російська, діти урядовців з Пьотрковської губернії, але розмовляли вони між собою по-польськи, гарною польською мовою»¹. Тим міцнішими ставали позиції польської мови там, навіть у складі багатонаціональної держави, — як це сталося в кінці 60-х років в Австро-Угорщині, — де польська мова (у межах Галіції) здобула собі права урядової мови. Мова часткового територіального поширення, яка є й мовою повного етнічного поширення, завдяки великій згуртованості й відпорності народу, її носія, змушує тих, хто вступає в контакт із відповідним народом на його землі, значно більше рахуватися із цією мовою, прагнути її опанувати, ніж у випадку мови часткового етнічного поширення. Це видно хоч би із значної кількості різноманітних підручників, розмовників і словників з литовської мови для російськомовців, а також латиської й естонської, виданих за час перебування Литви, Латвії й Естонії у складі Радянського Союзу. За той самий період, тобто з 1940 до 1991 р., подібних посібників із білоруської й української мов цілком бракувало. Вони почали з'являтися тільки наприкінці цього часу.

Мови часткового територіального поширення, як це помітно вже з наведених прикладів, можуть мати різне минуле, від якого значною мірою залежить успішність їхнього соціолінгвістичного розвитку. Якщо порівняти, зокрема, польську мову з латиською або естонською, то, звичайно, набагато простіш було розвивати-

¹ Iwaszkiewicz J. Petersburg. — Warszawa, 1981. — S. 49.

ся польській мові, яка могла спиратися і на традиції багатокілової державності, і на не менш давні традиції власного війська, і мати як еталон для наслідування власну національну еліту включно із власною аристократією. Розвинена власна матеріальна і духовна культура, повсякчасне і довгокілове вживання літературної мови, використання польської мови всіма верствами народу створювали набагато догідніші, ніж у випадку мов Балтії, передумови для набуття польською мовою нової якості, рангу мови загальнотериторіального поширення. Якщо фактично початок поступової колонізації приїжджих росіян існував навіть в умовах росіянізованого тиску на Польщу, тим простіше було поширювати польську мову в умовах здобуття Польщею незалежності. Набагато складнішим був шлях соціолінгвістичного піднесення мов Балтії. Тут перед тим, як надати мові ранг державної, треба було зробити її насамперед мовою загальноетнічного поширення: у Литві мовою найвищих або близьких до них суспільних прошарків була польська, у Латвії й Естонії — німецька. Почасті подолання німецьких впливів у Балтії допомогло неприхильне ставлення до них з боку царського уряду. Вбачаючи найбільшу загрозу своїм інтересам у балтійських країнах, тодішніх російських губерніях, у силі німецького елемента естонських і латиських міст і шведського у Фінляндії, царський уряд у боротьбі з німецькою та шведською партією толерував і навіть якоюсь мірою підтримував національний рух латишів, естонців і так званих феноманів, прихильників фінської мови і культури. І за час, що ледве чи перевищував півстоліття, як фінський, так і естонський та латиський національний рух настільки зміцнів, що його вже важко було зупинити якимись “обрусительними” заходами.

Якщо прагнути насамперед до об'єктивного висвітлення істини, а не до створення чергових міфів, то слід визнати, що дуже важливим елементом новонароджуваної національної еліти нових націй, що складалася в країнах Балтії, була власна національна буржуазія, заможні селяни, купці, промисловці. Роки радянської влади з її соціальною демагогією призвичаювали дивитися на цю соціальну верству різко негативно. Можливо, тут позначився вплив ворожого ставлення до представників “третього стану” з боку російського дворянства, яке не могло мати до нього особливо теплих почувань, оскільки ця соціальна верства, енергійна й заповзятлива, витискала дворян із завойованих ними позицій. Проте на критику буржуазії з боку комуністів можна було б відповісти реплікою: “А судді хто?” Адже не секрет, що й

вони, по суті, побудували суспільство з новим видом експлуатації людини людиною, причому набагато несправедливішою за своєю системою. Майбутньому новому Карлу Марксові ще треба буде вивчити цю надзвичайно вдосконалену систему експлуатації нижчих соціальних станів державою, що перебувала в руках вищих верств. Держава систематично відбирала продукovanу нижчими верствами додаткову вартість, — причому якщо буржуа брав 20 %, а 80 % залишав трудівникові, то тут, навпаки, бралося 80 %, а залишалося 20 %, — і за рахунок цього забезпечувалася можливість розкішного життя новітньому дворянству, так званій номенклатурі. В ім'я саме цього класу і його привілеїв і велася боротьба з класом набагато чеснішим і справедливим.

Отже, не ідеалізуючи надміру буржуазію, треба водночас віддати їй належне. Саме вона великою мірою сприяла розвитку “плебейських”, “бездержавних” народів, які, не маючи власного дворянства, лише частково залучаючи його на свій бік, найбільшу підтримку у своєму відродженні дістали завдяки власній молодій національній буржуазії. Піднесення національної культури, розвиток мови потребували освічених людей, культурних інституцій, видавництва, національної преси, а все це вимагало коштів. Якби латиський і естонський народи склалися із самих пролетарів і селян-незаможників, то, по-перше, неможливо було б знайти ці кошти, а по-друге, мало кого б могли привабити мови, носіями яких були б самі злидарі. Один із колишніх кандидатів на пост президента Білорусі граф Прушинський на одне з питань інтерв'ю, що треба зробити для того, щоб білоруська мова стала загальнопоширеною, відповів дуже коротко: “Треба, щоб білоруська мова стала модною”. Латиську й естонську мови могли в латиських та естонських містах зробити модною замість німецької люди так само добре освічені й виховані, елегантно й модно одягнені, як німецькі містяни. І в цьому теж треба вважати заслугу латиської й естонської буржуазії, бо саме вона й могла протиставити себе як суперника дворянству й буржуазії німецькій. І хоч, безперечно, латиським і естонським найнижчим верствам також була більш до вподоби власна, ніж німецька (або російська) мова, самі по собі вони не могли здійснити того великого перевороту, який дав пізніш змогу їхнім мовам стати загальноетнічними, а відтак і загальнотериторіальними, тобто дефакто державними. При цьому не можна не відзначити і тієї деструктивної, об'єктивно зрадницької щодо свого народу ролі,

яку під час становлення Латвії й Естонії як держав відіграли латиські й естонські комуністи. В ім'я утопічної ідеї “світової революції”¹ вони спочатку намагалися встановити в Латвії й Естонії радянську владу (досвід України наочно показав, чого б це могло коштувати їхнім країнам, якби їм пощастило її встановити). Пізніше, коли розвиток подій позбавив їх влади, вони всіляко намагалися протидіяти становленню “буржуазної” державності в своїх країнах. І нарешті, саме вони сприяли “відновленню” радянської влади в своїх країнах і перетворенню їх на радянські республіки, що в кінцевім підсумку поставило під загрозу саме існування їхніх народів. Відомому в часи Л.І. Брежнєва радянському ідеологові М. Сулову приписувано (під час одного з приступів одвертості), зокрема, слова: “Так, Литва буде, але без литовців”. Пізніше найкращі з комуністів країн Балтії усвідомили свою провину перед власними народами, і як показав приклад Альгірдаса Бразаускаса, знайшли в собі сили, щоб боротись за визволення від пут найстрашнішого ярма останньої імперії Європи, яке загрожувало стати для їхніх народів смертельним зашморгом.

Ситуація часткового етнічного поширення мови виникає, однак, не тільки внаслідок деструктивного розвитку мови². Вона є неминучим етапом і в разі мовного відродження типу гебрайського. Найголовніша відмінність цього етапу в даному випадку, утім як і в інших випадках рекреації, або реанімації змертвілих мов (наприклад, корнської, пруської), від часткового етнічного поширення мови як результату її занепаду полягає, по-перше, в причині подібного соціолінгвістичного стану, по-друге, у соціальному розподілі мовців, їхнього, сказати б, вихідного стану. На відміну від досі констатованих випадків соціолінгвістичного розвитку мов (не пов'язаних із їхнім відродженням, “оживленням”), де часткова етнічна поширеність мови — наслідок її занепаду, тобто із соціолінгвістичного погляду спадного руху, стан частко-

¹ Одна з фотографій 1920 р. (перед штурмом Перекопу) зафіксувала військову частину латиських червоних стрільців із транспарантом, на якому написано “Lai dzīvo pasaules revolūcija!” (“Хай живе світова революція!”). В ім'я цієї маячної ідеї фанатики гинули, щоб потім (після 1940 р.) мало не загинув їхній народ від імперії, за фактичне відродження якої вони покляли свої життя.

² Про конструктивний і деструктивний характер розвитку мови див. в іншій роботі автора цієї книжки (Ткаченко О.Б. Питання мовного розвитку і мовної спадковості // Мовознавство. — 1975. — № 4. — С. 16—24).

вого етнічного поширення для відроджуваної мови — свідчення її соціолінгвістичного оживлення. Адже тут усе починається буквально з нуля.

До того часу, доки ініціаторові оживлення іврити Еліезерові бен Єгуді не спало на думку розпочати процес відродження іврити, на світі існував нуль носіїв цієї мови як живої і повсякденно універсальної. Уже те, що сам ініціатор оживлення мови розпочав нею користуватися саме як живою й розмовною (безперечно, якийсь, — хай дуже короткий час, — було саме так), було великим кроком уперед. Потім до цього почали прилучатися перші прихильники Еліезера бен Єгуді і мова стала мовою часткового вікового поширення. Нею загалом мало заговорити середнє покоління, бо навряд чи до перших мовців повинні були одразу приєднатися літні люди, завжди дещо скептичні частково й через свої роки (людина, що доживає віку і не сподівається опанувати якусь складну справу, переважно відмовляється від неї). Сюди не могли долучитися й діти (тільки сам бен Єгуда наважився одразу ж учити свого сина відроджуваної мови, інших могло стримувати те, що вони самі недостатньо її знали). Отже, спочатку іврит мав бути мовою генераційно обмеженою. Проте на відміну від мови у стані занепаду це був крок не назад і вниз, а вперед і вгору. Поява перших дитячих садків і шкіл, дедалі вищого ступеня, — від початкових до вищої школи, — мало зробити іврит уже не тільки мовою людей середнього віку, а й молоді. Природна річ, що тоді до іврити мали потягнутися й дожилі до цього часу старі люди, яким хотілося спілкуватися з онуками, що вже не розуміли мертвих для них мов, їдиш і сефардської (єврейськоіспанської). Так поступово іврит почав ставати мовою вже часткового етнічного поширення.

Відмінність шляху його поширювання з тими мовами, які не треба було оживлювати, а тільки підносити на вищий щабель соціолінгвістичного розвитку, полягала в тім, що якщо там основою розвитку була народна мова, мова найнижчих верств, якою потім починали дедалі ширше користуватися і в своїй творчості, і в своєму житті представники верств соціолінгвістично вищих, то з мовами типу іврити усе було зовсім навпаки. Івритом як повноцінною розмовною мовою спочатку мали заговорити якраз соціально й інтелектуально вищі верстви, бо саме в їхніх головах виникла ідея оживлення мови, і тільки згодом, у міру розповсюдження іврити як загальної, розмовної, навчальної, офіційної, наукової мови до нього потяглися всі, у тім числі й

найнижчі соціально верстви єврейського населення Палестини (Ізраїлю). Якщо уважно придивитися до загальної картини самоствердження іврит у єврейському середовищі у його віднайденій історичній батьківщині, то мимохіть впаде в око разюча, майже цілковита подібність цього процесу із не так піднесенням якоїсь з упосліджених національних мов, як із процесом витискання престижною (початково) іноземною мовою власної рідної. Так, зокрема, мало відбуватися в Галлії поширення латинської (романської) мови. Справді, спочатку якась найвидатніша особистість із галлів перша відмовилася від галльської мови на користь латинської і заговорила цією мовою, яка видалася їй набагато перспективнішою і престижнішою. Її приклад почали наслідувати люди насамперед середнього покоління і найвищого соціального й освітнього рівня. Відтак цієї мови почали вчити дітей (надто представників найвищих верств), уже не навчаючи їх галльської мови. Мова з верхніх верств опускалася дедалі нижче, поступово охоплюючи все населення, передусім середнє й молодше покоління. Найпізніш новою (уже рідною) мовою заговорили люди найстаршого покоління. Звичайно, картина поширення латинської мови, накидана кількома побіжними штрихами, дещо схематична, але в цілому вона збігається з тим, що відомо, як про поширення латинської мови в Галлії, так і про інші аналогічні випадки (наприклад, стосовно поширення німецької мови серед слов'ян-полабів можна сказати загалом те саме). Не можна заперечувати й того, що поширення іврит у своїх основних найістотніших рисах вражає подібне до шойно окресленої картини.

Мимохіть, особливо в осіб, менш утаємничених в обставини єврейської історії, співвідносність мов, уживаних у єврейському середовищі, мусить виникнути питання, чому відродження іврит у живій, розмовній і писемній мові універсального призначення й загальноетнічного (у перспективі) поширення мало піти саме таким, а не іншим шляхом. Відповідь на це питання слід шукати в тій ролі, яку іврит, навіть у законсервованій обмеженій функційно формі, відігравав, причому завжди, у єврейському етнічному суспільстві. Іврит, як мова священна (*lašon haqodeš*), займав завжди найвище місце за своїм рангом серед мов, якими користувалися євреї. Звичайно, могли бути мови, практично потрібніші і догідніші, ніж іврит, у певних цілком конкретних життєвих ситуаціях, однак навіть тут вони всі в цілому, у ширшій перспективі, значно поступалися івритові, бо іврит був мовою,

що об'єднувала геть усіх євреїв світу, а підтримка євреїв з боку одновірців була набагато ціннішою за те, що міг дати завжди короткотривалий і принагідний, хоч би й найвигідніший, контакт і сприяння з боку іновірців. Це вже навіть у площині суто практичній. Але не менша була цінність іврит як моральної духовної сили, яка підносила кожного єврея в своїх власних очах: без іврит і власної релігійної традиції він перетворювався на жалюгідного волоцюгу, змушеного невідомо з якого дива пристосовуватися до різноманітних (і найчастіш несприятливих) обставин життя серед найрізноманітніших неєврейських народів. Завдяки івритові, гебрейській мові, що як чарівний ключ, як лампа Аладдіна, відкривав вхід до справжньої багатющої скарбниці, перед кожним євреєм відкривався сенс його існування, велична історична перспектива подвигів предків і неминучого, незалежного від його віддалі, щасливого майбутнього його народу, запорукою якого була мужність і здатність витримати всі випробування долі. Кожна проміжна (у кінцевому підсумку, якщо не тимчасова, то в усякому разі пізніша) мова могла бути повсякденно, побутово ближча, ніж іврит, але жодна з них не могла з ним зрівнятися: це було б усе одно, що рівняти королівську мантію з буденною ношеною сорочкою. Єврейський народ, змушений своєю трагічною долею носити цю сорочку, тієї чи тієї проміжної мови, міг тільки час від часу (у суботу чи на великі свята) одягати на себе цю мантію своєї майбутньої величі (маєстату), але відмовитися від неї, поставити будь-яку іншу мову над іврит, запоруку того майбутнього, заради якого він прийняв увесь тягар теперішнього, звісна річ, не міг. Тому потенційно іврит у конкуренції з будь-якою іншою єврейською мовою (або мовою євреїв) мусив посідати саме місце найпрестижнішої мови. І шлях його відродження мав піти саме тим напрямом, яким він і пішов.

Своєрідність полягала лише в тому, що іврит, який начебто, як і кожна інша мова пригнобленого народу, мав бути соціолінгвістично нижчою мовою, насправді ніколи такою нижчою мовою не був. Він був мовою тієї частини єврейського суспільства, яка завжди посідала в ньому найвище, найпрестижніше місце. Це була мова духовної єврейської аристократії, духовних вождів єврейського народу, священнослужителів, яким з огляду на суто національний характер єврейської віри припала на долю така роль. Ось чому іврит, мова, якій уже в потенції належала роль провідної і найпрестижнішої єврейської мови, мови панівної, з того часу, як цю потенцію, цю можливість можна було реалізу-

вати, посіла те місце, що було її роллю вже заздалегідь запрограмовано. Треба зазначити, що вже до появи в Палестині (>Ізраїлі) Еліезера бен Єгуди у Єрусалимі представники двох основних єврейських громад — ашкеназі і сефарди — при зустрічах на базарі цілком спонтанно почали між собою використовувати іврит, причому цей “базарний” іврит спирався на сефардський варіант озвучування¹. Однак у своєму внутрішньому житті обидві громади ще не вживали іврит як повсякденну і внутрішньогромадську мову. Крім того, ашкеназі в релігійній сфері івритські тексти читали згідно не із сефардською системою їхнього озвучування, а зі своєю власною. Отже, Еліезер бен Єгуда розпочав свою діяльність не на зовсім непідготованому ґрунті: у єврейського населення Палестини вже визрівала думка про потребу використання івриту як розмовної, хоча лише допоміжної, мови. Незважаючи на це, запропоноване ним відродження мови означало справжню революцію, бо одна річ принагідне використання мови, та ще й у дуже обмеженій, допоміжній функції, а інша — відродження мови напівмертвілої протягом багатьох століть в усьому універсальному спектрі функцій мови, властивий їй у новітню добу.

Звичайно, відродженню мови, як і єврейського народу, його формуванню в націю допомогло те, що це сталося в той період (XIX—XX ст.), коли весь світ і особливо Європу, з якою була пов’язана більшість євреїв, охопили національно-визвольні рухи. Цьому сприяв і занепад та розпад Османської імперії, який полегшив проникнення євреїв у Палестину, що входила до складу цієї імперії. Але це були суто зовнішні сприятливі обставини. Якби не було попередньої великої підготовчої роботи, що протягом століть формувала єврейську етно-релігійну спільноту, якби не було в тім числі багатомісячної роботи над гебрейською мовою, що, — хай обмежено, — весь час жила і застосовувалася в різних (не тільки релігійно-літургійних) функціях, то здійснити відродження івриту було б набагато важче чи й узагалі неможливо (тим більше, подібний задум здійснювано вперше). Специфіка гебрейського мовного відродження полягає в тому, що іврит з мови часткового етнічного поширення на певному етапі (напевніш його пов’язували з кінцем 20-х — 30-ми роками XX ст.) став мовою повного етнічного поширення ізраїльських євреїв (а

¹ Див.: Рабин Х. Предисловие // Блюм Ш., Рабин Х. Современный иврит: Самоучитель. Начальный курс. — Иерусалим, 1982. — С. 7.

в наш час якоюсь мірою і мовою повного територіального поширення: принаймні на загальновизнаній світом території Ізраїлю івритом володіють практично не тільки євреї, але й інші мешканці країни, насамперед араби), і процес поширення івриту в Ізраїлі — досі не завершений. Адже ізраїльське етнічне єврейське суспільство внаслідок обставин історії єврейського народу зростає не лише за рахунок природних чинників, як більшість інших етнічних суспільств, народів, це відбувається і завдяки майже безперервній імміграції. Таке явище цілком нормальне для євреїв, оскільки майже протягом двох тисячоліть вони були виключно народом діаспори. Тепер, коли порівняно зовсім недавно виникла єврейська держава, що, природна річ, не могла відразу прийняти всіх євреїв, охочих у ній жити, єврейство живе у вигляді двох частин — меншої, яку становить народ Ізраїлю, більшої, що її являє собою єврейська діаспора, в основному розселена в Європі і в країнах, з нею культурно й етнічно пов’язаних (Північній і Південній Америці, Південно-Африканській Республіці, Австралії і Новій Зеландії). Оскільки виникнення єврейської діаспори розпочалося мало не дві тисячі років тому, історія ж відродженої єврейської держави Ізраїлю датується з 1948 р., тобто має лише трохи більш ніж півстоліття, а до того ж тільки тепер поступово стабілізуються взаємини між Ізраїлем і навколишніми арабськими державами, у тім числі й із палестинською спільнотою на його території, зрозуміло, ще далеко не всі євреї потенційно схильні переселитися до Ізраїлю, туди іммігрувати. Незалежно від того, чи зможуть до Ізраїлю як до своєї історичної батьківщини повернутися всі або переважна більшість євреїв чи якась значна їхня частина залишиться в країнах розсіяння (або в одній з них), ясно одне — поки що цей процес іще не завершено. А в зв’язку з цим буде тривати адаптація нових хвиль приїжджиків, проте, оскільки це не поширення івриту серед євреїв Ізраїлю, а серед тих, хто ними щойно стає, можна вважати, що це не суперечить визначенню сучасного івриту як мови повного етнічного і навіть повного територіального поширення.

Проблема соціолінгвістичної оцінки мови має, однак, дві сторони. Досі найбільшу увагу було звернено на оцінку мови з боку самих її носіїв, але кожна мова оцінюється, так би мовити, не тільки ізсередини, але й іззовні. Незалежно від того, чи вдаються до певної мови як засобу спілкування й не її носії, чи вона залишається осторонь їхніх безпосередніх мовних інтересів, кожен мову якось оцінюють. Ця оцінка, звичайно, нерідко дуже

далека від наукової об'єктивності, але навіть у своїм суб'єктивізмі вона цікава як показник, образно кажучи, курсу мови на своєрідній світовій біржі мов. “Курс” одних мов часом підноситься дуже високо і, до речі, нерідко разом із курсом відповідної валюти, — що зайвий раз потверджує слушність порівняння мов з валютою. Так, нині дуже високо (паралельно з курсом долара США) піднявся курс англійської мови. “Курс” інших мов, навпаки, стоїть переважно низько.

Звичайно, мова з одним-єдиним носієм може викликати інтерес хіба що в учених-лінгвістів. Їхня зацікавленість у ній — зацікавленість зоологів, що хочуть вивчити, наприклад, єдиний екземпляр вимираючої тварини. Поза середовищем фахівців подібна мова жодного інтересу до себе не викликає, навіть коли одноосібна мова — початок мовного відродження. Еліезер бен Єгуда на початку свого відродженського (без перебільшення) подвигу навіть багатьма євреями сприймався як людина ненормальна, близька до божевілья. Що ж до сприйняття спроби відродження іврити назовні у цей час, то вона не могла викликати навіть того інтересу, який викликає мова, що гине. Загинути безпам'ятно іврит уже не міг, бо на цей час існувала створена ним величезна література, що ж до спроб зробити цю мову цілком живою, то вони викликали скепсис, враження якогось “дивацтва”. Поступово (у випадку іврити) цей скепсис розвіювався у середовищі його носіїв і навіть тих євреїв, які ще не опанували мови, але, живучи разом з її носіями, поступово переймалися їхньою вірою й упевненістю в успіхові справи відродження. Знаменним етапом на шляху утвердження іврити був, безперечно, бунт перших випускників івритських шкіл, що в 1913—1914 рр. бурхливо запротестували проти панування німецької мови у вищому технічному навчальному закладі у Хайфі, який змусив єврейські організації віддати пріоритет івритові¹. Цей бунт означав водночас і розрив з їдишем в ашкеназі, оскільки, зрозуміла річ, німецька мова цілком улаштовувала носіїв мови їдиш, але була вже іноземною для людей, що з дитинства і зі школи винесли знання іврити і бажали й надалі навчатися ним як своєю рідною мовою. Проте, незважаючи на цей психологічний злам євреїв, що повернулися на свою історичну батьківщину і зробили своєю працею і відродженням її мови ці землі своєю

¹ Рабин Х. Предисловие // Блюм Ш., Рабин Х. Современный иврит. — С. 13.

теперішньою батьківщиною, сприйняття іврити назовні, навіть з боку самих євреїв залишалось досить стриманим (і це попри те, що івритом було вже створено прекрасну новітню поезію, уже існували поетичні шедеври Х.-Н. Бялика). З цього погляду характерне висловлення Л. Фейхтвангера, який у статті, написаній 1920 р., говорить про ще недостатню оживленість іврити: “Можливо, сіоністам пощастить знову зробити гебрійську живою мовою. Якщо пізніше покоління так само наполегливо продовжуватимуть цю справу, як теперішнє, це не є неймовірним. Адже гебрійська мова ніколи не була зовсім мертвою, вона не була також ніколи, як латинська, обмежена функцією самої тільки церкви і вчених. Але гебрійські поетичні твори сучасності мають внутрішню здерв'янілість латинських поезій Середньовіччя, вони мають смак консервів, і пройде ще певний час, поки гебрійська поезія почне сприйматися знову як зрозуміла, природна, жива література”¹. Оскільки висловлення це належить аж ніяк не юдофобові, а, навпаки, людині широко й глибоко відданий єврейським справам, повсякчасному їхньому вболівальникові, симпатикові старовинної гебрійської літератури, що за наполяганням батьків, ортодоксальних євреїв, із п'яти років розпочав вивчення іврити² і добре його знав, не має жодного сумніву в об'єктивності його вражень. Справді, поезія високих поривань, якою є творчість Х.-Н. Бялика, могла завдячувати своєю природністю тому, що своїм стилем наближалася до натхненної поезії біблійних пророків, що ж до інших, “заземленіших” жанрів, то їм могло бракувати свіжих рум'янців живої мови через те, що тодішній іврит їх ще не набув. Для того, щоб та природність, про яку пише Л. Фейхтвангер, з'явилася, треба було розвитку розмовної мови в усім розмаїтті її різновидів (у тім числі молодіжного сленгу і найрізноманітніших “підмов” різних професійних і соціальних осередків)³.

¹ Feuchtwanger L. Die Verjudung der abendländischen Literatur (1920) // Centum opuscula. Eine Auiswahl. — Greifenverlag zu Rudolstadt, 1956. — S.448.

² Там само. — С. 441.

³ Про їх можливе розмаїття свідчить, зокрема, книжка: *Wieczorkiewicz B. Gwara warszawska dawniej a dziś.* — Warszawa, 1968. — 517 s., де, крім особливостей мови (лексики, а частково й фразеології), характерних для різних районів Варшави, таких як Старе Място (s. 12.), Повісля (s. 13), Воля (s. 14), Прага (s. 14), говірки вулиці (s. 31—36) і конкретно менших осередків, як Уяздів (s. 39—44), Беяни (s. 44—49), Саска Кемпа (s. 49—50), Черняків (s. 51—58),

Мови попередньо розглянутих соціолінгвістичних рівнів — одноосібного поширення, часткового вікового поширення, часткового етнічного поширення, часткового територіального поширення — не є мовами із стабільним становищем, оскільки мова для своєї стабілізації як знаряддя спілкування на території її поширення має охоплювати всю свою територію. Однак, коли поряд із нею виступає й інша мова, що з нею конкурує, стабільності ще не досягнуто. Повертаючися до порівняння з валютою, подібне становище порівнянне з тим випадком, коли разом з однією валютою виступає інша (саме коли йдеться не про відродження мови типу гебрайської, а її занепад). Йдеться про валюту або мову сильнішу внаслідок підтримки сильнішої, економічно або мілітарно, держави. Щоправда, кожен ступінь угору означає вищий рівень стабілізації мови. Найнижчий він у випадку одноосібного поширення, бо, по суті, у випадку одноосібного поширення мови це поширення неповне навіть у межах однієї особи. Адже коли така особа звідусюди оточена людьми, що користуються іншою мовою, вона, хоче чи не хоче, мусить хоч би пасивно знати цю іншу мову, тобто якоюсь мірою нею користуватися. У разі часткового вікового поширення можуть траплятися особи,

вирізняються такі характерні для певного часу або соціальних прошарків соціолінгвістично-мовленнєві говірки (різних періодів): говірка періоду окупації (1939—1945) (s. 101—132), говірка візників (s. 149—162), жebraків (s. 163—168), злодіїв (s. 169—189), говірка неповнолітніх злочинців із виправних закладів (s. 190—192), говірка хуліганів (s. 193—200), в'язнична говірка (s. 201—217), говірка картярів та більярдистів (s. 218—230), говірка ремісників (s. 231—246), говірка дачників (s. 247—249), говірка варшавської “золотої молоді” (s. 250—265), акторська говірка (s. 266—292), говірка театральних музикантів (s. 283—286), говірка офіціантів (s. 287—289), говірка спортсменів (s. 290—296), говірка поліграфістів (s. 297—305), говірка журналістів (s. 306—309), говірка кінематографістів (s. 310—312), говірка варшавського телевізійного центру (s. 313—315), шкільна говірка (s. 316—335), студентська говірка (s. 336—351). До цього ще додається гумор варшавської вулиці (s. 352—372) і варшавський пісенний фольклор (переважно у виконанні вуличних музик), який має свою традицію (пісні, що їх співали перед Першою світовою війною, пісні міжвоєнного двадцятиріччя, пісні часу окупації, пісні післявоєнні, в'язничні пісні) (s. 373—489). Доданий до книжки словничок охоплює 899 слів і фразеологічних зворотів. Зрозуміла річ, що подібна розмаїтість лексики, що характеризує до того ж найрізноманітніші соціальні прошарки міста, не може не позначитися й на мові в цілому. Письменник, який творить подібною мовою, звичайно має справу вже не з мовою, яка “скидається на консерви”, а з мовою, що має смак соковитих плодів найрізноманітніших видів. За той час, коли Л. Фейхтвангер писав свої слова, іврит в Ізраїлі далеко просунувся на цьому шляху.

що не знають мови решти поколінь. Отже, мусить бути кілька або принаймні одна особа, яка є унікальним носієм мови. У випадку часткового етнічного поширення можуть бути окремі покоління або соціальні верстви, де також мова поширюється повністю. Мова часткового етнічного поширення може бути водночас мовою повного, наприклад сільського, або селянського поширення. Мова часткового територіального поширення є водночас і, як правило, мовою повного етнічного поширення, а тим самим і мовою повного вікового поширення і тим більш мовою повного поширення для кожної особи (або в усякім разі для більшості осіб).

Однак піднесення стабілізованості мови в усіх перелічених випадках не знімає проблеми мовної стійкості народу, навіть у випадку повної етнічної поширеності мови. Пов'язане це з тим, що зазвичай часткове, неповне територіальне поширення мови спричинюється входженням певної країни до складу іншої, більшої, мова якої є загальнодержавною й фактично обов'язковою для всього населення даної більшої країни, до складу якої увійшла територія поширення відповідної мови. У подібних обставинах на території відповідної країни, де поширена певна мова повного етнічного (а переважно й територіального) вжитку, виникає ситуація, за якої юридично обов'язковою стає загальнодержавна мова, мова ж повного етнічного (а первісно й територіального) поширення відповідної країни — факультативною, необов'язковою. Уряд великої держави докладає всіх зусиль, щоб цей юридичний стан став також фактичним, і вже тільки від суспільства, носія зазначеної мови, від його мовної стійкості залежить, щоб цього не сталося. Подібне становище, як уже зазначалося вище, склалося, наприклад, у тій частині Польщі, яка після її поділів відійшла до Росії. Тут насаджувалася російська мова і робилися спроби витіснити польську. У прусській частині Польщі провадилася германізаційна політика. До цього ж прагнула Австрія, але з кінця 60-х років XIX ст. під впливом зовнішніх умов мусила послабити цей тиск, і, залишивши німецьку мову в ролі австрійської загальнодержавної, визнати урядовою мовою австрійської частини Польщі польську. У цих обставинах, зрозуміла річ, не могло бути стабільності польської мови. Адже, по суті, хоч польська мова і використовувалася всім польським етнічним суспільством у міжетнічних стосунках, її стан не міг бути визнаним цілком однорідним навіть на своїй етнічній території. Принаймні частина польського суспільства мусила мати справу з ро-

сійською владою, а тому й користувалася у взаєминах з її представниками російською мовою. У цей спосіб мова повного етнічного поширення, залишаючись мовою повної середетнічної поширеності, водночас не може стати мовою виключного етнічного поширення навіть на своїй власній території, оскільки щонайменше частина приїжджого населення, належного до панівної в державі нації, на основі існуючих у державі законів, що протегують їхній мові, користується нею, і місцеве населення змушене в стосунках з ним користуватися не своєю, а їхньою мовою. Більше того, цю мову використовують державні установи, нею провадиться навчання в державних середніх і вищих закладах, оминати контактів з якими неможливо, особливо представникам вищих і середніх верств підкореного народу. Але це стосується й принаймні чоловіків із нижчих верств, які мусять служити в армії. Адже це також армія держави-володарки, і там теж треба користуватися не своєю, а державною, чужою, у цім випадку російською мовою. Тією ж мовою відбувається судочинство. А тому народові, що опинився в подібній соціолінгвістичній ситуації, треба буквально щодня з усіх сил боротися за свою мову, відстоювати її позиції. У подібній ситуації, звичайно, стабільного становища для мови, хоч вона є мовою повного етнічного поширення, нема й не може бути. Це впливає і з її зовнішнього становища: мова перебуває наче в повсякчасній облозі, розвиток і користування нею всіляко обмежують (за учнями гімназій, зокрема, стежать, щоб вони не говорили рідною мовою не тільки на уроках, а й у коридорах навчального закладу, намагаються, щоб її не було навіть у їхньому побуті)¹. Однак це стосується і її внутрішнього існування. Унаслідок накинutoї згори двомовності до мови проникають невласливі їй слова, звороти, вирази, кальковані з панівної офіційної мови. Якщо мова має нормально існувати, треба повсякчас стежити за нею, протидіяти її спотворенню під тиском зовнішніх обставин. Існувати мові в подібній ситуації, навіть такій як польська, із глибокими традиціями і великою літературою, дуже важко.

Ще важче це для мов спадково “плебейських”, які тільки здобувають собі позицію в етнічному суспільстві. Через це посправжньому усталитися позиції мови можуть тільки за обставин

¹ Надзвичайно яскраво цю систему зросійщення в російських гімназіях Польщі відбив С. Жеромський у своєму романі “*Syzyfowe prace*” (“Сізіфова праця”).

державності, і то державності не суто формальної, не забезпеченої ані політично, ані економічно, ані мілітарно, а державності, яка вже відносно довго існує і повністю стабілізувалася, склалася з усіма своїми атрибутами й інституціями. Держава, яка налагодила свою економіку, сформувала всі доконечні державні установи (адміністративні, юридичні, політичні, військові), яка здобула собі визнання, як у всіх своїх громадян, так і у світі, насамперед у найближчих навколишніх сусідніх державах, тим самим стабілізує остаточно і становище своєї мови. Мова відтак стає мовою повного територіального поширення. Це не означає, звичайно, що подібна мова витискає в державі геть усі мови. Так, у Словенії (навіть до проголошення нею незалежності і виходу зі складу Югославії) загальнодержавною (або загальноофіційною) мовою Словенської Республіки була словенська мова. Але поряд зі словенською в місцевостях із великим скупченням італійців або угорців паралельно як місцева офіційна (частиннодержавна) вживалася відповідно італійська або угорська мова. Проте це аж ніяк не виключало обов'язковості поширення словенської мови на території всієї республіки і обов'язковості її знання всіма громадянами Словенії. Потреба в цьому виникає хоч би тому і для того, щоб ті самі італійці або угорці при виїзді зі своїх місцевостей і перебуванні в інших частинах Словенії відчували себе цілком вільно, спокійно і впевнено, знаючи, що зі знанням словенської мови їх зрозуміють в усіх частинах Словенської Республіки.

Мови повного територіального поширення, отже, це ті мови, які поширені не тільки серед народу, їхнього носія, але й серед представників усіх етносів та національних меншин, що населяють державу відповідного народу. До мов повного територіального поширення належать, зокрема, такі мови, як польська, чеська, словацька, угорська, румунська, болгарська, грецька (у Європі), турецька, перська, корейська, японська (в Азії). Мови повного територіального поширення — це мови народів, що мають власну державу, у якій вони чисельно переважають, тобто державу з незначною кількістю, до того ж чисельно невеликих, національних меншин. На відміну від мов попередньо розглянутих соціолінгвістичних рівнів, інтерес до яких переважно концентрується серед фахівців з мовознавства і які мало приваблюють широкий загал поза межами відповідної країни (певний виняток становлять лише особливо престижні мови повного етнічного поширення, та й то лише в межах відповідної країни чи терито-

рії)¹, мови повного територіального поширення як державні викликають інтерес до себе і поза межами свого поширення.

Проте мови повного територіального поширення розрізняються між собою. Є серед них такі, які мало популярні назовні, поза рамками своєї країни, і через це вони цікавлять виключно людей, які їдуть на короткий чи на тривалий час у відповідну країну. Так, поза мовцями подібне вузьке коло зацікавлених збирають навколо себе такі, наприклад, мови, як болгарська, румунська, албанська. Це або туристи, що їдуть у країни поширення цих мов, або дипломати, торговельні працівники тощо. Натомість є серед мов повного територіального поширення і такі, які викликають, — хай і в обмеженій сфері, — інтерес до відповідної мови далеко поза територією її основного вживання, поза державою, де ця мова функціонує. Приміром, польська зарекомендувала себе як мова, якою створено і твориться багато важливих праць у галузі славистики (лінгвістичної, літературознавчої, історико-археологічної, фольклорно-етнографічної тощо). Це зумовило те, що, з одного боку, польські слависти на всіх з'їздах славистів виступають, як правило, польською мовою, розраховуючи на те, що їм, якщо й не дадуть відповіді польською мовою, то принаймні зрозуміють їх, а з другого, що всі учасники славистичних з'їздів якоюсь мірою опановують польську мову, знаючи, що нею вони почують нові й важливі речі у їхній галузі. Таким чином, витворився той стан, що, хоч в інших галузях польська мова як мова повного територіального поширення мало вживана поза її державними межами, у славистиці вона вийшла дуже далеко за свої територіальні рубежі. Те саме стосується й фінської мови як мови фіно-угрознавчих конгресів і конференцій. У переважній більшості галузей пов'язана зі своєю територією, фінська мова у фіно-угристиці вивчається, розуміється й застосовується далеко поза своїми межами. До фінської мови вдаються фіно-угрознавці з Угорщини, Естонії, Румунії, Німеччини. Очевидно, з поширенням зацікавлення фіно-угрознавством географія використання фінської мови неухильно зростатиме, але знову ж, — що варто підкреслити, — поки що в одній вузькій галузі. Мовою повного територіального поширення, пов'язаною зі своєю етнічною територією, є й італійська мова. Однак у галузі му-

¹ Як правило, це мови народів з державною традицією, завдяки чому міцно закорінені в своєму народі, такі як польська (у часи поділу Польщі), литовська, латиська, естонська (під час перебування Литви, Латвії, Естонії у складі СРСР).

зики вона далеко виходить поза свої рамки. Мрією вокалістів усього світу є мати змогу виступати у всесвітньовідомому оперному театрі “Ла Скала” у Мілані. Написи в партитурі на позначення способу виконання музичного твору (*pensieroso* “задумливий”, *con fuoco* “з вогнем”, *santabile* “наспівний” тощо) робляться італійською мовою. Усіх співаків навчають співати італійською мовою арії з опер великих італійських композиторів: Россіні, Доніцетті, Верді, Леонкавалло, Пуччіні, які вважаються класичними, а через це в консерваторіях усього світу обов'язково вивчають італійську мову. По суті, цю мову дуже часто опановують і художники, через те, що й досі подорож до Італії, ознайомлення з найкращими картинами видатних італійських майстрів — це також важлива частина програми мистецького навчання. Останнім часом італійська мова приваблює й кіномитців. Таким чином, майже не виходячи поза межі країни в інших галузях, з огляду на високий рівень італійського мистецтва, особливо в музиці, італійська мова стала частково мовою позатериторіального поширення.

У потенції кожен народ, що досяг видатних успіхів у якійсь галузі людської діяльності, може розраховувати на поширення своєї мови поза межами своєї етнічної території серед фахівців відповідної галузі. Причому це зовсім (або дуже мало) залежить від її складності або навіть кількості носіїв. Так, до останнього часу (точніш, до часу після Другої світової війни) малопопулярна у світі японська мова, мова, очевидно, ізольована, складна і порівняно невелика за кількістю носіїв (близько 100 млн, що значно менше за кількість китайців або англомовців), з огляду на видатні досягнення японців у галузі науки, техніки й економіки, починає дедалі більше цікавити світ. Про це свідчить, зокрема, й інтерес до японської літератури, образотворчого мистецтва, фільмів, видів спорту, релігії (дзен-буддизму) тощо. Престижність мови, інтерес до неї зростає залежно від успіхів народу, її носія, у різних сферах культури в широкому розумінні. Що ширше коло цих досягнень (щодо галузей), то ширше коло зацікавленості в світі викликає відповідна мова. У зв'язку з цими успіхами або і з просто територіальною поширеністю мови з'являються так звані світові мови. Проте далеко не всі мови з великою кількістю носіїв потрапляють у розряд “світових мов”.

“Світові мови” належать до мов позатериторіального поширення, але не всі мови позатериторіального поширення увіходять до складу “світових мов”. До мов позатериторіального поширен-

ня належать мови народів, які свого часу створили багатонаціональні держави типу імперій. Є імперії двох типів — континентальні, де територія країни-метрополії знаходиться у безпосередній територіальній суміжності з провінціями (або колоніями), іноді територія метрополії може навіть включати в себе іншоетнічні території, чергуватися з ними (як, наприклад, у Росії, де навіть у європейській частині, у Надволжі, численні неросійські території чергуються з російськими)¹. Цей тип імперій, знаний добре з часів Римської імперії і навіть її попередниць — Давнього Єгипту, Ассиро-Вавилонії, Давньої Персії, — продовжено Візантією і, нарешті, “Третім Римом”, імперією Російською. Інший тип імперій виник щойно з початком нової історії, з Великих географічних відкриттів. Вони склалися коштом завоювань якихось заморських володінь певною європейською країною. Як правило, це були країни на краю Європейського континенту або навіть острівні, як Англія, яким було значно простіше іти не на ризиковані війни з часто не гірш, ніж вони, озброєними європейськими сусідами, а завойовувати країни відсталіші, ніж європейські, країни, як правило, Америки, Африки, Австралії й Океанії, значно меншою мірою — Азії. Отже, найрозвиненіші європейські (частково й азійські) країни, розташовані вглибині Європи, підкоряли собі своїх слабших сусідів у Європі або Азії. Країни, розташовані у західній частині Європи, завойовували собі заморські володіння. Так, з одного боку, виникли такі імперії, як Німецька, Австро-Угорська, Османська, Річ Посполита, пізніш Російська імперія, Китайська (або Піднебесна) імперія. З другого боку, постали країни-метрополії, що створили імперії з великими заморськими володіннями, такі як Англія, Голландія, Франція, Бельгія, Іспанія, Португалія, частково Данія (Ісландія, Гренландія). Таким чином з’явилися й мови позатериторіального поширення: німецька, російська, китайська, англійська, французька, іспанська, португальська тощо. Спільною рисою всіх цих мов можна відзначити те, що, попри їхнє загальне поширення і популярність у світі, за ступенем активного володіння ними кожна з цих мов тяжіє до своєї певної зони. Приміром, англійська мова як активно використовується поза англосаксонськими країнами й Ірландією, тяжіє найбільше до Індії, Китаю, Японії, хоч у Європі досить жваво почала поширюватися в країнах Сканди-

¹ Це досить точно відобразив у своїй поезії, зокрема, С. Єсенін: “Затерялась Русь в Мордве и Чуди...”

навії і Нідерландах. Німецька мова досить енергійно бореться за свою поширеність у Центральній Європі і на її півночі. Французька мова поза такими франкомовними країнами, як Франція, частково Бельгія, французька Швейцарія, Квебек (у Канаді) і Гаїті, активно використовується в країнах, колишніх колоніях Франції, особливо в Африці. У Європі і досі французька мова досить поширена в романомовних країнах, зокрема в Румунії. Іспанська мова поза Іспанією поширена в більшості країн Латинської Америки. Щодо португальської, то вона широко використовується не лише в Бразилії, а й у колишніх африканських володіннях — Анголі й Мозамбіку. Китайська мова найпопулярніша у Китаї й на Тайвані, а також у тих країнах Південно-Східної Азії, куди проникли китайці (це мова китайської діаспори у Малайзії, Сингапурі, Індонезії, на Філіппінах). Місцем поширення російської мови є величезні простори колишнього Радянського Союзу, а також — за інерцією — колишніх так званих соціалістичних країн.

Отже, поняття “світова мова” досить умовне (через це головню його й подано в лапках). При всій поширеності тієї чи іншої мови в світі, “моду” на певну мову, усе-таки навіть і вона далеко не скрізь однаково активно використовується, особливо, якщо брати не великі міста, а так звану глибинку і не освічені верстви, тобто людей із принаймні закінченою середньою, якщо не вищою освітою. При всій поширеності нині англійської мови, більше підстав припустити, що, скажімо, десь у перуанських Андах, де поширена серед індіанців мова кечуа, можна радше дістати відповідь на питання, звернене до місцевого мешканця іспанською, а не англійською мовою. Десь у Мозамбіку такою мовою буде португальська, а в Алжирі з європейських — французька, так само, як десь у Татарстані чи Казахстані простіше знайти людину, що розмовляє російською, аніж англійською мовою. Отже, англійською мовою найпростіше буде спілкуватися там, де вона здавна традиційно поширена, тобто здебільшого в колишніх англійських володіннях або тепер і в Західній та Центральній Європі. Зважаючи на вміння активно користуватися мовою, тобто більш-менш вільно (хай і з помилками проти літературної норми) її вживати, жодної світової споконвічної мови серед спонтанно виниклих національних мов як не було, так і досі не існує. Тож, кожна мова позатериторіального поширення є мовою зональною. Проте це аж ніяк не суперечить тому, що серед цих мов усе-таки існують мови, які, щоправда, якоюсь мірою умовно

можуть претендувати на звання *світових*. Як свідчить історія, це не завжди напряму пов'язано з численністю їхніх носіїв. Так, найчисленніша за кількістю носіїв з-поміж усіх мов світу китайська поки що до світових аж ніяк залічена бути не може. У тій частині земної кулі, де вона поширена, вона дуже вживана. Але поза зоною її основного поширення поки що її знають і вивчають у світі мало. Більший інтерес простежується щодо японської мови із значно меншою, мінімум у десять разів, кількістю носіїв. За своєю суто кількісною вагою іспанська мова набагато перевищує французьку й німецьку мови. Однак щодо іспанської мови потребу її вивчення відчувають тільки ті, чия діяльність безпосередньо пов'язана з Іспанією або іспаномовними країнами Латинської Америки. Той, хто не має до них дотичності, особливої зацікавленості до іспанської не виявляє. Тим часом інтерес до німецької і французької мови раз у раз виникає і здавна підтримується у найвіддаленіших куточках земної кулі, незалежно від їхньої розташованості стосовно Франції або Німеччини (і це незважаючи на те, що іспаномовні літератури висунули останнім часом чимало видатних письменників, — хоча б того ж Г. Маркеса). Очевидно, інтерес до мов не пов'язаний з їхньою кількісною вагою. Він вимірюється їхнім *якісним* значенням. Мови зацікавлюють тим, що ними можна не тільки почути, а й прочитати. Завдяки наявності численних перекладачів, особливо в країнах розповсюдження найпоширеніших мов, — а таких перекладачів найбільше, бо праця їхня найвище оплачується, — усе найвидатніше у галузі мистецької літератури перекладається, і досить швидко. Попри неминучі втрати перекладу видатні літературні твори мають таку високу вартість, що їх “важко зіпсувати”. Тому тільки через художню літературу, хоч і найвидатнішу, ніхто, принаймні переважна більшість людей, не завдасть собі клопоту вивчати якусь мову. Вивчення будь-якої мови — завдання вельми забарне, а сприйняття і відтворення шедеврів світової (іноземної) літератури — завдання ще складніше. Через це подібних людей у кожній країні — одиниці, щонайбільш — десятки.

Для того, щоб та чи інша мова викликала гострий і повсюдний інтерес до себе, треба, щоб країна, де вона поширена, досягла великих і різнобічних економічних, наукових і технічних успіхів, особливо у спеціальних галузях, де переклади робляться порівняно рідко (до того ж часто недосконало, бо для досконалого перекладу тут мало самого знання мови, потрібне й доко-

нечне володіння фахом), і де фахівці зацікавлені у якнайшвидшим сприйнятті позитивного досвіду й нових відкриттів. Так виникає гостра потреба у якнайшвидшому опануванні мови. Мова ця може бути ще непотрібна (або неприступна) для розмови, але нею вже прагнуть читати і потреба ця виникає у найвіддаленіших і найрізноманітніших куточках земної кулі.

Протягом часу з XVII—XVIII до XX ст. на очах усього людства відбувалося змагання чотирьох мов. Це змагання далеко ще не закінчене, але на підході можуть бути й інші мови.

XVII—XVIII ст. були періодом неподільного панування французької мови, яку тоді називали “третьою класичною мовою” (після грецької і латинської). Триумфові французької мови сприяв не тільки блискучий французький двір із його модами, елегантністю й уподобаннями, які всі намагалися наслідувати (кожне велике місто Європи прагнуло досягти того, щоб його називали “другим Парижем”), але й розквіт французької освіченості (енциклопедисти), науки (Лавуазьє, Кюв'є), літератури (Вольтер, Дідро, Монтеск'є, Руссо), нарешті, й визначні, хоч і криваві події Французької революції, що дали великий поштовх європейській політичній думці. Перше охолодження до всього французького викликали наполеонівські війни: найбільше сприяють поширенню мови її мирні завоювання — спроби поширити мову на вістрях багнетів приречені на поразку. Але ще протягом майже всього XIX ст. акції французької мови стояли досить високо. Цьому сприяли і успіхи французької науки (Пастер, Складовська-Кюрі), і бурхливий розвиток політичного життя, і низка великих письменників (Меріме, Стендаль, Бальзак, Золя, Мопссан). Але вже рубіж XIX—XX ст. був пов'язаний із початком поступового занепаду Франції.

На перший план почала висуватися замість Франції Німеччина й німецькомовна Австрія. Німецька мова ніколи не могла стати мовою салонів. Зате “народ мислителів і поетів” (*das Volk der Denker und Dichter*) уславив себе геніальною музикою (Бах, Гендель, Гайдн, Моцарт, Бетховен, Вебер, Шуберт, Шуман, Брамс, Вагнер), з чим був пов'язаний і нечувано блискучий розквіт поезії (Гете, Шиллер, Гейне, Ленау, Рільке), і не менш великою філософією (Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель, Фейєрбах, Маркс, Енгельс, Шопенгауер, Ніцше). Як би ми не оцінювали праці німецьких мислителів і ті практичні висновки, які з їхніх ідей зробили два найстрашніші тоталітарні режими — Ленін і Сталін з Маркса і Енгельса (хоч, наприклад, шведські соціал-

демократи зовсім інші), Гітлер з Ніцше (хоч ніцшеанка Ольга Кобилянська або ніцшеанець Джек Лондон дуже далекі від німецького націонал-соціалізму), — не можна аж ніяк заперечити, що німецька філософія давала і дає величезну важливу поживу людському розумові і її вплив на формування європейської культури в цілому був величезним, від Англії й Америки до Росії, де молоді московські гегельянці їхали мало не як паломники на прощу до Берліна на слухання лекцій Гегеля. Великими були успіхи німців і в розвитку наук — гуманітарних (лінгвістики й історії), точних і природничих (Кох, Вірхов, молодий Ейнштейн). Своїми військовими перемогами над Францією (у Першій світовій війні Францію врятувала тільки допомога Англії, а згодом США), Німеччина дуже похитнула престиж Франції і французької мови. На кінець XIX — початок XX ст. припадає розквіт Німеччини й німецької мови. Завдяки більш щедруму, ніж у Франції й Англії, фінансуванню своєї науки й учених, що визнає й Г. Уеллс¹, Німеччина, особливо в хімії, почала випереджати ці країни. Німецьку мову в той період доводилося вивчати всім, хто не хотів відстати в розвитку науки. Але поразки Німеччини в Першій світовій війні і зумовлений цим реваншизм, що привів Гітлера до влади, змінили ситуацію. Після короткочасних жорстоких тріумфів Німеччина зазнала страшного краху. Це був крах і німецької мови: мова, з якою в уяві європейців пов'язувалися газові камери, газвагени, крематорії Освенціма-Аушвітца і Бабин Яр, мимохіть від себе багатьох відштовхувала. Тільки нова денацифікована Німеччина поступово здобуває собі в світі кредит довіри. Разом із цим зростатиме й авторитет німецької мови і повага до неї.

Здавня важливе значення у європейській і світовій культурі почала завойовувати собі англійська мова, уславлена низкою великих письменників (Шекспір, Мільтон, Свіфт, Байрон, Шеллі, Діккенс, Теккерей, Голсуорсі, Шоу; Лонгфелло, Вітмен, Фолкнер), винахідників і вчених (Ватт, Фултон, Сміт, Дарвін, Резерфорд; Едісон, брати Райт). Насамперед цьому сприяв економічний і технічний розвиток Англії. Після Другої світової війни, коли Британська колоніальна імперія розпалася і значення Англії зменшилося, на перший план почали висуватися США. Роль Сполучених Штатів, які спочатку по-фарисейському саме в час

¹ Wells H.G. Historia świata / Przekład J. Parandowski. — Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1983. — S. 310—311.

голодомору в Україні визнали СРСР, стала зростати особливо після останньої війни, коли вперше Європа, первісно зачарована казкою про соціалізм, здогадалася, що на зміну гітлеризму на світ насувається ледве чи не менша загроза світового “ощасливлення людства”, до того ж озброєна атомною бомбою. Саме тверде протистояння США разом із західним світом врятувало людство на довгий час від жахів Третьої світової “боротьби за мир”, у якій воно могло б згоріти. Звичайно, аж ніяк немає підстав надміру ідеалізувати англосаксонські країни на чолі із США, але їхні здобутки безперечні, і це разом з великими успіхами в галузі економіки, науки й техніки принесло заслужену повагу й престиж англійській мові.

На цім тлі короткочасним та ефемерним виявилось піднесення російської мови, єдиної слов'янської мови, що була дуже близька до включення її в клуб світових мов. Ніскільки не припинюючи роль російської культури, справді великої слов'янської культури, слід, однак, сказати, що всі її основні успіхи датуються XIX — початком XX ст. Саме там — найбільші російські учені (І. Сеченов, Д. Менделєєв, М. Пирогов, І. Павлов), письменники (О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Гоголь, І. Гончаров, І. Тургенєв, Л. Толстой, Ф. Достоевський, А. Чехов), композитори (М. Глінка, О. Доргомизький, М. Мусоргський, О. Бородин, П. Чайковський), художники (І. Крамської, І. Рєпін, В. Суриков, В. Серов, І. Левітан). Європа цілком слушно була в захопленні від цієї могутньої сили й оригінальності культури великого слов'янського народу. І тому, коли розпочалася нова революція, із сміливими, спокусливими і прекрасними за своїм звучанням гаслами, чимало людей на Заході повірило, що саме ця велика Росія, від якої вони так багато сподівалися, готова сказати світові нечуване “нове слово”. До Москви потяглися як до нової Мекки люди радикальних і демократичних поглядів (Анрі Барбюс, Ромен Роллан, Герберт Уеллс, Бернард Шоу).

Як на прощу, до Москви їхали чеські інтелектуали. Соціалізм і комунізм ставали для багатьох модою. Найменші прояви критики на тлі начебто величезних (але якою ціною!) перемог, де начебто здійснювалися, як у казці, найзаповітніші мрії людства, викликали гострий осуд. Тим більш здавався бажаним комунізм, бо назустріч йому, на боротьбу з ним, підіймався фашизм і нацизм, який не оперував таким набором привабливої фразеології, а одверто говорив про кров, знищення цілих народів і рас, і який невдовзі, не приховано, не в льохах і не голодомором, а на

площах, почав розстрілювати і вшати людей. Брутальна одвертість фашизму дуже швидко його викрила. Значно важче було збагнути лицемірну демагогію “комунізму” й “соціалізму”. Пізніше, коли в космос полетіли перші радянські супутники, одні були в захопленні від цього успіху, інші перелякані, але і ті, і другі зрозуміли, що мову, пов’язану з цими відкриттями, треба вивчати. Для багатьох (після 1956 р., після книг О.І. Солженіцина) стало вже ясно, що “король голий”: казка про комуністичний рай — нова омана. І російську мову вивчали вже не задля краси російської літератури: її досить добре знали в якісних перекладах. Лякала загроза цієї абсолютно непередбачуваної держави. А коли після афганської авантюри почався, нарешті, розпад останньої в світі європейської (євразійської) імперії, став швидко тьмяніти й ореол російської мови. Так само, як і французька, як і німецька, вона не здобула собі прихильників брязканням зброї. Російську мову вивчали переважно приблизно так, як німецьку в роки Другої світової війни, як мову ворога, хай потенційного, але цілком реального. Коли страх минув, почав зникати й інтерес до мови, тим більше, що за справді епохальними домовленостями, якими було знято загрозу світової термоядерної катастрофи, не пішли ефективні економічні реформи, а подібні до латиноамериканських *revoluciones* тамтешніх генералів-диктаторів спроби путчів з боку колишньої номенклатури. А це аж ніяк не додало престижу російській мові. У російській історії після страшних 73 років безперервного тоталітарно-терористичного дійства настав доконечний антракт.

Не можна, звичайно, сказати, що Жовтнева революція (як її не називати, чи революцією, чи переворотом) була зовсім непотрібна. Потреба в ній існувала і для того, щоб капіталістичний світ, жажнувшись, зрозумів, *до чого* може призвести нестримна експлуатація робітників, визиск колоній. Жовтнева революція спонукала цей світ до глибоких змін і реформ. Вона стала прикладом і наукою, наукою, як не треба робити, ані визискувачам, ані визискуваним. Для того, щоб світ пішов спокійнішим шляхом розвитку, знадобилася ця революція. Для світу вона мала користь саме своїм негативним досвідом. Але самим народам Російської імперії (>Радянського Союзу) вона завдала великої шкоди, і вони ще довго будуть це відчувати і переборювати в собі, аж доки не виростуть нові покоління. Проте, безперечно, досвід цей, який би він не був в усіх проявах, не повинен загинути марно, бо народи, які не пам’ятають свого минулого, приречені

його повторювати. Якби російський народ зміг зробити належні й слушні висновки з пережитого протягом цих 73 років, він би не тільки повернув собі добре ім’я, а й створив нову Росію — не страховисько світу, а один з її світочів і тим самим повернув повагу до своєї культури і мови. Поки що ця у минулому, безперечно, велика культура на роздоріжжі. Прагнення повернути собі імперські часи для сучасної Росії приховує смертельну небезпеку, не стільки для її сусідів, а й скільки (цілком можливо) для неї самої. Розквіт на Росію чекає тільки тоді, коли вона зможе рішуче з цим минулим порвати і стане на шлях справжнього добросусідства. Тільки тоді в кінцевому підсумку знову підійметься престиж російської культури і російської мови, будуть нові здобутки. Наразі ж Росія живе старими капіталами, “проїдаючи” їх, а цього надовго не вистачить.

Якщо так проблематично виглядають нині на світовому тлі російська культура і мова, то ще складніше говорити про будь-який інший європейський народ. Зате наприкінці ХХ ст. значно обнадійливішими видаються успіхи країн Азії — Японії, Китаю, Туреччини, арабських країн, Ізраїлю, Індії. Усі вони тепер у динамічному, хоч і не завжди передбачуваному в своїх наслідках русі. Поки що важко говорити, яка з цих країн найближча до того, щоб її мова набула того самого значення, що мали в минулому і ще мають тепер деякі європейські мови. Не виключено також, що в майбутньому знов більшої ваги набудуть романські мови, у тім числі й французька.

Чимраз більша багатомовність людства має два боки — позитивний і негативний. Позитивне в появі великої кількості нових літературних і державних мов те, що це дозволяє зробити освіту більш демократичною, приступною для всіх. Адже дітям і молоді не треба опановувати для навчання якусь чужу літературну мову. Однак негативним моментом є те, що виникає потреба у вивченні все більшої кількості мов. І тут зародити лихові можуть екстериторіальні мови, тобто мови, які стали екстериторіальними, будучи мертвими, позаетнічними (як латина), або які з самого початку такими планувалися і створювалися (такі як планові, або “штучні” мови типу есперанто). Проблема подібної допоміжної мови для людства (або ж, як дехто мріє, взагалі єдиної мови людства, яка б витіснила всі інші) дедалі гостріше постає перед світом з огляду на його багатомовність. Поки що престиж планових (штучних) мов невисокий, навіть такої виробленої і розвиненої, як есперанто. Проте робити якийсь остаточний ви-

сновок щодо них зарано. Питання подібних мов (а точніше, мови) можна розглядати тільки в історичній перспективі, яка виходить за рамки теми, визначеної цим розділом. Тому до нього доцільно повернутися там, де йтиметься про перспективи мовного розвитку людства.

Тут слід стисло підбити підсумки з розглянутого вище. Усі мови потенційно абсолютно рівні. Проте внаслідок дії обставин, у які потрапляє той чи інший народ, він може відставати у своєму розвитку, і тоді мова, що відбиває його культуру, починає, порівняно з мовами розвиненіших народів, втрачати свій авторитет. Отже, сама по собі мова не може бути ані доброю, ані поганою. Образно кажучи, мова — це купюри паперових грошей, що забезпечуються цінностями національної культури (маючи тут на увазі культуру як духовну, так і матеріальну). Якщо цінність, золото національної культури досить високі, починає високо цінуватися і мова, у якій ця культура втілюється і відбивається. Якщо цінність національної культури невисока, спадає й цінність мови. Через це розмова про безвідносну “красу” мови позбавлена будь-яких підстав, наскрізь фальшива. Кожна мова має і свої суто естетичні чесноти, і привабливість, і риси від’ємні. Виразності і краси мові надає робота над нею, яка розпочинається ще в безіменних творців фольклору. Звичайно, якщо мовою починає творитися велика культура, якщо на сторожі, захищаючи її, стоїть сильна держава, якщо вона застосовується в найрізноманітніших функціях, саме прагнення її носіїв і користувачів до максимальної виразності сприяє тому, що мова відточується, шліфується і набирає досконалості. Від того, що мова постійно “в роботі”, вона відточується. Якщо мова занехається, не використовується, вона занепадає. Так залізо плуга, яким орють, блищить і сяє, а того, що лежить без роботи, вкривається іржею.

Отже, якщо уявити мови світу у вигляді валют, то на біржі їхньої соціолінгвістичної оцінки постійно відбувається коливання їхніх курсів. У давнину високо стояли курси давньоєгипетської, шумерської, аккадської мов. Тепер усі ці мови мертві. Був надзвичайно вагомим курс грецької мови, далі латинської. Латинська мова перестала існувати як етнічна. Грецька й досі існує, але курс її дуже впав. Був період, коли високо цінувалися іспанська й італійська мови. Наразі цього нема, хоч обидві мови існують. З XVII ст., коли занепадає вживання латинської мови як міжнародної, на перший план з європейських висувається французька, далі німецька й англійська. Поступово пальма пер-

шості переходить від французької до німецької, потім до англійської. Проте із цих трьох мов тільки французька і почасти англійська претендували на роль мови “великого світу” європейських країн (*beau monde*, *high life*). Німецька мова ніколи такої функції не набувала. Серед мов Азії на Близькому Сході і в Середній Азії роль, подібну грецькій і латинській мовам, відігравали арабська і перська. В Індії і Центральній Азії на подібну роль претендував санскрит, потім палі. Великою мовою на Далекому Сході була китайська. У такий спосіб можна побачити, що весь час у світі відбуваються коливання в цінності окремих культур людства, а разом з тим і мов, що втілюють ці культури. Ці коливання залежать від багатьох історичних обставин, і, звичайно, суто лінгвістичні особливості мов посідають тут аж ніяк не перше місце, хоч, зрозуміла річ, піднесення ролі мови не може не вплинути на її вдосконалення.

На тлі цієї загальної панорами соціолінгвістичної оцінки мов своєрідним є соціолінгвістичне становище української мови. Поки що, хоч українська мова де-юре і мала б стати мовою повного територіального поширення, вона такою не є. Більше того, на Сході України українська мова не є ще й мовою повного етнічного поширення. Ні для кого не таємниця, що й досі у великих містах Наддніпрянщини домінує російська мова, тимчасом як на Заході України українська мова стала мовою повного етнічного поширення. Для того, отже, щоб українська мова стала мовою повного територіального поширення, тобто загальнодержавною, треба насамперед, щоб у Східній Україні вона стала мовою загальноетнічного поширення, а тим самим досягла рівня Західної України. А вже відтак можна було б поступово перетворювати українську мову на мову загальнотериторіального поширення, зробити її тим самим загальнодержавною. Виходячи із зазначеного, слід сказати, що престижність української мови стоїть досить низько, особливо на Сході. Престиж, авторитет, висока соціолінгвістична оцінка мови залежать від оцінки культури, яка за нею стоїть і яку мова відбиває. Тому обов’язковим дальшим завданням цієї праці є розгляд співвідносності української мови і української культури, що й буде зроблено в наступному розділі.

УКРАЇНСЬКА МОВА Й УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Мова є формою вияву національної ментальності кожного народу, утім числі й українців. Національна ментальність є змістом національної мови, зокрема й української. У культурі виявляються творчі здібності народу, здатність його ментальності сприяти життю і праці в різноманітних галузях відповідно до тих природних (географічних) і суспільних (історичних) особливостей, які характерні для країни, де живе той чи той народ, і до її етнічного доквілля. Національна мова, національна ментальність і національна культура становлять начебто взаємопов'язані три грані, якими висвічується особистість народу для нього самого і для світу. Ментальність — спосіб думання народу (від лат. *mens*, род. відм. *mentis* — “розум, мислення”, звідки й нлат. *mentalitas*, род. відм. *mentalitatis*, і пов'язані з ним англ. *mentality*, фр. *mentalité*, н. *Mentalität*), який відбивається у мові. Мова, за допомогою якої найточніше, найповніше реалізується думка, дає змогу виявитися назовні для всієї сукупності мовців ментальності народу, у якій у найбільш сконденсованому вигляді відбилися особливості життя й діяльності народу протягом століть, а у зв'язку з цим і вся своєрідність його сприйняття світу, його поглядів на світ. Ментальність кожного народу складалася не відразу, не була подарована йому від самої його появи на історичній арені, а формувалася в процесі його різноманітної діяльності в різних царинах, що в цілому — і сама діяльність, і її наслідки, відображені як у душі, так і в матерії, — заслуговують на назву культури в найширшому її розумінні. Таким чином, мова, ментальність і культура будь-якого народу творять щось на подобу взаємопов'язаної і нерозривної тріади. Слово *культура*, що походить від лат. *cultura*, первісним значенням якого було “обробіток” (насамперед землі, звідки *agricultura* “рільництво”, букв. “обробіток ріллі”), “плекання” (*cultura animi* “плекання душі, духа”), ще в часи кла-

сичної латини почало означати духовну культуру, культивування, плекання духовних благ, надбань). Лат. *cultura* є похідним від *colo*, що означає “обробляю, плекаю; вирощую, піклуюсь; наполегливо чимось займаюсь”, саме ж дієслово *colo* пов'язують з укр. *коло* “колесо” (пор.: “Ой, зійди, зійди, ясен місяцю, як млинове коло”), що продовжує псл. **kolō* “колесо” (род. відм. **kolēse*)¹, слово індоєвропейського походження. Розвиток значення слова в латинській мові не цілком ясний, але, виходячи зі значення індоєвропейських паралелей, можна припустити, що первісним могло бути значення “повертати (плуг при оранці)”². У такий спосіб абстрактне значення слова, як часто буває, розвинулося з позначення цілком конкретної дії і її наслідків. У сучасній мові є всі підстави словом *культура* обійняти всі прояви людської діяльності та її наслідків, досягнень.

Очевидно, сама ментальність того чи іншого народу була пов'язана з розвитком його культури, поступовим опануванням сил та явищ природи, прирученням тварин, освоєнням різних видів діяльності, — мисливства, рибальства, збиральництва (плодів та ягід), скотарства, бджільництва, рільництва, різних ремесел, уміння себе захищати від різних диких тварин і ворожих племен. Разом з опануванням цих і ще складніших занять, таких як держава, право, спочатку усна словесність, а далі й письменство, література, релігія, філософія, народ в особі своїх найвидатніших представників розвивав ментальність і те, що її відбиває, — мову. Ментальність народу в найконденсованішому вигляді нагромаджувала наслідки розвитку його культури, тобто найрізноманітнішої і духовної, і матеріальної діяльності, відчуттів, мислення, а все це відбивалося в мові, її національній своєрідності (на всіх рівнях — у її фонетиці, граматиці, лексиці, фразеології, більш або менш усталених текстах — прислів'ях, приказках, піснях тощо). У свою чергу, особливо ці останні текстові елементи мови, як і вся вона в цілому, ставали “будівельним матеріалом” для дальшого розвитку культури, а розвиток культури, пов'язаний із змінами у житті народу, не раз міг (і може) приводити до певних, більших чи менших змін у ментальності. Отже, між ментальністю, обійнятою мовною оболонкою, втіленою в мові, і культурою існує тісний та обопільний зв'язок. Сама ж

¹ Етимологічний словник української мови. — 1989. — Т. 3. — С. 137, 138; Т. 2. — 1985. — С. 514—515.

² Див.: *Walde A., Hofmann J.B. Lateinisches etymologisches Wörterbuch.* — Heidelberg, 1938. — Bd. I. — S. 245—247.

ментальність є продукт, плід розвитку культури у прадавні часи людства і в найвіддаленіші періоди історії всіх народів. Саме тому завдяки мові, що відбила обставини ранньої історії окремих народів, а то й їхніх сукупностей, мов, належних до однієї мовної родини, учені можуть проникнути в такі доісторичні часи, про які нам нічого не може сказати не тільки історія (писані джерела), а навіть археологія і антропологія. Наприклад, дослідники можуть довідатися, в якій кліматичній зоні могли жити, зокрема, слов'яни, які там були рослини, звірі, а також риби й птахи, якими були найдавніші заняття давніх слов'ян, їхній побут, матеріальна й духовна культура. Отже, завдяки розвиткові культури в її своєрідності протягом історії народу формувалася його ментальність, а разом із нею і мова. Але потім сама мова у своїй своєрідності стає знаряддям дальшого розвитку культури, бо за допомогою мови люди спілкуються між собою і, обмірковуючи своє життя, мислячи про свої потреби, створюють нові знаряддя праці, удосконалюють їх і винаходять нові, поліпшують свої закони, творять нові цінності в галузі науки, літератури і мистецтва. Від досконалості національного суспільства, народу як такого, залежить і досконалість його мови, її розвиток і поширення як серед самого народу, її носія, так у світі в цілому, як про це вже йшлося в попереднім розділі. Привабливість тієї чи тієї мови залежить насамперед від привабливості культури, яку вона репрезентує. Саме це передусім робить мову гарною, престижною, а то й “модною” (згадаймо “моду” на французьку мову, характерну для XVII — початку XIX ст., або “моду” на англійську мову тепер). Безперечно, не суто зовнішні елементи цих мов притягли до них увагу людства: властивості французької мови мало чим змінилися порівняно з XIX ст., але нині вона набагато менш популярна, ніж тоді. Англійська мова в минулому столітті була майже така сама, як і в наш час, причому писали нею не менш, а можливо, й більш талановиті письменники (Байрон, Теккерей, Діккенс, По), а користуються й цікавляться нею тепер набагато більше, ніж тоді. Вагу мови, її значення репрезентує культура народу, що є носієм цієї мови, в усій сукупності її як словесних, так і несловесних (фонетичних, граматичних) виявів, а також безпосередньо культурних надбань, створених цією мовою.

Численні приклади переконують при цьому, що найбільшу вагу для визначення цінності тієї чи тієї мови має не стільки важливість духовної культури, створеної цією мовою і тим більше

форма, “краса” мови, скільки економічна могутність народу, носія певної мови, ступінь незалежності його країни, що найвищий вияв знаходить у створеній ним державі, наукова й технічна озброєність цієї держави. На цьому також ґрунтується й ефективна обороноздатність відповідної країни, бо навіть у часи Римської імперії або завойовницьких походів монгольських богдыханів, Чингізхана і Батия, кінець кінцем військова потуга визначалася найвищою для відповідного часу технічною озброєністю війська, тим більше це актуально тепер.

Проте, як показує досвід тієї самої історії, для того, щоб певний народ і його країна мала по-справжньому потужну позицію у світі, самої військової могутності й економічної потуги недостатньо. Китай двічі зазнавав завоювань — у XIII ст. його було завойовано монголами, у XVII ст. — маньчжурами. Однак монголи, незважаючи на свою військову, політичну й конкретно поліційну могутність, зберігали панування над Китаєм тільки протягом 88 років (з 1280 до 1368 р.). Влада маньчжурської династії була набагато довшою (із XVII до початку XX ст.), але якщо монголи внаслідок короткотривалості свого панування над Китаєм принаймні збереглися як народ, то маньчжури як народ фактично перебувають на грані загибелі. Величезна культурна перевага завойованих китайців над завойовниками-маньчжурами була настільки велика, що маньчжури не тільки не змогли своєю мовою витіснити китайську (її, щоправда, мусили вивчати китайські урядовці, але серед широких верств китайців вона не набула скільки-небудь помітного поширення), а й, навпаки, під впливом переваги китайської культури самі стали китаїзуватися культурно й мовно. Унаслідок цього у Північно-Східному Китаї живе нині близько 4,5 млн нащадків маньчжурів, але з них тільки кілька тисяч (у найглухіших місцевостях) ще знають маньчжурську і користуються нею, решта (майже всі ці 4,5 млн) давно забули маньчжурську мову і перейшли на китайську. Невелика частина маньчжурів, що ще зберігає власну мову, користується нею тільки як усно-побутовою¹. Отже, й для них мовою культури є китайська мова, а це означає, що якщо ситуація докорінно не зміниться, у досить недовгому часі решта маньчжуромовних маньчжурів повністю і остаточно перейде на китайську мову, а маньчжурська мова стане мертвою. Приклади монгольських і маньчжурських завойовників свідчать, що в остаточному підсумку вій-

¹ Див.: *Кормушин И.В.* Маньчжурский язык // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. — М., 1990. — С. 284.

ськову силу, якщо за нею не стоїть розвинена культура, перемагає культура розвиненішого, цивілізованішого народу. По суті, та сама доля спіткала й германських завойовників у західноримських романських провінціях і слов'янських — у східноримських провінціях Греції. Як відомо, незважаючи на велику мілітарну перевагу цих народів, що тоді перебували на грані варварства і культурно-цивілізаційно далеко поступалися як романцям, так і грекам, саме те, що їхня військова перевага не підкріплювалася такою ж перевагою, — а хоч би рівністю, — у галузі культури над романцями й греками, і германські завойовники в романських країнах, і слов'яни в підкореній Греції були одні романізовані, а другі еллінізовані. Що ж до романських і грецької мови, то вони цілком збереглися, і слідом перебування германців на території поширення романських мов залишилися тільки деякі лексичні запозичення у відповідних романських мовах і почасти ономастика германського походження, а в грецькій мові відповідно слов'янські запозичення такого ж характеру.

Не допомагає військова могутність при високій технічній озброєності і в тому випадку, коли її поставлено на службу реакційній ідеології, різновидові своєрідного зовні цивілізованого “дикунства” і назадництва. Саме тому мусила зазнати нищівної поразки від більш передової Англії величезна імперська держава, над якою не заходило сонце, Іспанія Філіппа II з її надпотужним флотом, “непереможною армадою”. Саме тому такої ж нищівної поразки зазнала гітлерівська Німеччина з її прекрасно озброєною і дуже добре вишколеною армією. Саме тому “боротьба за мир” при паралельній гонитві озброєнь і з поступовим загарбанням дедалі нових сфер впливу, перетворенням цілої низки країн Європи, Азії, Африки, Латинської Америки на своїх васалів призвела, кінець кінцем, до розвалу оновленої Російської імперії, Радянського Союзу, і поставила Росію на грань величезної катастрофічної кризи.

Усе це свідчить, що хоч гарантувати незалежність народу може тільки власна національна економічно сильна держава із добре озброєним військом, цього не досить. Для своєї життєздатності, найбільш тривалої і надійної, народ, що побудував подібну державу, повинен мати, крім того, розвинену в усіх галузях культуру, яка б перебувала на рівні культури найпередовіших країн світу, якщо не випереджала їх.

Наявність багатоміліардної культурної традиції, як показує приклад єврейського народу, може зберегти народ навіть після нищівної поразки, яку йому свого часу завдали римляни, вигнавши з

власної батьківщини, що перетворило його протягом понад 18 століть на народ із самою діаспорою, без власної землі. Отже, забезпечити існування мови народу може тільки різнобічно розвинена і достатньо передова культура, на рівні світової сучасності, культура, що має глибокі корені національної традиції і водночас відкрита до всього найкращого і найважливішого в світі.

Нашим завданням є з'ясувати, чи є подібною культурою українська і якою мірою. Але перш ніж братися до цього питання, слід зважити й на ті обставини, у яких розвивалася українська культура і в яких вона нині мусить розвиватися, що має вагу для виміру її прихованих і не до кінця з'ясованих потенцій.

Кожен народ, зрозуміла річ, сам є винуватцем тієї долі, яка його спіткала, і тому як окрему людину, так і цілий народ оцінюють не на підставі того, чого він міг би досягти, але не досяг, а виходячи з його реальних здобутків. Проте життя кожного народу, як і окремої людини, складається на підставі трьох чинників: 1) його природних задатків, більшої або меншої талановитості; 2) праці, тобто зусиль, докладених до реалізації, здійснення власних потенцій; 3) долі, тобто збігу сприятливих або несприятливих обставин, який дає змогу для легшої або важчої самореалізації.

За винятком таких унікальних і загалом рідкісних випадків повної ізоляваності, яка виключала небезпеку ворожих вторгнень, як, наприклад, в Ісландії, — хоч не можна не брати до уваги труднощів, пов'язаних із суворою природою, і небезпеки відставання, і “культурного недокрів'я”¹, спричиненого відірваністю від решти світу, — переважна більшість народів живе в іншоетнічному оточенні, що викликає неминучу конкуренцію, нерідко аж до збройного змагання. Немає жодного, навіть найбільш біднішого класу землі, який би не міг викликати задрощів іще бідніших або вбогіших на землю сусідів: кам'яниста й болотиста Фінляндія, заселена саамами, які колись жили навіть у найпівденнішій її частині над Фінською затокою², привернула до себе увагу естонців й інших прибалтійсько-фінських народів, унаслідок чого почалося їхнє переселення і поступове відтіснення саамів на північ. Якути, переселяючися на свою негостинну землю, витискали звідти раніше тут оселених евенків та юкагірів. Тим

¹ Щодо останнього, пор.: Шерех Ю. Життя в Рейк'явіку (або Незалежність — і що завтра?) // Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеологія. — К., 1993. — С. 530—545.

² Décsy G. Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. — Wiesbaden, 1965. — S. 84.

більш привабливою мала бути Україна, розташована в Центральній Європі, хоч на сході на межі її з Азією, багата на родючі землі, з відносно сприятливим для хліборобства кліматом, як, утім, і інші землі Центральної і Східної Європи. Через це жоден народ не оминула потреба більш або менш довгого (тривалого) доведення свого права на існування взагалі і зокрема на тій частині земної кулі, де йому припало жити. Тож тривале становлення української культури не повинно особливо дивувати. У тій самій Європі можна знайти чимало прикладів інших досі “невлаштованих” державно, економічно або навіть мовно-культурно (часто в усіх цих трьох аспектах) народів. Серед слов’ян це, крім українців, білоруси, верхні і нижні серболужичани, серед германських народів — фризи, серед романських — провансальці, каталонці, корсиканці, галісійці, (італійські) ретороманці, сарди. Далекі від повного розв’язання своїх проблем усі кельтські народи — бретонці, шотландці-гели, кімри, корнці, менкці, навіть ірландці, прагнення яких до повного відродження своєї мови ще чекає на своє здійснення. До подібних “пасинків” Європи належать і саами, й баски. Нам уже нічого казати про численні народи Східної Європи, що мешкають у Російській Федерації. Деякі з них, наприклад ерзяни (один із двох мордовських народів, другий — мокшани), стоять перед загрозою зникнення і мусять боротися за збереження своєї мови. З огляду на що створено спеціальний Фонд порятунку ерзянської мови імені А.П. Рябова, видатного ерзянського вченого, знищеного сталінськими опричниками¹ у ті ж роки, на які припадає українське “розстріляне Відродження”. Проте українці становлять певною мірою унікальний випадок, коли другий за чисельністю (слідом за росіянами) слов’янський народ, який при всьому багатстві своєї землі, при великих, особливо як на несприятливі обставини її розвитку, успіхах своєї культури так довго і так болюче йде шляхом відродження своєї держави.

На причини цього почасти ми вже вказували попередньо: 1) дуже пізня поява своєї власної мови на народній основі (у кінці XVIII ст., при початку писемності ще в X ст., якщо не раніше) і літератури цією мовою; 2) розташування між двома великими державами двох близькоспоріднених народів — росіян і

¹ Див. газету “Эрзянь мастор” (“Ерзянська країна”), видавану в Саранську, точний підзаголовок якої російською мовою — “Независимая общественно-политическая газета Общественного фонда спасения эрзянского языка им. А.П. Рябова”.

поляків; 3) відкрите переслідування й утиски української мови й культури у царській Росії; 4) приховане, але ще більш жорстоке й підступне утискання всього українського в СРСР з боку Росії, яка щодо цього перейняла естафету переслідування українців як від царського уряду, так і від “єдинонеделімців” типу білогвардійського генерала Денікіна і його прибічників; 5) політика етноциду щодо українців, пов’язана з інтелектоцидом, нищенням національної інтелігенції, як вияв згаданих переслідувань у Радянському Союзі; 6) геноцид українців (голодомори 1920—1921, 1932—1933, 1946—1947 рр.); 7) продовжені спроби вже після проголошення незалежності України знищити її об’єднаними діями як ззовні (з боку Росії), так і зсередини діями “п’ятої колони” (усілякими прибічниками “відновлення Радянського Союзу”); при цьому із застосуванням різноманітних засобів: спроб розколоти Україну “федералізмом”, уведенням “другої (загально)державної мови” (російської), взаємним нацькуванням Заходу і Сходу України, розколом церкви, суперечками щодо енегності, розвалом економіки тощо.

Для того, щоб уявити, наскільки далеко могла б просунутися Україна, не маючи цих перешкод, досить навести тільки дві цифри: 1) втрати, яких зазнала українська література в роки “розстріляного Відродження”; 2) втрати (людські) під час голодомору 1932—1933 рр.

З даних, які наведено у книжці “...З порога смерті...” (Письменники України — жертви сталінських репресій. — К., 1991), випливає, що внаслідок розстрілів, смертей у засланні, спричинених цькуванням і переслідуваннями самогубств, смертей невдовзі після звільнення з таборів Україна втратила 99 письменників. Якщо взяти до уваги, що напередодні хвилі репресій в Україні було загалом 193 письменники — члени Спілки письменників України (120 членів, 73 кандидати в члени Спілки) і що цифра загиблих стосується саме них, то тільки кількість загиблих становить понад половину письменників. Якщо ж додати, що репресованих було значно більше, — 152 особи, картина стає ще жахливішою: тривалого перебування в таборах уникли лише одиниці. І це справді так, бо відомо, що більших чи менших цькувань або морального терору (хоч би долею заарештованих, яких було так багато) не уник ніхто. У 20-ті роки в підвалах НКВС побував П. Тичина, і витяг його звітти тільки земляк і співучень по Чернігівській семінарії В. Еллан-Блакитний. На початку 30-х років побував у Лук’янівській в’язниці М. Рильський. А

в перші повоєнні роки ці поети не уникли погроз з боку Л.Л. Кагановича, що застрашував їх звинуваченнями в “українському буржуазному націоналізмі”, на підставі якого так багато української інтелігенції було знищено. Однак переслідування, як відомо, не обмежувалися самою літературою. Потерпали й художники (М. Бойчук та “бойчукісти”), і представники театрального мистецтва (Л. Курбас, М. Донець), і науки (М. Грушевський, О. Яната), і представники Української автокефальної православної церкви (В. Липківський), і політичні діячі, у тім числі комуністи (М. Скрипник). “Спільним знаменником” для всіх була українська національна свідомість і... талановитість. Знищувалося все те, що могло, активно розвиваючи українську культуру, довести, що українська культура є не блідою провінційною копією російської, а однією з самостійних європейських культур, у якої могли чогось навчитися й інші культури світу, не виключаючи й російської. Адже відомий мексиканський художник-монументаліст Давид Сікейрос уважав своїм учителем М. Бойчука. Вів перед у своїх пошуках театрального виразу Л. Курбас, не поступаючись тут ані німецькому театрові Б. Брехта, ані американському драматургові А. Міллеру. Звісно, українська культура набагато збідніла внаслідок цього безприкладного погрому, вчиненого над нею.

Проте українців позбавляли не тільки творців власної національної культури, а й того важливого резерву національного відродження, яким було українське село. Адже село в Східній Україні було пристановищем української мови, і фізично знищуючи селян, тим самим підривали й базу для українського національного відродження, тим більше, що потрапляючи у зросійщене місто, позбавлене української та україномовної інтелігенції (або якщо й не цілком позбавленої, то заляканої і “непрестижної”), український селянин мимоволі, бажаючи соціально й освітньо піднятися, мусив, як правило, росіянізуватися¹.

Подібний стан спричинив під час Другої світової війни великий відплив “недостріляної” української інтелігенції на Захід. Уявлення про це дають 11 томів “Енциклопедії українознавства (Словникова частина)”. Стосовно багатьох представників української культури — письменників, митців, учених — там знаходи-

¹ Кількість загиблих від голоду в Україні обліковується на 7,7—10,3 млн людей (Соловей Д. Голгота України. — Дрогобич, 1993. — Ч. 1. — С. 204, 211). Теперішня кількість українців — близько 40 млн у разі відсутності голодомору могла б бути значно вищою і становити не менше 80 млн осіб.

мо промовисту увагу: “тепер у З’єднаних державах Америки (Канаді, Австралії)” тощо. На підставі цих відомостей, запевне, не цілком повних і стосовних тільки найвидатніших особистостей, з’ясовується, що Україну покинула на той час і в такий спосіб 541 особа. Звичайно, якщо брати до уваги чисельність народу, на кілька десятків мільйонів це начебто небагато. Проте якщо врахувати питому вагу цих людей, що становлять сіль своєї землі, еліту формованої нації, кількість ця дуже велика. З огляду на більшу зручність виїзду на Захід для мешканців Галичини (і Західної України взагалі) кількість емігрантів розподіляється, — на підставі приступних даних щодо загальної кількості в цілому, — зі значною перевагою Західної України: із загальновідомих випадків (541) 348 припадає на Західну Україну, а 193 — на Східну. Цей нерівномірний розподіл не відповідає кількісному розподілові населення між Східною Україною (Наддніпряниною), що входила до складу Радянського Союзу, і Західною Україною, переважно Галичиною, але також і Західною Волинню й Буковиною, які до 1939—1940 р. входили до складу Польщі або Румунії і тільки на короткий проміжок часу увійшли до складу Радянського Союзу¹, впливає з неоднакових умов розвитку українства на Заході й Сході. Якщо на Заході за умов більш ліберальних і сприятливих здавна склалася численна українська інтелігенція, виникли українські (і за мовою) міста, то на Сході інтенсивне формування української національної інтелігенції могло розпочатися тільки в 1917—1921 рр. (за вкрай несприятливих обставин громадянської війни), трохи воно могло продовжитись у 20-ті на початку 30-х років, але пізніш його було різко загальмовано і зведено нанівець у часи “розстріляного Відродження”. На період окупації значну частину східноукраїнської інтелігенції було або знищено, або заборонено до таборів у віддалених від України північних і східних частинах Радянського Союзу. Отже, у цей час на Наддніпрянщині перебували нечисленні зацілілі рештки, що викликало таку диспропорцію між українськими Заходом і Сходом. На заваді легшому виїздові до Західної Європи стала і більша віддаленість, особливо крайнього українського Сходу від місцевостей Центральної і Східної Європи, а також те, що коли галичани мали перетинати тільки один зі створених німцями кор-

¹ Сюди долучається й невелика кількість українців із Закарпаття й Західної Лемківщини, які, не стикаючися до 1945 р. із радянською владою і її порядками, але довідавшись про них із розповідей своїх сусідів, галичан і буковинців, також тікали.

донів, а саме кордон між так званою Генеральною губернією Польщі й Галіції, то, скажімо, мешканцям Лівобережжя слід було перетинати рубіж між зоною, безпосередньо підлеглою владі німецького військового командування, і так званим Райхскомісаріатом України, і між цим останнім і “Генеральною губернією”. Склад тих, що виїхали, був надзвичайно розмаїтий за професійною належністю і родом занять. Тут були письменники, художники, малярі, графіки і скульптори (різьбярі), медики, кооператори, підприємці й купці, ґрунтознавці й агрономи, біологи, зоологи і ботаніки, музиканти й співаки, композитори, культурно-освітні й громадсько-освітні діячі й педагоги, літературознавці й мистецтвознавці, громадські й політичні діячі, правники (юристи), журналісти, актори (драми, опери й балету), театральні діячі й режисери, економісти, церковні діячі, історики, археологи й етнографи, фізики, мовознавці й інженери¹. Отже, ви-

¹ До аналізу цифрових показників, стосовних усіх цих груп, варто повернутися пізніше при характеристиці рис української культури в цілому, бо вони досить промовисті. Тут же подамо лише самі цифри без будь-яких коментарів. Отже, за цими частковими даними, письменників було 47 осіб, художників і скульпторів (різьбярів) — 44, медиків — 13, кооператорів, підприємців, купців — 30, біологів (ґрунтознавців, агрономів та ін.) — 17, музикантів і співаків — 36, композиторів — 15, економістів — 14, релігійних діячів — 31, істориків, археологів та етнографів — 19, математиків і фізиків — 7, культурно-освітніх діячів і педагогів — 35, літературознавців та мистецтвознавців — 15, громадських і політичних (у тім числі військових) діячів — 82, правників (юристів) — 21, журналістів — 45, акторів (драми та балету) і театральних діячів — 28, мовознавців — 19, геологів — 3, інженерів — 8, а також архітекторів — 6 і філософів (політологів, соціологів) — 6. Якщо об'єднати усі ці дрібніші групи в більш об'ємні і розташувати їх у спадному за кількістю порядку, то кількісно вони розташуються в такий спосіб: 1) представники літератури й мистецтва (творці й виконавці: письменники, журналісти, композитори, митці, актори, музиканти, співаки) — 215; 2) політики, громадські діячі й правники — 103; 3) представники суспільних наук (літературознавці, мистецтвознавці, мовознавці, історики, археологи, етнографи, філософи) — 59; 4) підприємці й економісти — 44; 5) педагоги й культурно-освітні діячі — 35; 6) релігійні діячі — 31; 7) представники біолого-природничих наук (біологи й геологи) — 20; 8) представники технічних наук (інженери, архітектори) — 14; 9) медики — 13; 10) представники точних наук (фізики, математики) — 7. Звертає на себе увагу велика кількість представників літератури і мистецтва, а також осіб, зайнятих справою духовного виховання народу (релігійні діячі, педагоги, політики, правники (зазвичай і громадсько-політичні діячі, представники суспільних наук) — 228. Значно скромніше місце посідають підприємці й економісти: лише 44 особи. Не набагато більше й представників медико-природничих, точних і технічних наук: тільки 54. Якщо ж узяти до уваги, що й письмен-

їздила дуже значна частина інтелектуальної еліти, вельми потрібної для кожної всебічно розвиненої культурної нації. Ця еліта могла забезпечити найрізноманітніші культурні потреби українського народу, але мусила тікати від переслідувань, які б на неї чекали у випадку залишення на території України, що звільнювалася від німців при відновленні поневолення з боку радянсько-російського імперіалізму. Зрозуміла річ, і в умовах перебування у вимушеній еміграції ця еліта дуже часто продовжувала створювати нові цінності для свого народу (принаймні намагалася це робити). Але, по-перше, можливості її в умовах еміграції були багато в чому (хоч би з матеріального погляду) обмежені, по-друге, часом узагалі не були здатні до реалізації через відрив від своєї країни (наприклад, робота представників біологічних наук на віддалі від природних умов України), по-третє, наслідки їхньої роботи лише з великими труднощами і з великим запізненням могли стати здобутком українського народу, що лишався на “нашій, не своїй землі”. Через це процес засвоєння цих нових цінностей, творених еміграцією, відбувався ненормально, не міг стати частиною культурного життя народу в Україні, що значно послаблювало і знекровлювало загальний культурний розвиток України.

І подібних “відпливів” інтелектуальних сил в Україні було дуже багато, що неминуче для кожного народу, який не мав або, як українці, утратив свою власну державу. Відплив цей спричиняв насамперед перехід великої частини інтелігенції українського походження на службу державам-окупантам (України). Та частина української за походженням інтелігенції, що з тих чи тих обставин ішла служити чужим державам і повністю відмовлялася працювати для свого народу, тим самим і повністю втрачалася і для його культури та мови. Відплив зумовлювався й тим, що держави, до складу яких увіходила Україна, докладали

никам, і митцям у широкім розумінні, як це трапляється в поневолених народів, припадало бути значною мірою проводирями й вихователями народу і що в такий спосіб їх можна об'єднати з дальшою групою, що дасть в сумі загальну цифру 443 особи, то виникає ще більша диспропорція між цією частиною української національної еліти і тією, що має забезпечити матеріальну базу для здійснення хоч би діяльності попередньої групи (підприємців та економістів), осіб, належних до цієї групи, лише 44. Мало також представників, сказати б, реальних наук, що змогли б здійсненню задумів як представників першої, так і другої групи: тільки 54. На причинах цієї диспропорції буде ще нагода зупинитися далі, тут же обмежимося лише констатацією її існування.

всіх зусиль, щоб перешкодити формуванню інтелектуальної національної еліти: ув'язненнями і засланнями, прямим фізичним знищенням, що особливо гострих форм набрало в Російській імперії, а далі — ще набагато гостріших — у її спадкоємцеві, Радянському Союзі.

Відпливи, а тим самим і усунення від участі у культурному житті України, спричинювалися серед формованої української інтелігенції також черговими поразками національно-визвольної боротьби України після спалахів і піднесень цієї боротьби, у якій, зрозуміла річ, національна інтелігенція брала активну участь. Можна налічити кілька подібних прикладів. До найдавніших належать, безперечно, втечі, викликані монголо-татарською навалюю в XIII ст., головню до безпечніших Ростово-Суздальських (у дальшому — Московських) земель, що спричинило денационалізацію — росіянізацію утікачів, які в Україну не повернулися. Напевне, те саме, тобто асиміляція, цього разу білорусизація, сталося і з тими, що з тієї самої причини тоді ж переселялися на литовські (етнічно — білоруські) землі. З політичних еміграцій пізнішої доби найбільшою була еміграція так званих мазепинців, прибічників І. Мазепа, після поразки під Полтавою шведсько-мазепинського війська. Меншою у кінці того самого XVIII століття була еміграція, зумовлена знищенням Січі. Дальші менш помітні еміграції з початку XIX ст. до початку XX ст. (до Першої світової війни) були викликані переслідуваннями українського руху з боку царської Росії (сюди, зокрема, належить еміграція М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Донцова, Г. Хоткевича та інших діячів з Наддніпрянщини до Галичини і взагалі до Європи).

Після Першої світової війни відбулися дві хвилі політичної еміграції: перша безпосередньо після поразки Української Народної Республіки і друга в кінці Другої світової війни, коли разом із відступом німців на Захід виїхали й представники “недостріляної” під час *“розстріляного Відродження”* української інтелігенції. Виїздили вони, безперечно, аж ніяк не з причини своїх особливих симпатій до німців, — що, як відомо, гостро негативно ставилися до найменших навіть спроб державницько-самостійницької діяльності з боку українців, — а через своє абсолютне неприйняття радянського режиму і розуміння повної безперспективності будь-якого співробітництва з ним. Саме це змусило їх залишатися на окупованій німцями території, а пізніше виїхати на Захід при їхньому відступі, бо тільки в такий спосіб вони сподівалися дістатися до країн Західної Європи, Америки, Австралії (і загалом вільного світу), де могли б реалізувати

те, що було позбавлено цієї змоги за умов тоталітаризму радянського типу.

Незважаючи на неодноразові вимушені відпливи української національної інтелігенції і її нищення сусідніми державами, що інкорпоровали до свого складу українську національну територію, поділивши її між собою, українська мова й українська культура розвивалися і, навіть не використавши усіх своїх потенцій, досягли досить високого рівня розвитку. Проте, оскільки розвивалися вони переважно в ненормальних, ускладнених умовах, спричинених довготривалим браком власної національної держави, це не могло не позначитися на їх розвитку, надавши йому своєрідного спрямування і певної нерівномірності як окремих проявів культури, так і відповідно пов'язаних з ними відгалужень мови, насамперед лексики. Для того, щоб краще з'ясувати ці особливості, треба передусім встановити взаємозв'язок між мовою і культурою в усіх його проявах.

Національна культура в найрізноманітніших її виявах збігається з національною мовою, обслуговується нею, причому це стосується не тільки, сказати б, словесних видів культури, таких як література (або фольклор), а й тих її різновидів, які реалізуються за допомогою матеріалів і знарядь позамовних (несловесних). Це і широка царина образотворчих мистецтв, і розташовані, по суті, поміж ними й технікою архітектура, і різноманітні науки в експериментальній частині, і техніка, і сільське господарство, і різноманітні ремесла й економічні професії, торгівля і військове мистецтво, і політика, у тім числі державна, у своїх конкретних діях (звичайно, тут не йдеться про ті сфери політики, які вимагають доконечного звернення до мови, усної чи писемної, як, наприклад, промови, переговори, листування тощо). Адже попри те, що, скажімо, при створенні картин малярем або скульптур різьбярем ми хіба що з написів на них тією чи тією мовою можемо робити висновки про зв'язок конкретного митця з відповідною мовою, за свого життя митець, однак, як правило, пов'язаний з певним народом, і тому він, як, утім, і кожен, хто належить до представників одного з відгалужень широкого спектра виявів національної культури, користується завжди певною національною мовою. І хоч цілком слушно, що ані земля не обробляється за допомогою мови безпосередньо, ані жодна технічна професія не використовує її для обробітки металів, дерева, шкіри тощо, то й водночас загальновідомо, що в жодній галузі людської діяльності неможливо поминути мову, яка є найдосконалішим знаряддям людського мислення і спілкування. Без участі мови неможливо ані обмірко-

увати проблеми створення й удосконалення найрізноманітніших знарядь людської діяльності, ані обмінюватися досвідом і передавати його як сучасникам, так і наступним поколінням. І тому геть усі, — і селяни, і робітники, і майстри, і митці, що належать до певного народу, — у своїй діяльності широко і повсякчасно використовують мову власного народу. У такий спосіб певна національна мова вдосконалюється, дістає найрозвиненішу в усіх сферах діяльності термінологію. І навпаки, коли народ з тих чи тих причин утрачає чи не має змоги використовувати свою мову в усіх аспектах людської діяльності, мова починає страждати на своєрідне “недокрів’я”, термінологічна лексика в цілій низці галузей не набуває бажаного багатства, відзначається певною недосконалістю, сказати б, “недорікуватістю”.

З тієї ж причини так легко і без усякого сумніву мають схильність “заабетковувати” того чи того діяча науки або мистецтва, особливо коли не йдеться про літературу, до певної національної культури на підставі його праць, писаних *мовою* цієї культури, або перебування у відповідному національному середовищі і, навпаки, такі труднощі постають, коли важко визначити його належність до іншої культури, до якої на підставі своєї національності він мав би належати, але безпосередніх саме *мовних* виявів її в його житті і творчості відносно мало. У подібних випадках нерідко доводиться вдаватися до компромісових, обтічних формулювань (наприклад, польсько-російський або російсько-польський учений — про Бодуена де Куртене, який, будучи поляком, частину своїх праць написав польською, а частину російською мовою і значний період свого життя мусив викладати в російських університетах, або про Бортнянського — російсько-українського чи українсько-російського композитора тощо). Тому в найбільш щасливому становищі опиняється народ, який мав змогу всебічно розвинути свою культуру, бо на сторожі його культури, а отже, й мови, стояла власна його держава, що видно й із наведених прикладів. Адже той самий Ян (Іван Олександрович) Бодуен де Куртене мусив стати російсько-польським, а не *польським* ученим через те, що Польща в цей час (середина XIX ст.) не мала своєї державності і після придушення польського повстання 1863—1865 рр. йому було запропоновано в разі, якщо він хоче продовжити свою наукову діяльність, займатися нею поза межами Польщі в одному з російських університетів (посада для нього знайшлася в Казані). Лише після здобуття Польщею незалежності Ян Бодуен де Куртене зміг повернутися туди, стати виключно польським ученим.

Те саме стосується й багатьох українських учених або митців у галузі музики й образотворчого мистецтва, які мусили або працювати в етнічній Росії поза межами України, або хоч і в Україні, але в університетах, де в умовах царської Росії викладання велося лише російською мовою. Тому про їхню належність до української культури ми часто-густо довідуємося тільки на підставі змісту їхніх праць, присвячених тим чи іншим сторонам української культури, або із знаних нам їхніх поглядів (виявів симпатій і інтересу до українських справ). Причому це стосується тільки представників гуманітарних наук, та й то лише коли відповідні вчені безпосередньо працювали над проблемами українознавства. Якщо ж і ці науковці в об’єктах своїх досліджень виходили поза українознавства, довести їхню належність до української культури ставало дуже складним завданням. Ще більш обтяжливим було це стосовно представників таких наук, як фізико-математичні, природничі, технічні, сам предмет яких настільки абстрактний і “позанаціональний”, що в разі користування відповідним ученим не своєю, а чужою національною мовою з’ясування, а точніше, доведення його належності не до культури, репрезентованої відповідною мовою, а до тієї, до якої за своєю національністю він мав би належати, стає дуже часто майже неможливим. Належність подібних учених (напр., математика М. Остроградського)¹ до української науки, а отже, й культури в цілому, установлюється на підставі виявів їхніх українських симпатій, тягіння до українських кіл, користування (у побуті і в спілкуванні із земляками, але не у власних наукових працях) українською мовою. Проте навіть ці виразні вияви їхньої українськості не мають права до беззастережного віднесення цих дослідників до української культури, бо праці їхні писано неукраїнською (переважно російською) мовою. Саме тому вони займають у найліпшому випадку проміжне становище між українською та іншими культурами держав, влада яких або культура поширювалася на Україну (разом із російською, польською, угорською, німецькою мовами).

Подібна ушербність, неповнота української культури пояснюється давньою втратою Україною своєї державності із лише

¹ Переважну більшість праць М. Остроградського написано до того ж французькою мовою (Енциклопедія українознавства. — Л., 1996. — Т. 5.), тому належність його до російської науки встановлюється не стільки на підставі мовної, скільки державної належності.

хвилевими і неповними її відновленнями, які до того ж поширювалися тільки на частину її території: 1) українські князівства Великого князівства Литовського (Жмудського й Руського); 2) Запоріжжя; 3) Гетьманська держава; 4) УНР. Ця ситуація підсилювалася тією обставиною, що аж до початку XIX ст. Україна не мала усталеної єдиної літературної мови на народнорозмовній основі, що впливало з її історичного минулого.

Із запровадженням християнства Україна-Русь обрала своєю літературною мовою, щоправда, слов'янську, споріднену, але чужу мову, давньоболгарську (церковнослов'янську), яка різною мірою була піддавана впливові місцевої давньоруської (давньоукраїнської) мови, залежно від стилю: високого, де цей вплив був мінімальним; середнього, де він ставав відчутнішим; низького, де вплив місцевої народнорозмовної мови й фольклорної мови ставав найвідчутнішим. До першого стилю належали писання релігійні, до другого — літописи, твори епічної поезії (наприклад, “Слово о полку Ігоревім”), до третього — ділова писемність (“Руська правда”, грамоти). Подібна троїстість писемності зберігалася аж до новітніх часів із тією відмінністю, що чим ближче до сучасності, у XVII—XVIII ст., то дедалі більш починають фіксуватися в писемності твори, компоновані живою народною мовою, які або проникали до писемної літератури з фольклору, або творилися за його зразками.

Причиною запровадження до писемності Київської Русі не своєї, хоч і спорідненої, мови могло бути, як і в усій тодішній середньовічній Європі, таке: у цей час, з одного боку, панувала тенденція до створення великих держав на зразок імперій (імперія Каролінгів, яка охоплювала мало не всю Західну Європу; Моравська держава західних слов'ян; Візантія, що обіймала всю територію Східної Римської імперії в цілому, тощо), з другого, — оскільки на теренах цих імперських держав було поширене велике розмаїття мов, виникало природне тяжіння до використання в них якоїсь нейтральної об'єднавчої щодо всієї держави мови. Дуже часто подібна мова була чужою щодо мов відповідної країни. Кількість подібних державних офіційних мов у тодішній Європі була обмежена, причому, як правило, вони збігалися з мовою відповідної церкви. Країни Західної і Центральної Європи, де була поширена віра католицької церкви, що користувалася латиною, мали як державну латинську мову. На землях, що належали до Візантії, була у вжитку грецька мова. Слов'янські країни, де поширилася православна віра, — сюди належали землі

східних, а частково південних слов'ян (болгар, македонців, сербів), — використовували (старо)церковнослов'янську (давньоболгарську) мову.

З огляду на те, що для значної частини народів католицьких країн латинська мова була чужою, досить рано тут почали використовуватися й місцеві національні мови спершу в ролі допоміжних, а потім дедалі більше й літературних. Стосувалося це навіть романськомовних країн, де місцеві романські мови розвинулися з народної латини, але на VIII—IX ст. настільки в своєму розвитку далеко відхилилися від латини, що зайшла потреба вдатися до місцевих романських. Тим більшою мірою це стосувалося нероманських країн Чехії і Польщі, що користувалися латиною, оскільки чеська і польська мови далекоспоріднені з латиною, що не дає змоги її розуміти без спеціального і тривалого вивчення, а якоїсь слов'янської мови, замітника місцевим слов'янським мовам, тут не було. Чехи й поляки, прагнучи знайти мову, зрозумілу широким верствам своїх слов'янських народів, мусили вдатися до власних національних мов. Цьому, звичайно, сприяло й те, що цим народам пощастило здавна створити власні національні держави. Тому поява перших чеських та польських пам'яток із зв'язними текстами припадає на XIII ст., а можливо, й на дещо раніший період (встановити який важко через те, що найдавніші пам'ятки могли бути переписаними з рукописів старшої доби). В інших слов'янських народів католицької Європи пам'ятки національними мовами через брак власних національних держав з'являються пізніше, головню внаслідок поширення протестантизму, але й тут тому, що богослужбовою мовою була попередньо латинська, а жодної слов'янської літературної мови-замінника не існувало, так само, як у чехів і поляків, одразу поширилися й почали вживатися в ролі письмово-літературних власні національні мови. Сталося це у XVI ст. у зв'язку з тим, що однією з вимог протестантизму було вживати як мову служби Божої мову відповідних народів. З огляду на це в XVI ст. почали використовуватися верхньолужицька, нижньолужицька і словенська мови. Значно пізніш (лише з XVIII ст. у вигляді перших спроб, а остаточно тільки із середини XIX ст.) стали вживати власну словацьку мову словаки. Це було пов'язано з тим, що з XV—XVI ст. тут поширився протестантизм із Чехії, і словаки почали були використовувати як літературну тодішню чеську мову, споріднену словацькій, яку лише поступово (спочатку в словаків-католиків) витисла в них власна, словацька.

У зовсім іншому становищі опинилися щодо мови слов'яни східного (православного) християнського обряду. Використовуваною ними богослужбовою мовою була близькоспоріднена церковнослов'янська, процес переходу на власні національні мови затягся в них на цілі сторіччя. Спричинювалося це тим, що оскільки мова не була цілком чужою, а отже, й досить зрозумілою, не виникало нагальної потреби повної заміни її своєю, а відбувався процес, з одного боку, зближення до власної її фонетики й граматики, а також часткового впровадження в неї елементів своєї лексики, а, з другого боку, шляхом запозичення у власну мову елементів церковнослов'янської. Досі в науці панує погляд, що причина легкого запровадження в писемно-мовну практику східних слов'ян церковнослов'янської мови криється в тім, що тодішні слов'янські мови були дуже близькі одна до одної, а тому, мовляв, її легко було сприйнято й прийнято як богослужбову й літературну мову. З цим, очевидно, справді можна погодитися. Проте мимохіть виникає й інша думка. Справа в тому, що лексичні розбіжності між східнослов'янськими (та й південнослов'янськими) мовами, які спостерігаємо тепер, не могли виникнути лише в пізнішу добу. Певно, значна їхня частина сягає набагато давнішого періоду існування цих мов і була властива їм уже в час поширення писемності. Тож зрозуміло, що прийняття вже виробленої усталеної літературної мови, яка могла об'єднати хоч і мовно споріднені, але загалом різномовні слов'янські етноси-племена (згодом етноси-народності), що пізніш злилися в три східнослов'янські народи, було для тодішньої мовної ситуації Київської Русі цілком догідне, усуваючи потребу в мовному суперництві між окремими етносами держави, оскільки над тодішніми реально існуючими східнослов'янськими етнічними (уживаючи термін О.Д. Дуличенка) (мікро)мовами ставилася чужа, хоч і близькоспоріднена, мова-арбітр, уживання якої освячувалося авторитетом церкви. Це, звичайно, не означає, що нова, слов'янська мова у функції літературної не була відразу ж підпорядкована впливові однієї з тодішніх східнослов'янських (мікро)мов, а озвучувалася по-різному по всій території держави. Принаймні фонетично церковнослов'янську озвучувано, очевидно, згідно з тодішньою вимовою київської говірки, ціла низка рис якої збережена традиційно в способі читання церковнослов'янських текстів у росіян-старообрядців (зокрема, такі як непом'якшеність приголосних перед *е*, відбиття дифтонгічної вимови [іє] *ѣ*, відносна твердість *ч*, *ш*, фрикативна (фарингальна) вимова *г*, брак

акання і редукації *о* разом із збереженням голосних редукованих *ѣ*, *ь*) свідчить, що тодішня київська говірка (ще в часи Київської Русі) була типовою північною українською говіркою у її найдавнішому стані¹. Судячи з того, що в російській літературній мові ще в XVIII ст. зберігалися ці, по суті, українські риси, зокрема, тверда вимова приголосних перед *е*, а така риса російської літературної мови, як *в* у ролі субституції *у>ѣ-в* — у закінченні однини чоловічого-середнього роду родового відмінка прикметників замість закономірного *г* (=g) (пор. фон. *синево*, *белово* зам. **синего*, **белого*), залишається й досі, цей український вплив на російську літературну мову і російські говірки був дуже сильний, а це свідчить про те, що провідною мовою Київської Русі була тодішня українська, хай змішана з церковнослов'янською мовою. У тому випадку, якби Київська Русь не розпалася, а зберігалася як цілісна українська держава, українська мова посіла б у цій державі місце, яке пізніше зайняла серед східнослов'янських мов російська. Мішаний характер формованої тоді української мови не тільки не став би їй на заваді, а, навпаки, допоміг би збереженню панівної позиції, як це пізніше стало з російською, бо зовні нейтральна, усереднена, нібито “метаслов'янська” її форма сприяла б її експансії поза етнічні межі України. Згадаймо, що Святослав мріяв центром своєї держави зробити Болгарію. У такому випадку українізована церковнослов'янська мова Київської Русі могла б претендувати на поширення як літературна мова не лише східних, а й південних, а при змозі на експансію — і західних слов'ян. Власне, один час (XVII — початок XIX ст.) за зміненої ситуації на таку роль саме через її насиченість церковнослов'янськими елементами почала було претендувати серед східних і південних слов'ян тодішня російська літературна мова, особливо в її високому (“славянорусском”) стилі. Цією мовою стали користуватися не лише українці (Сковорода, автор (автори) “Истории Русов”), а й православні південні слов'яни, болгари й серби. Отже, поширення в Україні церковнослов'янської або мішаної з нею тодішньої національної мови впливало з імперського характеру держави, засновниками якої були тодішні (прото)українці-русини, й оскільки саме Україна-Русь була метрополією держави, подібний розвиток власної мови нічим не

¹ Див.: *Ткаченко О.Б.* Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // *Мовознавство*. — 1993. — № 2. — С. 13—18.

загрожував розвиткові ані національної мови, ані культури. Він лише зміцнював позиції. Українська мова й культура не виявляли в ту добу жодної ущербності, бо мова елітарних прошарків суспільства ґрунтувалася на власних національних основах, яким підпорядковувалися й церковнослов'янські елементи. Проте за тієї ситуації, коли становище русько-українського народу змінилося і стало з панівного підлеглим, залежним, давній характер мови — її відірваність від чистонародної питомої мови, те, що в ній інослов'янське підносилось над своїм у поєднанні з тим, що українська мова майже звідусюди була оточена спорідненими слов'янськими мовами (болгарською, словацькою, польською, білоруською, російською), відіграло фатальну роль у процесі становлення української мови і культури — процесі болісному і тривалому. Оскільки у Східній Європі значно довше, ніж у Західній (напевно, з огляду на повільний розвиток економіки), почали складатися однопанівні держави, тому дуже пізно — фактично тільки наприкінці ХХ ст., з остаточним розпадом Радянського Союзу (спадкоємця Російської імперії) — тут закінчується “імперський” період історії, коли всі держави, які цю частину Європи складали, тяжіли до ролі імперій і, стаючи їхньою метрополією, підпорядковували собі інші, узалеженні від них країни.

Україна аж до кінця ХVІІІ ст., особливо це стосується її провідних верств, перебувала в полоні імперських концепцій (чи ілюзій). Спочатку, в період Київської Русі, вона сама становила осередок, метрополію, навколо якої було зібрано східнослов'янські і несхіднослов'янські землі, головню фінські й балтійські. Потім, із розпадом імперії, створеної русинами (= українцями), почали дедалі виразніше розвиватися три східнослов'янські осередки: 1) український (руський), де поступово центр ваги пересувався від підупалога Києва до Галицько-Волинської Русі; 2) білоруський (литовський) з центрами у Полоцьку, а далі в Новгородку (пізніше — у Вільні); 3) російський (московський; початково ростово-суздальський або владимирський). За умов Західної Європи з її вищим економічним розвитком тут уже в ХІІІ—ХІV ст. мало б виникнути три національні держави — українська, білоруська і російська. Але, оскільки в Східній Європі, незрілій до цього стану, жодна з цих держав не могла б сама (без додаткових територіальних і людських, а отже, й економічних надбань) дати собі ради, кожна з них почала відразу ж докладати зусиль до експансії, пов'язаної з пошуком догідних торгівельних шляхів, залежних територій, формуючи свою територію й шляхом своєрідних

федеративних союзів або васальних, більш-менш залежних земель. Так, Галицько-Волинська Русь прагнула спочатку оволодіти Києвом і територіями сучасної Східної, Наддніпрянської України, пізніше намагалася втягти в орбіту свого впливу сучасну Західну Білорусь і Литву (шукаючи виходу до Балтики), а з другого боку, налагоджувала завдяки зв'язкам із румуно-молдавськими землями через Дністер і Прут аж до Дунаю шляхи, які їй відкривали доступ до Чорного моря. Ця експансія Галицько-Волинської Русі тривала аж до втрати нею незалежності і переходу Галичини під юрисдикцію Польщі із включенням Волині до Великого князівства Литовського.

До розбудови своєї держави у федеративний союз, також імперського типу, прагнула й Білорусь. Початково з окремих її земель, що по черзі брали на себе роль “збирачів” білоруських територій, робилися спроби насамперед домогтися виходу до Балтійського моря, спочатку через Латвію або Естонію, а пізніше (після втрати цього шляху внаслідок експансії Німеччини, а також Данії й Швеції) через землі Литви. Завдяки цим зусиллям білорусам при допомозі литовців (жмудинів) і українців (русинів) пощастило створити велику державу, що мала виходи до Балтійського і Чорного морів, під назвою Велике князівство Литовське (=Білоруське), Руське (=Українське) й Жмудське (=Литовське), знане у вигляді держави із скороченою назвою Велике князівство Литовське, або Литва (як відомо, в Україні білорусів дуже довго називали литвинами). Створена держава внаслідок її етнічної різноманітності виявилася утворенням досить хитким. Передусім боротьба у ньому точилася між східнослов'янською, білоруською й українською, і балтійською, литовською частинами. Литовці, очевидно, боячися, щоб їх, як і інші балтійські племена, зокрема голядь, ятвягів, не поглинули східнослов'янські народи, після часткового прийняття православ'я перейшли в католицизм (друге хрещення Литви), що зблизило їх з Польщею і поступово поставило у вигідніше становище порівняно з білорусами й українцями. Поляки, використовуючи незгоди між різними етнічними частинами Великого князівства Литовського, взяли на себе роль неначебно арбітрів і поступово втягли у сферу своїх державних інтересів усе Велике князівство, частину його земель безпосередньо інкорпорувавши до свого складу (майже всі українські землі за винятком Берестейщини й Пинщини), частину ж залишаючи в складі Литви, яка, будучи ослабленою і шукаючи допомоги в Польщі від зазіхань Москви і Німеччини (останньої в Прибал-

тиці), мусила увійти з нею в тісний союз. Так виникла Річ Посполита, яка, сказати б, перейняла естафету державно-імперського будівництва, започаткованого в цій частині Європи ще Київською Руссю, а далі її спадкоємцями — Руссю Галицько-Волинською і Білоруссю.

На той самий шлях “збирання земель”, як своїх власних, національних, так далі й прилеглих чужих, належних неспорідненим і спорідненим народам, мусила стати й Московська держава. У той час на Сході Європи панував принцип — або ти поглинаєш сусідів, або хтось із сусідів поглинає тебе. Як відомо, державне будівництво Московської (пізніше Російської) імперії виявилось найбільш ефективним, що дало їй згодом спромогу не тільки приєднати до себе всі українські й білоруські землі, а навіть у найновіші часи (після Другої світової війни) претендувати на те, щоб (із різним ступенем підлеглості) об’єднати навколо себе майже всі слов’янські землі і поширити свій вплив мало не на всі континенти земної кулі.

Саме імперські об’єднавчі концепції, що довго існували серед східних, а частково й південних слов’ян, не давали їм довго можливості виборсатися з пуг церковнослов’янщини й інших “понаднаціональних” своєрідних “метамов”. Для слов’янського народу, що досягав успіху у своєму державно-імперському будівництві, це нічим не загрожувало, бо лише дещо уповільнювало процес формування власної національної мови, адже треба було в ній остаточно злити власні національні елементи із життєспроможними церковнослов’янськими, як це сталося в російській мові. Водночас це давало змогу поширювати свою мовну й культурну експансію на споріднені народи і тим успішніше розбудовувати свою державу — імперію. У такому стані опинилися росіяни, для яких церковнослов’янська мова виявилася вдячним мовним будівельним матеріалом, який допомагав їм реалізувати концепцію “Москва — Третій Рим”. Церковнослов’янська мова не заважала Російській державі навіть тим, що викликала певне роздвоєння народу: з одного боку, було духівництво і знать, які більш або менш досконало володіли всім арсеналом церковнослов’янського “плетения словес книжных”, з другого боку, — простолюд зі своїм “просторечием”. Особливої перешкоди для формування сильної держави це не чинило, бо, по-перше, в умовах державної стабільності та поширення власної мови як державної був час і для злиття обох елементів мови (російсько-східнослов’янського та російсько-церковнослов’янського) у

єдиний сплав загальнонаціональної мови, і для засвоєння складної мовно-стилістичної системи російської національної мови за допомогою школи, державних установ, церкви й армії; по-друге, для добре організованої централізованої держави з усією ієрархією “табелі о рангах” і складною системою шаблів державної влади було навіть корисно мати і в мові засіб своєрідної фільтрації на шляху до панівної верхівки, який полягав в освітньому цензі і в тому числі в ступені володіння всіма реєстрами літературної мови.

В іншому становищі опинилися слов’янські народи, які прийняли цю мовну концепцію імперської “мови богів” і власної “підлої” мови, бо, по-перше, наявність чужої слов’янської мови, причому як найвищого стилю власної національної мови, розхитувала за несприятливих обставин — коли народ із панівного ставав залежним — національну свідомість, до того ж виробляло звичку на чергову чужу слов’янську мову, поставлену на вищому державному шаблі, дивитися як на *вищу*, а на свою як *нижчу*, по-друге, наявність двох стилів мови розмивала народ, сприяла легшому втягання аристократії в орбіту іншої слов’янської держави, що запанувала. Таке становище начебто виправдовувалося тим, що ця аристократія переходила до носіїв *вищої* мови й *вищої* культури, а народ залишався при своїй мові, яка з самого початку сприймалася як щось нижче. Це не сприяло консолідації народу, формуванню його в націю, не допомагало й виробленню загальнонаціональної культури, бо, по-перше, така культура творилася на різних рівнях наближення до загальноновживаної, тієї, що мала б стати загальнонаціональною, тобто народнорозмовної і фольклорної мови, причому ця мова в своєму первозданному вигляді, як правило, залишалася поза межами писемності; і, по-друге, наявність мови, відірваної від народної, але слов’янської сприяла раз у раз її трансформації і наближенню то до давньо-болгарської, то до білоруської, то до польської, то до російської, а це в свою чергу спонукало інтелектуальну еліту українців просто переходити безпосередньо до користування суміжними слов’янськими мовами, найбільше — польською, пізніше — російською. Таким чином, тимчасом як західні слов’яни, передовсім чехи і поляки, уже давня почали розвивати власну культуру переважно власними національними мовами, чеською й польською відповідно, українці дуже довго творили свою культуру, насамперед письменство, кількома, здебільшого слов’янськими мовами, та й сама писемна власне українська мова не являла со-

бою чогось однорідного. Тут довго панувала мовно-стилістична троїстість: 1) твори, писані зі значною домішкою церковнослов'янських елементів (це стосувалося найперше літератури релігійного спрямування, але не тільки її); 2) твори, писані тодішнім, сказати б, староукраїнським мовно-канцелярським стилем (із значною домішкою полонізмів); 3) нарешті, мовою цілковито народною українською або дуже наближеною до неї. Останнє стосувалося або записів мови свідків у судових книгах, де наближення до народної мови диктувалося потребою автентичності, або творів знижено-комічних, де народної мови вживано, так би мовити, для сміху, щоб потішити, позабавляти, розсмішити глядача (читача або слухача), що звик до книжної мови, відбиттям тодішньої живої натуральної мови. Це могли бути й записи народної творчості або й твори, скомпоновані за її зразком. Із сучасного погляду дуже важко збагнути, чому предки теперішніх українців так довго й уперто “чіплялися” за цю застарілу традицію штучної книжної мови, так званого язичія. Очевидно, діяла сила традиції, її інерція. Підтримувало ж цю традицію і те, що Україна дуже довгий час (утім, як і решта східних слов'ян) не виступала як окрема національна країна, а входила до складу різноманітних державних утворень імперсько-федеративного типу, причому, як правило, слов'янських, у яких посідала спочатку керівну роль (у IX—XIV ст.), а потім (у XV—XVIII ст.) рівнорядну або навіть підлеглу. Це не сприяло прагненню до вироблення і закріплення на письмі власної, чітко відмінної від інших слов'янських, літературної мови на власній національній основі. Твори з мовою подібного типу залишалися десь на периферії писемно-літературної творчості.

Переважно побутуючи в усній формі, дуже рідко будучи фіксованою тодішнім письменством, хоч з бігом часу (протягом XVI—XVIII ст.) українська мова на народній основі дедалі більше, однак, проникала в писемність, кількість творів, писаних нею, збільшувалася. Найбільш відчутний поштовх цьому дала Хмельниччина і започатковане нею виникнення Гетьманської держави. Знаменно, що саме цей період відбився в трьох так званих Козацьких літописах, причому найстарший із них — Літопис Самовидця, писаний мовою, наближеною до народнорозмовної, пізніший — Самійла Величка, є зразком “середнього стилю”, тодішньої староукраїнської мови, а найпізніший — Літопис Григорія Граб'янки, написаний найвищим стилем, із застосуванням мови, майже всуціль церковнослов'янізованої. Саме

через церковнослов'янську мовну стихію і завдяки їй, — а церковнослов'янська мова була дуже впливова в Московській державі XVII — початку XVIII ст., — книжна українська мова зблизилася з російською настільки, що майже непомітно в частини українських письменників або письменників українського походження заступилася просто тодішньою російською літературною мовою, хіба що з певною кількістю українізмів (Г. Сковорода, автор (автори) “Истории Русов”).

“Зісковзування” освічених українців від церковнослов'янізованої або церковнослов'янської мови до російської відбулося відносно легко внаслідок того, що тодішня російська літературна мова була надзвичайно насичена церковнослов'янськими елементами. Але в міру того, як до тодішньої російської літературної мови дедалі ширшим потоком проникали елементи російської народної мови, ставало чимраз ясніш, що новітня російська літературна мова цілком відмінна від тієї, якою користуються українці в своїй народнорозмовній і фольклорній сфері, і що цією російською мовою неможливо відбити ані української ментальності, ані української культури. Саме в цей час (у кінці XVIII — на початку XIX ст.), що характеризувався в усій Європі остаточним формуванням націй і розвитком романтизму з інтересом до народної національної творчості, українці в особі своєї національної інтелігенції остаточно усвідомили, що вони як окремий народ мають право на свою власну літературу і культуру і творити її повинні своєю мовою на народній основі. Проте, на відміну від чехів і поляків, які здавна йшли цим шляхом, вони ступили на нього на кілька століть пізніше (не в XIII—XIV ст., а в XIX ст.). Таким чином, незважаючи на те, що українська література була не молодшою від чеської й польської, а такою самою давньою, якщо не давнішою, через те, що вона мовно переорієнтувалася після півтисячолітнього існування, увесь попередній період її історії виявився начебто лише передісторією. На противагу, отже, чеській, польській та іншим літературам слов'янських народів, які з самого початку орієнтувалися на власну національну мову, нова українська літературна мова в основному, особливо якщо брати до уваги лише писемну традицію, починалася майже з нуля, а тим самим зовсім молодою виявилася й нова українська літературна мова, яка не могла скористатися переважно з мови раніших періодів своєї історії. У менш вигідному становищі опинилася українська література й українська літературна мова й щодо російської, оскільки, на відміну від остан-

ньої, вона мала відмовитися від того шляху поступового синтезу своїх старокнижних (церковнослов'янських) елементів із національними (уснонародними), на якому з самого початку й протягом усієї своєї історії стояла російська література й російська літературна мова. Однак українська літературна мова навіть на початковому етапі нового свого розвитку не зазнала такої глибокої кризи, якої, здавалося б, можна було очікувати. Сталося це, — як і в усіх молодих літературних мовах, — завдяки тому, що нова літературна мова, крім ресурсів народнорозмовної мови, порівняно семантико-стилістично обмежених, використала й багатющі скарби мови фольклорної, що безперервно розвивалася й удосконалювалася, як і мова книжна, причому з не менш давніх часів. Треба ще також додати, що ця мова, безперечно, вбирала в себе і найпоширеніші, випробувані попереднім мовним розвитком з погляду їхньої цінності, елементи мови книжної. Проте багата на мовно-стилістичні засоби, потрібні для мови поетичної, мистецької, мова ця не могла придатися без попереднього збагачення і вдосконалення для інших, ніж мистецько-літературних, стилів, наприклад таких як публіцистичний, науковий, офіційний. Мові тут бракувало достатньої кількості абстрактної лексики і термінології, відповідних зворотів, того, що набувається протягом досить тривалого часу внаслідок напруженої праці кількох поколінь як інтелектуальних працівників з різних галузей науки, літератури, мистецтва, політично-адміністративної сфери та економічної (промисловості й торгівлі), так і вчених-мовознавців, які б унормували і впорядкували відповідну різногалузеву лексику і термінологію. Українська мова мусила подолати й цей бар'єр, який стояв на шляху її перетворення на досконалу повноцінну літературну мову розвиненого європейського народу, якою вона тільки мала стати, причому в несприятливих умовах формування української нації, в обставинах браку власної національної держави.

З огляду на те, що носіям української мови на зламі двох століть — XVIII і XIX — на Наддніпрянщині довелося в цілому відмовитися від попередньої традиції літературної мови і розпочати розбудову літературної мови на зовсім нових засадах, що в несприятливих, — бо бездержавних, — умовах, наражало розвиток мови й культури на загрозу занепаду і загибелі, мимохіть постає питання про доцільність цього кроку, про причини, що викликали потребу подібної докорінної зміни. Спричинилася до цього повна криза попередньої мовної традиції.

Як уже зазначено, до періоду 1648—1654 рр., коли цілком виразно виникла перспектива створення української національної Гетьманської держави, Україна формувала довкола себе (у IX—XIV ст.) групу земель споріднених народів або входила до складу (у XV—XVII ст.) територій, що їх населяли, як правило, споріднені слов'янські народи. Це сприяло збереженню засвоєної з прийняттям християнства церковнослов'янської мови (у більшому або меншому поєднанні зі своєю власною) або ж формуванню книжної мови, проміжної між власною і суміжними, білоруською або польською (пізніш, особливо за посередництвом церковнослов'янської, російської), позбавленої більшою або меншою мірою виразних національних рис. Розвиток новітніх націй пов'язаний і в Україні із прагненням до створення власної національної держави і демократичної національної культури, яка б об'єднувала всі соціальні прошарки, дедалі більш владно вимагав якомога міцнішого опертя на національну традицію, що було пов'язане (як за середньовіччя, коли існували держави імперського типу) уже не з потягом до максимально “усередненої” або “понаднаціональної” мови, а, навпаки, до мови з якнайбільш яскраво виявленим національним обличчям. У свою чергу, тоді, коли йшлося про держави імперського типу (такі як Річ Посполита або Московія), формування націй у домінуючого народу було пов'язано з дедалі відчутнішою централізацією держави і прагненням до поширення панівної мови та, відповідно, до мовної нівеляції периферійних, підпорядкованих народів.

На час Хмельниччини Україна дістала в спадок від попереднього періоду три мовні стилі: 1) церковнослов'янський “високий”, застосований переважно в релігійній літературі, але можливий і в інших жанрах, орієнтованих на особливу урочистість вислову або й особливу його архаїчність; 2) більшою чи меншою мірою полонізований “середній” стиль, пов'язаний з адміністративно-урядовими документами, але можливий і в інших жанрах, сказати б, розповідного стилю (цей стиль могли, зокрема, застосовувати у церковній проповіді, призначеній для освічених кіл)¹; 3) в

¹ За сприятливих обставин при позбутті зайвих полонізмів цей мовний стиль як найближчий до народної мови (на відміну від зовсім змертвілого і далекого від неї “високого”) і водночас цінний виробленою в нім абстрактно-інтелектуальною лексикою, зближуючися з народнорозмовною і фольклорною мовою, міг би виявитися найперспективнішим для швидкого розвитку, і розбудови повноцінної сучасної літературної мови. Але так не сталося з двох причин: 1) ліквідації Гетьманщини, яку цей адміністративно-діловий

основному опертий на тодішню народну українську мову “низький стиль”, який стояв на межі уснорозмовної й уснофольклорної мови і мови писемної. У зародку цей останній стиль у свою чергу мав уже свої низькі, середні й високі стилістичні реєстри, які за сприятливих обставин могли бути розгорнуті у складну систему стилів національної мови, але в попередні періоди розвитку всі вони переважно перебували поза межами писемності. На середину XVII ст. і навіть частково у XVI ст. цей стиль мови почав уже проникати і в традиційно високі жанри, — бо явні його елементи зустрічаємо в релігійних полемічних писаннях Івана Вишенського, — і в середні, оскільки його включають і в ділові документи (записи свідків у судових документах), уже не кажучи про твори, спеціально орієнтовані на низьку стилістичну функцію (інтермедії, вертеп). Таким чином, з одного боку, дедалі сильніше розмиваються грані між мовними стилями, що змушує саме застосовування до них понять *високий, середній, низький* брати в лапки, як чимраз більш умовні; з другого боку, колишній “низький стиль” як суто національний виявляє дедалі більшу експансію і здатність до універсальності, застосовності в усіх функціях і стилях — до чого спонукає і потреба розвитку повноцінної і всезагальної національної культури; по-третє, на цей час усна народна творчість набуває надзвичайного розмаху й сили, нагромаджуючи величезні багатства національної культури (думи, історичні, обрядові й ліричні пісні, казки, приказки й прислів'я, народні оповідання тощо). Усе це величезне багатство лишалося поки що *незапитаним*, але тиск його на систему писемної мови щодалі посилювався і не вистачало тільки поштовху сприятливих обставин, щоб ця паралельно з писемною створювана усна словесність усім своїм огромом почала витискати її в її закостенілості, одягатися в одягу писемності і своєю мовно-стилістичною системою усувати застарілу мовно-

стиль обслуговував; 2) росіянізації його носіїв, козацької старшини. Тим самим українська мова деінтелектуалізувалася, утратила рештки своєї “панськості”, престижу. Рештки цієї “простої” староукраїнської мови доживали в устах таких персонажів, як Возний (у Котляревського), але через те, що подібною мовою вже не розмовляло найвище панство, для якого через його зросійщеність ця мова стала “старомодною”, вона вже викликала комічний ефект. Нова літературна мова на народній основі (на відміну від староукраїнської) мала розвиватися не “зверху до низу” (у напрямку більшої демократизації), а головню “з низу вверх” (у бік більшого ушляхетнення, аристократизації).

стилістичну староукраїнську традицію. Перші, поки що несміливі прояви цього, а саме чимраз частіші письмові фіксації творів, орієнтованих на живомовну національну (усну) традицію, — відзначаються саме із середини XVII ст. (часи Хмельниччини й Руїни) і початку XVIII ст. Це козацький Літопис Самовидця, найбільш наближений до народної мови, а також пісні, приписувані напівлегендарним поетам другої половини XVII ст. (Марусі Чураївні з Полтавщини: “За світ встали козаченьки”, “Ой, не ходи, Грицю!”) і початку XVIII ст. (Семена Климовського із Харкова: “Іхав козак за Дунай...”).

У принципі в подібній ситуації були можливі два шляхи розвитку: 1) синтез набутоків попереднього періоду, пов'язаних в Україні з іншомовними, точніше кажучи іншослов'янськими впливами, і традицій національної мови шляхом їхнього поступового злиття (так ішов розвиток суміжної слов'янської мови, протегованої відповідною державою, російської: у російській мові було злито церковнослов'янські елементи з національними східнослов'янськими, російськими); 2) в основному відкинення попередньої традиції і безпосереднє звернення до своєї живомовної національної основи (так, цим шляхом, але на багато століть раніше, пішов розвиток польської і чеської мов, які, заперечуючи традицію латинської мови, вдалися до мови національної, за винятком, звичайно, тих лексичних елементів латини, які міцно увійшли до складу польської мови).

Українська мова як репрезентант української культури пішла в основному саме другим шляхом, і значною мірою спричинився до цього брак власної національної держави, яка могла б забезпечувати, як у Московії (пізнішій Росії), безболісне і безпечне зростання двох, а точніше кажучи, трьох відгалужень української національної традиції. Інші спроби, скеровані на збереження староукраїнської традиції як цілісної системи, як показав наочно історичний досвід, були приречені на провал, вели до повної нівеляції української мови і культури. У тих умовах, якби Гетьманська держава збереглася і розвинулася в цілком самостійний державний організм, подібний синтез був би можливий. У тих драматичних історичних обставинах, коли вона зазнала розчленування і включення в держави, з одного боку, Російську, з другого боку, Польську, всі подібні спроби були зведені нанівець. Носієм подібної синтетичної мови, засвоєння якої вимагало б спеціальної виучки, могла б бути тільки шляхта (дворянство), на роль якої претендувала була козацька старшина. Але на

Лівобережжі зі зрівнянням її у правах із російським дворянством почалася її інтенсивна росіянізація, і мова церковнослов'янська, що могла б стати конструктивним елементом у разі збереження староукраїнської мови як урядової, стала, навпаки, елементом деструктивним, своєрідним містком до зросійщення, тим більше, що за указом Петра I (від 1721 р.) Україні накладався російський спосіб читання церковнослов'янських текстів. Спочатку, коли і в Росії, і в Україні зберігалася тяжіння до відокремлення (принаймні лексико-граматичного) церковнослов'янської мови від національних мов, російської і української, могла ще існувати ілюзія, що церковнослов'янська мова збережеться як своєрідна інтернаціональна міжслов'янська мова. Це між іншим сприяло тому, що в XVIII — на початку XIX ст. подібна усереднена російсько-церковнослов'янська мова знайшла поширення не тільки серед східних слов'ян (росіян, українців і білорусів), а навіть серед південних слов'ян православної віри, болгарів і сербів (до початку — середини XIX ст.).

Однак у міру того, як із бурхливим розвитком російської літератури XVIII ст. і російської мови у творах М. Ломоносова, Д. Фонвізіна, Г. Державіна і М. Карамзіна російська мова набувала дедалі виразнішого і своєріднішого національного характеру, останні ілюзії щодо можливості творення якоїсь “загальнослов'янської православної” мови на церковнослов'янській основі розвіювалися остаточно. У російській мові синтез церковнослов'янського і російського східнослов'янського відбувся, але ця мова явно годилася тільки для відбиття російської національної ментальності, творення російської національної культури. Прийняти цю мову могли тільки або ті, хто починав уважати себе росіянином (чи був ним) і приймав російську мову й культуру як свої, або ті, хто виходив з розуміння українців як частини *одного* з росіянами народу, як частини цього *єдиного* народу (москвофіли), або ж — як *тимчасове* явище — ті українці, які вже внутрішньо або й зовнішньо (*мовно*) орієнтувалися на українську культуру і державність як на осібну, відмінну й окрему від російської, але використовували російську мову як частковий (і тимчасовий) спосіб для вираження своїх думок і концепцій (виключно через недостатній розвиток власної мови) (Г. Сковорода, автор(автори) “Истории Русов”, Т. Шевченко і П. Куліш у частині своїх творів). Останнє цілком природне на початковому етапі багатьох мов: як відомо, тривалий час паралельно зі своєю національною користувалися китайською мовою корейці, японці і

в'єтнамці, арабською — перси, арабською й перською — турки, латинською — представники всіх народів Західної й Центральної Європи, французькою всі європейські народи (не виключаючи росіян і поляків) тощо. У такий спосіб потреба в церковнослов'янізованій українській мові відпала повністю, її на Лівобережжі заступила... церковнослов'янізована російська мова, що поступово набувала дедалі більш виявлених національно-російських рис. Отже, носієм церковнослов'янізованої української мови могли бути лише українська шляхта (дворянство) й духівництво, за ними потяглася б і решта народу. Оскільки ці верстви на Лівобережжі росіянізувалися, перейшовши від “високого” церковнослов'янізованого стилю староукраїнської мови до російської мови безпосередньо, а народ подібною мовою не користувався, на Лівобережжі кожен українець ставав перед вибором: українська мова (на народній основі) або російська мова (що увібрала в себе найбільшу серед слов'янських мов кількість церковнослов'янських елементів, але внаслідок їхнього тривалого співіснування з національно-російськими органічно їх злила в єдину мовну систему). З тих причин, що Лівобережжя зазнавало дедалі більшого впливу з боку російської мови, а польський мовний вплив зберігався тут лише за інерцією і з бігом часу слабшав, тим більше відпала тут потреба і в дальшому існуванні “середнього” адміністративно-ділового стилю з його численними полонізмами. Народна мова зберігала лише ті польські лексичні елементи, які здавна в неї увійшли, закріпилися і вже як чужі не сприймалися (скажімо, такі слова, як *хлопець* (пор. східнослов. *холопъ*), *певний* (але *уповати*) і под.). Таким чином, і цей стиль української мови тут занепадав.

На Правобережжі церковнослов'янська мова (аж до приєднання його до Росії), щоправда, зберігала риси традиційно українізованої фонетики, яку потім заступила російська (росіянізована), але внаслідок того, що міська українська козацька старшина не росіянізувалася, а полонізувалася, — цей староукраїнський (церковнослов'янський) стиль не дістав особливого розвитку і залишався набутокм лише духівництва, яке, утім, також частково полонізувалося, а внаслідок цього сприймало цю мову як суто мертву, книжну. Таким чином, якщо на Лівобережжі занепадав (і поступово зник) середній (полонізований) стиль мови, то на Правобережжі відмирав (і відмер) через відсутність російського мовного впливу “високий” (церковнослов'янізований) стиль староукраїнської мови. Тим більш приречений на відмирання був

середній (полонізований) стиль. Якусь рацію існування (і поступового злиття з національною мовою і її стилями) цей стилістичний різновид староукраїнської мови ще міг би мати в умовах збереження Гетьманської держави на Правобережжі. Оскільки її (ще раніш, ніж на Лівобережжі) було ліквідовано (Запоріжжя ж було включено в сферу державних інтересів Росії і там як офіційна поширювалася російська мова), природний носій цього мовного стилю, представник козацької старшини, зник. Його заступив полонізований нащадок, польський шляхтич, для якого мовою повсякденного вжитку стала чисто польська літературна мова, або, — в разі соціальної деградації, — український селянин, що в повсякденному житті користувався українською народною мовою. Пересипаний лексичними (а часом і фонетичними) полонізмами, адміністративно-урядовий (в основному) стиль староукраїнської мови й тут, як на Лівобережжі, хоч з інших міркувань, сприймався вже як архаїчний курйоз. І перед кожним українцем-правобережцем тепер (у кінці XVIII — на початку XIX ст.) стояла дилема: українська мова (на народній основі) або польська чи пізніш російська мова.

Через деякий час подібна (близька до правобережної) дилема постала в Галичині, де староукраїнська традиція трималася міцніш, але й там з бігом часу, особливо коли туди стали проникати твори молоді української літератури на народній основі, що стимулювало прагнення писати народною мовою, — стала шораз яснішою повна безперспективність творення штучною книжною мовою, відірваною від народної. І так само, як на Правобережжі, частина української інтелігенції стала виявляти бажання користуватися й творити українською мовою (уже на народній основі), частина зазнала полонізації, частина ж потяглася до росіянізаторства (“московільства”). З цього погляду симптоматична еволюція трьох членів “Руської трійці”, що всі почали з творчості народною українською мовою (щоправда, в її наддністрянському західноукраїнському варіанті): якщо М. Шашкевич лишився вірний українському (руському) спрямуванню, то І. Вагилевич закінчив своє життя як полонофіл і польськомовний письменник, а Я. Головацький як московфіл і російськомовний учений. Однак відмінність галицького (а також буковинського і закарпатського) московільства (порівняно зі зросійшенням Наддніпрянщини) полягала в тім, що, за винятком тих випадків, коли конкретні московфіли потрапляли в Росію і потім асимілювалися (наприклад, І.Е. Грабар, син Ольги Грабар, відомий російський

художник), воно мало радше теоретично-умоглядний характер, залишаючи своїх представників в українськомовному оточенні, поза сферою безпосередніх впливів російськомовної адміністрації, освіти, середовища. Це ж у поєднанні із впливом народовської діяльності і в зіткненні із справжньою, а не теоретично вимріяною і відомою тільки з літератури Росією спричинилося до того, що частина московфілів кидала лави свого угруповання. Особливо відчутного удару галицькому й буковинському московільству завдала Перша світова війна, окупація Галичини російським військом і брутальна розправа російської адміністрації з усім українським. Варварство цих дій особливо вразило тамтешніх московфілів, не звиклих до чогось подібного у ліберальнішій від Росії Австро-Угорщині. Евакуйовані вглиб Росії московфіли також у безпосереднім контакті з росіянами остаточно переконалися, що вони не належать разом із росіянами до одного народу, а є представниками двох різних народів, носіями двох різних (хай і споріднених) мов. Усе це викликало масовий відплив московфілів до свідомого українства, і тому в міжвоєнний період у Галичині і на Буковині московфілів залишалося зовсім мало. Під впливом радянської Росії вони ставали радянофілами. Втім, як зіткнення із радянською дійсністю в Україні і в Росії, куди частина з них переїхала, так і знайомство з радянською владою в Західній Україні безпосередньо після приєднання Західної України до Радянського Союзу (хоч це звалось возз’єднанням Східної і Західної України) викликали нове розчарування уже не царською, а радянською Росією. Унаслідок цього на кінець Другої світової війни московільство в Галичині й на Буковині остаточно вимерло. Частково приблизно до середини 50-х років воно ще зберігалось на Закарпатті й у Пряшівщині, відсталіших у національному розвитку. Проте й тут почало занепадати, залишаючись за інерцією тільки в певних осіб. Останнім часом, втім, воно в цих регіонах опосередковано відроджується як одна з політичних орієнтацій так званих карпато-русинів. У чистому вигляді московільство доживає віку лише в частині заокеанських (у США) лемків¹.

Однак ані така внутрішня хвороба дитинства, як московільство, ані перешкоди з боку держав, у межах яких жили українці,

¹ Докладніше про московільство див.: *Рітецький С.* Московільство // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. — Л., 1996. — Т. 5. — С. 1652—1654.

не могли зупинити розвитку української культури. Вони цей розвиток тільки (і часом досить істотно) гальмували. Але водночас у цих випробуваннях українці не тільки послаблювалися, а й в особі найсильніших і найвпливовіших діячів загартовувалися як народ. Інколи ці перешкоди, усупереч намірам завойовників-окупантів, навіть сприяли поступу української культури, а разом із нею мови. Так, великою перепорою в XIX ст. був поділ України на Східну, розташовану в межах Росії, і Західну, — у межах Австро-Угорщини. Розвиток культури і мови йшов тут зближеними (з огляду на національну спільність), але не цілком близькими шляхами. У тому разі, якби російський царський уряд так само, як це робив австрійський цісарсько-королівський, якоюсь мірою підтримував українську культуру й мову, це б могло ізолювати східних українців від західних, і тут могли б витворитися відмінні варіанти української мови. За умов переслідування українців Наддніпрянини вони мусили звернутися по допомогу до українців Австро-Угорщини, а це сприяло зближенню обох частин України, синтезові особливостей української мови східних (як основи) і західних (як істотного доповнення, особливо лексичного), а це в кінцевому підсумку спричинилося до швидкого й успішного розвою української мови як єдиної літературної мови українського народу. Внаслідок того, що традиція староукраїнської мови, зокрема у її найконструктивнішому “середньому” стилі (так званій простій мові), виявилася на Заході живучішою (православної мови-замінника на зразок російської, насиченої церковнослов'янськими елементами, на відміну від Сходу, тут не було), всі потреби тут мали задовольнятися українською мовою, у тім числі коли йшлося про виклад поважних абстрактно-наукових, політичних, публіцистичних речей. І тому тут досить рано (перші вияви цього знаходимо ще у “Русалці Дністровій”) українська мова почала застосовуватися не тільки як мова митецької літератури, а й як мова публіцистична, політична, наукова. Східноукраїнським письменникам через це не довелося самотійно “винаходити” цієї мови. Вони значною мірою використали вже готове, здавна вироблене в Західній Україні, де або застосовували найжиттєспроможніші елементи староукраїнської “прості мови”, або, виходячи з її особливостей (використання як суто українських, так і спільних із західнослов'янськими, польськими і чеськими лексем), змодельовали цей, найбільш природний шлях лексичного збагачення української мови, де в разі браку власної виробленої лексики нерідко вдавалися до польських і чеських лексичних елементів, відповідно українізованих, або, наслідуючи

ці найрозвиненіші західнослов'янські мови, творили власні оригінальні слова калькуванням слів європейських мов, у тім числі греко-латинського походження. Так виникла ціла низка власних слів-синонімів, як правило, паралельних до звичайних (здебільшого греко-латинських за походженням) європеїзмів (інтернаціоналізмів), що дуже збагатила українську мову: бібліотека — книгозбірня, фото(графія) — світлина, н. Wolkenkratzer — хмарочос тощо. Не слід гадати, що лише єдина зі слов'янських українська мова обрала подібний шлях. Близьким у чомусь пішла й мова російська, яку до цього, як і українську, а втім, і всі інші слов'янські мови, сказати б, постцерковнослов'янського минулого, спонукало довге утримування від використання національної, народної мови в ролі основи власної літературної мови. Розбіжність між українською та російською мовами, однак, полягала в тому, що тимчасом як українська внаслідок давнього використання в адміністративно-діловому стилі вдалася до надбань західнослов'янських мов (або спільного з ними словника), російська мова, що здавна використовувала тут лексику церковнослов'янську (давньоболгарську), звернулася до південнослов'янських елементів. Відмінність також у тім, що українська мова (на протигагу російській) здебільшого адаптувала фонетично елементи західнослов'янські, якщо вони не були спільним україно-західнослов'янським надбанням або внеском української мови в польську. Російська сприйняла церковнослов'янські (болгарські) елементи, як правило, у фонетично не (цілком) адаптованому вигляді, через що вони чітко вирізняються на тлі питомо російських (східнослов'янських). Тому такі випадки, як (поетичне) *злото* (поряд із типовим *золото*), *хлопець* (при власному *холоп*), *невний* (при *уновати*), де польська (або чеська) фонетична особливість слова свідчить про його західнослов'янське походження, в українській мові радше винятки, ніж правило. Російські ж “неперетравлені” фонетично церковнослов'янські лексичні елементи — швидше правило, ніж виняток, пор.: *всенощная*, *денно и ночью* (болг. *нощ* при р. *ночь*, укр. *ніч*); *бремя* (болг. *бреме* при р. *беременная*, укр. *о-берем-ок*); *Млечный Путь* (болг. *Млечен Път* при р. *молоко, молочный*); *прохлада* (болг. *прохлада, хлад* “холод” при р. *холод*, укр. *прохолода*) тощо¹.

¹ Подібних прикладів можна навести набагато більше, і всі вони свідчать про неслухняність та однобічність (уже не кажучи про елементарне невігластво) О.І. Солженіцина, який у своїй відомій статті “Как нам обустроить Россию” як одне зі “звинувачень”, скерованих проти української мо-

На шляху свого розвитку, пов'язаному з розвитком української культури, українська мова на народній основі, початок використання якої датується 1798 р. і якій, отже, виповнилося понад 200 років, подолала великі труднощі і принаймні у лексичному багатстві не поступається своїм щасливішим слов'янським сусідкам — мові російській і польській. Проте, звичайно, якщо брати розробленість російської й польської мов, розвиненість їхньої термінології, особливо державно-адміністративної, військової, медичної й технічної, то вони й надалі випереджають українську, позбавлену до останнього часу можливості (на відміну від російської й польської) розвиватися в найдогідніших умовах власної національної держави. Треба мати на оці й те, що навіть за наявності нарешті виниклої української держави не всі негативні гальмівні щодо розвитку культури й мови явища можуть бути відразу усунені, частина з них, приміром, неприродно велика зросійщеність міст Наддніпрянщини, де російськомовними лишаються переважно й українці, якийсь час зберігатиметься за інерцією як спадок попереднього періоду.

Говорячи про сучасний і минулий стан української культури й мови, не можна в жоден спосіб оминати й не сказати про таку їхню основну ваду, як неповноту, недобудованість, спричинені неповнотою й недобудованістю українського народу¹.

Ця неповнота, зумовлена тим, що представники провідних вищих соціальних верств України постійно мовно й етнічно денационалізувалися державами-загарбниками, панівними в Україні, або ж винищувалися в разі їхнього “націоналізму”, тобто українського патріотизму, великою мірою зберігається й дотепер.

ви, висунув закид, начебто вона вся “нашпигована” словами польського й німецького походження. По-перше, звичайно, це твердження нефаківця вже тому, що кожному, обізаному хоч би в загальних рисах, відомо, що мало не всі мови світу, за винятком небагатьох (таких як китайська або ісландська), насичені (“нашпиговані”) більш або менш запозиченнями. І, по-друге, якщо українська мова навіть справді “нашпигована” полонізмами й германізмами, то російська не меншою мірою від неї “нашпигована” болгаризмами й татаро-монголізмами. Судити, що краще або що гірше, звичайно, справа смаку. Але так само як російська мова дає собі ради з болгаро-татарськими елементами, створюючи вартісні літературні твори, так само у своїх вершинних досягненнях не поступається їй і українська мова, творячи своєю “нашпиговою” мовою справжні літературно-митецькі цінності.

¹ Див.: *Чижевський Д.* Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. — Тернопіль, 1994. — С. 307—308, 365—366.

Лише в західних регіонах України (у Галичині, Західній Волині, на Буковині, Закарпатті), приєднаних до неї після 1939—1945 рр., пощастило цю неповноту усунути. Тут українська мова поширена не тільки в селі і малому місті, а й у великих містах, не лише серед селян, а й робітників та інтелігенції. На Сході українська мова, нерозривно пов'язана із твореною нею або завдяки їй українською культурою, масово поширена лише на селі або в невеличких містах, залишаючися здобутком тільки вузьких прошарків у великих містах, таких як Київ, Харків, Донецьк, Луганськ, Дніпропетровськ, Одеса. Оскільки ж у подібних містах, де головним чином і має творитися національна культура, розвиватися національна мова, в основній частині їхні мешканці і досі користуються російською мовою, то й українська мова з українською культурою в них перебувають у стані постійної анемії, недокрів'я. Творці української культури тут у певному національному вакуумі. Свої національні мистецькі цінності вони мусять творити в обстанові постійного чужомовного оточення, шукаючи творчих імпульсів не від численного рідномовного довкілля, а від нечисленних груп рідномовців-городян, приїжджих із сіл і провінційних містечок, українців-західняків або прибулих із західної української діаспори. Вони позбавлені змоги змальовувати повнокровними реалістичними засобами довкілля міське життя, бо значну, якщо не більшу його частину, мають перекладати у мовленні дійових осіб з російської на українську мову. Об'єктом реалістичного мовного зображення для українського письменника, отже, може бути або Західна Україна в повнім обсязі, або, якщо йдеться про Східну Україну, то лише село, невеличке містечко (часом і тут із певними обмеженнями) і лише вибірково — велике місто, де україномовними є тільки представники кількох гуманітарних професій, напряду пов'язаних з українською мовою (україністи різних профілів, викладачі середньої й вищої школи, письменники й журналісти, видавці, українські актори й співаки та ін.). Щоправда, і ці групи не завжди всуціль використовують українську мову, будучи змушеними в обставинах великоміського життя раз у раз з української переходити на російську мову. Ці обставини гальмують розвиток української літератури і культури в цілому, а разом з тим і мови, яка мала б обслуговувати весь загаль українського народу, а обслуговує лише його україномовну частину, не знаходячи контактів із великою кількістю російськомовців, серед яких велику частину становлять російськомовні українці. Незастосовуван-

ня або слабке (за винятком Західної України) впровадження української мови у виробниче й ділове життя тягне за собою невиробленість української термінології у різноманітних сферах практичної діяльності, як медицина, точні й правничі науки, техніка.

Українська мова й культура поступово переборюють ці труднощі зростання, у тім числі найважчу й найвідповідальнішу перепону, подолання своєї неповноти, поширення її на всі верстви українців, а згодом і всіх громадян України неукраїнського походження, які, зберігаючи свої рідні мови й культури, мають прилучитися до знання української.

Справді-бо, письменник не тільки бере матеріал для своєї творчості від довкільного суспільства, але й віддає цю творчість, і що ширше коло його читачів, то більше стимулів для своєї творчості він дістає. Коли ж це оточення живиться переважно суміжною російською літературою, оминаючи “чужомовну” для нього українську, зокрема і його творчість, письменникові доводиться долати значно більше сумнівів і вагань, пов’язаних із цим процесом, ніж це могло б бути за умов цілком сформованого повного національного суспільства.

Кожна національна культура і пов’язана з нею мова, зокрема й українська, твориться, звичайно, для потреб відповідного народу, але нові імпульси для дальшого розвитку дістає не тільки від нього, а й від довколишнього іншонаціонального й іншомовного світу. Національна культура великої ваги і впливовості знаходить вужче чи ширше визнання у світі завдяки перекладам її літератури, мистецької і наукової, на інші мови, а іноді, особливо коли йдеться про спеціалізовані видання, рідко перекладані, і шляхом безпосереднього ознайомлення з ними в оригіналі. Визнання у світі підвищує ранг національної культури (насамперед літератури), вводячи її в коло світових літератур. До свого визнання у світі, яке позитивно впливає на творців національної культури, вона іде долаючи три “бар’єри”: 1) власний національний; 2) народів мовно споріднених (для українців — слов’янських); 3) інших народів світу (для українців — європейських і пов’язаних із ними європейських за походженням народів Америки й Австралії). Перший і третій випадки загальнозрозумілі. Певної аргументації потребує тільки другий. Він стосується не тільки слов’ян, бо, наприклад, своє визнання Шекспір і Гете здобули насамперед у світі германськомовному: Шекспір у Німеччині завдяки

німецьким перекладам, Гете в Англії і Шотландії завдяки англійським перекладам. Тісні зв’язки, тісніші, ніж з іншими народами Європи, існують поміж романськомовними країнами, скандинавськими тощо.

Українська література користується меншою популярністю, ніж та, на яку б заслуговувала, не тільки через неповноту українського народу (в етнічному розумінні), а й через інформаційні бар’єри, створювані в часи СРСР за допомогою заборонно-політичних заходів, а в уже незалежній (принаймні політично) Україні — явним відставанням українського друкарства від потреб народу, а також дорожнечою теперішніх видань. Через це величезна кількість виданої в діаспорі або Західній Україні 1920—1939 рр. літератури, мистецької, мемуарної, політичної, філософської, історичної, навіть фахівцям-гуманітаріям, не кажучи про рядового читача, відома переважно тільки з наслуху. Голод на цю багатющу літературу задовольняється погано (зокрема тепер і через непомірно високі ціни українськомовних видань в Україні), і тому велика, якщо не переважна, частина навіть свідомих українців, не говорячи про несвідомих, тим більше російськомовних, у своїй обізнаності стосовно української культури в цілому живуть ще і живляться уявленнями радянського періоду, де вона подавалася в надзвичайно “процідженому” вигляді: з літератури XIX — початку XX ст. випадали такі важливі постаті, як П. Куліш і В. Винниченко; із доби “розстріляного Відродження” — М. Хвильовий, М. Йогансен, М. Семенко, Є. Плужник, М. Куліш (і багато інших різноманітних і цікавих письменників цього часу); з еміграційної літератури — усі представники Празької школи, у тім числі такі високообдаровані й оригінальні письменники, як Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга, У. Самчук. Для сучасного українця лише тепер, та й то не завжди, стають знайомі твори Б. Лепкого, Ю. Клена, Н. Королевої, І. Багряного або праці таких непересічних (хай у чомусь і суперечливих) мислителів, як Д. Донцов чи Ю. Липа. Мусить він тільки тепер (і теж не завжди) відкривати для себе історичні або літературознавчі й філософські праці таких видатних учених, як М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Чижевський або мовознавець І. Огієнко. Кількість цих імен можна множити й множити, і саме ознайомлення з ними, хоч би як з іменами, уприступлене завдяки поступовій появі усіх томів “Енциклопедії українознавства”, найнаочніше свідчить про те, що українська культура на

сьогодні не така вже й бідна. Бідність її, особливо як на ті несприятливі умови, що в них вона мала розвиватися, певною мірою лише ілюзорна, позірна, уявна. І що найприкріше: українська культура в усім її обсязі ще погано znana самими українцями, не кажучи вже про зовнішній світ. І ця необізнаність теж є чималим гальмівним чинником у здобутті цієї культурою престижності не для самого навіть зовнішнього світу, а й головно в очах українців, які мали б набагато більше підстав не тільки не соромитися, але й, навпаки, пишатися своєю культурою, а відтак дістати б ще один потужний стимул для інтересу до української мови й її опанування.

Якщо вже так мало відомо з української літератури самим українцям, то ще менше вона znana у зовнішньому позаукраїнському світі, хоча й не слід недооцінювати того, що в цьому напрямі вже досягнуто. Насамперед, українська література відома іншим слов'янським народам. Чи не найбільшою мірою поширене тут знання Т. Шевченка, який російською й польською мовами почав перекладатися ще за свого життя, але найбільше й найповніше був перекладений посмертно, причому багаторазово. Перекладали Шевченка й білоруською мовою, а також чеською, словацькою, болгарською, сербською, хорватською й словенською. Є навіть окремі переклади його творів двома найменшими слов'янськими мовами — верхньолужицькою і нижньолужицькою. Поступово стає відомий Шевченко і в перекладах наймолодшою слов'янською літературною мовою — македонською.

Окремо слід було б розглянути питання поширення обізнаності з українською літературою в Росії, цій найбільшій з безпосередніх і, на жаль, не наймиролюбніших наших держав-сусідок. З української російською перекладалося чимало. Зі старішої новоукраїнської літератури перекладено навіть “Енеїду” І. Котляревського. Крім уже згаданого Т. Шевченка, здійснено переклади багатьох творів І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, із письменників радянської доби перекладалися П. Тичина, М. Рильський, Ю. Яновський, О. Гончар, О. Корнійчук. Проте власне добір перекладаних письменників треба визнати ані досить повним, ані репрезентативним. І хоч не сама лише література формує образ, або, як тепер стало модно казати, “імідж” народу, проте якоюсь мірою перекладане, за винятком хіба що перекладів із трійці найбільших поетів України — Т. Шевченка, І. Франка, Лесі

Українки, могло сприяти виробленню необ'єктивного уявлення про Україну та її народ. Адже добиралися твори або письменників “революціонерів-демократів”, або (інша річ — вимушено чи невимушено) ортодоксально-радянського спрямування, що цілком могло набриднути російському читачеві і в своїй рідній літературі. Крім того, переклади дореволюційних письменників, які змальовували селянство, не могли не утверджувати російських читачів, до того ж більше знайомих зі Східною, ніж із Західною Україною, у переконанні, що українці є виключно селянським народом, тобто, так би мовити, народом-супутником російського. І не виключено, що саме тому в Росії унезалеження України викликало такий шок і впевненість у тому, що, мовляв, прагнення відокремити Україну з'явилося в голові однієї-двох осіб, а не є закономірним наслідком усієї історії українського народу. Через це, звичайно, є актуальною справа перекладів найкращого і з української літератури, і найважливіших історичних праць М. Грушевського й Д. Дорошенка, а можливо, й найціннішої мемуаристики з часів визвольних змагань УНР або пов'язаної з визвольною боротьбою українців під час Другої світової війни. Були б потрібні і нові переклади свого часу перекладаного російською В. Винниченка, і творів із життя інтелігенції О. Кобилянської, і багатьох найкращих письменників діаспори, того самого У. Самчука або І. Багряного. Ця творчість, пов'язана із життям не лише селян, а й інших соціальних прошарків, перш за все інтелігенції, із поборюванням українців і їхньою боротьбою за визволення, могла б дозволити росіянам більшою мірою зрозуміти українців, дати менш сфальшоване, об'єктивніше уявлення про них.

Те саме, очевидно, стосується й поляків — другої із двох найагресивніших настроєних проти українців сусідніх слов'янських держав. Звичайно, сама тільки література не може змінити ставлення до народу. Багато залежатиме й від економічних і політичних успіхів України як держави і її народу, але немало залежить і від того, як цей народ представлятиме його література.

Дещо іншим, а часом і діаметрально протилежним було сприйняття української літератури й культури в цілому в інших слов'янських народів, які, на відміну від росіян і поляків, мавши менш міцну державність, втратили свою національну еліту і, тільки виборюючи незалежність і державність, перебували в стані, близькому до становища українців. Тут іноді, навпаки, саме

спричинена неповнотою народу й культури своєї рідна “вужкість” літератури викликала інтерес і симпатію до неї. “Енеїда” І. Котляревського в білорусів дуже скоро знайшла відгук у написаній під її впливом анонімній “Енеїдзе навыварат”. Що стосується південнослов’янських народів, то внаслідок багатовікового турецького гноблення, їм українська література саме своєю селянськістю явно імпонувала. Так, болгарський письменник Т.Г. Влайков розповідає про те сильне враження, яке на нього справило знайомство з поезією Т. Шевченка, а пізніше і з творами Марка Вовчка і Г. Квітки-Основ’яненка: “Дуже, дуже мені подобаються малоруські оповідання як Марка Вовчка, так і Григорія Квітки. Подобаються мені навіть більше, ніж Гоголеві “Вечори на хуторі біля Диканьки”, хоч вони й стоять вище в мистецькому відношенні. Тому що в малоруських оповідях зображується сільське життя, вельми близьке до нашого, і головне через ту природну простоту й сердечність, яка випромінюється з них. Глибокі сліди залишають вони в моїй душі. І відчуваю, що вони підсилюють зароджений у мені раніше стимул до літературної творчості, скерований тепер у дусі малоруських письменників”¹. У тих самих спогадах болгарський письменник згадує, що після знайомства з Шевченком він написав поему в дусі його “Катерини”².

Українська література і культура в цілому, крім свого впливу на слов’янські народи, заторкнула й народи царської Росії, а пізніше Радянського Союзу. Зокрема, багато уваги поширенню знайомства з українською літературою в Грузії зробив класик грузинської літератури Акакій Церетелі, палкий прихильник Т. Шевченка, якого він знав особисто і вплив ідей якого виявив у своїй творчості. У Грузії перекладалися твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, І. Франка, Лесі Українки, а також сучасних українських письменників ХХ ст.: М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, П. Панча, І. Кочерги, О. Корнійчука (п’єси двох останніх ставилися в театрах Грузії)³. Про відчутний творчий вплив українського театру Леся Курба-

¹ Влайков Т.Г. Преживяното (розділ XXII, Руски и украински писатели). Ч. III. Гимназист в София // Съчинения. — София, 1964. — Т. VII. — С. 162.

² Там само, с. 167.

³ Див.: Грузини // Енциклопедія українознавства. — Л., 1993. — Т. 2. — С. 451—452.

са на тбіліський театр імені Шота Руставелі згадує Ю. Шерех у своїм змістовнім есеї “Зустріч з “Березолем”¹. Пишучи про бурхливі оплески глядачів у Единбурзі, де виступав грузинський театр, який манерою виконання вистав яскраво нагадав йому “Березіль” Леся Курбаса в Харкові, автор зазначає: “Особисто для мене це були ще оплески Курбасові, — англо-шотландська публіка цього не знала. Шляхи долі несповідимі і несподівані. Я розпрощався з Курбасом у Харкові 1933 року, — думалося навіки. Курбас загинув на Соловках, і могила його ніколи не знайдеться. Але я зустрівся з ним поновно і проти всяких сподівань у сіро-чорному Единбурзі, далеко від Харкова, далеко від Тбілісі, далеко від мого теперішнього міста проживання, зустріч відбулася проти ймовірностей географії, проти, здавалося б, імовірностей історії. Але у згоді з закономірностями творчого духу. Можна було знищити Курбаса-особу. Показалося, що не можна було знищити того, чим він запліднив мистецтво”².

Поширювався вплив української культури або принаймні її знання і на Вірменію, де вірменською мовою перекладалися твори Т. Шевченка і низки інших українських письменників. Українські пісні обробляли вірменські композитори Х. Кара-Мурза й О. Спендіаров³.

З українською культурою, зокрема літературою, обізнані й народи країн Балтії. Так, в Естонії перекладалися поезії Т. Шевченка, а також його повісті. Перекладалися й інші українські письменники, зокрема, І. Франко, його казки “Коли ще звірі говорили” — естонською мовою⁴. З 1890-х років починають з’являтися переклади латиською мовою українських письменників Є. Гребінки, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, а пізніше, уже в радянський період, і М. Рильського, М. Бажана, О. Корнійчука, Ю. Яновського, О. Гончара⁵. Литовською мовою здійснено переклади Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Рильського, П. Тичини, О. Гончара, М. Стельмаха⁶.

¹ Шерех Ю. Третья сторожа. — К., 1993. — С. 546 — 561.

² Шерех Ю. Зустріч з “Березолем” // Третья сторожа — К., 1993. — С. 559—560.

³ Вірмени // Енциклопедія українознавства. — Л., 1993. — Т. 1. — С. 285.

⁴ Естонія // Там само. — Т. 2. — С. 643.

⁵ Латвія // Там само. — Л., 1994. — Т. 4. — С. 1258.

⁶ Литва // Там само. — С. 1300.

Звичайно, не завжди доцільне й виправдане перекладання творів певної частини письменників, до того ж дібраних не на підставі їхньої дійсної мистецької вартості, а кон'юнктурних уявлень про їхню “актуальність” та “ідейну наснаженість” (пор. “популярність” сумнівної вартості п'єс О. Корнійчука). Проте наявність серед перекладаних дійсних письменників-класиків свідчить про те, що в усіх слов'янських народів і багатьох народів, що їхні країни входили до складу дореволюційної Росії або колишнього СРСР, з'явилася можливість ознайомитися своєю мовою з творами принаймні деяких із найвидатніших українських письменників, популярність яких могла підсилюватися з огляду на багато в чому подібний з їхнім колоніальний статус України.

Особливе місце серед цих країн належить Білорусі, рисами своєї історичної долі чи не найбільш тісно пов'язаній з Україною, яка внаслідок сприятливіших обставин дещо випередила Білорусь у своєму національному розвитку. Уже згадувалося про вплив І. Котляревського на шойно народжувану тоді нову білоруську літературу. Дуже сильним був вплив Т. Шевченка на багатьох білоруських письменників, зокрема Францішека Багушевича, Альоізу Пашкевич-Цьотку, Янку Купалу, Якуба Коласа, Максима Богдановича. Білоруською мовою було перекладено Т. Шевченка, а з пізніших письменників — твори П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка, О. Гончара, С. Тудора, М. Черемшини. Значним на формування білоруського театру був вплив театру українського, зокрема трупи М. Старицького. П'єси українських драматургів часто ставили дореволюційні білоруські аматорські гуртки. В умовах міжвоєнної Польщі, де опинилася частина українських і білоруських земель, представники обох народів активно співробітничали й політично, що сприяло також культурним контактам і між іншим поглибленню українських культурних впливів на Білорусь¹.

Деякого поширення українська література набула навіть у Китаї, очевидно, внаслідок належності цієї країни до так званого соціалістичного табору і її жвавим зв'язкам з СРСР, де здійснено переклад на китайську мову творів Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаніка, а з письменників радянського періоду пере-

¹ Білорусь // Енциклопедія українознавства. — Л., 1993. — Т. 1. — С. 133—134.

кладалися О. Корнійчук, О. Гончар, А. Головка, О. Довженко, Ю. Збанацький¹.

З інших країн Сходу певного поширення здобуло собі знання української літератури в Японії. В Японії найбільшу увагу приділяють творчості Т. Шевченка. Уже 1907 р. надруковано японський переклад вірша “Садок вишневий”. У 1964 р. вийшла перша збірка його віршів з назвою “Як умру” (“Ватакусі ва сіндара”), у якій вміщено 26 перекладів поезій, зроблених Т. Сібуя, С. Комацу, Т. Мураї, Х. Таязава, Т. Кіносіта. Огляди творчості Т. Шевченка подав Т. Сібуя (у літературному місячнику “Сін ніхон бунгаку” — “Література нової Японії”), а С. Комаду — огляд змісту “Кобзаря” (у довіднику “Кращі творці світової літератури”, 1962). 1961 р. в Японії засновано “Товариство для вивчення творчості Шевченка”. З інших українських письменників японською мовою перекладено твори І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини.

Натомість набагато слабшим було проникнення української літератури до найбільш впливових у світі країн Західної Європи.

Свідчить про це хоч би звернення до найпопулярніших джерел типу енциклопедичних словників, особливо на тлі відомостей про інші слов'янські літератури. Так, у найвідомішому, либонь, французькому енциклопедичному словнику “Nouveau petit Larousse” (Париж, 1969), що складається з двох частин — тлумачного словника французької мови і стислого енциклопедичного словника — знаходимо досить велику добірку статей про російських і польських письменників. З російських письменників тут згадуються: Л. Андреев, протопіп Аввакум, В.І. Белінський, О.О. Блок, І.О. Бунін, М.О. Шолохов, Ф.М. Достоевський, І.Г. Еренбург, О.О. Фадєєв, К.О. Федін, Д.І. Фонвізін, М.В. Гоголь, І. Гончаров, О.М. Горький, О.С. Грибоєдов, О.І. Герцен, С.О. Есенін, В.А. Жуковський, В.В. Капніст, М.М. Карамзін, В.Г. Короленко, І.О. Крилов, О.М. Леонов, М.Ю. Лермонтов, М.В. Ломоносов, В.В. Маяковський, Д.С. Мережковський, М.О. Некрасов, О.М. Островський, Б.Л. Пастернак, О.С. Пушкін, М.Є. Салтиков-Шедрін, К. Симонов, А.П. Чехов, Л.М. Толстой, О.М. Толстой, І.С. Тургенев (в цілому 38 письменників)². Із польських письменників тут згадані М. Домб-

¹ Китай // Там само. — Л., 1994. — Т. 3. — С. 1034.

² Nouveau petit Larousse. — Paris, 1969. — P. 1120, 1155, 1179, 1183, 1193, 1249, 1291, 1300, 1312, 1330, 1334, 1341, 1373, 1374, 1382, 1407, 1426, 1447, 1452, 1458, 1459, 1476, 1477, 1478, 1503, 1527, 1556, 1578, 1590, 1619, 1673, 1702, 1726, 1737, 1743, 1739.

ровська, Я. Івашкевич, Я. Кохановський, І. Красицький, З. Красинський, А. Міцкевич, Ю.У. Немцевич, Е. Ожешко(ва), Б. Прус, В. Реймонт, Г. Сенкевич, П. Скарга, Ю. Словацький, С. Виспянський, Т. Бой-Желенський, С. Жеромський (у цілому лише 16 письменників)¹. Статей, присвячених польським письменникам, значно менше, ніж російським, до того ж часто незрівнянно нижчим за обдарованістю, ніж незгадані польські, проте все-таки їх досить багато. На цьому тлі українська література представлена вкрай убого. З неї згадано лише самого Т. Шевченка². Прізвиська жодного іншого українського письменника у Словнику не наведено.

Не набагато більш пощастило українській літературі і в німецькому енциклопедичному словнику “Лексикон світової літератури” (“Lexikon der Weltliteratur”, 1966), незважаючи на спеціальний характер видання і на те, що з провідних народів Західної Європи німці уже хоч би з найбільшої географічної близькості до слов'янських народів є найобізнанішими з українською літературою. Варто додати й те, що протягом частково XVIII, а також XIX і початку XX ст. такі українські землі, як Галичина, Буковина й Закарпаття, входили до складу однієї з німецьких держав, Австро-Угорщини. Проте з української літератури тут розглянуто в окремих статтях (якоїсь загальної оглядової статті в “Лексиконі” немає) лише творчість І. Вишенського, Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, О. Корнійчука, М. Стельмаха, О. Гончара. Звичайно, цей список імен набагато повніший від французького, де згадано самого Шевченка, проте й у ньому не можуть не здивувати прикрі лакуни (брак, наприклад, таких письменників, як П. Куліш, В. Винниченко або О. Кобилянська, В. Стефаник). Очевидно, певною мірою ці прогалини так само, як і повна відсутність будь-кого з письменників-емігрантів, викликані і причинами ідеологічного характеру: “Лексикон” видано в колишній НДР, де, як і в Радянському Союзі, найбільш важила “ідеологічна чистота” письменника³.

¹ Там само.— Р. 1282, 1437, 1457, 1459, 1532, 1560, 1577, 1623, 1641, 1701, 1704, 1786, 1792.

² Nouveau petit Larousse. — Paris, 1969. — P. 1246.

³ Lexicon der Weltliteratur.— Leipzig, 1966. — 2. Aufl. — S. 98, 269—270, 299—300, 395, 396, 414—415, 416, 416—417, 427, 538—539, 668—669, 688—689, 716, 735, 795—796, 797, 839— 840, 843.

Ще менш обізнані з українською літературою в англосаксонських країнах, а також в Іспанії і в країнах іспанської й португальської мови, куди здебільшого дійшло хіба що відлуння Шевченкової поезії або окремі випадкові твори, наприклад роман “Тигролови” І. Багряного, перекладений кількома європейськими мовами, що викликав інтерес до себе, мабуть, своїм пригодницько-екзотичним сюжетом¹. Отже, світові ще треба буде відкривати для себе українську літературу, яка, напевне, містить якусь кількість письменників і творів, вартих уваги, хоч водночас порівняно небагата на прозові твори великого обсягу, типу одностомних романів або романів-епопей, “романів-рік”, яких не бракує в розвинених літературах світу. В українській літературі, шоправда, вони почали з'являтися. Це й багатотомний історичний роман Б. Лепкого “Мазепа”, і романи У. Самчука “Волинь”, “Ост”, ближчі до сучасності. Проте українській літературі не пощастило досі і в тому, що жоден з українських письменників, навіть із тих, хто міг би на це претендувати і проектувався як можливий претендент, не дістав Нобелівської премії. Хоч серед них могли б бути й такі гідні представники української літератури, як І. Франко, М. Коцюбинський, В. Винниченко, У. Самчук. Однак якщо згадаємо, що навіть російська література, що розвивалася в значно сприятливіших умовах з початку XVIII ст., повернула до себе увагу світу лише наприкінці XIX ст., а перших лауреатів Нобелівської премії дістала лише в XX ст., ця обставина не повинна особливо дивувати².

¹ Складається загалом враження, що у згаданих англосаксонських країнах, як і в Італії, а також країнах іспанської й португальської мов з української літератури більш-менш відомий лише Т. Шевченко, якого на англійську мову перекладала ще Е.-Л. Войнич. Можливо, справу ознайомлення англійсько-, іспансько- й португальськомовного світу візьме, якщо досі не взяла (пор. переклади Дж. Віра на англійську Т. Шевченка), українська діаспора англосаксонських країн, Аргентини й Бразилії. Що стосується Італії з дуже кількісно малою частиною української діаспори, то тут більше варто покладатися на зусилля італійських славістів та українців. Свій внесок у цю справу має внести й материкова Україна зусиллями українців, добре обізнаних з іноземними мовами. Уже їхніми слідами в майбутньому можуть піти поки ще нечисленні українці неукраїнського походження як перекладачі української літератури європейськими та іншими мовами світу.

² Тут спеціально не порушено ще й питання перекладів українською мовою творів інших (неукраїнських) літератур світу, оскільки ця важлива тема, що вимагала б для себе багато місця й уваги, уже неодноразово порушувалася. На сьогодні обсяг перекладеного вже українською мовою з найрізноманітніших мов світу, як європейських, так і східних, дуже великий, хоч

Українська історія, дальша і ближча, яку, за словами В. Винниченка, можна читати тільки з бромом, саме завдяки своєму драматизмові містить надзвичайно багато захопливих сторінок, які потенційно є прекрасним матеріалом (і не для одного) геніального роману, кіно- або телесеріалу, опер, ораторій і симфоній. Якщо їх ще не створено, то головним чином тому, що цьому заважає як уже згадувана неповнота нації, так і брак усталізованої міцної держави, яка б схилилася до врівноваженої і виваженої, спокійної й зосередженої творчості, а не до постійних “мобілізацій і маневрів”, викликаних черговими національними катастрофами, коли письменник мимохіть мусить стати вояком і звунити свій кругозір до прицілу снайперської гвинтівки, щоб не наразитися на закид духовного дезертирства або не дістати ганебного прізвиська “партача життя” (як свого часу В. Винниченко).

Нація у постійній боротьбі за життя, за виживання, нація в облозі, звичайно, не може дозволити собі розслаблення, і через це в ній стають непопулярними назагал поети або письменники-гедоністи, що кличуть до радощів життя, розкривають усю розмаїтість людського щастя в світі рідної природи, дружби, кохання. Але тим самим зменшується й привабливість літератури. Бойові заклики і марші привабливі лише для тих, хто став частиною нації і глибоко відчуває її потреби. Той же, хто ще стоїть віддалік, хто тільки придивляється до національної культури й мови, може бути знеохочений, відштовхнутий від них. Йому насамперед треба ще відчути їхню красу і здатність відбивати найрізноманітніші, найтонші порухи душі. Лише відчувши, що в українській літературі вона знайде те саме багатство, що містить більш спокійна,

не можна говорити, що вичерпано перекладами геть усе варте уваги, не говорячи про потребу удосконалень або нових перекладів уже перекладених творів. Анкетне опитування, що в 20-ті роки провадилося на теренах підлянської України, виявило, що в Україні на першому місці за читаністю стоять письменники й твори, перекладені головню із західноєвропейських літератур, на другому — твори російської літератури і лише на третьому — української (пор.: *Сивокін Г.М.* Одвічний діалог. Українська література і її читач від давнини до сьогодні.— К., 1964.— С. 192—193). Звідси зрозуміло, що питання досконалих українських перекладів усього найкращого із світового письменства з-поза меж російської літератури (краще з якої також слід перекладати) має першорядну вагу, бо в Україні досі домінують російськомовні переклади. Заохотити читати українця (навіть російськомовного) українську перекладну літературу означає заохотити його взагалі до читання українських книжок, згодом і оригінальних. Щодо цього велику справу здавна робив і робить часопис “Всесвіт”, який часом своїми цікавими публікаціями спонукав до читання українською мовою навіть етнічних росіян з-поза меж України.

менш заангажована в справу боротьби за життя нації європейська література (чи західноєвропейська, чи слов'янська, російська або польська), подібна людина зацікавиться нею, візьме до рук українську книжку¹. Ось для чого потрібні і “партачі життя”, і література всіх гатунків і рівнів, від добре написаної так званої бульварної й напівбульварної до найвищої класичної, яка б не цуралася нічого, жодних тем, цікавих для людини.

Поки що, ведучи мову про вже наявне в українській літературі, можна говорити про те, що в ній найбільшою мірою розвинена поезія — від дрібніших форм ліричного вірша до речей великого обсягу, як поема Юрія Клена “Попіл імперій”. Досить розвинутою є українська драматургія, хоч далеко не вся вона є сценічно, у тому числі серіально, освоєною. Це стосується і театру Лесі Українки, і такої великої речі начебто створеної для кіно- і телесеріалу, як своєрідний роман у драматизованій формі Василя Мови-Лиманського “Старе гніздо і молоді птахи”, де йдеться про долю двох поколінь кубанського козацтва. Що стосується української прози, то в ній найбільшого розвитку досягли жанри малої й середньої прози — новели, оповідання, повісті. Український роман щойно починає розвиватися. Ще не створено романів такого масштабу і значущості, на які так багаті російська, польська і західноєвропейська літератури, на зразок російських “Війна і мир” або “Анна Кареніна” Л. Толстого, “Злочин і кара” або “Брати Карамазови” Ф. Достоевського; або ж польських — “Лялька” й “Фараон” Б. Пруса, “Трилогія” Г. Сенкевича, “Ночі і дні” М. Домбровської; “Будденброки” Т. Манна — у німецькій, “Мадам Боварі” Г. Флобера, “Жан-Крістоф” Р. Ролана — у французькій, “Сага про Форсайтів” Дж. Голсуорсі — в англійській.

¹ Тут видається доречним порівняння свідомих українців із вояками, що їх беруть до війська на підставі мобілізації, які перебувають у стані мобілізаційної готовності. Що ж до українців “несвідомих”, надто російськомовних, то це лише потенційні рекрути, що можуть піти до війська тільки добровільно. Перші навіть не потребують закликів і маршів, бо знають, за що мають воювати. Другі ще несвідомі цього і тому слід насамперед, щоб їм показали всю широчінь і привабливість українського (і українськомовного) світу, відбитого в українській літературі, у якій вони мають знайти усе, що тільки може привабити людей найрізноманітніших смаків. Тільки відчувши, наскільки цей світ багатий, і зрозумівши, що за нього варто боротися, вони будуть готові сприйняти як близьку собі й закличну бойову поезію, якої так багато в незабутніх національних героїв України — Олени Теліги й Олега Ольжича (див., зокрема, добірку їхніх поезій: Дороговказ. Поезії О. Теліги та О. Ольжича. — К., 1994). До цієї героїчної поезії треба ще дорости.

Саме завдяки подібним творам ці літератури здобули собі світове визнання¹.

Вадою української культури, однак, є не тільки те, що вона ще не має, а й те, що вона ще не досить розкрила світові, найголовніше своєму народові, уже наявне. І з цього погляду великим досягненням стала поява українською мовою “Енциклопедії українознавства”, що виявляє для українців усе вже створене ними в галузі літератури, мистецтва, науки. Не менш важливою вже для світу буде подібна ж енциклопедія, що готується англійською мовою, для пізнання досягнень українців в усіх галузях культури.

Досі йшлося лише про одну, хоч і важливу, галузь культури — літературу і якоюсь мірою пов’язаний з нею театр.

Меншого розвитку досягла українська кінематографія, хоч і тут були видатні досягнення у 20—30-х роках ХХ ст. (фільми О. Довженка “Звенигора”, “Земля”, “Арсенал”) або в післявоєнний період (“Тіні забутих предків” С. Параджанова).

Що стосується української науки, то поки що головним її спрямуванням був розвиток суспільних наук — мовознавства, літературознавства, історії. У галузі мовознавства відзначаються багатством свого змісту праці Л.А. Булаховського, О. Синявського, А. Кримського, І. Огієнка, А.О. Білецького, О.С. Мельничука, Ю. Шевельова. Серед літературознавчих важливе місце посіли праці С. Єфремова, М. Зерова, Д. Чижевського, М. Возняка, О.І. Білецького, того ж Ю. Шереха-Шевельова. Серед праць істориків чільне місце належить працям М. Грушевського, Д. Багалія і Д. Дорошенка².

¹ Поки що з огляду на українськомовну неповноту життя великих міст свого Сходу українська проза в слов’янському світі явно поступається не тільки російській і польській, а й скромнішим від них чеській, болгарській, сербській, хорватській, словенській. Мовну поліфонію, потрібну для сучасного реалістичного роману, для якого переважно пов’язана з життям великого міста, може забезпечити тим часом тільки Західна Україна. Отже, тут дальший розвиток літератури безпосередньо пов’язаний зі змінами в мовній дійсності: що більше пошириться і ввійде в повсякденний побут східноукраїнського міста українська мова, то ширшим стане простір для творчості сучасного письменника-прозаїка.

² Незважаючи на розвиток усіх галузей науки в Україні і на еміграції, усе-таки внаслідок несприятливих обставин розвитку української культури в умовах бездержавності, в Україні, особливо Східній, виникла значна диспропорція між українськими (тобто насамперед українськими *мовно*) суспільними й іншими науками, передовсім точними й технічними, яка тепер відбивається на розвитку і зміцненні української держави: якщо українських

Усі ці праці разом зі згаданими попередньо літературними творами сприяють виробленню і збагаченню української мови і водночас стимулюють інтерес до української мови, якою їх написано.

Іншою ділянкою, де особливо успішно й інтенсивно розвивалася українська культура і відповідно мова, були природно агрономія і цикл біологічних наук, що пов’язаний з нею, як і взагалі із сільським господарством. Це випливало з того, що українська мова, витискувана з міст, завжди знаходила собі притулок на селі, яке нею повсякчас користувалося. Видатним українським садівником був Л. Симиренко, професор хліборобства А. Терниченко, редактор багатьох сільськогосподарських часописів, і чимало інших учених. Саме наявність розвиненого сільського господарства і значних наукових сил, що ним займалися в Україні, сприяла тому, що після 1905 р. (після скасування заборони застосування української мови) одразу з’явилося кілька часописів українською мовою, спеціально присвячених сільськогосподарським питанням: “Хлібороб” (Лубни, 1905; Харків, 1907—1918), “Рілля” (Київ, 1910—1915, 1917—1918), “Українське бджільництво” (Київ, 1906—1914), “Українське пасічництво” (Київ, 1914—1919). У 20-ті роки постали численні періодичні видання подібного ж напрямку: “Вісник с.-г. науки та досвідної справи”, “Сільський господар”, “Український агроном” тощо. Численними були також представники українських біологічних наук (фізіологи: О. Богомолець, М. Стражеско; ботаніки: В. Липський, О. Яната, К. Зеров; зоологи: М. Шарлемань, Л. Лебединський тощо), що працювали в системі академічних інститутів. З огляду на це розроблялася відповідна термінологія і з 20-х років виходили періодичні видання, такі як “Український ботанічний журнал” (у 30-х роках “Журнал Інституту ботаніки УАН”), “Український зоологічний журнал”, “Збірник праць Зоологічного музею УАН”, “Медичний журнал АН УРСР”, “Мікробіологічний журнал”.

Надмірна централізація, що панувала в СРСР, викликала те, що з дев’ятих медичних журналів, видаваних в Україні, чотири виходили російською мовою. Викладання у вишах також велося російською мовою. Це не сприяло розвитку медичної терміно-

представників суспільних наук (за винятком економіки) багато, то в інших науках їх мало. А це гальмує розвиток і зміцнення національної економіки, без якої не може зміцніти держава.

логії українською мовою, яка більшою мірою розвивалася в діаспорі (Українське лікарське товариство в Америці видає журнал “Лікарський вісник”, який до кінця 30-х років виходив у Західній Україні). Проте українська культура і в галузі медицини нагромадила чимало цінного, у тім числі відбитого в мові й термінології, адже ще в 1912 р. у Львові почав видаватися перший у світі медичний журнал українською мовою “Здоров’я”. Відтоді українська медична термінологія, незважаючи на перешкоди, безперервно розвивалася (зокрема, за допомогою таких наукових інституцій, як Наукове товариство імені Шевченка у Львові). Отже, є всі підстави сподіватися, що і в цій царині українська культура і відповідна ділянка мови успішно надалі розвиватиметься, а тим самим буде забезпечено всебічність розбудови української культури і її вплив на культуру світову.

Українська мова знайшла своє застосування і в математиці, хоч іще меншою мірою, ніж у медицині. Проте в Київському університеті у 60-х роках читалися українською лекції з математики, зокрема вищої. Це дозволило видати двотомну “Енциклопедію кібернетики” — перше в світі подібне видання, причому здійснене українською мовою. Сприяло цьому те, що математична термінологія в Україні розвивається починаючи з 1897 р., коли в рамках Математично-природописно-лікарської секції НТШ у Львові змогли публікувати свої праці українські математики В. Левицький, М. Чайковський та інші.

Найменш розвинутими в Україні щодо української мови є технічні науки, хоч не можна сказати, що в цій галузі нічого не робилося. Адже тривалий час у Чехословаччині існував Український технічно-господарський інститут в Подєбрадах, де, зокрема, викладав проф. І. Шовгенів, фахівець технічних наук, батько Олени Теліги. Таким чином, і сфера технічних наук не є для української мови цілком неприступною новою ділянкою. І тут є вже певні основи, які вимагають лише свого розвитку й розбудови.

З усього викладеного випливає, що, незважаючи на всі перепони і перешкоди, які виникали на шляху розвитку української мови, вона їх успішно долала й долає завдяки тому, що мова ця спирається на розвиток досить різнобічної культури. Завданням її є не стільки вже якісний, скільки кількісний розвиток, оскільки основні шаблі його вона вже пододала, ставши з лексично обмеженої мови мовою, здатною обслуговувати всі ділянки людської як фізичної, так і інтелектуальної діяльності.

Залишається, однак, потреба порушити питання використання української мови у сфері господарської (ділової, економічної, фінансової) діяльності і у сфері правничій. Тут, як і в багатьох інших ділянках, багатий досвід нагромаджено в Західній Україні, де з кінця XIX ст. інтенсивно розвивалися різноманітні українські інституції подібного спрямування, а пізніше, у 20—30-ті роки, дістав великого розмаху кооперативний рух, який обслуговувався підприємцями, фінансистами, а також правниками-українцями.

Не є українська мова недорікою й у військовій галузі, оскільки українське військо в його конкретному втіленні у військових формаціях Українських січових стрільців, найкращих частин війська УНР, а пізніше Української повстанської армії (УПА) мало свою історію, традиції і вироблену військову термінологію, зокрема мову військових команд¹.

Таким чином, українська лексика у всіх своїх виявах — мистецькому, адміністративно-діловому, правничому, науковому (в усіх основних ділянках) уже досить вироблена, хай не скрізь однаковою мірою, щоб забезпечити функціонування мови в усіх сферах національної культури в її найширшому розумінні. Скрізь для цього закладено міцні підвалини, і завданням є дбай-

¹ Українська наука й сучасне життя в його найрізноманітніших формах, що особливо успішно почали розвиватися з початку 1890-х років у Галичині у формах української літературної мови, яка являла собою синтез південно-східного наріччя (як основи) із південно-західним (як його істотне збагачення, особливо в лексиці й термінології), з того часу пройшли великий шлях і тим самим заклали основи для усталення й належної розбудови української культури. Успіхи її були б, звичайно, незрівнянно більшими, якби систему літературної мови постійно не намагалися розкласти, зруйнувати, нівелювати відкриті або приховані росіянізатори, що діяли таким чином в імперських інтересах Росії. Проте ці деструктивні зазіхання могли тільки загальмувати розвиток мови, але аж ніяк її не зруйнувати. Очевидно, у дальшому не варто “винаходити уже винайдених велосипедів” у тому, що було здобуто і набуто в галузі української лексики і термінології, а максимально його використати, тим більше, що нові “здобутки” становили здебільшого не стільки якісь цінні зміни або вдосконалення, скільки спотворення, викликані накинутою ззовні тенденцією до якомога більшого зближення з “великою російською мовою” — явище непотрібне ані українській, ані російській мові. Щодо останньої, то наслідком цього зближення було затирання межі між ними, через що до російської мови починали проникати численні і зовсім зайві українізми. Однак це знову ж таки окрема тема, яка б потребувала спеціального розгляду десь поза межами цієї книжки, присвяченої історії і сьогоденню української мови.

ливо стояти на сторожі вже нагромадженого багатства, активно його поповнювати і вдосконалювати, енергійно розповсюджуючи знання й використання української мови.

Проте важливо знати й перспективи розвитку української національної культури і мови. Один із нерідко чуваних у колишньому Радянському Союзі і часто повторюваних приспівів до всяких розмов про потребу розвитку національних мов і культур або про їхній занепад полягав у вказівці на те, що, мовляв, увесь розвиток людства веде до того, що з часом усі національні мови й культури повинні відмерти і на їхній основі постане якась єдина грандіозна вселюдська мова і культура. Одні переконували, що цей процес іде дуже швидко, інші припускали, що подібне настане нескоро, але в усякому разі це неминуче.

Хоч усякі далекосяжні прогнози ризиковані, оскільки йдеться про розвиток української мови й культури, де потрібно чимало зусиль, цікаво з'ясувати бодай у загальних рисах, наскільки вірогідні згадані пророцтва і наскільки важливо (чи неважливо) їх брати до уваги. Цьому й буде присвячено наступний розділ.

ПЕРСПЕКТИВА МОВНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА (МНОЖИННІСТЬ—ОДНИННІСТЬ) І МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Значення мови як знаряддя культури, їхня взаємопов'язаність і взаємозалежність, з'ясовані в попереднім розділі, безперечні. Що вища культура народу, духовна і матеріальна, то вища й міцніша позиція його мови. Проте і в загальнотеоретичному плані, і в аспекті суто практичному, що особливо стосується мов занепалих і, сказати б, не безперечно необхідних, раз у раз виникає питання про те, якою має бути дальша доля національних мов і культур, на який довгий час їхнього існування можемо розраховувати. Ніхто з поважних мовознавців, наскільки відомо, подібного питання не ставив, хоч час від часу, — особливо характерним це було для кінця XIX — початку XX ст. Дехто з учених (наприклад, А. Мейє) висловлював думку про певну абсурдність багатомовності, яка, мовляв, суперечить зближенню, надто у верхніх соціальних прошарках Європи (у способі життя, одязі, засобах пересування тощо)¹. Про неминуче зближення і навіть злиття націй, тобто їхню ліквідацію, говорили й представники марксистсько-ленінського спрямування², певну данину поглядам яких віддав і автор цієї праці, доки критично їх не переглянув³. Погляд на неминуче злиття націй, тобто на перетворення всього людства, по суті, на одну вселюдську націю, у більш чи менш категоричній формі висловлюваний різними, як правило, європейськими, ученими й політичними діячами, природна річ, пов'язувався із твердженнями про супроводжуючий цей процес фено-

¹ Meillet A. Les langues dans l'Europe nouvelle. — Paris, 1918. — P. 9—13.

² Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання: Повне зібр. творів. — К., 1972. — Т. 24. — С. 111—145; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 77—78.

³ Ткаченко О.Б. Освещение результатов взаимодействия языков // Современное зарубежное языкознание. Вопросы теории и методологии. — К., 1983. — С. 57—58.

мен виникнення єдиної вселюдської мови. Особливо довго цей погляд жив у Радянському Союзі. Ще Сталін, який приділяв певну увагу національному питанню, на XVI з'їзді партії висловив думку про те, що в період перемоги соціалізму у світовому масштабі національні мови неминуче повинні злитися в одну спільну мову, яка не буде “ні великоруською, ні німецькою”, а чимось новим¹. У річищі того ж погляду виникали й окремі футурологічні лінгвістичні праці, у яких, судячи з формулювання, думка про незворотність постання єдиної мови людства не викликала жодного сумніву².

Причин виникнення подібного погляду саме наприкінці XIX — початку XX ст. кілька. Однією з них, напевне, було те, що на цей час європейський імперіалізм мало не всю решту земної кулі перетворив на свої колонії й напівколонії. Тим самим у сфері світової культури (особливо науки) майже неподільно панували три західноєвропейські мови: французька, німецька й англійська. Часом же видавалося, що запанує одна з них — французька або англійська. Спорідненість цих мов, особливо в науковій лексиці, оскільки там і там переважали романські (латинські) і грецькі елементи, злиті з латинськими, могла створювати ілюзію, що до вироблення спільної мови людства буквально кілька кроків, і це “прогресивне” явище гальмують лише “відсталі націоналізми” відсталих народів, частково Європи, переважно ж інших континентів. Близькості перспективи перемоги якоїсь однієї великої мови начебто сприяло те, що значна частина території земної кулі перебувала в пануванні кількох імперій або континентального типу, або з великими заморськими володіннями. Це були Австро-Угорщина, Німецька й Османська імперії у Європі (остання також в Азії й Африці), а також великі колоніальні держави із заморськими володіннями — Англія (Британська імперія), Франція, а початково також Іспанія й Португалія і навіть Бельгія і Нідерланди. Усю Східну Європу і північ Азії обіймала Російська імперія. Однак поступове звільнення багатьох народів із пут колоніальної залежності приводило до появи дедалі нових і нових національних держав, а разом з ними й до появи чимраз більшої кількості національних, державних та офіційних мов. На прикладі Європи це ілюструють згадані попередньо етапи її історії у вигляді Віденського конгресу (1815), Версальської мирної угоди (1919) і Потсдамської конференції (1945) і наявних на той

час державних і офіційних мов¹: якщо у 1815 р. їх було всього 13, а в 1919 р. — уже 27, то на 1945 р. їх уже було 35. У післявоєнний час список цей ще збільшився, бо до згаданих вище мов додалися ще шість. У такий спосіб кількість державних та офіційних мов у Європі за час із 1815 р. до 50—60 років XX ст. зростає більш ніж утричі, і ніщо не вказує на те, щоб цей процес припинився або, тим більше, виникло явище “згорання” процесу набуття мовами статусу державних або офіційних мов. Бо на порядку денному стоїть питання про піднесення до рангу державних або офіційних ще кількох мов Європи. Той самий процес простежується й на інших континентах земної кулі: в Азії це унікальне явище відродження гебрайської мови (івриту), в Африці — набуття рангу державних або офіційних мовами суахілі, хауса, малагасійською, у Південній Америці дедалі більше розвивані мови кечуа й гуарані, у Північній — гренландська (ескімоська мова Гренландії), в Австралії й Океанії — маорійська мова в Новій Зеландії. Усі ці й безліч інших мов дедалі впевненіше заявляють про своє існування і разом із тим поступово підвищують свій соціолінгвістичний статус, стаючи державними, офіційними або прямуючи до цього стану. У річищі цих фактів уявлення про те, що кількість мов, які обслуговують людство, буде скорочуватися, та ще й що це відбудеться протягом найближчого майбутнього, виглядає якщо не цілком застарілим, то принаймні вимагає критичного перегляду. Тим більше критично маємо поставитися до думки про те, що внаслідок цього процесу людство в більш або менш віддаленому майбутньому, чи навіть в огляданій будучині прийде до однієї єдиної для всього людства мови, що водночас означатиме відмирання всіх національних мов, якими воно нині користується.

¹ До державних мов, на думку автора, належать ті мови, які цілком самоствердилися в процесі їхнього вживання і стали не тільки загальнонаціональними, але й загальнодержавними. До офіційних належать мови, що визнані як такі і можуть обслуговувати офіційні установи, але такого поширення як державні не здобули і через це їхнє використання навіть як офіційних є більш-менш факультативним (до таких, тобто офіційних, мов у Радянському Союзі належала, зокрема, українська). З огляду на непослідовність процесу піднесення офіційного рангу мов деякі з їхніх кваліфікацій мають лише відносну точність. Так, зокрема, словацька мова почала як офіційна використовуватися приблизно з 1919—1920 рр., проте невдовзі в Чехословаччині виникла “теорія” так званої чехословацької мови, за якою роль словацької зводилася мало не до ролі якогось дублета чеської, і тільки з 1945 р. словацька набула більш визнаного статусу офіційної, а згодом державної.

¹ Сталін Й.В. Твори. — К., 1951. — Т. 13. — С. 7.

² Свадост Э. Как возникнет всеобщий язык? — М., 1968. — С. 287.

Проблема однинності або множинності мовного життя людства в перспективі майбутнього має два боки — теоретичний і практичний, або, точніше кажучи, практично-психологічний. Теоретичний постає з огляду на появу дедалі більшої кількості мов офіційного й державного рангу, з якими треба рахуватися і які треба посилено вивчати. У свою чергу це викликає інтерес до тенденцій подібного мовотворчого і мовоствердного процесу і до того, що треба робити для його впорядкування і щоб попри багатомовність народів існували й якісь мовні “містки” між ними. Практично-психологічний бік, що пов’язаний із цим, викликано тим, що футурологічна перспектива розглядається по-різному з боку гноблених народів, розвиток мов яких усіяко гальмується державами, що над ними панують, і зовсім інакше — з боку представників народів, мови яких просперують і поширюються, часто коштом витискування ними “слабких” мов. Якщо перші знаходять моральну підтримку своїм прагненням у процесі мовного самоствердження інших народів, то другі, навпаки, підкреслюючи незручність багатомовності, убачають “прогресивність” саме в поширенні великих “світових” мов коштом витіснення мов менших і слабших, посилаючися на це як на об’єктивний процес, хоча часто (як, наприклад, у царській Росії і її спадкоємцеві Радянським Союзі) це досягається абсолютно аморальними й нелюдськими суб’єктивними методами терору (інтелекто-, етно- й геноциду). Висловлюється це легко через те, що представникам останніх народів це “не болить”: адже їхня мова поки що панує, ніщо їй не загрожує¹.

Носії панівних, домінувальних мов, говорячи про прогресивність подальшого зменшення числа мов і тим більше про пізніше вироблення єдиної мови людства, аргументують це потребами людської спільноти, якій простіше буде здійснювати свої завдання, користуючись однією мовою, а не багатьма. Адже багатомовність викликає проблему перекладів і значно уповільнює залагодження дедалі більшої кількості глобальних справ.

Представники ж мов пригнічених обґрунтовують потребу їхнього розвитку тим, що це сприяє освіті народів, носіїв цих мов,

¹ Проте доля мінлива, і нерідко колись панівні народи і їхні мови повністю або частково можуть опинитися в загрозовому становищі (поляки з панівною польською мовою в Речі Посполитій до кінця XVIII ст. в умовах поділеної Польщі, німці Південного Тиролю в XX ст., яким загрожувало італійщення тощо). Тому фактично й мовно просперуючі народи мають бути зацікавлені в справедливому (рівноправному) становищі всіх народів з їхніми мовами.

а також їхньому нормальному розвитку, моральному зміцненню, бо народ утискуваний, мова якого обмежується, не дозволяється, висміюється, такий народ калічиться і морально, і розумово. Мораль захитується, бо він, цей народ, мимохіть відчуває себе менш вартісним, а це принижує його людську гідність, розум розвивається гірше, бо такий народ має долати мовний бар’єр при набутті знань. Крім того, підставно висувається й інший критерій, естетичний: людство з однією мовою виглядало б збідненим, одноманітним.

В аргументації тих і других є раціональні моменти. Але, як і в кожному випадку, не виключена й певна “надлишковість”, спричинена емоційністю дискусії. Для того, щоб відповісти на питання тенденцій огляданого майбутнього розвитку мов, щоб зрозуміти, чим пояснюється піднесення соціолінгвістичного статусу дедалі більшої їхньої кількості, слід перш за все зрозуміти *потребу* в наявності *різних* мов у світі, розбіжності між ними, збагнути, чи є їхня поява наслідком випадковості, якогось своєрідного “стихийного” лиха, типу легендарного змішання мов Богом для припинення будівництва Вавилонської вежі, чи це впливає з якихось глибинних причин, корінячись в особливостях розвитку самого людства.

При уважному ознайомленні із співвіднесеністю між мовою і умовами життя народу, який нею користується, стає дедалі яснішим, що кожна з мов світу виникла не випадково: вона ідеально пристосована до відбиття способу життя народу, який нею користується. Насамперед розбіжність між мовами, і не тільки у відмінності між словами, що позначають ті самі поняття, а й між, так би мовити, набором понять і відповідних слів, виявляється в лексиці. Це пояснюється як своєрідністю клімату, природи, чергувань пір року, так і (з огляду на це) своєрідністю занять і способу життя мешканців тієї чи іншої частини земної кулі, носіїв поширеної там мови. Розбіжності, викликані різними природними умовами, існують навіть між мовами близькосторідними і розташованими відносно недалеко одна від одної. Так, російській мові знаний поділ на чотири пори року: *весна, лето, осень, зима*. Польські географи, виходячи з особливостей клімату Польщі, менш континентального і відповідно з м’якшими переходами між порами року, налічують уже п’ять пір року: *przedwiośnie, wiosna, lato, jesień, zima*. В українській мові теж відоме слово *провесна* (або *провесінь*) на позначення тієї частини року, що триває між кінцем зими і початком весни. З огляду на цю розбіжність, на-

приклад, при перекладі роману С. Жеромського “Przedwiośnie”, який можна точно перекласти українським “Провесна”, російські перекладачі опинилися в скрутному становищі і змушені були, не маючи точного лексичного відповідника, перекласти назву роману приблизно, описово “Перед весной”. Зрозуміла річ, тут є певна смислова втрата. Російська мова (при всьому її багатстві) не була в спроможності відбити певну частину року, часовий проміжок, і тільки натякнула на те, про що ідеться. Ще більша розбіжність існує між мовами, розташованими в зовсім різних кліматичних зонах. У Європі чотири основні пори року. В екваторіальній Африці дві: суха частина року і період дощів. А в Заполяр’ї теж дві пори року, але вони ж в основному й дві пори доби: полярний день і полярна ніч. У ненецькій мові існує близько 40 слів на позначення різного стану і різних видів снігового й льодового покриву, а носіям багатьох мов, розташованих в екваторіальній зоні, взагалі невідоме поняття “сніг”, чим і пояснюється брак відповідного слова.

Розбіжність виникає навіть між частинами тієї самої мови, коли внаслідок розселення носії тієї самої мови опиняються, як іспанці в Іспанії і Латинській Америці, в різних зонах земної кулі. Переважна частина іспанськомовної Латинської Америки розташована в Південній півкулі. Через це пори року в Іспанії і Латинській Америці не збігаються, і тому, наприклад, уругвайська поетеса Хуана де Ібабуру вірш “Березень” (“Marza”) починає словами “Осінь топленого золота” (Otoño de oro molido), а у вірші “Літо” (“Verano”) вона змальовує “розквітлу в лютому долину” (Florece la llanura en el mes de Febrero). Слово invierno (в Іспанії “зима”) у Центральній Америці має значення “період дощів”, а у Венесуелі набуло семантики “злива”¹. Розбіжності в лексиці виникають і в зв’язку з тим, що згадані природні умови країни змушують людей до різного способу життя, викликають потребу у тих видах сільського господарства, промислів і промисловості, які в даній країні найдоцільніше вести. Потреба тонкого розрізнення видів снігового і льодового покривів, згадана у випадку ненецької мови, пов’язана з тим, що головним заняттям ненців є оленярство і мисливство. Олені, як відомо, дістають собі корм з-під снігу. Через це важливо знати, наскільки товстий чи міцний шар снігу чи льоду. Важливо це й під час полювання,

¹ Степанов Г.В. Испанский язык в странах Латинской Америки. — М., 1963. — С. 53.

щоб передбачати, наскільки добре відіб’ються сліди звіра на снігу або наскільки легко переслідувати його на лижах. Отже, мова віддзеркалює різноманітність природних і господарських умов країни, її звичаїв і історії. Тому кожна мова якнайкраще “спрофільована” для передачі всіх цих особливостей у своїй лексиці.

Це відбивається й у фразеології, навіть начебто такій безбарвно-нейтральній, як способи вітання, в яких висловлюється побажання найкращого тому, кого вітають. Якщо в Європі найкращим побажанням-вітанням було побажання здоров’я (лат. Salve!, укр. Здоров (був би)!, болг. Здравей!), то вже на Близькому Сході з його частими війнами, де здоров’я і навіть життя залежали від миру, найкращим вітанням було побажання миру (гебр. Šalom alexem!, араб. Šalām alājkum! — “Мир вам!”), а в Грузії, де неодноразово пересвідчилися, що поганий мир як наслідок поразки гірший за війну, при зустрічі вже здавна бажають перемоги (груз. Gamardžoba! походить від слова gamardžveba “перемога”, отже, грузинське вітання означає “Перемогу (бажаю)!”). Тим більше розбіжностей у фразеологічних ідіоматизмів: так, в індонезійській мові існує фразеологічний зворот anak dipangku dilepaskan, beruk dirimba disusukan (букв.: “кинути своє немовля і годувати груддю мавпу в лісі” — турбуватися про чужі справи, забувши про свої)¹. Звичайно, подібний зворот міг виникнути лише там, де жило багато мавп на волі, а не там, де їх можна було зустріти тільки в зоопарку. Дуже багато кожна мова має так званих ідіоматизмів, слів і зворотів, які позначають специфічні для кожного народу реалії і тому не дають змоги їх перекласти одним словом. Тому ці слова і звороти або можуть бути пояснені лише описово, або просто запозичаються без перекладу. Це назви своєрідних тварин і рослин, страв, звичаїв.

Є й граматична специфіка в різних мовах. Так, індоєвропейські мови в минулому усі, а в сучасності у значній мірі виявляли (або виявляють) таке явище, як граматичний рід. Це стало багатим джерелом образних порівнянь у поезії, уснонародній і літературній, коли, скажімо, дівчина порівнюється з калиною, березою, вербою, а хлопець із явором, кленом, дубом. У японській і корейській мовах, що не мають граматичного роду і яким через це явище порівняння людей із деревами чуже, розвинені, проте, особливі форми градування ввічливості, що мають свої спеціальні граматичні показники.

¹ Индонезийско-русский словарь. — М., 1961. — С. 43.

Очевидно, не позбавлені мови й своєї фонетичної специфікації, пов'язаної, мабуть, з тим, що особливості природи тієї країни, де функціонує певна мова, відбиваються у фонетиці посередництвом так званого мовного символізму. Так, цілком можливо, що не випадково у кавказьких мовах спостерігається нагромадження приголосних при бідності голосних фонем (в убихській мові, одній з абхазо-адигських, налічується 80 приголосних фонем при двох голосних)¹, а в мові маорі можливі слова, що складаються із самих голосних (кількістю до шести)². У першому випадку гори з їхньою твердістю, жорсткістю, камінністю відбилися в насиченості приголосними, у другому — м'якість і переливчастість водної океанської стихії відбито нагромадженням голосних. Сукупність особливостей кожної мови пов'язана нерозривно з тим, що звучить національною ментальністю, яка є змістом кожної мови, а мова — тією формою, що відбиває цей зміст. Ментальність — це національний дух народу, а мова — тіло, в якому втілений цей дух. І саме тому, що мова так тісно пов'язана з життям народу, її носія, так важко буває її витіснити і заступити іншою. Більше того, навіть коли цю мову витісняє інша, її залишки дуже часто настільки трансформують мову, яка витісняє, що внаслідок цього виникає, щоправда, на новій лінгвістичній основі, нова окрема мова, яка бере на себе завдання відбити ментальність асимільованого, але не стертого зі сторінок світової історії народу. Мова і народ перероджуються, з'являються нова мова і новий народ, — причому внаслідок цього й інших асиміляційних процесів часто зникає й мова, і народ асимілятори³, але етнічна і мовна окремішність країни, що її було піддано асиміляції, зберігається. Усе це змушує дивитися на багатомовність і поліетнічність людства як на явища аж ніяк не випадкові, а цілком закономірні, що випливають із різноманітності рельєфу, природних умов і відповідно господарства, культури, духовної й матеріальної (у найширшому сенсі слова) в різних місцях землі.

¹ *Кумахов М.А.* Убыхский язык // Языки народов СССР. — М., 1967. — Т. 4: Иберийско-кавказские языки. — С. 690.

² *Круна В.* Язык маори. — М., 1967. — С. 20.

³ Найяскравіший приклад документально (писемно) засвідчений — це зникнення латинського — римського, або (пра)романського — народу і латинської (пра)романської мови і поява замість них неолатинських (романських) народів і мов, але, очевидно, те саме явище започаткувало появу слов'янських і германських мов і відповідно зникнення мов праслов'янської і прагерманської, хоч це і не відбито писемністю.

Про те, що виникнення множинності мов людства аж ніяк не випадкове, свідчать і результати лінгвістичних досліджень, які доходять висновку про первісну мовну однинність людства, як, очевидно, й про його расову й етнічну однинність. Дійсно, якщо В. Ілліч-Світич і його послідовники підводять до думки про можливість існування ностратичної, або бореальної, мовної єдності, а М. Сводеш, американський лінгвіст — про надене-фінську мовну єдність, що стосується решти мов Північної півкулі, то А. Тромбетті, а пізніше О.С. Мельничук, доводять уже існування в минулому якоїсь прамови усього сучасного людства¹. Деякі риси окремих рас, які можуть бути залишковими особливостями колишньої расової спільності (рожеві долоні у представників чорної (африканської) раси, залишки рослинності на обличчі чоловіків у представників жовтої (монголоїдної) раси) можуть бути свідченням також і пізнішого расово-етнічного розходження народів. Звідси можна було б, принаймні гіпотетично, робити висновок про те, що початково людство виникло на якійсь дуже обмеженій частині території земної кулі. У цей час воно могло становити один народ з одним расово-етнічним типом і однією мовою, що спричинювалося однаковими умовами життя цього первісного етносу, пралюдства. Згодом унаслідок розселення на величезні території з цього єдиного осередка, колиски пралюдства, первісно єдиний расово-етнічний тип під дією різних природних умов почав трансформуватися в різні расові й етнічні типи, а первісна мова єдиного тоді з мовного погляду пралюдства стала розпадатися на дедалі більшу кількість окремих мов, які в свою чергу, внаслідок розходження і вторинних зближень давали нові й нові мовні родини. Звичайно, відбувалися й інші, інтеграційні процеси. Частина мов, не витримавши конкуренції із сильнішими мовами, поглиналася цими останніми, але, як уже зазначено вище, не завжди ця інтеграція була повною, бо на ґрунті зближення внаслідок дії субстратів виникала просто нова мовна родина. Зближені на підставі засвоєння однієї мови народи трансформувалися, перетворюючися знову ж таки не на один народ, а на кілька народів, тільки з новою лінгвістичною належністю. Зближення полягало, в кінцевому підсумку, у тому, що мови, які колись належали до різних мовних родин, ставали

¹ *Trombetti A.* L'unità d'origine del linguaggio. — Bologna, 1905. — 224 p.; *Мельничук А.С.* О всеобщем родстве языков мира // Вопр. языкознания. — 1991. — № 2. — С. 27—42; № 3. — С. 46—65.

членами *однієї* мовної родини, але все-таки залишалися *окремими, різними мовами, а не ставали однією* мовою. Яскравий приклад цього — романські мови, наслідок романізації різних народів, як утім, мабуть, і германські або слов'янські, що виникли також, напевне, внаслідок відповідно мовної германізації або слов'янізації (слов'янізації) різних початково неспоріднених народів.

Отже, радше за все процес мовної диференціації людства — це процес цілком закономірний з огляду на те, що він викликаний цілою сумою дуже поважних причин. Процес цей навряд можна зупинити, тим більш надати йому протилежного напрямку від множинності до однинності. Це було б схоже на такий самий волюнтаристський акт, як, наприклад, намір повернути течію сибірських рік у напрямі з півночі на південь замість власного їм скерування з півдня на північ, якщо не на щось набагато гірше. Кожному народові власна мова найбільш зручна, бо вона нерозривно пов'язана з його ментальністю, зумовленою всією сумою особливостей його життя, історії, природи країни, де він мешкає. Якщо ж мова в чомусь виявляє свою недосконалість, яка постає внаслідок нерівномірного розвитку людства, коли одні народи випереджають інші, і, скажімо, у тих самих ненців при високорозвиненій лексиці, пов'язаній з оленярством і мисливством, виявляється брак абстрактної лексики, потрібної для занять філософією і математикою, що досі їх не цікавили, то, як показує історичний досвід людства, будь-яка мова порівняно легко дає собі в цьому раду коштом і внутрішніх ресурсів, і запозичень, прямих лексичних або опосередкованих семантичних, тобто за допомогою калькування. Про це свідчить приклад деяких споріднених мов. Так, обсько-угорські народи, мансі і ханти, які досі живуть переважно в тих умовах, що сприяли тільки заняттям, характерним і для їхніх давніх предків — рибальству, мисливству, оленярству (властивим також і ненцям), і тому не потребували високого розвитку науки з її абстрактним мисленням, то їхні найближчі родичі угорці, далекі родичі ненців, опинившись у центрі Європи, відчували гостру потребу в розвитку всіх наук, бо інакше вони були б асимільовані сусідніми народами, а, відчувши її, розвинули відповідну лексику, фразеологічні звороти і пристосували свою лексичну й граматичну систему для передачі найтонших нюансів думки і почуттів. Унаслідок цього угорська мова не поступається нині ні в чому будь-якій іншій європейській (і індоєвропейській) високорозвиненій мові. Отже, будь-яка мова світу не може бути гальмом для формування на її

базі якнайрозвиненішої культури. І коли народ високо цінує свою мову й одночасно прагне її зробити знаряддям культури, він цього досягає.

Інша річ — це багатомовність людства у галузі подібних високорозвинених мов. Людство рухалось знову ж таки тут від однинності або обмеженої кількості мов до їхньої множинності. Кількість високорозвинених мов у часи античності була незначною. Для Західного Середземномор'я це була латинська мова, для Східного — грецька, хоч на сході з грецькою якоюсь мірою конкурували єгипетська, а згодом — коптська (у Єгипті), арамейська і частково гебрійська. Утім, римляни і греки визнавали лише свої мови, інші розглядаючи як варварські. У ранньому середньовіччі було успадковано цей стан з тією відмінністю, що на Сході грецьку мову дедалі сильніше почала витискати арабська, доки межі поширення грецької не звузилися до самої Греції і частково Малої Азії. Загальною книжною мовою православного слов'янства стала староцерковнослов'янська (давня болгаромакедонська) мова, яка до XVI ст. обслуговувала й східних романців, румунів. Що стосується Західної і Центральної (католицької і пізніше протестантської, посткатолицької) Європи, то тут на кілька століть як загальноєвропейська запанувала латинська мова. Тільки поступово в конкуренції з нею відвойовували собі права національні мови Європи, але ще дуже довго, аж до XVII—XVIII ст., латинська мова залишалася мовою дипломатії і міжнародної науки. Почасти це було зручно, бо давало змогу, скажімо, ученому з Польщі чи України вільно листуватися або й розмовляти на наукові теми зі своїми колегами в Лондоні, Парижі, Лейпцигу, Болоньї, Саламанці і в будь-якому іншому науковому, університетському центрі Європи. Але водночас це й утруднювало доступ до науки, бо вимагалися довгі роки для засвоєння мови, яка не була властива жодному з народів Європи, хіба що приступнішою для представників романських народів. Доки європейська наука була цілком пов'язана з теологією і майже не виходила за межі суто абстрактних (теолого-філософських сфер), а науці був властивий замкнений кастовий характер, як і духівництву, яке нею займалося або її контролювало, цей порядок речей толерувався. Однак бурхливий розвиток наук, пов'язаних із практикою, зокрема технікою, зажадав дедалі ширшого припливу людей практичного спрямування, яким не було коли заглиблюватися на довгі роки у вивчення складнощів латини. Останнє стало особливо важким з огляду на те, що Ренесанс,

змушуючи повертатися до класичної латинської мови, порвав із традицією так званої кухонної (середньовічної) латини, краще пристосованої до потреб повсякденності. Унаслідок цього відбулася мовна демократизація освіти й науки. Релігія, культура й наука, особливо у протестантських країнах, дедалі більше переходили на національні мови, а коло застосування латини звужувалося доти, доки не почало майже виключно обмежуватися сферою класичної філології, медицини (особливо фармакології і анатомії), біологічної систематики. Крім того, латина разом зі включеними до неї грецькими лексичними і словотворчими елементами стала важливим будівельним матеріалом для творення нових інтернаціональних термінів, які відіграють роль своєрідних “суперстратних елементів”, бо, виходячи до різних європейських національних мов, адаптуються до їхньої фонетики і відмінюються за правилами їхньої граматики. Щось подібне сталося і з іншими міжнародними і мало не єдино вживаними колись мовами в інших частинах земної кулі, особливо в Азії. Так, поряд із довго застосовуваною в Північній Африці, на Близькому Сході, в іраномовних країнах (Ірані й Афганістані) і в Середній Азії арабською мовою, яка витворила була монополію, у тамтешніх націй, зокрема в дипломатії і науці, згодом відродилося вживання перської мови, почали чимраз активніше застосовуватися тюркські мови. В Індії і суміжних країнах, куди проник буддизм, поряд із санскритом і палі, чимраз більше їх витискаючи, почали вживатися новоіндійські (індоарійські) мови (гінді, урду, бенгалі, непалі), дравідійські мови (тамільська, телугу, малайялам та ін.), тибетська, монгольські. У зоні впливів китайської мови й цивілізації стали дедалі більше використовуватися місцеві національні мови — корейська, японська, в'єтнамська, хоч раніше у Кореї, Японії і В'єтнамі для творення власної культури широко вживалася китайська мова. І скрізь хоч відповідні “учені” мови поступалися місцем національним мовам, але ці останні зберігають значні сліди їхнього впливу. Приміром, в іранських мовах ісламської культури (тобто мало не в усіх, за винятком частково осетинської¹, іранських мовах) збереглася значна кількість арабізмів, які й досі використовуються для творення наукової лексики. У мовах, що зазнали впливу індоарійських мов санскриту і палі, значне місце посідають їхні лексичні елементи чи як безпо-

¹ Як відомо, осетини переважно є християнами, частина їх належить до мусульман.

середні лексичні запозичення, чи як семантичні запозичення (кальки). Те саме щодо китаїзмів стосується корейської, японської і в'єтнамської мов. Їхня наукова і абстрактна лексика пов'язана значною мірою з давньокитайською, яка й досі слугує невичерпним джерелом далекосхідних інтернаціоналізмів. З одного боку, як і в Європі втрата латини у ролі міжнародної мови, так і тут зникнення (занепад) традиції використання місцевих міжнародних мов — арабської, індоарійських, китайської — позбавили відповідну частину людства важливого мовного засобу міжнародних зв'язків. Однак, з другого боку, завдяки переходові на місцеві національні мови освіченість стала надбанням не вузьких елітарних, кастово замкнених кіл, що могли присвячувати довгі роки вивченню чужих складних мов, а охопила набагато ширші кола. Тим самим відбулася (із набуттям щораз більшою кількістю мов рангу офіційних і державних) дедалі сильніша демократизація освіти, до культури почало прилучатися поступово все людство. Втім, і в цьому суперечливість зайшлого процесу дедалі більшої множинності визнаних як офіційні або державні мов людства, це ж стало перешкодою для міжнародних зв'язків, потреба у яких загострилася.

Очевидно, уже виходячи з досвіду минулого, найдоцільнішим видається тут єдиний шлях — обрання якоїсь однієї мови, котра б виступала паралельно з національною мовою кожного народу і могла використовуватись як засіб міжнародного спілкування. Природно, порушуючи питання соціолінгвістичної оцінки мов та їхньої відповідної класифікації, брали до уваги мови позатериторіального поширення і мови екстериторіальні (і, можна додати, мови екс-національні). З перших, позатериторіальних, мов нібито найближчі до ідеалу міжнародної мови так звані світові мови. На цю роль найбільшою мірою можуть претендувати також екстериторіальні мови. Отже, нібито виявляється два головні шляхи розв'язання проблеми єдиної міжнародної мови.

Проте, як помітно при найближчому і конкретнішому розгляді, справа виглядає набагато складніш, оскільки з погляду свого походження не становлять єдності й мови екстериторіальні. Їх умовно можна поділити на дві групи: 1) мови екстериторіальні постетнічні (непланові); 2) мови екстериторіальні позаетнічні (планові), інакше ще названі штучними, хоч це позначення неточне і багато в чому неправильне.

Серед прибічників використання як єдиної міжнародної мови якоїсь зі світових мов здобуло популярності порівняння зма-

гання між цими мовами з олімпійськими іграми, у яких переможцем стає найсильніший спортсмен. Втім цей образ, який, справді, щодо мов відповідає дійсності, “не спрацьовує” на тривалий час, а “на вічність” і поготів. Адже жоден з олімпійських чемпіонів ніколи не ставав *вічним* чемпіоном: завжди, або, як правило, на наступних Олімпійських іграх, або принаймні через кілька ігор його хтось перевершував. Подібне відбувається і з так званими світовими мовами, де так само постійно змінюється “чемпіон”. Якщо брати до уваги хоч би приклад Середземномор’я, яким упродовж століть обмежувався обрій європейців, зокрема найрозвиненіших з них — греків і римлян, то тут на роль “чемпіонів” протягом століть і навіть тисячоліть висувалися по черзі такі мови, як єгипетська, шумерська, аккадська (ассировавилонська), грецька (особливо за часів полководця Александра Македонського), латинська, услід за нею французька, яку в XVIII — на початку XIX ст. нерідко називали “третьою класичною мовою” (після грецької й латини). На деякий час на цю роль почала претендувати німецька мова (коли в першій половині 40-х років XX ст. нею вели своє мовлення мало не всі радіостанції Західної й Центральної, а часто й Східної Європи). Нарешті, у наш час на роль подібної міжнародної мови претендує англійська мова. Отже, весь час у світі іде змагання між живими світовими мовами і спостерігається тенденція до поступового, але постійно-неухильного розширення “клубу” цих мов. До світових мов, тобто тих, що здобули особливо великого поширення, пов’язаного з їхнім практичним знанням, у певних зонах земної кулі, широко знаних і більшою або меншою мірою вивчених у різних її куточках, з XIX ст. належать нині англійська, німецька, французька мови, за якими останнім часом іде як інтенсивно вивчена також італійська мова. У XX ст. до них приєдналася перша слов’янська — російська мова. Крім того, хоч дещо менш поширеною в Європі, але зате надзвичайно впливовою на Американському континенті є іспанська мова. Усі ці мови пов’язані з Європою або (на інших континентах) походять з неї. З-поміж мов Азії чи не найпоширенішими є арабська й китайська. Дедалі більшої популярності завдяки видатним успіхам у розвитку економіки, техніки та культури країни її поширення набуває й набуватиме японська мова.

Таким чином, є всі підстави вважати, що вже нині існує вісім мов, які цілком реально можуть претендувати на ранг світової мови, якщо вже ними не є. Близька до цього становища й

японська мова. Але не слід думати, що набуття цього рангу мовами з-поза цього кола припиниться. Можна припускати, що з розвитком світової економіки і культури, із чимраз більшими успіхами колишніх колоніальних народів Азії, Африки, Америки (індіанські народи з їхніми мовами), Австралії й Океанії з’являтиметься дедалі більша кількість народів, мови яких завдяки досягненням цих країн у різних галузях економіки, науки й культури наблизяться до рангу світових, а потім світовими мовами й ставатимуть.

Отже, можна констатувати, судячи з усього прогресу людства, що досі розвиток мов світу щодо їхньої кількості ішов радше від однинності до множинності, ніж навпаки. Щоправда, були випадки поглинання однією мовою кількох інших або, інакше висловлюючися, їхнього витискання нею, і випадки нерідкі. Однак та сама історія мов свідчить, що порівняно “безкарно” подібне поглинання відбувається тільки тоді, коли воно стосується відносно малих кількостей іншомовців або коли хоч асимілюються й у цілому великі їхні маси, але кожна чергова порція прибулих, наприклад у випадку іммігрантів (як у країнах Америки — США або Аргентині), становить незначну меншість стосовно до асимілюючої більшості корінного населення. Це дозволяє відносно безболісно асимілювати нових носіїв мови, не відчуваючи з їхнього боку помітних, небезпечних для панівної мови, впливів. В інших випадках, коли йдеться про асиміляцію великої кількості певного етносу на його ж території, опір із боку витискуваної мови виявляється настільки сильним, що позначається на всіх рівнях новозасвоєної мови — її фонетиці, граматиці, лексиці, фразеології, а до того ж, оскільки асимільоване населення зберігає дуже багато зі своєї попередньої ментальності, шляхом своєрідної гібридизації відбувається переродження асимільованого етносу і нової засвоєної ним мови. Якщо цей етнос ще й заселяє своєрідну територію, що виокремлюється завдяки своїй економіці, матеріальній і духовній культурі в певну цілість, яка протиставиться і асимілюючій метрополії, й іншим асимільованим провінціям, то дуже часто тут через певний час утворюється новий своєрідний етнос із новою своєрідною мовою. Спочатку його сприймають лише як різновид народу-асимілятора, а його мовлення — як різновид асимілюючої мови, її варіант або діалект. Але з часом, коли відцентрові тенденції починають перевищувати доцентрові, тут складається окремий народ, а згодом і нація зі своєю особливою мовою. Зв’язок із мовою-асимілянтном

і іншими мовами, що виникли внаслідок впливу асимілюючої мови, виявляється тільки в їхній спорідненості. Причому, як правило, асимілююча мова, що стає начебто мовою-родительською всіх нововиниклих мов, їхньою прамовою, сама зникає. Таким, очевидно, був у цілому процес постання романських мов, але не тільки їх, а й мов германських, слов'янських, балтійських, кельтських, індоарійських, а ще раніше — індоєвропейських мов у цілому. Ледве чи процес їхньої появи скидався на розгалуження якогось дерева, радше він більше нагадував процес схрещення різних біологічних видів тварин або народження людей унаслідок шлюбу двох осіб. “Діти” прамови, нові мови, виникли переважно як унаслідок, з одного боку, її поділу на діалекти, що не порушували її єдності, так і ще більшою мірою в результаті поширення цих діалектів однієї мови, їхнього прийняття іншомовним населенням, що призводило до розпаду початкової мовної єдності. У випадку романських мов це відбито навіть у назвах їхніх груп — галло-романські, іберо-романські, ретороманська, дако-романські мови, тобто мови, які виникли внаслідок зближення романської і галльської мов, романської і іберської мов, романської і ретської мов, романської і дакійської мов. Отже, процес зменшення кількості мов у цьому випадку, — а таких випадків чимало, — вельми відносний. На деякий час латинська, романська мова витисла цілу низку мов, але невдовзі сама зникла, а кількість мов залишилася та сама, бо замість витіснених на їхньому місці з'явилися нові мови. Таким чином, немає жодних виразних ознак, які б указували на те, що кількість мов у світі істотно зменшується, особливо щодо кількості народів, хоч часом простежується процес консолідації мов за рахунок виходу з ужитку їхніх варіантів. Так, наприклад, до середини XIX ст. естонців обслуговувало дві літературні мови — північноестонська і південноестонська. З другої половини XIX ст. усі естонці перейшли на одну літературну мову, північноестонську за походженням¹. Але, з іншого боку, мови, витіснені із ширшого літературного вжитку, і далі вживаються у функції так званих мікримов (термін О.Д. Дуличенка). Зокрема, хоч згаданою південноестонською мовою вже не користуються, як колись, у ролі літературної, вона й досі час від часу вживається в галузі літературної

¹ Докладніше про це див.: *Каск А. Эстонский язык // Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамские и мордовские языки.* — М., 1975. — С. 173—177.

творчості. Приміром, естонська поетеса Ега Ляттемяе пише свої вірші естонською літературною (північноестонською) мовою, фінською літературною мовою і мульгаським діалектом, що є одним із південноестонських діалектів і може вважатися одним із варіантів південноестонської мови¹. Ї досі паралельно з двома літературними варіантами — сербським і хорватським, сербсько-хорватської або хорватсько-сербської мови², екавським і екавським, на правах окремих мікримов застосовується окремий ікавський варіант, а також кайкавський і чакавський діалекти, що колись претендували на широкий літературний ужиток.

Не припиняється, як уже зазначалося, й процес піднесення до рангу офіційних і навіть державних мов ідіомів, що виступали колись у стадії безписемних розмовно-побутових та фольклорних усних мов. Фактично цей шлях пройшла й сучасна українська мова, що виникла на народній основі. До XVI ст. їй було майже закрито шлях до письменства. Перші її записи були випадковими, нерідко здійсненими з метою осмішування цієї мови. Отже, в цілому це була мова усна, уживана в розмовно-побутовій сфері і в царині народної творчості, де вона вже набувала вищої форми, близької до стану, відповідного писемно-літературній формі мови, особливо поетичної. На кінець XVIII — початок XIX ст. ця мова набула вже писемно-літературної форми, спочатку традиційно осмішуваної (“Енеїда”), а далі чимраз серйознішої форми і функції (“Наталка Полтавка” І. Котляревського, “Маруся” Г. Квітки-Основ'яненка). Проте з подібною літературною українська мова була, по суті, дуже близька до ролі мікримови щодо російської і польської. Усе серйозне, література наукова, філософська, політична, поважна інтелектуальна проза, писалося навіть українцями, навіть на українські теми, тодішніми (макро)мовами — російською, польською, німецькою, якими володіли українці. Українська мова функціонувала лише в сфері художньої літератури. Але поступово, навіть не виходячи з цих рамок, українська мова опановувала все нові й нові її жанри, розширювала свої обрії і в оригінальній творчості, і завдяки перекладам. Так з часом стало можливим поширення української мови в царині публіцистики, політики, філософії, державного

¹ Пор.: *Lattemäe E. Elulugu.* — Tallinn, 1981. — 242 lk., де с. 5—50 займають естонські вірші, с. 53—128 — південноестонські (мульгаські) і с. 131—242 — фінські.

² Тепер переважає тенденція вважати їх двома окремими літературними мовами.

управління, різних галузей виробництва. Поступово українська мова набувала всіх рис справжньої (макро)мови. А це зробило природним її вживання як офіційної і навіть державної у рідкісні періоди набуття Україною рангу незалежної самостійної держави. Продовжується поруч із цим (і завдяки явищу піднесення суспільної значущості тих чи інших ідіомів) і процес появи нових мов, іноді відтиснених зі сфери офіційного вжитку, а іноді й узагалі нововиниклих. Так, серед романських мов з'явилася галісійська мова, довгий час сприймана лише як один із діалектів португальської; серед германських — мова африкаанс, що утворилася на півдні Африки з місцевої нідерландської мови; серед слов'янських — македонська мова, яку тривалий час вважали діалектом болгарської. Усе це свідчить, що постання і піднесення дедалі нових мов триває і ледве чи скоро припиниться. А радше за все це процес ненастанний: з одного боку, не виключені й надалі процеси зближення ідіомів, з другого боку, процеси їхнього розходження, внаслідок якого виникатимуть нові мови.

До того ж зовсім новим явищем, яке до того часу не спостерігалось, є в ХХ ст. феномен відродження, воскресіння мертвих мов. Першою мовою, що його започаткувала, був іврит, вийшлий як розмовна мова з ужитку не пізніше IV—VI ст., а можливо, ще раніше. Відродженню івриту сприяло те, що, хоч ця мова як розмовно-побутова перестала використовуватися, вона ніколи не переставала бути мовою, активно вживаною в єврейському середовищі в багатьох інших функціях (як релігійна, літературно-мистецька, судово-адміністративна), а частково подекуди й розмовно-побутова, як таємна мова євреїв, а також як їхня міждіаспорна мова при зустрічі представників різних єврейських діаспор. Це усе разом з її роллю загальноєврейської мови дозволило відродити гебрайську мову в Палестині, майбутньому Ізраїлі. Услід за воскресінням іврити, незалежно від нього, розпочалося відродження вимерлої в кінці XVIII ст. корнської кельтської мови (в англійському Корнуоллі). У наш час тривають небезуспішні спроби відродити вигаслу в XVII ст. балтійську пруську мову. Цілком можливо, що на цих спробах не закінчиться явище відродження мертвих мов. Воно також указує на те, що в світі аж ніяк не простежується процес “згортання” кількості мов, навпаки, радше спостерігається явище збільшення їхньої кількості. І це цілком природно. З опануванням людиною світу матеріальних явищ, забезпеченням матеріальних потреб її чимраз більше починає цікавити світ духовного, куди належить і проблема її гене-

тичних, а тим самим і родинних, родових, національних коренів. Поширення засобами масової інформації так званої масової культури однією з “наймасовіших” мов, переважно англійською, після деякого буму і популярності починає викликати внутрішню протидію. Людина шукає чогось найбільш їй співзвучного і в цих пошуках приходиться до найглибших джерел своєї індивідуальності, що криється часто в напівзабутих або й зовсім забутих культурах і мовах, якнайтісніш пов'язаних з рідною землею, природою, духовністю. Очевидно, це й є одним із найсильніших поштовхів до відродження мов.

Усе зазначене, однак, не знімає, а, навпаки, з дедалі більшою гостротою ставить питання про єдину мову людства. Розв'язувати його можна, маючи на меті два різні завдання. Перше полягає в створенні однієї допоміжної міжнародної мови. Отже, ідеться про те, щоб, не витискаючи жодної з існуючих мов і тих мов, які ще можуть з'явитися, створити для всього людства (або зробити з однієї з уже існуючих мов) єдину допоміжну міжнародну мову, щось на зразок єдиної для всіх іноземної мови. Друге завдання полягає в тому, щоб, витиснувши геть усі сучасні мови людства (або всі, крім якоїсь однієї), замінити їх єдиною для всього людства загальнолюдською мовою. Іноді ці два завдання уявляються взаємопов'язаними: та мова, яка на першому етапі була допоміжною, далі витісняє решту мов і стає єдиною мовою всього людства. Розглядаючи ці два завдання і відповідні, пов'язані з ними перспективи і, виходячи з того, що було сказано про тенденції розвитку мов світу, є всі підстави відразу ж перспективу появи загальнолюдської єдиної мови визнати принаймні дуже віддаленою, оскільки поки що ніщо не вказує на те, щоб народи світу в масовому порядку тяжіли “з міркувань зручності” замінити свою мову якоюсь іншою, поширенішою. Адже подібна заміна, якби й була можлива, передбачала б тяжіння до неї, причому в усьому світі, бо навряд подібна заміна могла б бути здійснена в насильницький спосіб, але поки що ніде подібного тяжіння немає. Навпаки, спостерігається дедалі більше поцінування кожним народом своєї мови, намагання домогтися для неї найвищого соціолінгвістичного статусу, а подекуди, там, де мову втрачено (причому навіть давно), відзначається бажання власну мову воскресити. Проте, звичайно, поряд із цим дедалі гостріше відчувається гостра необхідність в існуванні якоїсь однієї спільної для всього людства мови, яка, не витискаючи власної, могла б забезпечити потребу людства в міжнародному спілкуванні.

Є три можливі шляхи: 1) використання однієї з існуючих мов, як правило, найпоширенішої; 2) використання однієї з екстериторіальних постетнічних мов (як правило, латинської); 3) використання однієї з планових, або так званих штучних мов (найчастіше пропонується есперанто).

Щодо існуючих найпоширеніших мов уже було висловлене одне з міркувань, на основі якого запровадження однієї з них як світової міжнародної єдиної мови видається недоцільним. Це міркування полягає в тім, що ще жодна з тих мов, які свого часу претендували на всесвітнє поширення, так і не змогла назавжди закріпитися в цій ролі. І не домігшись її, завжди мусила передати її новій мові, претендентці на всесвітнє поширення. По суті, щось подібне до цього стану є й тепер. Виявляється це хоча б у тому, що, як і колишня провідна міжнародна мова XIX ст. — французька, англійська мова як найпоширеніша з-поміж так званих світових мов XX ст. ще дуже далека від того стану універсальності й рівномірної поширеності, який би мали вимагати від єдиної світової мови. Справді, англійською мовою в наш час, мабуть, найбільше *читають* із числа іноземних мов, але це аж ніяк не означає, що нею й найбільше скрізь розмовляють. Є величезні простори континентів, де в ролі усних міжнародних мов користуються зовсім іншими мовами, аж ніяк не англійською. В Алжирі, Тунісі, колишньому французькому Марокко, у країнах екваторіальної Африки, що були донедавна колоніями Франції, офіційною і/або усною розмовною мовою і досі є французька мова. Тому людина, яка туди їде, мусить вивчати французьку мову, щоб вільно спілкуватися з тамтешнім населенням. Положення про найбільшу поширеність з іноземних англійської мови в цьому випадку залишається суто теоретичним. Потреби життєвої практики вимагають знання, причому доброго знання, французької мови. Те саме стосується просторів колишнього Радянського Союзу: величезна кількість неросійських народів дуже погано тут володіє, як правило, англійською мовою і іншими двома найпоширенішими західноєвропейськими — німецькою і французькою, але зате в більшості випадків досить добре знає російську мову. На величезних теренах Латинської Америки не тільки іспансько- й португальськомовне населення, а й місцеві індіанці розмовляють іспанською або португальською мовами, а оскільки ці мови також, особливо іспанська, належать до найпоширеніших, місцеве населення, як правило, дуже “ледаче” до вивчення іноземних мов, у тім числі й англійської. Отже, й тут

при усному спілкуванні значно більше в пригоді стане знання іберороманських мов, ніж англійської.

Отже, при своїй поширеності англійська мова як усна, практично використовувана, залишається, по суті, мовою *зональною*. Те саме стосується й інших поширених мов світу, уживаних у міжнародній функції. Вони як мови універсального типу спілкування не тільки пасивного, а й активного, поширені тільки в певних обширах, зонах земної кулі. Щоб стати міжнародними, не зональними, а загальносвітовими, їм би треба було витиснути місцеві зональні мови іншого походження, що далеко не так просто, як могло би видатися з першого погляду. Адже кожна із зональних мов набула свого поширення не випадково, а внаслідок тривалих політичних, економічних, культурних зв'язків.

Однак, крім уже зазначених чинників, які не сприяють запровадженню однієї з найпоширеніших у світі національних мов як загальносвітової допоміжної мови усного спілкування, є ще одна чи не найважливіша перешкода, яка б стала на заваді введенню подібної мови в зазначеній міжнародній функції. Це неможливо також з огляду на те, що в тоді б виникла ситуація, за якої носії всіх мов світу, крім носіїв “обраної” мови, мали б значну частину свого життя витратити не на наукову дослідницьку роботу, а на вивчення “обраної” мови. Тим часом учені, носії цієї мови, опинилися б у привілейованому становищі, оскільки їм не треба було б вивчати жодної іноземної мови, і всі свої сили вони б зосередили виключно на науковій праці. За таких умов культурний і економічний розвиток країни-“обраниці”, де поширена “обрана” мова, весь час би прогресував, залишаючи далеко позаду інші країни світу, які, дедалі більше відстаючи, попадали б в усе більшу культурну, економічну, а далі й політичну залежність від країни з мовою-“обраницею”. У такий спосіб склалася б ситуація духовного, а пізніш і матеріального колоніалізму, за якої панівними стали б народи з “обраною” мовою, а решта народів світу — залежними від них. Ясно, що на такий шлях добровільного поневолення жоден із народів ніколи не стане, особливо в наш час, коли з пут колоніального рабства звільняються найвідсталіші в минулому країни Екваторіальної Африки, Океанії, Азії, Латинської Америки. Між мовами не тільки повного територіального поширення, які безпосередньої участі в цій “боротьбі титанів” не беруть, а головню між мовами позаториторіального поширення, зокрема тими, що висунулися в першу лаву “світових” мов, увесь час точиться вперта конкурентна

боротьба. Ці мови намагаються не тільки втриматися в своїх сферах впливу, а й поширитися поза їхніми межами, у сферах основного впливу іншої світової мови, принаймні як друга іноземна мова регіону.

Так, традиційним місцем поширення німецької мови була завжди Європа і частково Азія, а в Африці — колишня (до Першої світової війни) так звана Німецька Південно-Західна Африка, теперішня Намібія. У Європі сферами впливу німецької мови були насамперед прилеглі безпосередньо до німецькомовних країн (Німеччини (ФРН), Австрії, Швейцарії (з її німецькою більшістю), Ліхтенштейну) або пов'язані з ними економічно германськомовні країни, або країни, що зазнали в минулому сильного німецького або германського (зокрема, скандинавського) впливу. Це Нідерланди, а через них якоюсь мірою й нідерландськомовна Бельгія (Фландрія), Люксембург, Данія, Швеція, Фінляндія, Латвія, Естонія, Чехія, Словаччина, Угорщина, (Західна) Україна, Західна й Північна Польща, Литва, Білорусь, Росія (у європейській і азійській частині), Грузія, Болгарія, Словенія, Хорватія, Боснія, частково завдяки присутності в них значної німецької меншини також східна Франція і Бельгія, північна Італія. В Африці основним місцем поширення німецької мови залишається Намібія, звідки вона поширюється й на Південно-Африканську Республіку. Проте в нинішній час Німеччина намагається не тільки відновити цей вплив і знання німецької мови серед населення зазначених країн, де престиж німецької дещо підупав під впливом важких спогадів про останню німецьку окупацію і внаслідок поразки Німеччини і її тимчасового занепаду, а й поширити знання й інтерес до німецької мови далеко за межами цих традиційних для неї регіонів. Цьому сприяє не тільки енергійність суто культурних зусиль і ініціатив з боку Інституту імені Гете, а в минулому також Інституту імені Гердера в Лейпцигу, а й те, що престиж німецької мови значно зріс у світі завдяки великим економічним успіхам сучасної ФРН, а демократичні перетворення в Німеччині, її денацифікація поступово змушують забути "імідж" німця-окупанта. Натомість приходять нове уявлення про Німеччину як високорозвинену, культурну й демократичну країну. Високий економічний і технічний розвиток Німеччини, що відбився в авторитеті німецької валюти (марка ФРН за стабільністю й престижністю ішла до її скасування відразу ж за долларом США), змушують багатьох людей з Азії (зокрема, з Індії, Китаю і Японії) та Африки їхати на навчання

до Німеччини, а це, в свою чергу, спонукає поряд з англійською вивчати й німецьку мову, навіть там, де раніше вона не викликала особливого інтересу. Отже, мирний вплив найрозвиненіших країн світу найбільшою мірою сприяє інтересові до мов цих країн. Але саме те, що так само, як на світовій біржі немає і не може бути вічного панування *однієї валюти*, так само не може бути й нескінченного панування *однієї мови*, примушує вважати абсолютно нереальним запровадження однієї з національних "світових" мов у світове життя як єдиної мови міжнародного спілкування. Отже, це неможливо здійснити мирним шляхом. Ще менше підстав для такого запровадження силовим варіантом, насаджування своєї мови силоміць іншим народам світу. Це можна побачити на прикладі кількох мов. Доки за французькою мовою стояв авторитет динамічного розвитку, авторитет французького Просвітництва з його славетними іменами в галузі науки (енциклопедисти Бюффон, д'Аламбер, Лавуазьє), культури (Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Руссо, Шодерло де Лакло, мадам де Сталь, Ватто, Давід, Енгр), французька мова нестримно поширювалася в світі і, здавалося, ніщо не в змозі було зупинити цієї переможної ходи. Першого удару авторитетові французької мови завдали наполеонівські війни. Претензії Франції на світове панування, завоювання наполеонівською армією країн Європи — Іспанії, Португалії, Італії, Австрії, Німеччини, а частково і Росії (наслідком чого був Тильзитський мир), не стільки викликали соціальні перетворення в цих країнах (вони якраз були значною мірою загальмовані, бо накинута ззовні), скільки викликали скрізь, крім Польщі, що чекала від Наполеона свого відновлення, роздратованість французьким домінуванням. Уперше французька мова асоціювалася не тільки з блиском французької культури, але й з блиском французьких багнетів, французької воячини. Національне самолюбство всіх нефранцузьких народів Європи було подразнене, причому це стосувалося й тих, хто мусив воювати на боці Франції, беручи участь у чужих їхнім інтересам війнах, і тих, проти кого була звернена наполеонівська агресія. Тим самим нестримній галломанії найвищих верств суспільства у Німеччині, Росії, Австрії, Італії, Іспанії, Португалії, Нідерландах, Швейцарії було покладено край. Вплив французької культури в Європі завдяки її видатним досягненням у царині науки (Пастер, Кюрі), літератури (Меріме, Стендаль, Бальзак, Флобер, Мопассан), завдяки політичним рухам у Франції (вплив її революцій 1830, 1848, 1870, 1871 рр.) ще відчувався сильно у всій Євро-

пі, а завдяки цьому і в світі протягом цілого XIX ст., а частково й початку XX ст. (в основному до Першої світової війни). Проте престиж французької мови, підірваний уперше жахами якобінського терору Французької революції 1793—1794 рр., а пізніш наполеонівськими війнами, неухильно падав. Початком кінця для галломанії, захоплення всім французьким, характерним для Європи XVII—XVIII ст., а частково й початку XIX ст., була спроба поширити французький вплив і французьку мову за допомогою насильства, військової сили: мрією Наполеона було підкорити Росію, завоювати Індію.

Повільне і поступове, але неухильне піднесення престижу німецької мови почалося в другій половині XVIII ст., коли ще французька мова була в zenіті своєї слави. Німецька мова, що, правда, ніколи й ніде поза межами німецькомовних країн не стала тим, чим у свій час ставали мови французька й англійська, тобто мовою вишуканого товариства, мовою так званого світу, мовою салонів. Тимчасом як вираз “вищий світ” у його французькій версії *beau monde* або англійській *high life* увійшли в усі європейські мови, аналогічного німецького виразу там нема. Німецькі відповідники *große Welt, höhere Gesellschaft* лишилися набутокм німецької мови, бо німецька мова ніколи не була міжнародною мовою європейських салонів. Пояснювалося це тим, що німецька знать ніколи не мала аж таких надприбутків, як у Франції й Англії, бо Німеччині бракувало власних колоній. Після Першої світової війни, коли Німеччина втратила всі свої невеликі колоніальні володіння, що входили до її складу (за винятком частини польських земель), ця країна відчувала себе надзвичайно приниженою. Через це інтернаціональний комуністичний рух не мав тут особливого успіху, а переїміг рух інтегральнонаціональний, по суті, шовіністичний, німецький. Це сталося тим легше, що західноєвропейські країни, занепокоєні тоталітарним режимом Радянського Союзу, демагогічні гасла якого могли мати успіх як у Європі, особливо в слабкорозвинених її країнах на півдні і сході, так і в колоніальних і напівколоніальних країнах Азії, Африки, Австралії й Океанії, досить сприятливо поставилися до гітлеризму як до сили, що могла зупинити поширення комунізму. Унаслідок цього, а також прорахунків Сталіна Німеччині пощастило захопити або поставити в залежність від себе мало не всю Західну й Центральну Європу і навіть проникнути в Північну Африку. Однак варварський расистський режим, особливо нелюдсько жорстокий супроти слов’ян (у Захід-

ній Польщі навіть було заборонено полякам розмовляти польською мовою, там вивішувало гасла: “*Wer polnisch spricht, ist unser Feind!*” — “Хто говорить по-польськи, той наш ворог!”), поголовне винищення євреїв, — усе це викликало нечувану відразу всієї Європи не тільки до гітлеризму й гітлерівської Німеччини, але й до німецької мови. Якщо до війни авторитет німецької мови як мови великої науки й культури був досить високий, то після війни цей авторитет надовго втрачено. Таким чином насильство, війна, знову ж таки пов’язавшись з мовою, завдали великої шкоди її престижеві, авторитетові, стали гальмом для її поширення.

Поступове підвищення інтересу до російської культури в XIX — на початку XX ст. було пов’язане з економічним і культурним піднесенням цієї держави. Після Жовтневої революції під тиском тоталітаризму російська культура дедалі більше занепадала. Єдина галузь, яка в цей час розквітла, була військова й технічна озброєність новітньої Російської імперії (під назвою Радянський Союз). Власне військова загроза з боку Радянської (псевдоінтернаціональної) держави й викликала інтерес до російської мови. Це була мова майбутнього потенційного ворога ще не уярмленої частини людства, на свободу якої ця імперія зазіхала. Тому вчили російську мову, звичайно, не так задля її красоти і шедеврів класичної літератури, скільки для того, щоб цей новий небезпечний ворог не захопив зненацька. Приблизно тому ж у Радянському Союзі до 1941 р. і під час війни опановували німецьку мову.

Такі події, як придушення визвольної боротьби (“контрреволюції”) в Угорщині, спорудження Берлінського муру, введення військ, а по суті, фактична окупація Чехословаччини, і нарешті, брудна війна в Афганістані не могли викликати особливих симпатій ані до Радянського Союзу, ані до російської мови, тим більше, що після смерті Сталіна Європі і всьому світові стало ясно, який “прогресивний” режим панував на радянських теренах.

Тому, коли розпочався розпад Радянського Союзу і російська військова загроза перестала бути актуальною, бум популярності російської мови почав швидко спадати, бо ця популярність базувалася не на нових досягненнях культури (Толстой, Достоевський, Гончаров, Салтиков-Шедрін, Тургенєв, Чехов належать до минулого), а на страху, на загрозі з боку новітньої Російської імперії. А мова, з якою пов’язується страх або недовіра до народу, її носія, не може мати тривалої пошани. Ця популярність од-

разу ж починає зникати, як тільки страх подолано, а віра чи недовіра стає непотрібною. Саме цим пояснюється катастрофічне зменшення кількості вчителів російської мови на сході Європи і їхня перекваліфікація на викладачів... англійської мови. Усі ці приклади доводять, що і загрозою, і військовою силою не можна тим більш змусити світ прийняти якусь національну мову як єдину міжнародну.

Отже, з попереднього розгляду недвозначно впливає, що єдиною загальносвітовою міжнародною допоміжною мовою не може стати жодна жива національна мова¹.

Неодмінною рисою міжнародної мови, отже, як видно з уже розглянутого, має бути її нейтральність: вона не повинна належати жодному з існуючих народів. Ця мова має бути обов'язково екстериторіальною позаетнічною на тепер. Вона може бути або постетнічною, тобто в минулому належною якомусь народові, але нині позаетносовою, або позаетнічною з самого початку, тобто мовою, сконструйованою за певним планом, плановою.

Найпростішим розв'язанням проблеми міжнародної мови мало б видаватися застосування однієї з уже існуючих постетнічних мов, що набули міжнародного поширення. Основними чеснотами подібних мов є те, що вони вже готові, їх не треба створювати, вони мають велику і важливу писемну традицію, за допомогою їх можна долучитися до давньої класичної культури,

¹ Мало успіху обіцяють також різноманітні спрощені (видозмінені) версії етнічних мов: Basic English (спрощена англійська мова), Weltdeutsch (проект світової німецької мови із спрощеною граматиною), Koine roman (циганська мова в "удосконаленій формі" як світова) тощо, які час від часу з'являються серед проектів міжнародних допоміжних мов (див.: Дуличенко А.Д. Международные вспомогательные языки. — Таллинн, 1990. — С. 252—254, 207, 343). Спільним недоліком усіх цих мов є те, що це, по суті, креалізовані мови, які не дають змоги долучитися до високої культури, створеної неспрощеними мовами, з яких вони постали. Це нібито жаргон для "тубільців", вироблений на основі цих мов, який не дає змоги опанувати співвідносно велику культуру. Що ж до "світової" циганської мови, то хоч циганська мова і є дальнім нащадком санскриту, але зв'язок із давньоіндійською культурою тут (на відміну від інших спрощених мов уже навіть не одноступеневий, а двоступеневий): людина має на підставі удосконаленої циганської мови переступити східець якоїсь реально існуючої індоарійської мови (тієї ж живої циганської) і вже після неї прийти до опанування давньоіндійської культури. Ці вади "спрощених" або "удосконалених" етнічних мов спричинилися до того, що створені на їхній основі відповідні проекти міжнародних допоміжних мов не мали успіху. В усякім разі цей успіх був навіть значно менший, ніж успіх у тій самій ролі відповідних етнічних мов.

яка впливала і продовжує впливати на культуру народів певної мовно-ментальної зони, що існує узвичаєність використання їхніх елементів, насамперед лексичних, у сучасних мовах (наприклад, для творення термінології). Існує кілька подібних мов. Це латинська, що тривалий час, навіть після того, як вийшла з ужитку як жива розмовно-побутова мова, обслуговувала Європу, найбільшою мірою Західну й Центральну, зокрема й Україну (у XVIII ст. нею, приміром, писав частину своїх листів і віршів Г. Сковорода). Це також давньогрецька, яка дещо модернізована, у формі так званої кафаревуси, функціонувала до останнього часу в Греції, але була вживана, особливо в середні віки, і в деяких суміжних країнах, зокрема, на Балканах, у Болгарії, Македонії, а частково й Румунії, у країнах Близького Сходу й у Єгипті до їхнього завоювання арабами. Слов'ян східних і частково південних, що належали до православної церкви, а також романськомовних румунів (волохів і молдован) обслуговувала церковнослов'янська мова, яка хоч мала болгаро-македонське походження, через кілька століть свого вживання внаслідок розвитку слов'янських мов стала мертвою навіть для болгар і македонців, не кажучи про решту слов'ян, що її використовували, і в такий спосіб долучилася до екстериторіальних мов. Для народів Індії і суміжних країн подібною екстериторіальною мовою став санскрит, а пізніше середньоіндійська (індоарійська) мова палі, що нею послуговувалися, а подекуди й дотепер послуговуються буддисти. Для Китаю, Кореї, Японії і В'єтнаму подібною мовою стала давньокитайська мова веньянь. По суті, наблизилася до цього стану на Близькому Сході, у Середній Азії і в інших місцевостях, де поширився іслам, арабська класична мова, що як розмовна не використовується навіть в арабських країнах, настільки вона застаріла. Усі ці мови завдяки насамперед своїй пост-, а отже, й позаетнічності мають позитивну властивість нейтральності, а тому начебто в принципі мають значно більше підстав, ніж будь-яка жива етнічна мова стати єдиною допоміжною мовою людства. Проте цьому перешкоджає інша обставина. Оскільки кожна з них пов'язана з певною мовно-ментальною зоною, до якої вона тяжіє, це робить її головно прийнятною саме в межах своєї зони і вступає у суперечність із настановами інших зон. Крім того, їхньому поширенню перешкоджають або, навпаки, сприяють ще дві обставини: 1) культура, що стоїть за подібною мовою, 2) її більша або менша поширеність за межами своєї зони.

Варто спеціально розглянути щодо цього кожен зі згаданих мов. Латинська мова навіть після того, як перестала вживатися як розмовно-побутова дуже довго, мало не тисячоліття, якщо не більше (приблизно з V до XVII ст.), широко використовувалася в науці, дипломатичних взаєминах, а також міжнародній загальноєвропейській літературі і набула певних рис загальносвітової допоміжної мови, але в обмеженій сфері (міжнародна наукова класифікаційна термінологія в біології, медична анатомічна термінологія, скорочення для назв хімічних елементів, у рецептурі фармакології).

Грецька мова не знайшла такого широкого застосування поза грецькомовними країнами або країнами, що перебували під сильним грецьким впливом, але повпливала на формування пізньої латинської (зокрема, біологічної і медичної термінології) і стала важливим елементом для творення нових міжнародних загальноєвропейських термінів, через що є підстави називати цю термінологію греко-латинською або вважати, що наукові термінологічні елементи латинського походження (бо грецькі елементи тут фонетично й граматично латинізуються) включили до свого складу значну частину елементів грецького походження. Отже, підсумовуючи все зазначене, можна стисло сформулювати це в такий спосіб: сучасна європейська наука й культура розмовляє більш або менш елінізованою латинською мовою. Кількість грецьких лексичних елементів зростає в суто науково-термінологічних сферах і зменшується при набутті мовою спрямування практично-організаційного, юридичного, побутового.

Це пов'язано з тим, що латина є основою лексики романських мов (французької, іспанської, португальської, італійської, румунської, ретороманської), що займають значну частину території Європи, а також і напряду, і за посередництвом старофранцузької мови стала важливим складником англійської лексики. Крім того, латинські елементи (і переважно лише за їхньої участі грецькі) стали вагомим складником низки інших європейських мов — германських, слов'янських, кельтських, балтійських і навіть частково європейських фіно-угорських (фінської, угорської, естонської). Поширення європейських мов поза Європою, у тім числі й романських (Латинська Америка, французька частина Канади (Квебек), Ангола й Мозамбік і колишні французькі колонії в Африці) дало новий старт популяризації латинської (й романської) лексики на інших континентах в Азії, Америці, Африці, Австралії й Океанії. Це не значить, звичайно, що тут по-

ширилася у функції міжнародної якась романська, тим більше латинська мова. Проте означає, що лексика й словотворчі елементи латино-романського походження завдяки міжнародній допоміжній ролі латинського лексикону в такій важливій галузі, як медицина, набули міжнародного позазонального поширення і визнання.

Старослов'янська мова здобула у певний час значного поширення серед слов'ян східного обряду, а частково й католиків (найдовше серед хорватів), і навіть серед частини романців, православних румунів. Однак міцність староцерковнослов'янської мови виявилася значно меншою, ніж у латинської і грецької мов, бо за нею не стояла така потужна оригінальна культура. Найсильнішим був вплив цієї мови на російську, дещо менший — на болгарську мову. Сербська і навіть слов'янська македонська мови цей вплив перебороли. Не виявився він глибоким і в українській та білоруській мовах. Ще менше підстав було йому затриматися в румунській, яка його тепер досить успішно переборює за допомогою так званої рероманізації, наближення до інших романських мов через сприйняття романських елементів, головню румунізованих латинських, французьких, італійських. Ці елементи спочатку запроваджуються паралельно зі слов'янськими запозиченнями, а потім починають виступати як їхні синоніми, що нерідко веде до поступового часткового або повного витиснення слов'янських запозичень (у першому випадку вони займають підрядну роль щодо елементів романського походження в мові, у другому — вони з неї випадають), пор. подібні випадки: *glas* — *voce* “голос”, *graf* — *pulbere* “пил, порох”, *iubire* — *amog* “любов, кохання” тощо. Отже, староцерковнослов'янська мова, ставши важливим джерелом для російської й болгарської мов і цим виявивши найбільшою мірою свої потенції, зберігши певне значення в службі Божій православних слов'ян, не змогла утримати позиції як самостійна міжнародна постетнічна мова.

Арабська мова (маємо на увазі класичну літературну мову) досі багато важить для мусульманських народів. Частина її лексики проникла й до європейських мов і набула там міжнародного характеру (*алгебра*, *алгоритм*, *магазин* тощо). Але загалом ступінь проникнення арабської мови поза межі ісламського світу не відзначався особливою інтенсивністю. Вона занадто шільно пов'язана з ісламом, і через це як мова, носій цієї дуже вимогливої до своїх вірних і войовничо-непримиренної до інших вір,

ледве чи зможе надалі переступити межі своєї зони. Крім того, у персів і турків спостерігається бажання позбутися надміру арабізмів.

Якоюсь мірою на роль міжнародної мови претендувала свого часу й перська мова (фарсі), що знайшла поширення серед тюркськомовних народів, мусульманських народів Індії, не кажучи про іранськомовні народи, як мова високорозвиненої багатой і витонченої літератури (головно поезії). Однак за перською мовою не було такої могутньої сили, як за арабською, а саме — впливової віри. Перську віру (зороастризм) було майже повністю витіснено з Ірану. Послідовники зороастризму знайшли собі пристановище здебільшого в Індії. З розвитком тюркськомовних літератур і літератури мовою урду (що увібрала багато перських елементів) в Індії перська культура і мова, не підтримані припливом нових видатних імен, поступово втратили свій міжнародний престиж, зберігаючи його частково лише в іранськомовних країнах (Афганістані, Таджикистані, Курдистані) або в країнах, де поширений шиїзм (відгалуження ісламу, властиве Іранові). Ісламська інтегральність Ірану не сприяє популярності перської мови в світі. У такий спосіб шанси відродження міжнародного престижу перської мови поки що невеликі.

Те саме, що стосується арабської мови, заторкує й міжнародні індоарійські мови Індії, санскрит і палі. Щоправда, останнім часом через поширення захоплення в Європі йогою, а також кришнаїзмом помітна поява моди на все індійське. Але мода ця не настільки глибока, щоб змусити людей усього світу поза Індією взятися до вивчення однієї зі згаданих мов. Обізнаність із середньоіндійською мовою палі характерна для частини буддистів, особливо буддійського духівництва. Проте навіть не всі буддисти дотримуються цієї мови як священної. У ламаїстів у цій функції виступають тибетська і давньомонгольська, куди в безпосередньому (некалькованому) вигляді проникли тільки окремі елементи з палі і санскриту. Санскрит і досі знаходить своє застосування як учена і релігійна мова серед індуїстських релігійних спільнот і кіл, пов'язаних із вивченням індійської філологічної і філософської традиції. Зберігається давньоіндійський (санскритський) вплив і у вигляді численних запозичень не тільки в індоарійських, а й у дравідійських мовах. Проте своє значення як мова міжнародних взаємин санскрит утратив. У цій ролі в Індії дуже часто активніш не тільки за санскрит, а навіть гінді, виступає... англійська мова. У Європі санскрит набув популярності

як предмет філологічних студій, але за межі вузьких учених кіл індоєвропейців-компаративістів він ніколи не виходив.

Подібною обмеженою є й роль веньяню — давньокитайської мови, що й досі є важливим джерелом наукової термінології самої сучасної китайської, а також корейської, японської і в'єтнамської мов. Це типова (тепер) екстериторіальна (і постетнічна) мова, що має, однак, зональний характер. Деяка популярність давньокитайської (і китайської) термінології, пов'язана із захопленням китайською медициною (зокрема, акупунктурою), не набула (поза частиною медичних кіл) такого розмаху, щоб говорити серйозно про перспективу поширення давньокитайської мови як міжнародної. Те саме можна сказати й про інтерес до китайської філософії. Ці галузі самі по собі не здатні повернути весь світ лицем до давньокитайської мови як міжнародної, допоміжної. Це тим менш вірогідно, що, як уже зазначено вище, в усьому світі найбільшої популярності як міжнародні (усесвітні) набули терміни латинського (і греко-латинського) походження.

Отже, оцінюючи шанси всіх екстериторіальних (постетнічних) мов на роль міжнародної допоміжної мови, найвище слід поцінювати шанси латинської мови.

Саме це поставило на порядок денний питання про відродження латинської мови як міжнародної. Після Другої світової війни в Західній Європі виник рух “Живої латини” (“*Le latin vivant*”). Відбулося кілька конгресів прихильників цього руху. Щоб поживити інтерес до латинської мови, було перекладено нею кілька творів сучасних, головно французьких письменників, зокрема “*La petit prince*” (“Маленький принц”) А. Сент-Екзюпері, “*Regulus*” — у латинському перекладі; “*Bonjour, tristesse!*” (“Добридень, смутку!”) Франсуази Саган, латинською мовою — “*Tristitia, salve!*”. Прихильники цього руху і досі час від часу збираються. Знайшли вони своїх прибічників і в колишньому Радянському Союзі, переважно серед фахівців класичних мов. Проте великого ентузіазму поза порівняно неширокими колами, переважно в романськомовних (зокрема, у Франції) або католицьких (зокрема, у Польщі) країнах Європи вони не знайшли. Навпаки, останнім часом спостерігається дальша здача своїх позицій латинською мовою і в таких твердинях цієї мови, як, наприклад, римо-католицька церква. Навіть представники Ватикану як офіційну дипломатичну мову використовують італійську, а не латинську. Отже, сфера застосування латинської мови саме як мови, а не як її лексичних і словотворчих елементів, уключених у

тканину найрізноманітніших мов світу, дуже вузька. Латинську мову вживає (частково) римо-католицька церква у службі Божій, а також у частині справ Ватикану (ще після війни латинською мовою читалися лекції для слухачів усіх інститутів Ватикану). Латинською мовою пишуть праці із систематики рослин, взагалі біологічної систематики. Латинською (іноді, але далеко не завжди) пишуть також праці з класичної філології. Є й досі блискучі знавці латини, у тім числі практичні знавці, які легко можуть вести нею розмови на будь-які теми, серед них найсучасніші. Латиною іноді створюють також статті до словників інших мертвих мов. Так, приміром, передмову до Словника старо(церковно)слов'янської мови, виданого в Чехословаччині після Другої світової війни, серед інших мов написано також латиною. Проте все зазначене не може змінити обґрунтованість думки про те, що, незважаючи на свою величезну і подиву гідну живучість, незважаючи на свою, очевидно, й дальшу застосовність у низці галузей, латина — радше мова, яка перебуває у відступі або в найкращому випадку в стійкій обороні, ніж мова, здатна на наступ і поширення в широкому колі функцій справжньої міжнародної допоміжної мови.

Є кілька причин того, чому намір використання латинської мови як міжнародної допоміжної, на що початково також сподівався Л.-Л. Заменгоф, ініціатор есперанто, виявився малоефективним. Латинська мова дуже складна і її засвоєння вимагає надзвичайно багато часу. Отже, навряд можна сподіватися широкого кола її користувачів. Варто розраховувати головню на філологів-класиків, можливо, на філологів узагалі, фахом яких є вивчення мов, особливо класичних. Але ледве чи подібну мову вдасться уявити в ролі мови спілкування ділових людей, спортсменів, молоді. Для того, щоб зробити латинську мову доступною, треба було б значно спросити її граматику і значно поповнити її лексику.

Отже, власне кажучи, треба було б стати на шлях більшої або меншої її перебудови, витворення, — у найрадикальнішому випадку, — на основі латини іншої, регулярної, планової, отже, зовсім нової мови. А це означає потребу відмови від латини як такої. Крім того, латина занадто європоцентрична, її корені лежать у культурі Європи, античної і християнської, і тому вона мало прийнятна для корінних мешканців Азії й Африки і загалом представників інших (позаєвропейських) мовно-ментальних зон. Лексика латини і споріднених з нею романських мов, з

огляду на поширеність, могла б бути використана як *один* із компонентів міжнародної допоміжної мови, але інші її риси, зокрема занадто складна граматики, неприйнятні. У цім напрямі робилися спроби: було запропоновано мову *Latina sine flexione* (“латина без флексії”) з максимально спрощеною граматикою, щось на зразок *Basic Latin* (з 1903 р. запропоновано Г. Пеано). Проте успіху ця спроба, як і інші подібні спроби створення спрощених мов на підставі вже існуючих, не мала. Очевидно, причина полягала в тому, що спрощена мова, являючи собою щось на зразок якогось примітивізованого “жаргону” супроти мови, з якої її було витворено, крім самих можливих своїх недосконалоостей (перепони матеріальні), відштовхувала від себе потенційних користувачів своїм зв'язком зі “справжньою”, (пост)етнічною мовою, з якої її було створено. Якщо образно уявити разом і постетнічну мову, і спрощену на її підставі “післямову” у вигляді панських покоїв, то попередня постетнічна мова являє собою ніби апартаменти ідальні, вітальні, бального залу, куди запрошуюють найшановніших гостей, а спрощений її варіант, у тім числі й *Latina sine flexione*, виявляється щодо цих розкішних апартаментів чимось на зразок передпокою і не далі, — хіба що на кухню, — куди пускають служників і людей нижчого гатунку, до яких належатимуть користувачі спрощеного варіанта мови. Справді, *Latina sine flexione* виявлялася якимось жаргоном, призначеним для людей нижчої верстви, куди людина з класичною освітою входила, як у передпокій, щоб із цим “простолюдом”, “черню” порозумітися. Людям із вищою освітою, обізнаним із латиною, або випускникам класичних гімназій мова ця була, власне кажучи, непотрібна, бо вони чудово знали латину. Людям, необізнаним з нею, вона приносила мало користі, бо не могла бути універсальним знаряддям. Для того, щоб опанувати культуру, пов'язану з латинською мовою, їм треба було вивчати *справжню*, неспрощену латину. Отже, знання цієї мови не позбавляє їх від потреби опанування іншої, набагато складнішої мови, так само, як, скажімо, *Basic English* не звільняє від потреби вивчати ускладнену, *повну* англійську мову.

З усього викладеного випливає, що людство як міжнародну допоміжну мову не може мати жодної ані живої етнічної, ані мертвої постетнічної мови. На перешкоді стане *ненейтральність* живої етнічної мови, бо міжнародна мова має бути абсолютно нейтральною щодо людей — носіїв усіх мов світу. Отже, це мусить бути зовсім *нова* мова. На перешкоді другій стане ускладне-

ність усіх постетнічних мов, — нова-бо мова має бути максимальною для вивчення, — і тяжіння кожної з постетнічних мов, якщо не до певної країни, то в усякім разі до певної мовно-ментальної зони.

Отже, деякі риси подібної міжнародної допоміжної мови вже з'ясувалися. Ця мова має бути абсолютно нейтральною щодо всього різномовного людства, а тому це не може бути жодна з існуючих нині або в минулому етнічних мов. Вона не належатиме жодному народові або жодній мовно-ментальній зоні земної кулі, і саме через це вона належатиме рівною мірою всьому людству. Вона повинна бути необтяжливою для вивчення і максимальною міжнародною, а через це лексично має базуватися на основі латинській (із включеними найбільш інтернаціональними грецькими елементами) і близькій до неї романській та, оскільки частина з них набула значного поширення, із приєднанням до них головно германськими, менше — слов'янськими і рештою найпопулярніших слів різного походження. Це щодо лексики. Щодо фонетики і граматики, то вони мають ґрунтуватися на найпростіших для вимовлення й користування елементах, які найлегше засвоїти і зрозуміти. А це означає, що вибір принципів поєднання і використання цих елементів має бути цілком вільним і не обмеженим ніякими географічними рамками. Якщо лексика через природно виникле домінування латино-романських (меншою мірою грецьких, германських, слов'янських та інших елементів) мусить бути в основному зорієнтована на Європу, то решта принципів побудови мови не має бути від цього жорстко узалежнена, поставлена в доконечний зв'язок із цими елементами. Єдиним критерієм має бути лише доцільність і зрозумілість для мовців. Виходячи зі згаданого вище, можна остаточно сформулювати вимоги, які мали висуватися до подібної свідомо, за певним планом створеної, отже, *планової* мови (менш задовільна її назва — штучна).

Саме негативні моменти щодо зазначених вище шляхів вирішення питання єдиної міжнародної мови людства поставили на порядок денний ідею планової нейтральної міжнародної мови. Оскільки подібної мови ще не було, треба було її створити, виходячи з досвіду існуючих мов. Така мова, не ущемляючи жодної національної або зональної ("світової") мови, — хіба що стримуючи її в мовному імперіалізмі, спрямуванні на витіснення існуючих мов, — стала б для людства тим способом спілкування, на ґрунті якого воно незалежно від своєї мовно-етнічної належ-

ності відчувало б себе абсолютно рівноправно. Вона мала б бути спільною для всіх народів земної кулі "іноземною мовою", і оскільки б вона нікому з них зокрема не належала, могла б стати їхнім спільним надбанням. Для того, щоб вона якомога легше засвоювалася і задовольняла всіх, подібна мова мусила б відповідати таким вимогам: проста фонетика і орфографія; нескладна граMATика з мінімальною кількістю правил і без жодних винятків; максимальна інтернаціональність лексики, пов'язаної в основі з найпоширенішими мовами і їхніми лексичними елементами; легкість і прозорість принципів творення нових слів із власного матеріалу і водночас відкритість словника для запозичення інтернаціоналізмів різного походження; універсальність, тобто здатність обслуговувати всі людські потреби; задовільний естетичний бік (милозвучність).

З усіх планових мов, а їх кількість на 1990 р. сягнула 912, найбільшою мірою відповідає цим вимогам мова есперанто, що її початок датується виходом 26 липня 1887 р. у Варшаві книжки "Др. Эсперанто. Международный язык. Предисловие и полный учебник (D-ro Esperanto. Internacia lingvo. Antaŭparolo kaj plena lernolibro) — для русских" (40 с.). Через місяць вона вийшла польською, німецькою і французькою мовами. Цими виданнями вперше заявила про себе нова міжнародна мова, яку згодом за псевдонімом автора книжки і засновника мови Людвіка-Лазаря Заменгофа (1859—1917) назвали Esperanto (esperanto — "той, хто сподівається").

Однією з причин і причиною найголовнішою, що викликала потребу в появі подібної мови, як і в спробі створення інших планових мов, є різноетнічність і багатомовність людства, яке використовує приблизно від 2,5 тис. до 5 тис. мов¹. Найвних найпоширеніших мов (із кількістю їхніх носіїв або знавців від 50 млн і більше) занадто багато і вони настільки відрізняються одна від одної, що навряд чи можна серйозно думати про їхнє справжнє опанування однією людиною. Таких мов налічується 16: 1) китайська — понад 1 млрд; 2) англійська — 400 млн; 3) гінді (й урду) — 300 млн; 4) іспанська — 280 млн; 5) російська — 242 млн; 6) бенгальська — 160 млн; 7) арабська — 160 млн; 8) індонезій-

¹ Брук С.И., Иванов В.В. Языки мира // Русский язык: Энциклопедия. — М., 1979. — С. 417. Неточність даних пояснюється здебільшого не досить чітким критерієм відрізнення близькоспоріднених мов від діалектів, яке особливо важко здійснити для безписемних мов.

ська — 160 млн; 9) португальська — 140 млн; 10) японська — 120 млн; 11) німецька — 100 млн; 12) французька — 95 млн; 13) яванська — 74 млн; 14) італійська — 64 млн; 15) корейська — 53 млн; 16) в'єтнамська — 50 млн¹. Не досить ефективними тут виявляються й так звані світові національні мови, які вивчаються й далеко поза межами свого основного поширення (такі як англійська, іспанська, російська, німецька, французька, італійська). Ці мови є, по суті, зональними. Через це, якщо в районах їхнього основного використання ними фактично володіє все населення або значна його частина, то поза ними це властивість лише небагатьох, як правило, фахівців-філологів або таких верств населення, які мають час і кошти для їхнього вивчення. Для досконалого опанування їх усіх вимагалось б занадто багато часу і здатність до справжнього поліглотизму, щодо якого навіть самі поліглоти висловлюються досить скептично. Так, акад. Естонської академії наук П. Арісте, який різною мірою знав близько 40 мов, зазначав: “Я скептик стосовно можливостей людей, що вважаються поліглоти. Песиміст і скептик з тієї причини, що в знавця багатьох мов знання однієї мови все-таки обмежене. Якщо в мозкових звивинах записані дані про багато мов, то не може бути в цих звивинах настільки глибоких записів, як були б при одній, двох або трьох мовах”². Не слід при цьому забувати й таке, що так звані світові мови це лише “робочі мови” різних міжнародних форумів, місце проведення яких оточують часом країни з величезною кількістю населення, яке мало не всуціль не знає цих мов (китайці, араби, індійці, носії мов гінді або урду, бенгальці, японці тощо), й учасник цих форумів, випадково потрапивши в їхнє середовище, не зможе порозумітися в обсязі найпримітивніших тем. Та й самі ті форуми часто лише ілюзорно об'єднані знанням “робочих мов”, які рідко хто з їхніх учасників знає досконало, а часом і взагалі не знає. Від цього потерпають як люди, що не є носіями “робочих мов” і не можуть повністю донести свою думку, так і їхні носії, які неспроможні в недосконалій формі викладу їхніх колег-іншомовців зрозуміти

¹ Брук С. Население мира: Этнодемографический справочник. — М., 1989. — С. 101, 145, 150, 186, 189, 191, 194, 285, 455, 580. Сюди б за кількістю носіїв (і користувачів) могла б належати й українська мова, оскільки в Україні налічується близько 47 млн населення, але подібного стану українська мова ще не досягла, бо поки що нею не користуються навіть усі етнічні українці.

² Рятсен Х. Академик Пауль Аристэ. — Таллинн, 1980. — С. 5.

сенса часто дуже важливих речей, які вони мають їм повідомити. Нема чого казати й про те відчуття приниженості й дискомфорту, яке охоплює людину, мова якої не є робочою, хоч нею і створена багата й прекрасна культура (зокрема, йдеться про східні мови, з європейських — скандинавські, більшість слов'янських, грецьку, італійську, угорську, фінську тощо. Про інші причини, що не дають змоги скористатися як міжнародною допоміжною мовою ані жодною з живих етнічних, ані мертвою постетнічною (латинською) уже йшлося. Як зазначено також, із 912 проектів планових мов¹, — більшість яких так і залишилися на стадії проектів або, якщо й знайшли практичне застосування, то або недовго існували як мови, або близькі до зникнення (волапюк, ідо, латіно сіне флексіоне, інтерлінгва), — єдиною життєспроможною мовою, яка на 2012 р. існувала близько 125 років, не збираючись умирати, розвиваючися і поширюючися, є есперанто.

З усіх планових мов есперанто найбільшою мірою відповідає тим вимогам, що мають ставитися до планової, свідомо створеної мови, характеризуючися такими рисами, як проста фонетика й орфографія, нескладна граматики, максимальна інтернаціональність лексики, легкість і прозорість принципів творення слів із власного матеріалу при відкритості словника для інтернаціоналізмів, універсальність, задовільний естетичний бік (милозвучність). І саме це, поряд з іншими причинами, сприяло тому, що із самого початку есперанто здобуло собі у світі багатьох прихильників, які почали його активно використовувати і цим стимулювати його розвиток.

Фонетика есперанто складається з 28 звуків (фонем), кожен з яких позначається окремою літерою (a, b, c, ĉ, d, e, f, g, ĝ, h, ĥ, i, j, ĵ, k, l, m, n, o, p, r, s, ŝ, t, u, ŭ, v, z). Наголос пов'язаний завжди з передостаннім складом або лягає на його місце в разі опущення (як правило, лише в поезії) кінцевого -o іменника в називному відмінку, що створює для поезії здатність до чоловічих рим, бо наголос тоді опиняється фактично на останньому складі. Вимов звуків чітка, схожа на фонетику італійської мови, чому сприяє й переважання в лексиці латинороманських лексичних елементів. Милозвучності мові надає й те, що слова в ній, як правило, закінчуються тільки на голосний (a, o, e, i, u), сонорний чи напівголосний (j, l, m, n, r, u, ŭ) або s. Крім уже зазначе-

¹ Такою (принаймні на 1990 рік) була кількість подібних проектів, див.: Дуличенко А.Д. Международные вспомогательные языки. — Таллинн, 1990. — 447 с.

ного, есперанто допускає ще тільки один вид скорочень, а саме скорочення артикля *la* (у *l'*), зазвичай перед голосним. Основи граматики нескладні, завдяки чому Л.-Л. Заменгоф спромігся викласти їх у 16 правилах (без жодного винятку), що займають (залежно від формату) від півтори до п'яти сторінок. Це дозволило всю граматику начебто “розчинити” в словнику, де виступають усі граматичні будівельні елементи. Тільки для зручності користування їх виокремлюють у словниках і в особливих довідниках. Разом із тим багатство коренів, прозорість структури слова і з огляду на це легкість творення з коренів нових слів зробили відразу з есперанто мову, здатну виражати найскладніші і найтонші відтінки думки й почуття. Лексика есперанто містить 70 % коренів романських (і латинських разом з грецькими запозиченнями), 20 % коренів германського і 10 % слов'янського та іншого походження. Проте, оскільки серед цих коренів домінують ті, що стали інтернаціональними елементами європейських мов, переважна частина есперантської лексики добре зрозуміла будь-якому, особливо освіченому, європейцеві, а частково й носієві мов Азії й Африки¹, обізнаному з якоюсь європейською мовою. Лексика есперанто потенційно на 70 % зрозуміла романцеві, на 65 % німцеві² і не набагато менше носіям слов'янських мов, оскільки поряд із широко вживаними інтернаціоналізмами (типу *cirko*, *dekano*, *direktoro*, *socialismo*, *revolucio*) або латино-романськими словами спільного (завдяки своїй індоевропейськості) походження із слов'янськими (*domo* “дім”, *sidi* “сидіти”, *vidi* “бачити”) (пор.: літ. укр. *видно*, *видко* або діал. *видіти*) тут є й суто слов'янські лексичні елементи (*bravo*, *bulko*, *gladi*, *klorodi*, *kolbaso*, *kruta*). Принцип інтернаціональності лексики спричинився до того, що слово будь-якого походження, яке набуло на світі певного поширення, може увійти до лексики есперанто (пор.: укр. *hetmano*, *kozako*, *gorako*; яп. *harakiro*, *kimono*, кит. *teo*; гебр. *sabato*). Зміщений склад лексики не позбавляє, однак, мову своєрідності, бо основа її залишається латино-романською, а всі запозичення зазнають фонетико-граматичної есперантизації. Крім того, як у кожній живій мові, характер лексики не створює враження безладної суміші, бо всі слова, перш ніж увійти до мови, були випробувані в усній мовній практиці і текстах, органічною частиною яких вони стали. Словник есперанто зростає (замість 900

¹ Особливо це стосується медичних працівників, оскільки всі вони обов'язково вивчають латинську мову.

² *Dahlenburg T. und Loebig P. Taschenbuch Esperanto. — Leipzig, 1981. — S. 9.*

коренів, що містили перші праці Л.-Л. Заменгофа, він має вже понад 15 тисяч коренів), завдяки чому за обсягом не поступається словникові будь-якої розвиненої європейської мови. Як кожна жива звичайна мова, есперанто має й свою, досить розвинену, фразеологію. Порівняно недавно виданий “Угорсько-есперантський фразеологічний словник” (*Csoszár A., Kalocsay K. 6000 szólás és kifejezés magyar és Eszperanto nyelven. — Budapest, 1975. — 1981.*) містить 6000 фразеологізмів. Як і будь-яка мова, есперанто вже має й свою ідіоматику, тобто слова і вирази, неперекладні буквально жодною мовою, що потребують спеціальних пояснень і коментарів, пор.: *adasismo* “примітивне римування, римування самих лише суфіксів” (від слів типу *mi manĝ-ad-as* — “я їм (раз у раз)”, *ĵadam*, букв. — “їдаю”; *krokodili*, букв. — “крокодилити” (розм. “говорити серед есперантистів національною мовою”); каламбур *Esperanto* (есперанто) — *edzperanto*, букв. — “шлюбний посередник, тобто сват” (маються на увазі випадки виникнення часто різнонаціональних подружжів, започаткованих листуванням мовою есперанто або зустрічами в колі есперантистів) тощо.

Риси есперанто зближують його з багатьма мовами світу. Якщо лексично, про що вже йшлося, воно найбільш пов'язане з індоевропейськими мовами Європи, саме тими елементами, які набули найбільшої інтернаціональної ваги, насамперед романськими, то граматично ця мова, маючи спільні риси з низкою тих самих мов, нерідко виходить далеко за їхні межі. З романськими мовами есперанто пов'язує означений артикль *la* і вираження відмінкових закінчень за допомогою прийменників (*de* для родового, *al* для давального відмінка). З німецькою мовою есперанто зближує префіксальне *ge-* на позначення осіб різної статі (*gefratoj* “брати і сестри” — н. *Geschwister* “т. с.”) і суфіксальне *-in-* на позначення осіб жіночої статі і самиць (*patr-in-o* “мати” — *patr-o* “батько”; *bov-in-o* “корова” — *bovo* “бик”; н. *Lehrerin* “учителька” — *Lehrer* “учитель”; *Löw-in* “левиця” — *Löwe* “лев”). До англійської мови есперанто подібне займенником *ŝi* “вона”, браком особових і числових форм дієслова, виражених лише особовим займенником (*mi* (*vi*, *li*)... *venis* “я (ти, він...) прийшов” — *I* (*you*, *he*...) *same* “т. с.”, а також майже повною невираженістю різниці між 2-ю ос. одн. і мн. особового займенника (есп. *vi* — англ. *you*)¹. Проте є тут і риси, типологічно подібні до мов зовсім іншого,

¹ Як і в англійській мові, займенник зі значенням “ти” в есперанто живається дуже рідко (пор. есп. “ти” — англ. *thou* “т. с.”).

неіндоевропейського походження (зокрема, аглютинативних, фіно-угорських і тюркських). Так, у множині знахідного відмінка есперанто, на відміну від індоевропейських, зокрема й слов'янських, мов має окремі покажчики для множини і для знахідного відмінка, як, наприклад, в угорській мові, пор. (Mi) *vidas homo-j-n* “я бачу людей” — уг. *Látok ember-ek-et* “т. с.”, де відповідно -j- і -ek- позначають множину, а -n і -et знахідний відмінок. Подібно до семітських мов (пор. словник арабської і гебрійської мов) в основі своєї лексики есперанто має не слово, а корінь. Щоправда, на протигагу семітським мовам, де значна частина слів утворюється засобами внутрішньої флексії, есперанто використовує для цього засоби аглютинативних та ізолюючих мов. Рисою подібності до останніх, зокрема китайської, слід в есперанто визнати те, що в ньому немає непорушного, як в індоевропейських мовах, поділу морфем на афіксальні й кореневі. По суті, скрізь ідеться про корені, одні з яких тяжіють до власне кореневої функції, інші — до суфіксальної або службової, проте часом цей розподіл функцій може мінятися, пор.: *fin-o* “кінець”, *sat-a* “ситий”, але водночас *fin-kon-strui* “добудувати (до кінця)”, *sat-mangi* “наїстися (досита)”, тобто маємо застосування кореневої морфем у функції афіксальної; *legm-ejo* “школа”, *malsanul-ejo* “лікарня” (при *ejo* “приміщення”), *el-igi* “виходити”, але *el-a* “той, що виходить, виступає”, *en* “в (у)”, *en-i* “перебувати в чомусь, усередині чогось” і под.¹ Зазначене свідчить про есперанто як про мову справді міжнародну, у якій носій мало чи не кожної мови світу може знайти щось близьке своїй мові. Ці суто внутрішні риси есперанто були частково причиною його поширення і стійкості. Мова завдяки своїй прозорості і чіткості ставала приступною для легкого її засвоєння, відкриваючи водночас широкий простір для збагачення і вдосконалення, яке не порушувало її основ.

Проте життєздатності і безперервному розвитку мови сприяли не лише суто внутрішні особливості, а й зовнішні соціолінгвістичні обставини виникнення і початкового розвитку, які спричинилися до її дальшої нормальної еволюції, подібної багатьма рисами до історії будь-якої звичайної літературної мови. Тим,

¹ Пор., наприклад, у В.І. Горелова: “...для розуміння особливостей китайської мови слід зважити (і це вельми важливо) на те, що в китайській мові тяжко провести чітку грань між повнозначною морфемою і словом, бо в ній майже зовсім немає повнозначних морфем, які не можуть виступати як односкладове слово” (Горелов В.И. Лексикология китайского языка. — М., 1984. — С. 210).

що есперанто з проекту так швидко розвинулося в цілком живу повнокровну мову, воно завдячує значною мірою не лише своїй суто мовній основі, добре продуманій його засновником, а й тим, що Л.-Л. Заменгоф слушно взяв до уваги ті умови, які могли б гарантувати новій мові її функціонування. Виданню першої книги (*unua libro*), де мова була зафіксована для широких кіл її потенційних користувачів, передувала тривала багаторічна праця над її виробленням у різних формах: розмовній (початково в межах родини Заменгофа) і писемно-літературній (у його власній літературній творчості, оригінальній і перекладній). Не слід забувати, що вже в першій книзі вміщено дві оригінальні поезії Л.-Л. Заменгофа (“*Mia penso*” — “Моя думка” і “*Ho, mia kor’...*” — “О, моє серце”) і що разом із мовою есперанто перша книжка містить, таким чином, уже й перші твори есперантської літератури. До 1894 року Заменгоф віддав свою мову на суд громадськості, де її й апробовано. Однак уже в першій своїй книжці спеціально зазначив: “Міжнародна мова, як кожна національна, є загальною власністю; автор відмовляється назавжди від усіх особистих прав на неї”. Отже, прийнята пізніше ухвала про недоторканність мовної основи була спільною ухвалою тодішнього загалу есперантистів, й аж ніяк не особистою забаганкою ініціатора мови, людини, за спогадами сучасників, надзвичайно скромної. Заклавши основи нової мови і тим започаткувавши її, Л.-Л. Заменгоф передав її у повне розпорядження людства в особі тієї його частини, яка почала нею користуватися. У зв’язку з цим особливе значення мала й спеціальна декларація, прийнята на Першому конгресі есперантистів у Булонь-сюр-Мері (1905), де давалося спеціальне визначення есперантизму: “Есперантизм є прагнення поширити в усьому світі вживання нейтральнолюдської мови, яка, не накидаючи себе внутрішньому життю народів і аж ніяк не ставлячи собі за мету витіснити існуючі національні мови, дала б людям різних націй можливість порозумітися між собою, могла б служити як примирююча мова громадських установ у тих країнах, де різні нації борються між собою за мову, і якою могли б видаватися ті твори, що мають однаковий інтерес для всіх народів. Кожна інша ідея або надія, яку той чи інший есперантист пов’яже з есперантизмом, буде його справою суто приватною, за яку есперантизм не відповідає”¹. Тим самим для есперанто як для мови вироблено найширшу підста-

¹ Див.: *Deklaracio de Boulogne* // *Enciklopedio de Esperanto*. I. volumo. — Budapest, 1989. — P. 104.

ву, характерну для кожної мови, якою, як відомо, можуть користуватися люди будь-якого спрямування, походження і поглядів, крім скерованих проти самої мови. Побіжно слід зазначити, що до прихильників мови есперанто, куди, крім безпосередніх користувачів, треба залічити і численних, мабуть ще більших за кількістю, її симпатиків, належать, як правило, люди прогресивного демократичного й інтернаціоналістичного спрямування, бо вони, як і її ініціатор Л.-Л. Заменгоф, мислили і мислять її собі насамперед як засіб взаєморозуміння і миру між народами.

Отже, есперанто із самого свого початку, ставши загальним надбанням користувачів-есперантистів, у межах, окреслених його призначенням бути нейтральною мовою, стало функціонувати цілком задовільно, незважаючи на перешкоди, які йому довелося долати на своєму шляху. А перешкоди ці були немалі: й у вигляді інертності думання багатьох людей, як це не дивно, і мовознавців, що виявилось в скептицизмі, неправильному розумінні есперанто, і в тому, що в жодній країні поширенню есперанто до останнього часу не сприяли офіційні інстанції відповідних держав, а нерідко навіть переслідували й репресували есперантистів (наприклад, у сталінському СРСР або в гітлерівській Німеччині). Перепони розвитку есперанто виявилися і в двох світових війнах, коли есперантистський рух загасав, але зовсім не припинявся¹. Перешкоджали часом нормальному поширенню есперанто проекти нових планових мов. Особливо грізну суперницю мова есперанто знайшла собі в мові ідо, реформованому проекті есперанто, який відірвав від есперантистського руху частину прихильників, перетворивши їх на ідістів і викликавши загрозу небезпечного розколу. Проте есперанто пережило це лихо, як і інші. Переважна більшість есперантистів залишилася вірна своїй мові, володіючи нею, вони не втрачали реального доброго в ім'я (хоч і вельми проблематичного) крашого. Рух ідістів після деякого піднесення в 20-х роках почав дедалі більше занепадати, і хоч і досі існує в світі певна кількість ідістів, число їх незрівнянно менше від числа есперантистів, і мова ця поступово вимирає. При цьому есперанто, як відомо, узяло низку цінних рис вимираючої мови ідо, яка у такий спосіб стає начебто певною мірою “субстратом” для есперанто, зокрема, до есперанто

¹ Як відомо, наприклад, під час Першої світової війни мова есперанто широко вживалася для листування військовополонених, що частково сприяло її поширенню після цієї війни.

запозичено певну кількість ідістських суфіксів, наприклад, суфікс -oz- (šton-oz-a “кам'янистий”). Функціонуванню есперанто не в останню чергу поряд із безпосередніми усними контактами есперантистів сприяло й те, що ця мова почала застосовуватися в різноманітних публікаціях у пресі, а також у художній літературі, оригінальній і перекладній. Звичайно, коли говорять або пишуть про есперанто, відзначають лише його вживання в науковій і публіцистичній літературі і в перекладах, поминаючи питання про оригінальну творчість. Виняток становить у Європі серед небагатьох країн лише Угорщина, де, очевидно, і з огляду на популярність мови, і видання відомого часопису “Literatura Mondo” (“Літературний світ”), і наявність кількох видатних есперантських письменників-класиків (Ю. Багі, К. Калочаї, Ф. Сіладі та ін.) про оригінальну літературу мовою есперанто пишуть цілком поважно. В інших країнах, зокрема у тих, що входили донедавна до складу Радянського Союзу, питання про оригінальну творчість мовою есперанто або зовсім не порушується, або подається так, начебто воно тільки-но дискутується. Тим часом, перефразовуючи відомі слова А. Мейє щодо можливості створення планової (“штучної”) мови: “Суперечка з цього питання безпредметна, тому що вже існує есперанто”¹, слід було б сказати: “Суперечка з цього питання безпредметна, тому що література мовою есперанто вже існує” й існує не менш тривалий час, ніж сама мова. Як згадано вище, вже у першому виданні першої книжки, присвяченої есперанто, було вміщено два оригінальні літературні твори (вірші) цією мовою. А оскільки виходом цієї книжки датується існування мови, можна обґрунтовано вважати, що нею ж датується початок існування есперантської літератури. Щоправда, ця література набагато молодша від будь-якої європейської (особливо великої) літератури і тому нею ще не створено такої кількості видатних творів. Проте вона вже висунула і висуває цілу плеяду цікавих, а то й видатних письменників і навіть літературних шкіл, таких, наприклад, як угорська в 30-х роках, згуртована навколо часопису “Literatura Mondo” (“Літературний світ”), радянська (як правило, російська) у передвоєнні роки, шотландська школа (50—70-х років ХХ ст.), які давно заслуговують на увагу (і

¹ Actes du Deuxième Congrès international des linguistes. — Paris, 1933. — P. 102; *Бокарев Е.А.* Современное состояние вопроса о международном вспомогательном языке (факты об эсперанто) // Проблемы интерлингвистики. Типология и эволюция международных искусственных языков. — М., 1976. — С. 18.

не тільки есперантистських) літературознавців¹. І якщо література на есперанто може похвалитися низкою блискучих перекладів з національних літератур мовою есперанто, то вже досить давно почали з'являтися й поодинокі переклади з інтернаціональної літератури мовою есперанто, здійснені національними мовами. Ще на 20-ті роки припадають переклади окремих віршів талановитого есперантського поета М. Хохлова російською мовою². Тоді ж з'явився переклад роману відомого есперантського письменника Ю. Багі "Hura! Ne romano, nur grimaco" ("Ура! Не роман, лише гримаса"), у німецькому перекладі: "Hurra für nichts". Роман Ю. Багі цікавий тим, що він, на думку дослідників, вплинув на появу п'єси Ф. Дюрренмата "Візит старої дами", оскільки відомий драматург міг бути знайомий із його німецьким перекладом³. Таким чином, література мовою есперанто починає не тільки перекладатися національними мовами, а й впливати на національні літератури, а це, в свою чергу, свідчить про достатню зрілість як мови, так і твореної нею літератури. Безперечно, з часом подібних перекладів буде з'являтися дедалі більше. Однією з ілюстрацій того, що есперантська література в особі її найвидатніших представників цілком заслуговує на переклад її національними мовами міг би бути, наприклад, вірш класика есперантської поезії Каломана Калочаї "Зима" (K. Kalocsay "Vintro"), який подається в оригіналі і власному перекладі автора цієї книжки:

Lamentas la arboj, ĉielen etendas
la brakojn skeletajn frostante kaj treme
ĝis fine la bona ĉiel' kompateme
al ili ŝirmantan tapiŝon subsendas.
Kaj flokoj per blanka ĉiela kovrilo
jen falas kaj falas kaj falas senĉese
ĝis sub ĝi, kovrilo ŝirmanta karese,
la arboj ekdormas en bona trankvilo.
Kaj dormas la arboj kaj dormas la tero,
kaj kvazaŭ morttuko la neĝo sin sternas.
Sed sube jam ĝermas la nova espero,
ĉar nasko kaj morto senĉese alternas,
kaj ĝermas la semo kaj falas la bero,
sed vivas la Vivo, la Vivo eternas.

¹ Gvidlibro por supera ekzameno. Historio, literaturo, metodologio. — Budapest, 1974. — P. 194—275.

² Один із них — "Шантеклер" уміщено в кн.: *Исаев М.И.* Язык эсперанто. — М., 1981. — С. 70.

³ *Benczik V.* Postparolo // Baghy J. Hura! Ne romano, nur grimaco. — Budapest [s. a.]. — P. 415—416.

З риданням дерева до неба здіймають
кошаві їх руки, промерзлі, тремтливі,
і, врешті, до них небеса співчутливі
свій килим захисний додолу спускають.
І коврою білою сніг без упину
спадає, спадає, спадає лапатий,
аж доки дерева почнуть засинати,
спокійні, загорнені в ніжну перину.
У сон і земля, і дерева запали,
і саваном смертним їх сніг покриває.
Але і під снігом надії постали,
бо в смерті межі від народжень немає.
І зріє там сім'я, де ягоди впали,
Життя-бо живуше і вічно триває¹.

Зрозуміло, що подібні твори, яких в есперантській літературі, особливо поезії, вже чимало ("Основна літературна хрестоматія" налічує 59 імен оригінальних письменників), цілком спростовують твердження про есперанто як "штучну", "безбарвну" і "механічно-мертву" мову, якими, на жаль, іноді грішать навіть лінгвісти і які свідчать лише про їхню на диво повну непоінформованість².

На сьогодні мовою есперанто, не кажучи вже про публіцистичну, науково-популярну й наукову літературу, про велику кількість часописів і газет різноманітного змісту і велику перекладну літературу, створено значну і різноманітну мистецьку літературу, де репрезентовано вже і поезію, і прозу, і драматургію. У розвитку переважної більшості національних літератур спостерігається така закономірність: першою розвивається поезія, далі драматургія і завершується цей розвиток появою цілком уже зрілої прози. Пояснюється це тим, що проза фактично має поєднати в собі всі особливості попереднього розвитку. Окрім того, хоч проза будується з мови, не підпорядкованої суворим правилам рими й ритму, вона повинна, однак, поєднувати в собі, поряд із цією рисою, також набагато складніший, бо, сказати б, делікат-

¹ Оригінал вірша К. Калочаї (K. Kalocsai) взято з кн.: *Jaunvalks E., Gutmanis A.* Esperanto. Gramatika. Esperanto-latviešu vārdnīca. — Latviešu-esperanto vārdnīca. — Rīga, 1979. — лр. 110. Переклад уперше опубліковано: *Ткаченко О.Б.* 100 років есперанто: підсумки і перспективи // Мовознавство. — 1987. — № 4. — С. 25.

² Пор., наприклад, таке образне порівняння відомого мовознавця: «Процес термінологічного будівництва не можна розглядати як створення якогось штучного і механічно-мертвого "есперанто" з російських морфем» (*Панов М.В.* Словообразование. Русский язык и советское общество: Просп. — Алма-Ата, 1962. — С. 43).

ніший прозовий ритм (прозу, позбавлену його, інакше як поганою не назвемо), а також містити реалістично побудовані, типові і важливі для розвитку оповіді, діалоги і монологи героїв, органічно включені до току оповіді. Отже, по суті, майстерна проза — це високодосконалий синтез усіх попередніх етапів розвитку літератури, але, крім того, вона дещо бере із суміжних позалітературних мистецтв: через поезію вона пов'язана з музикою, бо вимагає гармонійної, милозвучної побудови речень і добору слів (або якщо й какофонії на її тлі, то вмотивованої), як у скульптурі різьблення постатей дійових осіб, яскравих і виразних барв малярства, пропорційності й довершеності в побудові сюжету, що споріднює її з архітектурою. Саме тому в переважній більшості випадків літературний розвиток іде саме так. Дещо інакше він відбувається в есперантській літературі, бо тут завершальною, як здається, стає драматургія, оскільки спільнота користувачів мови тут не така численна, як у випадку національних мов. Проте ця література хоч дещо повільніше, ніж національні, розвивається, і має вже варті загальної уваги твори. Ця література має і свої теми, і спрямування, і свою виразність, разом із розвитком розмовної мови, у якої вже є своя історія і стильова специфіка (архаїзми і неологізми, щось подібне до розмовного стилю і поважно-офіційного, і навіть подобу молодіжного аргю) далеко, порівняно з початковим періодом, відбігла від деякої бідності і “штучності” і дає для досконалого мовця широкий вибір найрізноманітніших реєстрів мовлення від дружньо-фамільярного до ораторсько-патетичного, піднесеного. Якщо і годиться говорити про “штучність” мови, то це фактично не штучність самої мови, а недосконалість мовлення її нових adeptів, які її не опанували належною мірою. Фактично з подібною “штучністю” і “безбарвністю” ми стикаємося, коли або самі починаємо опанувати будь-яку іноземну мову, якою володіємо ще примітивно, або коли чуємо іноземця, що нашою рідною мовою не йде далі привітання, загальноновживаних мовних формул і фраз, які обслуговують найелементарніші побутові потреби. В устах таких людей “штучною” і “безбарвною” може видатися будь-яка національна мова. У найвищих виявах, у досконалому володінні нею найліпших мовців й у вершинних досягненнях оригінальної і перекладної літератури есперанто щодо можливостей не поступається або дуже близьке до рівня найрозвиненіших мов світу.

Мова есперанто з самого виникнення мала як прихильників, так і скептиків, навіть ворогів. Проте простежується спільна за-

кономірність. До числа останніх, як правило, належать люди, що з певних причин не досить чітко уявляють критиковане ними явище. Немалий привід до цього дав і термін “штучна мова”, з яким пов'язане уявлення про щось неприродне і вже тому повторне, ненормальне. Тим часом і саме прагнення до нейтральної допоміжної міжнародної мови, і його реалізація були і є цілком природними, виходячи, як правило, з матеріалу найуживаніших міжнародних елементів, до того ж зібраних і поєднаних на підставі досвіду мов світу. Про *природність* і життєвість мови свідчить її життєспроможність, стійкість і здатність до безперервного розвитку і вдосконалення на основі непорушних правил її побудови і використання. Тому сучасна лінгвістика сьогодні чимраз рішучіше відмовляється від поняття “штучна мова” стосовно есперанто, яке є виправданим хіба що до менш удалих проєктів подібних мов, у тім числі ще обмежено вживаних волапука, ідо, латіно сіне флексіоне й інтерлінгви. Натомість дедалі ширшого застосування набуває термін “планова мова” (р. плановый язык, н. Plansprache). Ще Бодуен де Куртене цілком слушно спростував неправильність протиставлення мови есперанто як “штучної” іншим, національним мовам як “природним”, зауваживши: “Чи існує людина для мови, чи мова для людини? Мова не є ані замкнений у собі організм, ані недоторканий ідол, вона являє собою знаряддя і діяльність. І людина не тільки має право, але це її соціальний обов'язок — поліпшувати свої знаряддя згідно з метою їхнього застосування і навіть замінювати вже існуючі знаряддя іншими, кращими”¹. Отже, не існує принципової різниці між національними мовами, які теж мали своїх ініціаторів або авторів, тільки тепер нам невідомих, — всі мови створювалися людьми, суспільством, а не дісталися народам як дарунок природи, — і есперанто, засновник якого нам відомий. Різниця між ними полягає головню у тім, що коли перші створювалися значною мірою, особливо початково, стихійно, спонтанно, хоч потім дедалі більше їхній розвиток і регулювався, то есперанто є мовою, яка відразу створювалася для свідомої потреби і за певним планом, тому їй найбільш відповідає назва “планова мова”. Як у розвитку кожної мови, деякі явища в есперанто виникають не цілком регулярно, проте для уникнення стихійності розвиток

¹ Бодуэн де Куртене И.А. К критике международных искусственных языков // Избр. тр. по общему языкознанию. — М., 1963. — Т. 2. — С. 139—140.

мови регулюється спеціальною Академією есперанто, що періодично обирається. Таким чином, есперанто є мовою, яка з самого початку виникла не тільки як планова, а й як літературна і розвиток якої з самого початку повністю контролюється особами, що нею користуються.

Отже, есперанто з'явилося внаслідок потреби, яка була не штучною, а цілком природною. Так само природним виявилось через це і його виникнення. Найкращим доказом того, що цій природності потреби адекватно відповідала сама структура мови, де нічого не вигадано, а все впливає з досвіду і практики мовпопередниць і їхнього матеріалу, є сама практика. Понад столітнє існування і розвиток есперанто — час, цілком достатній для випробування¹. Щоправда, іноді, виходячи з того, що мова есперанто ще не досить поширена, убачають причини цього в її недостатній структурній досконалості, починають пропонувати нові проекти планових мов. Проте всіх їх рано чи пізно перемагає есперанто, що до того ж найцінніше з них бере на своє озброєння (приклад ідо вже наводився) і продовжує безперешкодно розвиватися далі. Іноді, до речі, ці проекти виникають і тому, що проблему допоміжної міжнародної мови плутають із зовсім відмінною, не пов'язаною з нею проблемою майбутньої єдиної мови людства. Якщо питання першої стоїть дедалі гостріше, то питання другої є принаймні справою дуже далекого майбутнього і для нашого часу аж ніяк не актуальною. На цьому питанні у нашій праці зупинимось трохи далі, а поки що повернемося до проблеми міжнародної допоміжної нейтральної мови і її втілення в есперанто. Отож, з огляду на цю уявну ідеальну мову майбутнього, розпочинається критика реальної міжнародної мови есперанто², яка, маючи свої недоліки, усуває їх у ході розвитку. Таким чином розвиток реального доброго гальмується на догоду фантастичному крашому. Подібні критики, однак, забувають, що будь-який проект, навіть найідеальніший, буде перевірятися тільки практичними випробуваннями на життєвість. Отже, будь-яка нова планова мова мала б пройти той самий шлях різнобіч-

¹ Стосовно соціолінгвістичних моментів виникнення, розвитку й сучасного стану мови есперанто див.: *Ткаченко О.Б.* К социолингвистической характеристике эсперанто. Al la sociolingvistika karakterizo de Esperanto // *Общая интерлингвистика и плановые языки.* — *Interlinguistica Tartuens.* 6. — Тарту, 1989. — С. 114—122.

² *Свадост Э.* Как возникнет всеобщий язык? — М., 1966. — С. 237—245, 255—260.

ного розвитку, що й есперанто. У зв'язку з цим здається набагато доцільнішим продовжувати використовувати, розвиваючи і вдосконалюючи в ході самої практики, есперанто, це випробувальне знаряддя міжнародного спілкування, ніж відмовлятися від нього в ім'я ілюзорних переваг пропонованих нових міжнародних планових мов, або, що іще фантастичніше, в ім'я майбутньої спільної мови людства, яка поки що (якщо не завжди) може існувати тільки на папері. Крім того, навряд відмовляться від своєї мови заради цих проектів есперантисти. Решта людства радше також тягтиметься до вже існуючої й успішно функціонуючої високорозвиненої мови (до того ж із багатющою літературою, створеною нею), ніж до планових мов, які або явно не витримали випробування практикою і часом (волапюк, ідо, новіаль, окциденталь, латіна сіне флексіоне, інтерлінгва і т. д.), або які ще тільки готуються до цього випробування.

Уся дотеперішня історія есперанто свідчить про те, що паралельно з постійним внутрішнім розвитком і вдосконаленням¹ ця мова повільно, але неухильно здобуває собі чимраз більше прибічників, знаходить застосування в дедалі ширшому колі функцій. Отже, внутрішній розвиток весь час супроводжується зовнішнім розвитком і поширенням мови. Серед видатних осіб, що були прихильниками есперанто, можна назвати імена Л.М. Толстого, О.М. Горького, А. Барбюса, А. В. Луначарського, К.Е. Циолковського, С. Лагерлеф, Н. Хікмета і багатьох інших учених і письменників. Серед мовознавців до них належали Я. Бодуен де Куртене, О.Є. Бокарев, З. Клеменевич, В. Георгієв. Дані про есперантистів і друзів та прихильників мови есперанто в цілому свідчать не тільки про безперервну, починаючи з 1887 р., тобто із зародження, наступність і, сказати б, “спадковість” прибічників есперантського руху, а й про повільне, але постійне зростання їхньої кількості. Якщо в 1889 р. існувала лише одна група есперантистів, то в 1909 р. їх було вже 1447. Точніші дані (уже не щодо кількості груп, а окремих есперантистів) маємо на 1926 р. На цей час у Європі (включаючи СРСР) було 109 690 есперантистів (серед них в СРСР — 1479, у Великобританії — 7855, Австрії — 7696, Німеччині — 30 868), в Азії — 7832 (з яких у Японії — 6903), в Америці — 7331 (з яких у США — 4845), в Австралії та Океанії — 1147, в Африці — 306 (з них у Єгипті — 104).

¹ Докладніше про це див. у статті: *Дановский Н.Ф.* Эволюция эсперанто // *Проблемы интерлингвистики.* — М., 1976. — С. 92—113.

Усього в світі на той час нараховувалося 126 576 есперантистів¹. Після Другої світової війни кількість есперантистів і прихильників широкого застосування есперанто в міжнародних контактах набагато зростає. Звичайно, повільніше зростає кількість есперантистів, тобто безпосередніх учасників руху і тих, хто активно володіє мовою і постійно або дуже часто її вживає. Їх налічується, можливо, 1 млн (за найнижчими оцінками 0,5 млн)². Набагато більша кількість прихильників есперанто, які, очевидно, мають уявлення про мову, що в свій час, можливо, відвідували гуртки есперанто або вивчали мову самотужки, але потім, беручи на озброєння вислів Возного в І. Котляревського, “за недосудності по должности” випали з есперанто-руху або перестали займатися мовою, проте зберегли уявлення про мову, легкість її засвоєння і користування і схильність до того, щоб, якби ця мова *ширше* вживалася, опанувати її особисто або хоч би в своїм продовженні, дітях та онуках (не виключено, що їм вони передали своє співчутливе ставлення до есперанто). Треба тут зважати на те, що оскільки, на жаль, есперанто ще відносно мало, — хіба що в туризмі, — проникло в практику повсякденного життя, спостерігається така закономірність: серед есперантистів поки що переважає або молодь, або люди відносно літнього, похилого віку, передпенсійного або пенсійного³. Люди середнього віку з есперанто-руху значною мірою випадають. Але випадаючи з руху і мови, як відповідно активні учасники або користувачі, вони зберігають, однак, позитивне ставлення до мови, і подібних осіб, очевидно, набагато більше, ніж активних і досконалих користувачів мови. Цим має пояснюватися, мабуть, та величезна розбіжність, яка існує між кількістю тих людей, що їх визначають як активних користувачів мовою есперанто, і кількістю тих, що підписали петицію в ООН, а саме звернення Загальної есперантської асоціації (UEA — Universala Esperanto-Asocio) до ООН про широке використання есперанто як офіційної мови. Це звернення через есперантські національні організації та індивідуально підписало 72 086 486 осіб. Ця остання цифра говорить про той величезний резерв потенційних користувачів мови есперанто,

¹ Дані за: Statistiko // Enciklopedio de Esperanto. II volumo. — Budapest, 1986. — P. 501—503.

² *Исаев М.И.* Язык эсперанто. — М., 1981. — С. 20.

³ Щодо кількості есперантистів у світі, їхнього розподілу за країнами і віком (згідно з даними 1980 р.) див.: *Zytnicki J.* Esperanto i esperantysty. Warszawa, 1987. — S. 100—106.

який міг би стати джерелом їхнього збільшення в разі сприятливіших умов для застосування мови.

Про поступове збільшення руху і набуття ним ваги в міжнародному житті свідчать інші дотичні дані. Есперантисти, за відомостями ще 80-х років ХХ ст., були об'єднані в 21 міжнародній організації за фахом та інтересами і в 50 національних організаціях окремих країн. З огляду на це ставиться і вирішується питання про ширше і систематичніше вивчення мови есперанто. У різних формах, — не беручи до уваги суто есперантистських курсів, поширених у більшості країн, — есперанто на 1972 р. викладалося у вищій і середній школах 27 країн світу (тодішні СРСР, Болгарія, ЧССР, КНР, ПНР, УНР, Румунія, Югославія, Австрія, Великобританія, Франція, ФРН, Нідерланди, Норвегія, Іспанія, Швейцарія, Іран, Японія, Південна Корея, США, Канада, Бразилія, Еквадор, Колумбія, Чилі, Венесуела, Мадагаскар). Іще в складі колишнього СРСР факультативне викладання мови есперанто в старших класах середньої школи було запроваджене офіційно міністерствами середньої освіти тодішніх ще радянських республік (а фактично окупованих країн) Литви, Латвії й Естонії, для чого створено спеціальні підручники¹. Есперанто в цей час знаходило широке застосування в книгодрукуванні і пресі: 72 видавництва в світі повністю або паралельно з іншими мовами видавали літературу мовою есперанто, налічувалося 125 журналів і газет цією мовою. У 10 країнах існувало 13 радіостанцій, що вели регулярно радіомовлення мовою есперанто. Ширшало застосування есперанто у науці, в тому числі в наукових публікаціях і як робочої мови наукових форумів. До найвідоміших наукових журналів мовою есперанто належать, зокрема, такі як “*Sciensa revuo*” (орган Міжнародної наукової асоціації есперантистів), “*Geologia revuo*” (ЧССР), “*Medicina revuo*” (Японія), “*Homo kaj kosmo*” (Югославія), “*Sciencaj komunikaĵoj*” (УНР). Мову есперанто як одну з робочих обрали географи. Есперанто поряд з англійською і французькою є також однією з робочих мов кібернетиків². Воно широко використовувалося як мова важливих всевітніх рухів — руху боротьби за мир проти термоядерної війни, руху прогресивної молоді тощо. Треба зазначити, що розквіт ес-

¹ *Pirlot G.* Oficiala situacio de Esperanto — instruado en la mondo. Metodiko en la praktiko. — Budapest, 1972. — P. 107, 122.

² Див., зокрема: *Kibernetiko de la homa lingvo kaj aliaj internacilingvaj aktoj de la IX. Intrenacia Kongreso de Kibernetiko.* — Budapest; Paderborn, 1981. — 192 p.; *Perkomputila tekstoprilaboro.* — Budapest, 1985. — 336 p.

перанто завжди був пов'язаний із мирними періодами світової історії, його тимчасовий занепад — з періодами воєн. У 20—30-ті роки ХХ ст. есперанто широко використовувалося в інтернаціональних зв'язках робітників усіх країн, у боротьбі проти загрози фашизму і війни¹. У той час дуже багато робітників, активних учасників антифашистського руху, вивчало есперанто, адже опанування цією мовою дозволяло легко спілкуватися між собою німцям, французам, угорцям, полякам. Подібне легке вивчення мови, якби йшлося про мову національну, не було б можливе і вимагало б багато часу і коштів, що було приступним тільки для багатих людей. З огляду на це, за крилатим виразом того часу, есперанто називали “латиною пролетаріату”.

З 80-х років ХІХ ст. по нинішній час не відзначається якогось “затухання” ані в есперантському русі, ані у використанні есперанто. Навпаки, можна говорити про дальше неухильне, хоч і не дуже швидке, їхнє піднесення. Спостерігається, з одного боку, інтерес широких позаесперантських кіл до мови есперанто і її широкого застосування як офіційної робочої у різних міжнародних організаціях. Зокрема, останнім часом вивчалася питання її вжитку як робочої мови загальноєвропейських організацій, пов'язаних із загальноєвропейським парламентом, загальноєвропейським ринком тощо. Якщо згадати, що есперанто давно знаходить собі помітне використання і популярність у країнах Далекого Сходу (Японії, В'єтнамі, Китаї, Кореї), що в Європі ця мова дуже популярна в країнах Скандинавії, у країнах Балтії, Болгарії, Польщі, Угорщині, тобто скрізь, де місцеві національні мови не стали робочими, також, що есперанто має велику популярність і в Англії, і в США, що ця мова викликає до себе жвавий інтерес в Іспанії, Італії, Бразилії і має тенденцію поступового проникнення в усі найвіддаленіші куточки земної кулі, то складається досить оптимістична картина щодо її перспектив як справжньої міжнародної мови (*internacia lingvo*). З другого боку, у самих колах есперантистів спостерігається лише з першого погляду парадоксальне явище *раумізму* (*raŭmismo*) — течії, назва якої походить від фінського міста Раумо, що прагне не тільки надати есперантському рухові колишнього характеру гонитви за зростанням кількості прихильників мови, скільки скерована на зростання *якості* есперантистів, їхнього бездоганного володіння

¹ Sur la du frontoj. Kontribuo al la historio de la ĉeĥa klasbatala Esperantomovado. — Prago, 1981. — 32 p.

мовою і ефективності послуг, що їх можуть надати есперантські організації у налагодженні міжнародних зв'язків. Есперантисти зосереджуються у своєму колі, не залучаючи до себе неесперантистів. Вони вважають, що їхній рух тепер настільки сильний і може стати настільки привабливим, що ролі змінюються: уже не есперантисти “хапають за поли” і втягають у свої організації неесперантистів, а, навпаки, неесперантський світ має стати захищеною стороною¹. І, звичайно, проміжною, поєднувальною ланкою можуть стати широкі кола симпатиків есперанто.

Потреба якісного піднесення мови підвищує вимоги до якості перекладів, володіння мовою, до досконалої термінології есперанто у найрізноманітніших галузях, зокрема, таких життєво важливих, як медицина, економічна, юридична, технічна термінологія, як термінологія політична. Поступово це має вивести есперантський рух на широкий простір міжнародного життя, остаточно позбавити його певного відтінку сектантства, який утворився мимохіть через панування так званих світових мов, які витискали есперанто зі сфери активного й ефективного використання і перетворювали його користувачів на незрозумілих для загалу диваків, що плекають “непрактичну” з погляду короткозорої перспективи мову. Проте саме завдяки ентузіазмові цих “диваків” ця надзвичайно важлива в перспективі (віддаленій) і потенції (тоді ще прихованій) мова поступово набула ваги делалі більш практично застосовного зняряддя міжнародних контактів.

Безперечно, найбільшими конкурентами есперанто є поки що “світові мови” європейського походження, точніше, європейсько-етнічного походження. Колись Л. Толстой, у цілому вітаючи появу есперанто, зробив застереження, що ця мова європейська і тому, можливо, доведеться для Азії створювати ще якусь іншу². Як показав досвід історії, саме Азія, зокрема Далекий Схід, досить позитивно поставилася до есперанто. І це зрозуміло. Адже есперанто містить лексичні елементи, які, наприклад, у медицині дістали широке всесвітнє застосування. Отже, з

¹ Дані про течію раумізму наведено на підставі усного повідомлення О.С. Малаціона, есперантиста й викладача мови есперанто.

² Пор.: “Я думаю, что для всемирности в настоящем смысле этого слова, т. е. для того, чтобы соединить китайцев, африканских народов и пр., понадобится другой язык, но для европейского человека эсперанто чрезвычайно легко” (Див.: Некоторые из отзывов о международном языке “Эсперанто” — граф Л.Н. Толстой // *Заменгоф Л.* Международный язык “Эсперанто”: Полный учебник с предисловием и двумя словарями и с приложением брошюры “Краткие сведения”. — Новое, стереотип. изд. — Варшава, 1910. — С. 16).

погляду лексики, її інтернаціоналізму, есперанто не відстрашує від себе позаєвропейські народи. Граматичний же лад есперанто, багато якими рисами абсолютно позаєвропейський, позбавляє цю мову якоїсь суто європейської виключності, робить її близькою для народів неіндоевропейських, не відштовхуючи їх від себе. Очевидно, виходячи з цього, можна прогнозувати, що в дальшому розвитку ситуація залежатиме від співвідношення “світових” індоевропейських мов. До останнього часу світ, по суті, було поділено на сфери впливу великих держав-імперій (і залежних від них держав). Тепер становище поступово змінюється. Колись напівзалежні від Європи Китай, Індія, Туреччина, арабські країни і навіть колишні колоніальні країни Африки й Океанії здобули політичну незалежність, дедалі більшу економічну вагу. Те саме, утім, відбувається і в Європі. Країни із “світовими” мовами дедалі більше втрачають свою монополію. Звичайно, деякі з нових країн, що перебувають на піднесенні (наприклад, країни з романськими мовами — іспансько-, португальсько-, або італомовними), намагаються поширити свої мови. Проте оскільки подібних країн з різними мовами буде надто багато, а людство чимраз більше потребуватиме глобального, усесвітнього співробітництва, дедалі ширшої популярності набуватиме прагнення до прийняття міжнародної нейтральної допоміжної мови, якою може бути лише есперанто як уже готове високорозвинене знаряддя міжнародного спілкування. Це стане компромісом як між колишніми мовними монополістами, країнами, носіями “світових” мов, так і тими, які матимуть інші мови. Їх усіх разом із меншими країнами як спільний знаменник об’єднає есперанто. Зрозуміло, не можна повністю відкинути й можливість машинного перекладу. Але, думається, що він як значно менш гнучкий, ніж високорозвинена міжнародна мова, до того ж застосовний до обмеженої кількості мов, а не до всього їхнього розмаїття, матиме лише допоміжне значення. Останнім своїм конкурентом, а може, й паралельним, спільним з іншими “світовими” живими мовами, якого есперанто муситиме подолати, має бути латина. Зміна її ваги в медицині і фармакології відбудеться лише тоді, коли есперанто зможе опанувати й цю ділянку. Почасти, можливо, це відбуватиметься шляхом паралельного з есперантським уживанням латинських термінів, тільки есперантизованих, тобто таких, що набули есперантських граматичних показників. Цілком можливо, однак, що згодом це дублювання буде усунене, тим більш, що в значній своїй частині есперантська лексика латино-грецька (чи греко-латинська) і зро-

бити це буде неважко, і тоді і в міжнародній медичній термінології повністю запанує есперанто. У такий спосіб ця міжнародна мова набуде цілком універсального характеру.

Таким чином, у наступний (після столітнього свого розвитку) період мова есперанто входить під знаком ще більших надій, ніж це було на початку її існування. Світ із безліччю своїх глобальних проблем дедалі більше буде зацікавлений у збереженні, розвитку і застосуванні цього випробуваного знаряддя міжнародного спілкування. Есперанто не тільки не загрожуватиме розвитку жодної національної мови, а й більше того, надійно захищатиме її від мовного імперіалізму з боку великих держав. Шоправда, можливо, завдяки його поширенню відбудеться певне зуження сфери застосування так званих світових, а, по суті, більшою мірою зональних мов. Проте станеться це поступово і безболісно. Отже, есперанто аж ніяк не витискатиме інших мов. Воно тільки доповнюватиме їх у їхніх функціях і тим самим допомагатиме ще ефективнішому їх використанню. Сфера вживання зональних мов довго лишатиметься тою самою. І якщо їх подекуди й замінюватиме есперанто, то це відбуватиметься дуже поступово, без ніякої шкоди для жодної з мов на їхніх національних територіях. Його поширенням не скасуються і ті природні зв’язки, які існують між носіями споріднених мов (слов’янських, романських, германських, зокрема скандинавських, тюркських, прибалтійсько-фінських тощо), які існують тепер. Надалі, очевидно, як уже зазначено, досить довго зберігатиметься традиційне знання і використання як мов міжнаціонального спілкування також зональних мов. Той, хто бажатиме глибше ознайомитися з життям і культурою народу певної країни, і надалі вивчатиме його національну мову. Знання мови есперанто набуватиме, однак, дедалі ширшого застосування, напевно, у тих випадках, де йтиметься про багатосторонні міжнаціональні зв’язки, де людство буде зацікавлене в розгалужених і безпосередніх контактах та обміні інформацією між носіями різних національних і зональних мов. А оскільки потреба в них чимраз більше зростатиме, у майбутньому есперанто знайде для себе всебічне застосування.

У такий спосіб питання міжнародної допоміжної нейтральної мови має бути позитивно розв’язане в майбутньому. Але постає інше питання, чи виникне в такому разі загальнолюдська мова, яка б мала витиснути всі національні мови.

Певна частина дослідників, до яких належать, зокрема, російські або радянські, такі як Е.Т. Свадост, на книгу якого “Как возникнет всеобщий язык?” (М., 1968), тут уже було посилання,

а також С.Н. Кузнецов, Б.С. Токарев, О.Д. Дуличенко¹, відповідає на це питання позитивно. Певен час, глибоко не вдумавшись, був схильний на нього так само відповідати й автор цієї праці, піддаючися в даному випадку інерції поширеного погляду². Однак, беручи до уваги те, що було відзначено щодо тенденції розвитку мов світу, кількість визнаних за офіційні й державні серед яких зростає, а також зважаючи на роль мови як засобу культури в широкому розумінні, як відбиття національної ментальності, цей погляд треба піддати сумнівам. Варто відзначити, звичайно, що згадані вище дослідники застерігають — загальнолюдська єдина мова людства виникне в далекому майбутньому. Втім ніхто з них не відмовляється від думки про те, що подібна мова все-таки колись з'явиться.

Роблячи, як і згадані автори, застереження щодо неможливості дати абсолютно точну відповідь на подібне питання, спробуймо, однак, обґрунтувати відповідь на нього і відповідь при цьому негативну.

Для того, щоб мати змогу дати переконливу відповідь на зазначене питання, треба не менш переконливо і точно його сформулювати. Очевидно, формулювання питання у площині: Чи виникне загальнолюдська мова? — побудоване не цілком точно. Адже кожна мова обслуговує чийсь потреби і потреби, насамперед, суспільні. Отже, для того, щоб могли відповісти на питання про появу подібної мови, маємо сформулювати попереднє питання інакше: Чи буде потреба у єдиній мові людства і з огляду на це у витісненні нею всіх національних мов, які вона має заступити? Ясно, що якщо така потреба постане і буде сильною, то тоді має з'явитися й подібна мова. А якщо цієї необхідності не буде, не виникне й єдина для всього людства мова. Позитивна відповідь на перше питання передбачає позитивну відповідь і на друге і, навпаки, негативна відповідь сама собою заперечує друге питання. В обох випадках воно відпадає само собою.

У свою чергу для того, щоб мати змогу обґрунтовано дати відповідь, треба зважити на ті аргументи “за” і “проти” потреби

¹ Див.: відповіді на питання круглого столу конференції “Планові мови: підсумки й перспективи” (Тарту, 22—24 жовтня 1987 р.) за розділом “Мовне майбутнє людства, його контури і можливості прогнозування” (Интерлингвистическое конструирование и языковые реформы. Сборник памяти акад. П. Аристэ. — Interlinguistica Tartuensis, 7. — Тарту, 1990. — С. 160—161).

² Ткаченко О.Б. Освещение результатов взаимодействия языков // Современное зарубежное языкознание. Вопросы теории и методологии. — К., 1983. — С. 58.

в єдиній загальнолюдській мові, які можна висунути. Яку користь людство дістане від існування подібної мови і що воно втратить? Нарешті, чи можливе в умовах існування людства, — навіть якби подібна мова виникла, — збереження її єдності, тобто чи стане досягнення подібної мовної єдності людством, якби це було досяжним, постійним і тривалим його набутком? Чи з часом ця єдність не має зруйнуватися, і в такому разі розпочнеться лише новий “виток спіралі” і зусилля, витрачені на її досягнення, будуть у цьому розумінні змарновані?

Відповідь на питання про єдину загальнолюдську мову передбачає попередньо два варіанти: що б людство корисного дістало, маючи подібну мову; що б людство втратило, утративши національні мови, усунення яких передбачає поширення подібної мови.

Перше питання, однак, пов'язане безпосередньо з питанням про потребу вселенської мови, з тим, чим викликана подібна потреба. Викликана вона виключно тим, що людство *поки що* не має загальної мови, якою б могло спілкуватися. Якоюсь мірою її тимчасово заступають так звані світові мови (цей вираз подаємо в лапках чи із застереженням “так звані”, бо, по суті, світовими ці мови не є і не можуть бути). Проте ці мови не є повноцінними мовами загальносвітового поширення. Подібна мова мала б бути своєрідним *спільним знаменником* мовного життя всього людства. Для цього вона мала б бути лише *одна*. Жодна ж жива національна мова або екстериторіально постетнічна, на роль якої найбільшою мірою могла б претендувати латина, як доведено попередньо, бути не може. Єдино можливою в такій ролі могла б бути тільки *нейтральна* міжнародна допоміжна мова, яка для цього мусить бути позаєтнічною і плановою, тобто збудованою за таким планом, який би міг людство найбільшою мірою задовольнити. Єдиною реальною і вже готовою до такого завдання мовою-претенденткою є в наш час тільки есперанто. Це не значить, звичайно, що надалі не виникне якоїсь іншої досконалішої мови, але поки принаймні доцільно замість винаходити нові й нові проекти подібних мов зосередитися на поширенні й поступовому, *еволюційному*, — тобто такому, що не передбачає ламання системи, а значить і заміни есперанто іншою мовою, — удосконаленні цієї мови. Тут цілком можна погодитися з думкою про *непотрібність* нових проектів планових мов із завданням витіснити есперанто: “У принципі можливе створення нової мови, зіставної за своєю якістю з есперанто, причому єдиним критері-

ем цієї якості є практика. Тому будь-який новий проект мови змушений конкурувати з есперанто, а успіх при цьому маловірогідний, оскільки мовою есперанто вже створено свою культуру. Така конкуренція мала б сенс, якби вимагалось багато міжнародних мов (як вимагається багато висококультурних творів мистецтва, технічних новинок — що більше, то краще). Але потрібна лише одна така мова. Тому доцільно найудаліші риси (елементи) різних мов (або проектів таких) уводити до есперанто; до цього закликів Л. Заменгоф, це й відбувається на практиці. Створилася традиція, подібна до тієї, як би хтось пропонував, припустимо, нові системи елементів, що конкурують із менделєєвською, тому проектування побутових мов недоцільне. Навпаки, проектування “філософських” мов, створення системи понять і граматик дозволило б глибше проникнути в логіку мовлення, і безумовно корисне. Потвердженням цього є те, що китайська писемність, незважаючи на свою архаїчність, протягом тисячоліть доводить свою життєвість, а її ж і засновано на системі понять”¹.

Основною причиною, яка спонукала говорити про потребу єдиної загальнолюдської мови, була і поки що є різномовність людства, яка утруднює міжлюдські контакти між представниками різних народів. Однак, ставлячи питання про потребу загальнолюдської мови, її прихильники абсолютно не порушують проблемами тих утрат, яких людство зазнає у разі втрати своїх національних мов. У національних мовах у цілому бачать тільки перешкоду для міжлюдського спілкування, начебто забуваючи про те, що кожна мова, крім того, величезна скарбниця, що відбиває культуру кожного народу, матеріальну й духовну в її найширшому розумінні. Потреба у простому й зручному міжлюдському спілкуванні буде значною мірою, якщо не повністю, забезпечена існуванням, розвитком і поширенням між представниками всіх народів нейтральної міжнародної допоміжної мови. Це поширить, по суті, на всю земну кулю той стан, який існував стосовно середньовічної Європи і наявних у ній тоді учених. Так само, як тоді, кожний учений з будь-якої країни міг їхати в будь-яку іншу європейську країну (скажімо, з Польщі й Угорщини в Англію, із Швеції, Данії, Норвегії в Італію, з Білорусі, Литви й України в Іспанію й Португалію і навпаки), дістаючися в кожний її університетський центр, і бути впевненим, що там матиме

¹ Токарев Б.Н. Перспективы лингвоконструирования и его значение для языкознания // Актуальные проблемы современной интерлингвистики. — Interlinguistica Tartuensis, 7. — Tartu, 1990. — С. 159.

(звичайно, з грішми, але без перекладачів) не тільки задоволення всіх своїх побутових потреб, але й змогу завдяки знанню латини вести найскладніші вчені диспути і розмови; так і будь-який майбутній мешканець земної кулі зможе безперешкодно і на будь-яку тему розмовляти з мешканцями найвіддаленіших її місцевостей, бо до послуг усіх буде “латина народу (пролетаріату)”, тобто порівняно легка і приступна для вивчення міжнародна мова.

Очевидно, крім того, для знавців найпоширеніших мов існуватиме й інша альтернатива, машинний переклад, що вможливить безперекладну розмову. Ясно, що наявність безперешкодного і легкого міжлюдського спілкування поставить гостро питання про те, чи доцільно в ім'я ілюзорного тільки (а чому, побачимо далі) повного взаєморозуміння всіх людей руйнувати національні мови, а отже, й пов'язані з ними культури. За можливості завдяки існуванню міжнародної допоміжної мови легко порозумітися з будь-якою іншою людиною, бо, вірогідно, в разі її поширення і зрозуміння зручностей і важливості, її будуть обов'язково вивчати всі як обов'язкову спільну іноземну мову, постане питання, в ім'я чого відмовлятися від власної національної мови, коли завдяки міжнародній мові власна національна мова перестане бути бар'єром.

Виробленню і постанню спільної мови людства, крім того, мав би передувати процес ліквідації етносів, бо саме він, процес нівеляції етнічної специфіки всіх частин людства, мав би бути передумовою для появи єдиної мови. Отже, оскільки потреба в загальнолюдському засобі спілкування буде задоволена, лише вирівнювання етнічної специфіки може стати передумовою і наперед визначити усунення етнічних національних мов. Але для того, щоб подібна нівеляція відбулася, треба було б, по-перше, створити абсолютно ідентичні природні, економічні, культурні й історично визначені умови в усіх куточках земної кулі, а по-друге, виробити в усього населення землі відповідну цим умовам ментальність. Адже природні умови й види занять ненців і надалі відрізнятимуться докорінно від природних умов, способу життя і видів занять народів Екваторіальної Африки, якщо, звичайно, не зміниться кардинально клімат і природа не стане однаковою як за Полярним колом, так і на екваторі. А відповідно, напевне, зовсім різною буде й ментальність тієї й тієї частини людства. Кожна національна мова ідеально відбиває всі особливості матеріального і духовного життя народу, її носія. Наприклад, як уже було зазначено, ненецька мова в зв'язку із способом життя ненців, оленярів і мисливців, містить близько 40 слів на позначення

різних видів снігового або льодового покриву. У мовах народів, що живуть в умовах екваторіальної зони, може бути абсолютно відсутнє поняття снігу і може існувати багато слів на позначення специфіки рослинного і тваринного світу тропічної зони і специфіки рільництва цієї частини земної кулі. Якщо пристати на погляд потреби спільнолюдської мови, — доконечність якої за наявності *допоміжної* міжнародної мови зведеться нанівець, — то цією мовою доведеться для потреб кожного регіону продублювати (прокалькувати) геть усе, що стосується специфіки кожного етносу в обставинах його матеріального життя і в його ментальності, тобто доведеться, по суті, “винаходити велосипед”, уже давно винайдений, для будь-якого народу на догоду тому, щоб усі мали *одну* мову. Ця неповторність всякого окремо взятого народу все одно залишиться його специфікою, — незалежно від того, чи буде для її передачі включено слова відповідної мови, чи вони будуть кальковані мовою вселюдською, — бо зрозуміти сенс цієї специфіки можна буде тільки живучи в умовах відповідної країни, життям і своєрідністю відповідного народу, етносу. Тим самим у межах єдиної загальнолюдської мови поряд із загальноновживаною лексикою виникли б величезні й різноманітні лексичні й фразеологічні, а можливо, й частково граматичні галузі, пов’язані зі специфікою окремих регіонів, які б залишилися поза межами загальної мови як її етнічні варіанти. Ці етнічні групи лексика, абсолютно або мало активні для загальнолюдського складу мови, які б з неї випадали, довелось б усе одно вивчати окремо. Отже, деструктивна робота для знищення національних мов і заміни їх загальнолюдською себе б не виправдала.

Прибічники гіпотези про кінцеве витіснення окремих національних мов і їхньої заміни однією вселюдською не беруть до уваги й такого важливого чинника, як етнічний, національний. Заміна багатьох мов однією була б можлива, якби полінаціональність людства замінилася мононаціональністю. Але для цього кожній національності треба було б відмовитися від своєї національної традиції (історичної пам’яті), що недоцільно хоч би тому, що вона містить величезний запас історичного досвіду, здобутого на своїй землі¹, відбиває максимум своєрідності кожного

¹ Окремою важливою проблемою при цьому, яка б неминуче постала, був би переклад для кожного народу своєї літературної національної спадщини новою вселюдською мовою або вивчення своєї (уже відмерлої) національної мови для засвоєння цієї спадщини. І це також приводить до думки

народу. У такий спосіб для людства однаково потрібен гармонійний розвиток обох боків культури: 1) своєрідність (“спеціалізація”) кожної його частини; 2) загальнолюдський бік культури й мови людства, де домінуватиме загальнолюдське, те, що об’єднує людськість у цілому. Якби виникла справді єдина загальнолюдська мова, кожен народ, ставши її господарем, почав би її використовувати для своїх національних потреб, матеріальних і духовних, і цей процес не можна було б зупинити. У такий спосіб загальнолюдська мова розпалася б спочатку на діалекти, далі на близькоспоріднені мови, згодом на споріднені, але чимраз дальші одна від одної мови. З часом із загальнолюдської мови витворилися б окремі національні мови. І для зв’язку людства довелось б винаходити нову мову. Причому якби її знову пощастило б зробити загальнолюдською мовою, витіснивши *нові* національні мови, повторився б той самий процес розпаду цієї мови на низку національних мов. Тільки в становищі міжнародної *допоміжної* мови вона могла б зберегти свою потрібну, доцільну, і *можливу* для людства єдність. Цей аргумент також промовляє проти ймовірності виникнення в майбутньому єдиної загальнолюдської мови.

Нарешті дехто з лінгвістів, теоретиків-футурологів, уважає, що в майбутньому запанує якась одна мова, а саме та, якою створено *найбільшу кількість* духовних цінностей¹. Навіть тепер за умов жорсткої конкуренції мов жоден народ, що національно самоствердився, не відмовляється від своєї мови на користь іншої тільки тому, що нею створено більш розвинену, цікаву й різноманітну літературу, ніж своєю власною. Албанці живуть поруч з греками, що створили, особливо в давнину, значно багатшу культуру. Але албанцям і на думку не спаде в ім’я цього відмовлятися від своєї мови і переходити на грецьку. Поряд із такими “великими” германськими мовами, як англійська й німецька, розвивається й фризська, що останнім часом не тільки не зникає, а переживає бурхливе відродження. Наявність великої культури, створеної перською мовою, не заважає розвиватися скромнішим іранськомовним культурам, курдській і белуджській. Прикладів подібного характеру можна навести дуже багато, і

про недоцільність подібного мовного розвитку людства. Простіше і доцільніше, маючи до послуг (для зовнішніх контактів) міжнародну допоміжну мову, і далі розвивати власну національну культуру своєю національною мовою.

¹ Токарев Б.В. Языковое будущее человечества, его контуры и возможности прогнозирования // Interlinguistica Tartuensis, 7. — Tartu, 1990. — С. 160—161.

всі вони свідчать про хибність такого погляду навіть для сучасності. Тим більше сумнівний він для майбутнього, коли кожна культура й мова досягне значно вищого розвитку, діставши значно більші можливості внаслідок ліквідації решток колоніалізму, а також розвитку й поширення міжнародної допоміжної мови, яка захищатиме окремі малі національні мови від мовного імперіалізму з боку більших народів. Отже, і це передбачення слід розглядати як вельми сумнівне й малоімовірне.

Усе це дозволяє оптимістично дивитися на розвиток національних мов і їхнє майбутнє, яке буде гарантоване, з одного боку, дедалі більшою демократизацією людства, його культури і освіти, а з другого, — розвитком і поширенням нейтральної міжнародної допоміжної мови, яка цілком задовольнить потребу людства у міжнаціональному загальнолюдській засобі спілкування.

Отже, кожний народ, що цінуватиме і розвиватиме свою мову, зможе її зберегти і вдосконалити, звичайно, якщо він сам від неї не хоче відмовитися.

Що ж до різноманітних протилежних футурологічних прогнозів, то їхнє завдання, — свідомо чи несвідомо, — настроїти народи, що мовно самостверджуються, на користь національно-мовного капітулянтства, зневіритися в можливості розвитку своєї національної мови і культури. Тим самим, оскільки мовне майбутнє людства вимальовується як множинність, підтримана одниністю міжнародної допоміжної мови, майбутнє української мови в ній з'ясовується цілком однозначно. Є всі підстави вважати, що і в найдалшому майбутньому може зберігатися і розвиватися як український народ і його культура, так і його мова. Усе залежатиме виключно від волі самого народу до життя. Однак для того, щоб зберегти свою мову, українці як народ мусять насамперед мовно самоствердитися.

Дотеперішній історичний досвід свідчить про те, що народи, іноді навіть усупереч власному сподіванню і бажанню, але частіше свідомо, приходять до мовного самоствердження. Цей процес, очевидно, й надалі домінуватиме в розвитку людства, особливо стосовно найжиттєспроможніших серед народів. Оскільки для українців проблема здійснення цього соціолінгвістичного процесу й досі актуальна, варто розглянути її на прикладі шляхів мовного самоствердження різних народів світу, обравши найтипівіші випадки.

ШЛЯХИ МОВНОГО САМОСТВЕРДЖЕННЯ НАРОДІВ СВІТУ І СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Попередній розділ на підставі розгляду дотеперішнього розвитку загальної мовної ситуації дозволив дійти висновку про те, що незважаючи на часткове зникнення мов, у світі весь час з'являються нові мови. Багатомовність людства явище не хвилеве, не тимчасове, не минуше, а таке, що буде весь час його супроводжувати. Подолавши те негативне, що є цьому явищі, людство за допомогою багатомовності ще всебічніш, ще глибше, ніж дотепер, розвиватиме всі свої національні культури, адже саме в мові найглибше втілюється кожна культура, а тим самим виграє і світова культура.

З огляду на це людство починає дедалі краще усвідомлювати цінність кожної мови, і так само, як воно зацікавлене у збереженні екології природного середовища, так само воно починає дивитися на кожну мову як на неповторне явище, складову частину вселюдської культури, яке треба захистити, зберегти або принаймні не дати зникнути безслідно. На відміну від попередніх століть, коли безслідно зникло чимало мов, ХХ століття характеризується тим, що в ньому почало розвиватися нечуване явище — воскресіння померлих мов. На цьому тлі вкрай анахронічно, як ми мали вже змогу переконатися, виглядають прогнози вимирання національних мов людства, що їх має витіснити якась загальнолюдська мова, у ролі якої декому увижається одна з сучасних так званих світових мов. В ім'я цієї дуже сумнівної в історичній перспективі гіпотези тим народам, що тільки-но завершують своє становлення як нації (до таких належать і українці) пропонується дивитися на вимушено злиденне становище своїх мов як на сумний, але "об'єктивний" процес, оскільки рано чи пізно, мовляв, і так усі національні мови зникнуть. Можливо, щоправда, виживуть найсильніші, а серед них потім виділиться найкраща, і вона витіснить і заступить усі мови світу, але

це знову ж таки “об’єктивний процес”. А тому не варто особливо сумувати, якщо якась мова занепадає: “чіплятися” за неї — це мало не реакційний відрух. Навпаки, слід мало не вітати це явище, тому що це сприятиме об’єднанню людства, його розвитку.

Подібними розумуваннями народи поступово “підштовхують” до автоетноциду, національного самогубства, великим кроком до якого слугує зникнення мови. Оскільки вся логіка попереднього викладу доводить, що цей хід думок не відповідає дійсності і людство в подальшому скоріш за все не тільки не зменшить, а збільшить кількість національних мов (бо до світової цивілізації за допомогою їх долучатимуться всі регіони земної кулі), особливої актуальності набуває питання мовного самоствердження народів.

Це той урок, якого конче потребують українці, які ще не досягли повного мовного самоствердження, особливо на Сході і Півдні України, де українська мова перебуває у надзвичайно кризовому стані. Історичний досвід свідчить, що дуже багато народів, мови яких не тільки подолали кризу, але й досягли високого рівня стабільності, у свій час мали пройти не менш складні перешкоди. Цей вельми повчальний досвід має бути взятий до уваги і підсумований для того, щоб його використати стосовно української мови.

Шляхи мовного самоствердження народів є найрізноманітнішими, але ґрунтуються вони навколо трьох основних типів-спрямувань, перший з яких можна визначити, як *народження через смерть*, другий — як *самоствердження через захист*, третій — як *мовне відродження*. Кожне з цих спрямувань зазвичай має свої конкретні підтипи, що їх буде розглянуто далі.

Мовне самоствердження через смерть відбувається в тих випадках, коли попередня мова формованого народу вмирає для того, щоб у своїх елементах стати субстратом тієї мови, яка її витіснила, що потім сприяє народженню нової мови. Подібний шлях мовного самоствердження за найяскравішим прикладом умовно можна назвати *французьким*.

Як відомо, французький народ склався внаслідок етнічного й мовного змішання кількох етносів і мов. Проникнення на територію Галлії римлян, які на початку нашої ери її завоювали, започаткувало поступове витіснення місцевої галльської (кельтської) мови і заміну її латинською, що проникала у двох видах —

як латинська народна мова і як книжно-літературна. Поступово поширюючися, головню народна латина в устах галлів, що мимохіть надавали їй місцевого специфічного забарвлення (“акценту”), набувала своєрідних рис у фонетиці, граматиці (де дещо під впливом витискуваної мови калькувалося), лексиці (куди потрапляли залишкові включення з галльської на позначення місцевих реалій), фразеології (де могли з’являтися своєрідні звороти як наслідок “перекладу” галльських виразів засобами латинської мови).

Так на території Галлії виникав своєрідний діалект латинської мови. Що стосується книжно-літературної форми латини, то вона стала багатим джерелом так званих учених слів, які сприяли збагаченню народжуваного на підставі цього змішування діалекту, майбутньої французької мови. Прониклі на територію зроманізованої Галлії франки істотно не змінили мови. Утративши свою германську мову і збагативши галло-романську певною кількістю слів германського походження, вони дали лише назву країні: Франція із пізньолатинського *Francia*, тобто “країна франків”, оскільки країну завойовано франками і нею керували королі франкської династії. Так само від назви “франки” було названо й мову: *французька*, тобто франкська, *le français* або давніше *le françois*, хоч, по суті, нічого істотного франкського, германського в ній не було.

Нова мова спочатку сприймалася як “зіпсована” латина, а тому й не трактувалася поважно. З бігом часу, коли кожна з колишніх великих провінцій, західноримських (романських), а частково й східних (Дако-Романія>Румунія), почала дедалі більше відокремлюватися, у тім числі й романізована Галлія, її мова стала сприйматися серйозніше. Оскільки потреба в спільнороманській латинській мові перестала бути такою гострою, як у часи існування спільної держави, більш настійливою ставала, навпаки, необхідність у використанні місцевого романського ідіому, у застосуванні його як офіційної мови у чимраз ширшому колі функцій. Це стало тим більш потрібним, що місцева романська мова у своєму розвитку вже дуже далеко відійшла від латинської мови, унаслідок чого латину місцеві романці дедалі гірше розуміли. Так, з часом із галлороманського діалекту латинської мови виробилася окрема романська французька мова.

Отже, появі окремої французької романської мови, уже на підставі якої відбулося мовне самоствердження основного наро-

ду Франції, французів, передувала смерть мови галльської. Звичайно, галли, втрачаючи свою мову (процес її вимирання розтягся на шість століть), аж ніяк не припускали, що їхні нащадки, усунів зроманізовані галли, стаючи римлянами (романцями) з іншою, не галльською, а романською мовою, пов'язані з галлами лише генетично-антропологічно, зберезуться як окремий народ, відмінний і від початкових римлян, мешканців більшої частини Італії, і від народів, що виникнуть в інших провінціях Романії. Очевидно, тому, що в колишній Галлії не відбулося повне злиття із завойовницьким Римом, а виробилася з часом своя, оригінальна культура і мова, чималою мірою сприяла поступова зміна пов'язаних наступністю мов (ідіомів) галльської, потім галло-романської, а далі й французької, а також зв'язок відповідних етносоціальних ментальностей, між якими зберігався тісніший і безпосередніший контакт, ніж між мовами, що одна з них змінила іншу. Збереженню ж ментальності сприяла вся сукупність особливостей Галлії, її природних умов, способів ведення господарства, матеріальної культури, які разом з особливостями психіки й успадкованих історичних духовних традицій допомагали й виробленню особливої, відмінної від духовної культури Риму й інших романізованих провінцій, місцевої романської культури.

Наскільки відомо, французькі вчені ще дуже мало вивчили ці ментальностеві зв'язки між культурою дороманської і романської Галлії, пізнішої Франції. А вони не могли не бути. Якщо на пізнішому хронологічному зрізі виявлено спадковість культур кельтської (бретано-корнської) із французькою у циклі легенд про Трістана та Ізольду, то, безперечно, щось подібне мало бути й стосовно галльської і французької культури. Маловірогідно, щоб увесь фольклор Франції, наприклад, базувався тільки на латинській основі, принесеній з Італії. Не виключаючи, звичайно, цілковито можливості подібних впливів, є всі підстави припустити, що значна частина місцевого фольклору (казок, прислів'їв, приказок та пісень) поступово “переходжалася” з галльського в галло-романський мовний одяг¹. Тим самим ментальність, зберігаючи в основному місцевий характер, лише дещо увібривши в себе із скарбниці досвіду народу-завойовника, римлян, нібито перевдягалася в нову мовну одіж.

Разом із засвоєнням початково чужої мови відбувалося й її *присвоєння*. Роблячи власною, народ творчо змінював її, перероб-

¹ Див.: *Ткаченко О.Б.* Питання мовного розвитку і мовної спадковості // Мовознавство. — 1975. — С. 16—24.

ляв і з зовнішнього погляду пристосовував до особливостей своєї ритмомелодики, інтонаційних схем, фонетичних навичок, уключав до неї найвиразнішу своєрідну лексику, що не мала відповідників у засвоєній вторинно мові. А зсередини мова насичувалася своєрідними семантичними моделями, граматичними, лексичними, фразеологічними, невластивими початково цій мові як чужій, накинутій іззовні. Усе це дедалі більше віддаляло галло-романський діалект від романського діалекту Риму й Італії, а також інших романських провінцій — Іберії (>Іспанії), Лузитанії (>Португалії), Реції (>Рето-Романії), Сардинії, Далмації, Дакії (>Румунії).

Доки зберігалася єдність (Західної) Римської імперії як держави, усі ці особливості провінцій, у тім числі й Галлії, сприймалися як діалектні, як “помилки” й “неправильності” провінційної латини супроти загальнолатинської норми. З поступовим розпадом імперії, усамостійненням провінцій, перетворенням їх на окремі держави те, що вважалося лише відхиленням, набувало дедалі більшої самодостатньої ваги. Так поступово галло-романський діалект набув функцій окремої романської мови. Подібне відбувалося і з іншими романськими великими ідіомами, що обслуговували новонароджені романськомовні держави. Вони змінили свій статус усних діалектів на статус усно- й письмово-літературних мов, не лише вживаних при усному спілкуванні, але й фіксованих на письмі.

По суті, тут, образно кажучи, сталося щось схоже до зерна, яке ховають у землі як нібито *щось мертве*, але яке *проростає* з неї *новим життям*. Так само *галльську мову* поховали в *грунті латини*, вона вмерла в ній, але відродилася новим життям, нової неолатинської, французької мови, яка наче б успадкувала риси обох своїх батьків: матері — *латинської мови*, і батька — *галльського язика* (уживаємо тут цього, нині застарілого терміна для підкреслення батьківського початку). Латина пов'язує французьку з іншими її сестрами, романськими мовами, галльські (кельтські) риси у фонетиці, семантиці, лексиці надають французькій мові її *галло-романської* своєрідності, неповторності.

Таким чином, смерть мови виявилася *оптимістичною* трагедією, бо, власне, у французькій мові, хоч і меншою мірою, загинула й латина, позбувшись багатьох своїх рис, зокрема певної латинської важкуватості (*insula*>*il* “острів”, *civitatem*>*cit /sit * “місто”, *amatam*>*aim e[e]m * “кохана” тощо), спрощеності вокалізму, якій протиставиться набагато щедріша на відтінки коло-

ристика французьких голосних (nox>nuît, “ніч”, bovem>boeuf “бик”, vocem (vox)>voix (vwa) “голос” тощо). Це тільки приклади на лат. -o-. Якби додати інші голосні, спектр набагато б розширився. У “галльській новій латині”, французькій мові, латина позбулася своєї латинської, образно кажучи, вояцької жорсткості й різкості вислову, якій протистоїть галльська витонченість (terra rotunda est>la terre est ronde і т. ін.). Можна було б говорити про це ще багато, але і з наведеного видно, особливо тому, хто намагався зіставляти латинські тексти з французькими, що це, хоч споріднені мови (“дочка”, французька мова, успадкувала багато від своєї “матері”, латини), але мови із зовсім іншим духом.

У французькій, неолатинській мові нащадків галлів, і далі живе самобутній дух, дух легкий, багатий на дотеп, якусь особливу жвавість розуму, що, зокрема, відбито в суто матеріальних схильностях мови до творення каламбурів. Проте дещо сприйнято цим духом і від латинської розсудливості й точності, що, між іншим, знайшло свій вияв в уславленій ясності французької класичної прози, неможливої без точності самої мови. І це поєднання виявилось набагато міцнішим від чисто кельтського свого складника, який свого часу не витримав конкуренції із римською дисципліною, умінням будувати закони і їх виконувати, від римського вміння воювати і керувати.

Проте перш ніж склався французький народ, мала відбутися складна трансформація, перетворення галлів на галло-романців, французів. Очевидно, у тім, що галли, асимілюючись, не розчинилися в романському морі, певну роль відіграло те, що весь час асимільований галльський етнос нової римської провінції Галлії (може, навіть усупереч бажанню, особливо сильному у верхніх верствах галльсько-романського суспільства), усе-таки зберігав свою певну місцеву специфіку. Романізація Галлії відбувалася в двоїстий спосіб — з одного боку, усуненням тієї частини галльського суспільства, яка була носієм національної традиції, історичної пам'яті, а саме жерців-друїдів, яких було поставлено поза законом, щодо чого приймалися спеціальні декрети імператорів (наприклад, імператора Тиберія у 16 р.)¹. З другого боку, вакуум, утворений усуненням галльської національної традиції, заповнювався за допомогою освіченості латинською мовою, що полягала у вивченні не тільки латинської мови, але й багатой літе-

¹ Калыгин В.П., Королев А.А. Введение в кельтскую филологию. — М., 1989. — С. 89.

ратури, створеної нею. Галльська мова через це втратила свою престижність і доживала свій вік у соціальних низах галльського, дедалі більш романізованого, суспільства, яке ставало чимраз більше двомовним, а частково, особливо в своїх верхніх шарах, одномовно романським. Поступово на зміну галльській одномовності й галло-романській двомовності приходила романська одномовність.

Як про це свідчать написи-графіті на предметах побутового призначення, перед тим як бути витісненою латинською мовою, галльська мова почала з нею змішуватися, з'являються написи, де частина слів галльська, частина латинська (у різних пропорціях): nata vimprî curmi da “дівчино гарненька, пиво дай!” (усі слова галльські, крім останнього, латинського); nata vimprî pota vi(nu)m “дівчино гарненька, пий вино!” (перші два слова галльські, два останні латинські)¹. Поступове змішування мов при витісненні лексики галльської латинською сприяло проникненню галльських рис у латину Галлії, зокрема у фонетику й синтаксис цієї латини. Галльська мова, отже, відмирала, але водночас у Галлії відмирала і чиста, не піддана галльському впливові латина, літературно-книжна або народнорозмовна, але та, що проникала з основної території її поширення Центральної Італії, Лаціуму, розташованого навколо Рима, де, безперечно, існувала та “столична” латина, що слугувала за взірць для інших місцевостей і провінцій Романії.

Доки зберігалася цілісність імперії, особливості галльської латини, безперечно, сприймалися лише як “провінціалізми”, що бралися до уваги тільки як помилки, відхилення від загальнообов'язкової норми. Але коли імперія розпалася, а місцеві особливості набували все більш самодостатнього характеру і віддалений від латини місцевий ідіом довелось чимраз більше брати до уваги (ним виголошувалися для народу ще нефіксовані на письмі проповіді, ним було записано 842 р. Страсбурзькі клятви тощо), почало зростати й усвідомлення того, що це не якийсь діалект, тим більше “зіпсована латина”, а що це окрема національна мова. Проте це відбувалося не свідомим зусиллям місцевого етносу, що з одного народу галльського, кельтського перетворився на інший романський, точніше галло-романський, а внаслідок стихійних, спонтанно діючих етно- й мовотворчих сил.

¹ Там само. — С. 100—101.

Яскравим свідченням того, що загальноімперська ментальність була в галлів навіть на початку занепаду Римської імперії досить сильною, є відомий ліричний відступ “Прощання з Римом” із “Поєми повороту” галла за походженням Рутілія Намаціана, у якому звучить невідомою гордість громадянина Римської імперії за свою Вітчизну, великий Рим, мудрий, могутній, непереможний, ласкавий до тих, хто скоряється перед його величчю, слушно нещадний до тих, хто намагається ставити її під сумнів, хто піднімає зухвалу руку на нього¹. Твір цей цікавий тим, що він, без сумніву, відбиває настрої тодішніх галлів, які відчували себе вже галло-романцями, а точніше, за настроями романо-галлами, римлянами галльського походження. Очевидно, в цей момент не відіграло навіть істотного значення, хто зберігав ще знання галльської мови і принаймні частково нею користувався, а хто її цілком забув, перейшовши повністю на латину.

¹ Наводимо фрагменти з цього відступу у перекладі М.К. Зерова:

Слухай, могутній, мене, подоланного світу владико,
Риме, до вишніх богів взятий у зоряний круг.
Ти племена супротивні з'єднав у родовищі спільнім,
Навіть недолю і гніт їм на добро повернув.
Бо ж поневоленим ти горожанства свого уділяєш:
Світ цей, як був спочатку, Римом віднині стає,
І пошановані в нас, мовби власного роду початок,
Мати Венера і Марс — римської слави батьки.
Ти переможець ласкавий і зброї межу покладаєш,
Вмієш у владі своїй Марса й Венеру з'єднать.
Серце собі звеселяєш війною і лагідним миром,
Бореш украй вояків, зборених милуєш ти.

.....
Стій же навик, і закони свої заповідуй століттям
І не лякайся один Долі судних веретен,
Хоч і минається скоро вже тисячу сто сімдесятий
Неба річний оборот, як заснували тебе.
Хай же майбутні літа пропливають тобі безтурботно,
Поки красує земля, поки горять небеса...

(Зеров М. Вибране. — К., 1966. — С. 373, 375). Пор. також дані про автора твору у примітках, автори яких Г.П. Кочур і В.П. Петров: «Клавдій Рутілій Намаціан — один з останніх римських поетів. Походженням галл, він зробив кар'єру на службі Римській імперії, кілька років був префектом м. Рима. 416 року повернувся на батьківщину. Свою подорож описав у “Поєми повороту”, початком якої і є перекладене прощання з Римом, показник того, як впливала римська культура та міць Римської імперії на представників підкорених народів» (там само, с. 522).

Усе найвагомніше, найістотніше було пов'язане з інтересами великої держави, галльське, а точніше, вже найпоширеніше галло-романське, відходило на задній план. Й оскільки справа стояла саме так, ніхто, очевидно, у цей момент не надавав особливої ваги місцевому романському діалектові, який побутував тільки в усному мовленні, який не вивчали в школах, бо в ролі літературної застосовувалася тодішня книжно-писемна латина, котрою ж уклалися фіксовані літерами тексти. Що ж до манери її озвучування в усному мовленні, то тут мала діяти як норма манера користування латиною у Римі або в пізніших античних центрах імперії (наприклад, у Равенні).

Хоч, на жаль, особливості тодішньої латинської мови нам маловідомі і про них можна лише здогадуватися, подібне логічно припустити, виходячи з відомих прикладів інших літературних мов: доки існує держава й етнічна (або навіть не усвідомлена як така споріднювальна) єдність, як на норму освічені верстви орієнтуються на соціально високе усне мовлення столиці.

Очевидно, зовсім невиробленою, насиченою місцевими особливостями латиною, користувалися тільки найнижчі, найнеосвіченіші верстви галло-романського суспільства, мовлення яких у той час мало найменшу престижність. Отже, свідомою намагання протиставити свою місцеву латинську мову латині інших провінцій, тим більше столичній, у цей час не було. І тому найточніше говорити про цей стан після повного відмертя галльської мови як про повну смерть своєї першої мови без народження якоїсь іншої. Потреба в своїй першій власній мові зникла, умерла, але й не народилася потреба в своїй другій особливій мові.

Якби населення Галлії не було таким численним і своєрідним з огляду на економіку, геополітичну й територіальну величину і окремішність цієї країни, галльська мова могла б цілком зникнути, а місцеві особливості, що значною мірою завдячують своїм існуванням своєрідності попередньої мови, усвідомлювалися б хіба що як діалектні особливості латинської мови Італії, осередка романізації. Щоб зрозуміти можливість подібної перспективи, досить порівняти французьку мову, пов'язану з галло-романськими говірками як наслідком злиття латинської мови, з галльською у Франції, з галло-романськими говірками в Північній Італії. Там вони, зважаючи на їхню незначну питому вагу, не вирізнялися з-поміж інших говірок Італії, не сформувалися в окрему романську мову і сприймаються як частина італійської мови. У Франції ж тим часом ці говірки дали початок новому своєрідному й виокремленому ідіомові, що згодом став окремою романською мовою.

Зважаючи на те, що виникненню романських мов передувало витіснення попередніх мов місцевого нероманського населення і його беззастережна романізація (латинізація), його фактична згода на мовну асиміляцію, процес виникнення нових мов відбувся абсолютно спонтанно, цілком можливо, навіть усупереч сподіванням і настроям нових носіїв латини, народної і книжної.

Це було не відродження загиблих народів — це було виникнення нових народів і нових мов, викликане екстралінгвістичними і позамовними обставинами. Оскільки центральна імперська влада вже не володіла ситуацією і мусила кинути напризволяще провінції, котрі не входили до складу Італії через свою віддаленість, економічну самодостатність, як окремі політико-економічні одиниці мусили самі собі давати раду. У переважній більшості вони стали об'єктом загарбань германських завойовників-бургундів, франків, готів, вандалів. Місцеве романське населення початково опинилося в становищі завойованих, підкорених і залежних від завойовників народів.

Але так було до того часу, доки йшлося про мілітарну (військову) потугу. У справі адміністрування, торгівлі, права, освіти завойовники в усьому поступалися завойованим, тому дуже скоро виникає обернена залежність: уже не завойовані залежали від завойовників, а, навпаки, завойовники потрапили в повну залежність від завойованих, від їхньої культурнішої мови, поширеної в них християнської релігії. Тому скрізь, де влада германських завойовників поширилася не на германське населення (у колишніх римських рейнських провінціях), а на романців, досить швидко нападники втратили свою мову, особливо у верхніх верствах, і перейшли на латинську мову як писемну і на місцеву народну латину як на свою усну мову.

Отже, відпадиння західноримських романських (<зроманізованих) провінцій від Риму сталося не внаслідок їхнього сепаратизму, якихось “націоналістичних” устремлень, а, навпаки, всупереч їхньому бажанню бути всім разом і в складі імперії. Імперія загинула не через те, що її зсередини хтось із населення романських провінцій “розвалював”. Вона сама розвалювалася як у результаті внутрішньої слабкості, так і через певним чином пов'язані з цим удари ззовні з боку германських, а частково на сході (стосовно Дакії й Далмації) слов'янських завойовників.

Про те, що на початку появи в колишніх римських провінціях, у тім числі й у Галлії, нових, романських мов тут повністю вигас колишній антиримський патріотизм і в появі нових наро-

дів і мов відправним пунктом була зовсім нова історія, свідчить, зокрема, той факт, що ніде тут не відродилися старі назви країн. Так, замість Лузитанії з'явилася Португалія, замість Іберії — Іспанія, замість Дакії — Румунія (тобто Romania, країна романців, римлян), замість Галлії — Франція. Власне кажучи, навіть *Ф р а н ц і я* відбиває назву північної частини Галлії, де в основному розташовувалися германськомовні франки після вторгнення в Галлію (від лат. Francia; див.: *Фасмер М.* *Этимологический словарь русского языка.* — Т. 4. — С. 206). Оскільки саме королі франкських династій Капетингів, а потім Каролінгів перетворили колишню Римську провінцію Галлію на окрему романську державу, назва, пов'язана з германськими, пізніш романізованими (>сфранцузженими), завойовниками, стала назвою нової країни. З цією назвою пов'язане й найменування мови, хоч мова ця нічого спільного з германськими мовами не має.

У дальшому, коли новий мовно народ почав самостверджуватися, цей його мовний розвиток, як і в інших великих романських народів колишньої Західної Римської імперії, пішов шляхом, з одного боку, витіснення латини як книжно-літературної і офіційної мови, а з другого, — водночас шляхом адаптування і використання всього цінного, що могла дати латина для збагачення нової літературної мови. Так, у французькій мові з'явилася низка пар синонімів, один складник якої походить із народної галло-романської латини, а інший запозичений безпосередньо з латини книжної, не народної і не галло-романської, який меншою мірою адаптовано французькою мовою, напр.: *sûreté* “безпека, гарантія” і *sécurité* “безпека (в абстрактному сенсі)”; обидва від лат. *securitas* (-tatis) “безтурботність, недбалість”¹. Обое наведених слів походять із латини. Втім перше, будучи давно засвоєним колишніми галлами, не без впливу їхнього акценту (особливостей фонетики) зазнало своєрідних місцевих змін, а друге значно більшою мірою зберігає свою первісну латинську фонетичну форму. У такий спосіб мова значно збагатилася, розширила свої можливості щодо передачі найрізноманітніших семантичних та семантико-стилістичних відтінків.

За допомогою так званих учених слів, тобто безпосередніх лексичних запозичень із літературно-книжної латини, французь-

¹ *Dauzat A.* *Dictionnaire étymologique de la langue française.* — Paris, 1938. — P. 658, 692; *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H.* *Nouveau dictionnaire étymologique et historique.* — Paris, 1968. — P. 680, 723.

ка мова дістає також можливість заповнювати ті прогалини, які часом виникали через те, що народна латина, наприклад, утворила іменник, незручний для творення прикметника. Так, галльська латина на вираження поняття “вечір” використала не лат. *vesper*, яке відбите у фр. *vêpres* — вечерня¹, а лат. *sērum*, букв. “пізно”, з якого виникло слово *soir* “вечір”². Від цього слова поняття “вечірній” можна утворити лише в аналітичний спосіб: *du soir*, букв. “від (цього) вечора”, тобто як описовий зворот, що ним далеко не завжди зручно користуватися замість справжнього прикметника, і тут у пригоді стала знову-таки латина. Від латинського прикметника *vesperalis* “вечірній” було утворено французький прикметник *vésperéal* з тим самим значенням (напр., *thé vésperéal* “вечірній чай”)³. Подібних випадків можна було б навести набагато більше.

Крім того, звичайно, класична (книжна) латина надзвичайно збагатилася (і збагачує) французьку мову найрізноманітнішою термінологією. Це джерело тим багатше і невичерпніше, що сама латина здавна увібрала в себе дуже багато важливих грецьких термінів. У такий спосіб французька мова дістала можливість для постійного живлення своєї термінологічної лексики з найрізноманітніших галузей із двох джерел, латинської і грецької мов. Причому сталося (і відбувається) це тим більш природно, що для французької мови як для однієї з “дочок” латини шлях збагачення з латини цілком органічний, а щодо грецьких елементів, то вона їх легко засвоює завдяки тому, що вони, як правило, надходять до неї не безпосередньо з грецької мови, а після певної латинізаційної адаптації, які роблять ці грецькі елементи природним надбанням зі спорідненого *латинського джерела*.

Отже, мовне самоствердження французів після втрати їхніми етнічними предками, галлами, своєї мови відбулося начебто само собою, без їхніх особливих зусиль, де не вони формували себе в окремий народ з окремою мовою, а їх формували в окрему етнічну й мовну індивідуальність самі обставини: великий своєрідний територіальний простір, що мав складатися в окрему

¹ *Dauzat A. Ibidem.* — P. 745; *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H. Ibidem.* — P. 697 (в останньому *soir* виводиться безпосередньо від прислівника *sēro* “пізно”, похідного від прикметника *sērus* “пізній”).

² *Dauzat A. Ibidem.* — P. 671; *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H. Ibidem.* — P. 787.

³ *Dauzat A. Ibidem.* — P. 748; *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H. Ibidem.* — P. 787, 790.

країну, відцентрові тенденції, що “розвалили” Римську імперію, своєрідність попередньої мови і величина народу, її носія, що наклали яскравий індивідуальний відбиток на місцеву латину. Якби не ці обставини, ніякої окремої мовно-етнічної індивідуальності замість зниклої не виникло б, і галли залишилися б повністю римлянами, без своєї особливої специфіки, ставши, мабуть, якоюсь частиною італійського народу. Смерть окремого народу й його мови була б беззастережна (як беззастережна капітуляція). Тут хіба що виникли б якийсь діалект і своєрідна етнографічна група. Утім, коли галли асимілювалися мовно, в них, напевне, не було ніякої надії стати окремим народом, більше того, вони, безумовно, навіть не прагнули до цього, бо їм жилося цілком затишно в обіймах могутньої імперії, а боротися за самостійність завжди дуже важко і обтяжливо. За галло-романців справу їх народження як окремого народу з окремою мовою зробили “інші” — германські завойовники, що відірвали їх від Риму, і самодостатність їхньої провінції для окремого державного існування.

Їм не довелося навіть особливо боротися за свою мову. Римляни толерували їхню народну латину як будь-яку іншу, ігноруючи її в писемному й офіційному вжитку, але не втручаючися в те, якою мовою якась перекупка або якийсь селянин розмовляє на базарі, скажімо, в місті Лютеція Парізіорум, майбутньому Парижі. Доки ця диглосія більш-менш усіх влаштовувала, вона існувала. Коли вона почала ставати незручною, її поступово усували толеруванням місцевого, зрозумілого для широких верств, діалекту. Спочатку це був дозвіл виголошувати *усні* промови (очевидно, без їхнього запису) місцевою народною латиною. Потім з’явилася перша фіксація цієї місцевої народної латини у вигляді так званих Страсбурзьких клятв (842). Після цього нову мову стали дедалі частіше використовувати в літературі (переважно релігійній), далі художній світській (лірика, епос “Пісня про Роланда”). Французька мова ще в часи Середньовіччя, здобула великого авторитету в Європі, навіть у ті часи, коли вона ще ділила своє владарювання в державі з латиною (адже з останньою пов’язувалося навчання в школі, середній і вищій, не кажучи вже про релігію). Ще більше зміцнили її позиції, коли французька стає мовою французької адміністрації всередині країни і міжнародних відносин назовні.

Зовнішній авторитет французької мови не міг не підносити тим більш її престиж усередині Франції, хоч до Великої французької революції неписьменність переважної більшості сільсь-

кого населення заважала поширенню літературної мови. Лише в XIX ст., тим більш у XX ст. поширення шкільної освіти, індустріалізація країни, виникнення великих міст, утворення зручних шляхів сполучень і швидких засобів пересування і зв'язку сприяли популяризації літературної мови, що викликало витіснення чистих діалектів і поширення напівдіалектів, різних ступенів наближення до літературної мови Парижа (утім, це явище характерне й для багатьох інших мов Європи). Але ці останні етапи мовного самоствердження французької мови, що почалися з XVII—XVIII ст., тобто з часу рішучого витіснення латини майже з усіх ділянок суспільного (світського) життя, — хоч класична освіта із засвоєнням латини, меншою мірою грецької мови у Франції й надалі цінувалася, — мали вже не стільки якісний, скільки кількісний характер, і тому вони цікаві меншою мірою.

Найбільш важливим і цікавим у *французькому* шляху мовного самоствердження, — маючи на увазі аналогічні випадки народження нового народу через мовно-етнічну смерть його етнічного попередника, коли фактично зберігається лише біологічна цілість і наступність, що зазнає трансформації, — є ті її моменти, які можна було б “приміряти” до української ситуації, щоб узяти з неї для українців щось повчальне, якийсь, так би мовити, історичний урок. У французькому шляху мовного самоствердження для українців найцікавішими є два моменти: 1) оскільки українська мова тривалий час боролася за своє існування, за те, щоб не бути витісненою іншими мовами, переважно близькоспорідненими — польською і російською, важливо знати, що спричинилося до витіснення галльської мови латинською. Як уважають учені, галльська мова, хоч і не близькоспоріднена латинській, була, однак, досить близька до латинської, отже, навіть із суто лінгвістичного погляду відносно схожа до картини взаємодії української і польської, української і російської мов; 2) чи не могла б під тиском однієї з асимілюючих мов, зокрема тепер російської, українська мова зникнути, як це сталося з галльською?

Причини зникнення галльської мови, викликаного витісненням її латинською мовою, задовільно і в повнім обсязі не вивчено. Не відомо навіть точно, коли саме галльська мова зникла. Ще менш знані деталі її зникнення. Через це поки що процес, що відбувався, можна відтворити лише в найзагальніших рисах і вельми схематично.

Говорячи про основну причину витіснення галльської мови латинською, треба насамперед відзначити, що цей процес тривав досить довго. Очевидно, щонайменше він відбувався протягом 550—600 років, а за деякими припущеннями навіть 650—700, якщо виходити з того, що Юлій Цезар завоював Галлію для Римської імперії в середині I ст. до н. е., а галльська мова вживалася (принаймні подекуди) в Галлії ще в V ст., а можливо, і в VI ст. н. е.¹ Незважаючи на те, що римська адміністрація не підтримувала галльської мови, її вживаність була настільки значною, що навіть римські юристи мусили визнати можливим укладання, зокрема таких документів, як заповіти, не тільки латинською або грецькою мовою, а й галльською². Однак, незважаючи на те, що галльська мова трималася досить довго перед тиском латини, вона перебувала весь час у становищі мови в обороні і навіть мови у відступі.

Як відомо³, мови, що подібно до галльської, потрапляють у скрутне становище, потребують мовної стійкості народу, їхнього носія. Якщо народ виробляє мовну стійкість, мова, попри найнесприятливіші обставини, виживає. Якщо мовної стійкості не виробляється, мова приречена на більш або менш повільне (або швидке) зникнення, бо тримається лише за інерцією.

У процесі витіснення галльської мови латиною, очевидно, вирішальну роль відігравав насамперед факт знищення римлянами галльської національної традиції (історичної пам'яті). Як уже відзначалося попередньо, римські імператори поставили поза законом галльських друїдів (жерців) як головних охоронців

¹ Див.: *Калыгин В.П., Королев А.А.* Введение в кельтскую филологию. — М., 1989. — С. 99—100; *Льюис Г., Педерсен Х.* Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. — М., — 1954. — С. 5.

² Так, ще в III ст. римський юрист Ульпіан (170—228) стверджував, що заповіт має юридичну силу і в тому випадку, коли його написано галльською мовою. Це означає, що в часи Ульпіана галльська мова була ще живою мовою (див.: *Корлэтану Н.Г.* Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками. — М., 1974. — С. 22), але й не тільки. Очевидно, в III ст. галльська мова зберігалася не тільки у віддалених куточках Трансальпінської Галлії, а й у місцевостях значно ближчих до Риму; не тільки в Нарбонській, а й частково у Цізальпінській Галлії (у нинішній Ломбардії), бо інакше ледве чи римський юрист був би про це поінформований, а до того ж зіткнувся з проблемою офіційного вжитку галльської мови. Крім того, це свідчить і про не цілком ще втрачений цією мовою соціальний престиж.

³ Див.: *Ткаченко О.Б.* Проблема мовної стійкості та її джерел // *Людина і політика.* — 2000. — № 2. — С. 13—22.

галльської національної традиції. А оскільки ця традиція передавалася лише усно, поступово в історичній пам'яті народу утворилася лагуна, вакуум, який почала займати нова латинська культура. Так само як римляни робили із завойованими містами (руйнували їх дощенту, а на тому місці чи коло них будували зовсім нове, своє римське місто, з новою назвою), так вони вчинили і з галльською мовою, а точніш, культурою. Дощенту зруйнувавши основи галльської культури, історичну традицію, що на її основі ця культура виростала, римляни утворили ефект чистої дошки (*tabula rasa*), на якій легко писати те, що їм було потрібне.

З національної традиції виростає поступово національна свідомість, а далі й солідарність. Оскільки носіїв національної традиції і їхніх шкіл, де молодь, особливо елітарна, протягом багатьох років засвоювала її, не стало, і ця сама галльська молодь потяглася до римських шкіл і університетів (наприклад, у місті Бурдігала, тепер — Бордо), поступово не стало національної галльської еліти із галльською національною свідомістю. Не стало й національної солідарності, бо галльське суспільство розколалося на дедалі більш романізовану аристократію і простолюд, який ще тримався за свою мову, позбавлену будь-якої престижності, але поступово, тягнучися за вищими й середніми верствами, чимраз більш засвоював чужу мову (і робив її своєю). Згодом на цій новій мовній і ментальній основі, що містила більше успадкованих з галльської традиції елементів, мала виникнути нова традиція, а потім свідомість і солідарність, але поки що руйнувалося своє старе, а нове ще не виникло, деяка своєрідність галльської Романії ще не сприймалася як національна, а лише як провінційна. Брак у цей час (в основному руйнації старого галльського) національної свідомості та солідарності не давав змоги творити й галльську культуру. Вона тоді в основному, очевидно, розкладалася, хоч, мабуть, у частині елементів не зникла, а поступово перевдягалася в одяг нової мови.

У майбутньому, коли, можливо, виявляться якісь більші галльські тексти, пощастить з'ясувати докладніш, що з галльської традиції увійшло у французький фольклор. Поки що це є змога зробити, тільки зіставляючи, наприклад, французькі казки з ірландськими сагами і фольклором інших кельтських народів (бретонців, кімрів (валлійців), корнців). Оскільки галльський етнос під тиском романізації втратив свою культуру, а тим самим і власне обличчя, а нового ще не набув, він перестав існувати не тільки для себе, але й для інших народів. А це також

знищило одне із джерел мовної стійкості. Усе, що тримало галльську мову, що забезпечувало мовну стабільність галлів як опори галльської мовної стійкості, завалилося. Тому мова існувала тільки за інерцією, і те, що незважаючи на це, вона після завоювання Галлії протрималася ще понад півтисячоліття, свідчить про величезний духовний і матеріальний потенціал галлів (на романізацію даків римлянам вистачило менш ніж два століття).

Очевидно, якби галльська традиція була зафіксована писемно і на її основі виробилася б така культура, як у греків, римські завойовники не змогли б романізувати галлів, як це їм не вдалося ані стосовно греків, ані євреїв, ані арамейців. Оскільки галльська цивілізація не була озброєна писемністю, яку мали римляни (та ще зміцнивши свою культуру тим, що сприйняли від греків), римська культура перемогла її як міцніша й розвиненіша. Але це була й перемога вищої, ніж у галлів, державно-адміністративної й юридичної розвиненості, кращої організації суспільства, кращої військової техніки, досконалішої системи культури, у тому числі розваг (за римлян у Галлії з'явилися театри й цирки). Римляни принесли в Галлію й високе архітектурне мистецтво, і шляхове будівництво. Найвірогідніше, що саме культурні переваги римлян над галлами і забезпечили у кінцевому підсумку перемогу римській (романській) мові.

Порівнюючи становище української мови зі становищем галло-французької, ми, безперечно, знайдемо чимало спільного, іноді аж до деталей. Справді, осередком російської мови стала Москва, що з XV ст., після падіння Константинополя, оголосила себе "Третім Римом". Отже, якоюсь мірою ситуація російської мови, поширюваної у величезній Російській імперії коштом витіснення інших мов, була і лишається подібною до латинської мови. Українська мова так само, як і галльська щодо латини, схожі й ступенем своєї близькості до російської, що тут навіть більший, бо коли там ішлося про латину, одну з італійських мов, і галльську, одну з кельтських мов, то тут маємо на увазі дві мови, належні не тільки до однієї групи індоевропейських мов — слов'янської, але навіть до тієї самої підгрупи — східнослов'янської. Зіставляючи ситуацію галльської мови стосовно латини і української стосовно російської, з огляду на dokonану в першому випадку мовну асиміляцію галлів, а в другому випадку перспективу можливої асиміляції української, слід мати на оці дві можливості: 1) що б сталося, якби українці були асимільовані

росіянами (якби це могло бути можливе); 2) чи можлива подібна асиміляція в конкретнім випадку взаємовідносин України і Росії.

Беручи першу перспективу, звичайно треба абстрагуватися повністю від нинішнього конкретного стану і виходити з того стану, який, наприклад, виник у Східній Україні на кінець 30-х років, або який починав складатися під кінець перебування при владі Л.І. Брежнєва, або ж який міг би існувати в Україні в разі приходу до влади в Росії Жириновського (чи іншого подібного політика), окупації України Росією і успішного проведення Росією як імперією своїх асиміляційних заходів. В усіх трьох випадках, природна річ, ідеться про *успіх* Російської імперії в її деукраїнізуючій діяльності. Дана ситуація береться, зрозуміло, кожного разу лише як певна соціолінгвістична модель, чисто умоглядний експеримент (типу “що сталося б, якби...”) при виключенні всіх протидіючих чинників, які могли б цю ситуацію зробити для українців, для збереження їхньої мови й культури сприятливішою або й повністю зводили б нанівець загрозу асиміляції України. Для України в її теперішньому мовно-культурному стані, очевидно, успішність у проведенні подібної асиміляційної імперської політики могло б забезпечити проведення в повному обсязі таких заходів, які до речі, планувалися й здійснювалися і раніше, але з тих чи тих причин не змогли бути доведені до кінця.

Успіхові асиміляційної політики римлян у Галлії, як впливає з тих фактів, що нині відомі і які викладено вище, сприяли брак застосування писемності у вищих сферах духовності галлів, у передачі їхньої національної традиції, поставлення друїдів поза законом, тобто, очевидно, й їхнє фізичне знищення, чим пощастило відсікти галлів від їхньої історичної пам'яті. Введенням римських шкіл і запровадженням римської традиції римлянам пощастило поступово перевести галлів на рейки своєї римської національної традиції або принаймні наблизити їх до неї. Образно кажучи, римляни в Галлії, як уже мовилося, створили ситуацію чистої дошки (*tabula rasa*), на якій витерто попередньо написане, щоб на цій дошці писати те, що було потрібне їм. У такий спосіб, власне, мала б діяти й російська імперська влада (і по суті, вона так і діяла). Для того, щоб насадити в Україні російську культуру і російську мову, не обов'язково фізично знищувати всіх українців і замість них переселювати в Україну росіян. Це вимагало б занадто великих коштів, а крім того, поставивши народ перед вибором “бути чи не бути” навіть фізично згуртувало

б українців у націю і спричинило б настільки нездоланий опір, що здійснення подібного наміру викликало б протилежні наслідки. Україна була б назавжди втрачена для Російської імперії (під будь-якою назвою) як провінція і остаточно й рішуче б від неї незалежилась.

Власне, виходячи з цих міркувань, і римляни не знищували галлів, хіба що тільки під час відкритої боротьби з ними. Як і завжди, вони застосовували традиційну політику всіх завойовників “Поділяй і пануй” з дальшою політикою “батога і пряника” (батіг — непокірним, пряник — згідливим). Отже, для того, щоб асимілятивна політика мала успіх, треба було б насамперед позбавити народ своєї національної традиції — історичних пісень та дум, знання національної історії, власної національної літератури і її найважливіших провідників, письменників — поета-пророка Шевченка, Франка, Лесі Українки і всього кращого, створеного їхніми сучасниками і спадкоємцями, треба було б винищити національну інтелігенцію, позбавити народ українських шкіл і вищої освіти українською мовою, денаціоналізувати місто і поступово денаціоналізувати й село за допомогою вислання українців за межі України і завезення на їхнє місце, особливо в міста і в селища міського типу росіян і росіянізованого населення з інших республік. Треба було б поставити поза законом всякі спроби зміни цієї політики.

Подібна політика і провадилася в Україні, а почасти й провадиться й досі в найбільш зросійшених регіонах України за інерцією. Якби ніщо не перешкоджало цьому, зокрема, якби можна було поступово драконівськими методами довести стан росіянізації Західної України до рівня Східної України і ліквідувати національно свідому українську діаспору в країнах Заходу, що б стало можливе за виникнення “земшарної Республіки Советов”, де перед вели б росіяни, цілком вірогідно, що зросіянізувати Україну пощастило б. Але з цього аж ніяк не впливає, що мовна росіянізація України призвела б до її цілковитого і національного злиття з Росією.

Видно це хоча б і на прикладі тієї самої Галлії. Залишків галльського там, звичайно, було замало, для того, щоб на їхній підставі відтворити і відродити галльську культуру, але їх водночас виявилось забагато для того, щоб галлів злити з уже тоді (за часів Римської імперії) формованими (прото)італійцями. Залишки галльської ментальності в багатьох життєво важливих галузях могли навіть переважати римські, тільки що їх “переодягнуто”

в одіж нової мови галлів. Ця нова галло-романська ментальність мала історично відрізнити галло-романців від італо-романців, і справді їх докорінно відрізняла. А мовні особливості галло-романські були настільки своєрідні, що тут виникла окрема мова, відмінна від італо-романської.

Те б саме мусило, безперечно, відбутися в Україні. Відмінна місцева українська ментальність, навіть зближуючи українців з росіянами на ґрунті спільної *літературної мови*, мала б відрізнити їх виразно ментально-стєво від росіян. Що ж стосується мови, то й вона не могла б не набути помітної своєрідності — у фонетиці, частково граматиці (на рівні своєрідності ужиття граматичних форм), а також у лексиці та фразеології¹. Тут неминуче мала б виникнути своя своєрідна російська мова, причому оскільки ця мова була б уже *своя* цілком, місцеве населення почало б її уживати не за накиданими ним російськими зразками, а відповідно із власними особливостями. Оскільки ж Україна становить своєрідний цілісний і окремий від Росії культурно-етнічний комплекс, то рано чи пізно ця зросіянізована Україна мала б відокремитися від Росії. До цього б її штовхали як закономірні для всього світу потреби культурно-господарського розвитку, що його найкраще здійснювати у власній державі, ніж будучи чиею провінцією, так і своєрідність, виокремлюваність країни.

Разом узяті ці дві історичні сили, що до того ж не перебувають у суперечності з розвитком людства, а відповідають йому, привели б Україну до політичної і культурної незалежності від Росії (і Білорусі), як і інших суміжних країн, і сталося б це незалежно від того, чи збереглася б тут накинута українцям і посту-пово націоналізована ними російська мова, чи поступово, спираючись на збережені спогади про неї, вони повернулися б до своєї давньої, української мови, чи тут виникла б якась третя мова, що склалася б із “націоналізованої (українізованої)” місцевої російської мови і її поєднання з українською. Таким чином, усі зусилля злити українців з росіянами, а Україну перетворити на провінцію Росії були б змарновані і виявилися б сізіфовою, тобто абсолютно безглуздою, працею.

¹ Про цілковиту реальність подібної перспективи свідчить сприйняття навіть сучасної російської мови України (при всьому бажанні українців якомога сильніше її “олітературити”) з боку непересічних росіян-лінгвістів. Так, у розмові з автором цієї праці про своєрідність української мови (восени 1956 року) відомий російський мовознавець О.О. Реформатський зауважив: “Даже ваш (українців. — О. Т.) русский язык — уже почти отдельный язык”.

Мало того, спроби асимілювати, росіянізувати всі народи Російської імперії (>СРСР/СНД чи держави будь-якої назви, що продовжували б *суть* імперії) кінець кінцем закінчилися б катастрофою уже для самої Росії як національної держави, для російського народу, його культури і мови. Адже саме про це свідчить приклад засновника Римської імперії, латинського народу: романізуючи, крім позайталійських народів, народи самої Італії — осків, умбрів, месапів, венетів, етрусків, кельтів та інших, латинський народ викликав настільки великі видозміни у латині самої Італії, навіть у самому місті Римі й особливо в Лациумі, батьківщині латинської мови, що вже й сама італійська мова не є безпосереднім продовженням вихідної питомої латини. Латинська остаточно змертвіла. Італійська мова і культура, так само, як і інші романські мови, не є безпосереднім продовженням латинської мови і культури.

Напевне, щось подібне мало б статися і з сучасною російською мовою й культурою. Адже у складі сучасної Росії є народи кавказькі (адигейці, черкеси, кабардинці, чеченці, інгуші, аварці, лезгини, даргинці, табасаранці і безліч інших), тюркські (татари (казанські), башкири, чуваші, якути), фіно-угорські (карели, сами, удмурти, комі, іжорці, водяни, ханти, мансі, мордовці-ерзя, мордовці-мокша, марійці), монгольські (калмики, буряти), самодійські (ненці, енці, нганасани, селькупи), тунгусо-манчжурські (евенки, евени, удегейці, нанайці) і чимало інших. Якби представники всіх цих народів перейшли на виключне вживання російської мови, вони б усупереч усяким нормалізаторським спробам, активно використовуючи (кожен по-своєму) російську мову, настільки б відхилили її усні, практично застосовувані варіанти від писемно-книжної мови, що дуже важко припустити, що б у таких умовах російська мова збереглася в усій своїй недоторканності.

Очевидно, під впливом численних субстратів вона була б буквально “розірвана” на кілька “російських мов”, які б тільки штучно усувалися з життя на догоду імперській спільноті. З часом, коли б імперія розпалася, кожен із цих варіантів у своїй країні (державі) зажив би власним життям. Причому жодна з цих російських мов не продовжувала б тієї російської мови, що її відбито в творах російської класичної літератури. Це б стосувалося, звичайно, і російської мови Центральної Росії, бо під впливом колишніх носіїв мов Надволжя й Уралу у взаємодії з північноросійськими і південноросійськими говірками і в центрі

Росії, Москві і її околицях, виробилася б мова, відмінна від класичної російської мови. У такий спосіб цю останню чекала б доля латини: її б високо цінували, вивчали, перекладали б з неї на сучасні російські мови, кожна з яких дістала б, звичайно, відмінну назву, але в житті цією б мовою ніхто не розмовляв. Її доводилося б спеціально вивчати, як кожную мертву мову.

Подібною мала б бути перспектива мовно-культурного розвитку українців у разі, якби став можливим для них галльсько-французький шлях розвитку “народження через смерть”. Природна річ, що хоч у кінцевому підсумку це був би шлях “оптимістичної трагедії”, пасивно підпорядковуватися подібній перспективі мовно-етнічного розвитку аж ніяк не можна. Впливає це з того, що шлях цей довгий і до того ж обтяжений небезпекою втрати попередньої національної традиції.

Жоден романський народ, не виключаючи, напевне, й італійців, не можна вважати ані безпосереднім спадкоємцем латинської мови і римської культури, ані тим більш мови й культури їхніх дороманських предків. Витоки романських мов і культур містяться приблизно у VIII—IX ст. нашої ери, тобто всі вони дуже молоді, їм не більше, ніж тисяча — тисяча двісті років. Крім того, подібний шлях означає тривалий час змарнованих зусиль. Романізація Галлії почалася в середині I ст. до н. е., а завершилася у V—VI ст. н. е., тобто тривала близько 700 років. Перша пам'ятка французької мови, так звані Страсбурзькі клятви, датується 842 роком. Перший же видатний твір французької літератури “Пісня про Роланда” створено лише в XII ст. Отже, для того, щоб остаточно сформувалася нова мова, знадобилося більш ніж тисячоліття. За цей час, коли вже не могла розвиватися галльська література, але ще не почала розвиватися посправжньому література французька, у розвитку культури Галлії-Франції утворилася тривала пауза, явний вакуум.

Це, звичайно, не означає, що цей вакуум був повний. Очевидно, з одного боку, у народі, який ще користувався галльською мовою, існувала успадкована народна творчість, фольклор і творені за їхніми зразками нові пісні, загадки, прислів'я й приказки тощо, а також, частково наслідуючи їх, усна народна творчість народною латиною Галлії, а з другого боку, виникали твори, писані книжно-літературною латиною (такі як “Поєма повороту” римського поета — галла — Рутілія Намаціана). Але не тільки галльська народна творчість, що зникла разом зі смертю галльської мови, а й усна творчість народною латиною не фіксу-

валася, і тому навіть ця остання виявила себе тільки тоді, коли виникла писемність місцевою народною латиною, тобто французькою мовою, і коли до того ж у цю писемність почали проникати, крім духовних, також світські сюжети (слід нагадати, що однією з перших поетичних пам'яток французької мови була “Пісня про святу Євлалію”; любовні пісні, присвячені звичайним жінкам, з'явилися значно пізніше).

Отже, хоч усна творчість народнорозмовною романською мовою Галлії могла існувати давно, вона виявила себе не відразу, а на багато століть пізніше від своїх перших початків. Що стосується творчості латинською мовою, то вона лише після відокремлення Галлії, пізнішої Франції, від Західної Римської імперії і виникнення тут окремої держави, почала набувати рис національної літератури, хоч і твореної тодішньою загальноєвропейською мовою, латиною. До того часу, поки Галлія залишалася в складі імперії, література, творена тут латинською мовою, належала до загальноімперської і не могла претендувати на якесь окреме значення. Це була римська література, створена в одній із провінцій спільної для всіх тодішніх романців, тобто римлян (у широкім розумінні), держави.

Виходячи з цих міркувань, переведення культури України на рейки російської мови, якби й сталося, незважаючи на те, що воно б не нівелювало Україну як окрему країну і радше містило б більшу загрозу для Росії, слід усе-таки було б уважати українебажаним, бо воно могло б на тривалий час загальмувати культурний розвиток України, перервати попередній розвиток на ґрунті української мови.

Проте ті висновки і припущення, які були пов'язані з перспективою повної мовної росіянізації України і були б згубні у випадку реалізації для розвитку культури всіх трьох східнослов'янських народів, будувалися не стільки на реальних передумовах, скільки в повному абстрагуванні від них і радше навіть у супереччя ним.

Зі сказаного попередньо про причини витіснення галльської мови латиною впливає, що головною причиною тут мала бути слабка розвиненість писемності. Писемність у галлів, судячи з написів, що збереглися, мала суто практично-прикладне, допоміжне значення. Вона ще (як і в інших давніх індоєвропейських народів, не виключаючи й давніх латинян) не вважалася гідною для фіксації найважливішої частини духовного життя, національної традиції, релігії (у первісному значенні слова: religio, від

religare “прив’язувати ззаду”, тобто в часі до того, що в минулому). Цю частину національної спадщини передавано тільки усно, причому монополію на це знання зберігали лише жерці (у кельтів вони звалися друїди). Доки народ зберігав свою незалежність і панівне становище в країні, його історичній пам’яті ніщо не загрожувало. Саме завдяки цьому до нас дійшла давньоіндійська “Рігведа”, священна книга індоарійців. Передавана впродовж тисячоліть, що засвідчує як архаїчність її мови, так і її змісту, вона пізніш, коли це визнано за доцільне, була зафіксована й письмово. Священна книга кельтів, знанням якої володіли лише друїди, до нас не дійшла, бо після того, як римські імператори поставили поза законом, тобто санкціонували заборону касті жерців кельтів і право знищувати того, хто цю заборону порушив, разом зі знищенням друїдів було знищено й галльську (кельтську) національну традицію. Виниклий вакуум стали заповнювати римська національна традиція й рештки галльського, що було визнано (завойовниками) за доцільне включити до пантеону римських божеств. Це й стало початком кінця галльської самостійної культури і разом з тим початком перетворення її на культуру римську, романську, точніш галло-романську, як провінційний різновид загальноримської культури.

Зовсім іншою є ситуація української мови. Вона могла бути якоюсь мірою порівнянною з галло-французькою до того часу, доки не виникла нова літературна мова на народній основі і вся творчість нею була усною. Якби обставини не змінилися, то з вимиранням народної творчості, особливо тієї, яка відбивала історію (історичні пісні й думи), український народ міг би позбутися своєї національної традиції власною мовою, і склалася б ситуація, близька до галльської. Проте з постановом української літератури, з появою Шевченка і низки видатних українських письменників, істориків, мислителів, а також разом із фіксацією фольклору (особливо історичного) становище докорінно змінилося.

Взаємовідносини української і російської культур і мов з огляду на це аж ніяк не подібні до взаємин галльської і латинської мов і культур. Недаремно для того, щоб принаймні уможливити зблизити між собою ці два історичні приклади, — український і російський, з одного боку, і галльський і латинський, з другого; довелося виходити з моделювання ситуації світового панування Росії, бо тільки за цих умов Росія в особі її найбільш шовіністичних кіл могла б здійснити тотальне знищення україн-

ської культури і тим самим звести її на рівень галльської. За інших обставин це виявилось б неможливим. Як засвідчують факти новітньої історії¹, де українська мова й культура виявили надзвичайну живучість. Росія зрозуміла небезпеку для цілісності імперії в розвитку української культури й мови і доклала всіх зусиль, щоб ліквідувати їх або принаймні загальмувати їхній розвиток на Наддніпрянщині.

Але переслідувана мова й культура знайшли собі прихисток у Галичині й на Буковині. Намагання загальмувати їхній розвиток тут за сприяння москвофілів у ролі тодішньої “п’ятої колони” не мали достатнього успіху, і зроблено спробу домогтися цього військовою силою.

Як відомо, наступ російської армії за Першої світової війни і проникнення її в Галичину й на Буковину був пов’язаний зі справжнім українським погромом, що тільки завдало удару по місцевих москвофілах і зміцнило позиції української мови і культури, і до того часу досить тут сильні.

Крім того, поразка Росії в Першій світовій війні змусила Росію і царську, і більшовицьку тимчасово відмовитися від зазіхань на Західну Україну. Відбувся навіть певний відступ у русифікаційній політиці на Наддніпрянщині.

У 30-ті роки і пізніше більшовики продовжували росіянізацію спочатку Наддніпрянщини, потім, після 1939-го і особливо 1944-го року, і Західної України.

Проте в той час виникло явище української діаспори і політичної еміграції, завдяки якому українська мова і культура, лік-

¹ Але в разі здійснення мрії про світове панування великодержавницькій Росії довелося б знищувати не саму тільки українську культуру, а й решту культур народів світу, а це означало б кинути виклик усьому світові. На прикладі гітлерівської Німеччини добре видно, чим це мало б закінчитися. Отже, ледве чи Росії пошастило б втілити задумане. За перших серйозних спроб реалізації цієї маячної ідеї агресора було б зупинено. Це здійснення мрії про світове панування, — треба додати, — було б цілком нереальне і хоч би в зв’язку з тим, що російський народ у світі не належить до найбільших, становлячи усього лише близько 1/10 народу китайського. Однак те, що мрії про світове панування в Росії плекалися (і з особливою інтенсивністю за радянської доби), засвідчує герб Радянського Союзу із земною кулею в обрамленні гасла (різними мовами) “Пролетарі всіх країн (виділення наше. — О. Т.), єдняйтеся!”, а також особливо популярна перед Другою світовою війною фраза: “Москва — столиця трудящихся всего мира”. Таким чином, пролетарям, або трудящим, усього світу чи всіх країн було призначено “єднатися” навколо Москви, столиці Росії.

відовувані в континентальній Україні, змогли дістати свій подальший розвиток поза її межами¹.

В умовах загального розпаду колоніальної системи навіть у найвідсталіших регіонах Азії, Африки, Америки, Австралії й Океанії, не кажучи вже про Європу, перспектива “галлізації” України виглядає дедалі більш фантастично. Напрошується ближча до дійсності паралель Греції і Риму, до речі, подана в драматичній поемі Лесі Українки “Оргія”. Річ у тім, що приблизно до XVIII ст. своєю культурою Україна явно випереджала Московщину (пізнішу Російську державу). У XVIII ст. (і за допомогою заборонно-репресивних заходів) Росії пощастило на деякий час випередити в культурному розвитку Україну. Але в XIX і XX ст., незважаючи на цілу низку штучно створених перешкод, українцям вдалося значною мірою подолати своє відносне відставання.

У цих обставинах спроби реанімації імперії і її давньої асиміляторської політики, якщо й можуть ще мати успіх, то тільки дуже тимчасовий і небезпечний для самої Росії. На відміну від Риму, який спромігся романізувати цілу низку народів, успіх Росії в цьому напрямі набагато скромніший. У Центральній Росії асимілювати вдалося лише деякі фіно-угорські народності (наприклад, мерю і мурому). Інші народи, попри те, що потрапили у сферу російського впливу приблизно з XI—XII ст., продовжують існувати, навіть незважаючи на те, що писемність у них виникла досить пізно (у мордовців ерзя і мокша, марійців, удмуртів з кінця XVIII — початку XIX ст.). Тим важче здійснити асиміляцію українців, які досягли великих успіхів у розвитку своєї культури, зокрема літератури, і виробили багату і гнучку мову, здатну обслуговувати найскладніші галузі науки й культури в цілому.

Якщо галльсько-французький шлях мовного самоствердження можна було б назвати шляхом народження через смерть, то шлях мовного самоствердження єврейського народу був зовсім іншим. На противагу галлам, що втратили свою національну традицію (історичну пам'ять), а разом з нею і мову, євреї цю

¹ Крім того, не слід недооцінювати ваги реукраїнізаційного впливу Західної України на Східну (навіть в умовах Радянського Союзу). Приєднання Західної України до Радянського Союзу у 1939—1945 рр. здійснювалося у кінцевім підсумку з метою її росіянізації, але сподіваного результату це не дало, а викликає, особливо в перспективі, протилежний наслідок.

традицію зберегли у вигляді національної релігії, яка водночас була і їхньою вірою. З огляду на це мову, основна функція якої в період її “змертвіння” (випадіння з побуту) в основному зосереджувалася на тому, щоб бути охоронцем національних святощів, було названо *священною мовою (мовою святощів)*. Отже, цей шлях мовного самоствердження, можливо, годилося б назвати шляхом мовного *самоствердження через сакралізацію (освячення) мови*, що сприяло в подальшому можливості її *відродження* в усіх функціях повністю живої мови.

На відміну від галлів, у яких мова з вимиранням (винищенням) носіїв національної традиції в усному вигляді, жерців-друїдів, утратила свою найвищу функцію бути носієм національної традиції і через це в очах самих галлів кінець кінцем перетворилася на ідіом, нижчий від латини, у євреїв завдяки сакралізації мови вона стала для них вищою за будь-яку іншу мову.

Це, по-перше, сприяло тому, що питома споконвічна єврейська мова, іврит, в очах євреїв весь час залишалася вищою за будь-яку іншу мову, бо жодна інша мова не пов'язувалася і не могла пов'язатися з їхньою національною релігією (до Бога єврей-чоловік у молитві міг звертатися після зруйнування Храму римлянами тільки власною священною мовою). По-друге, наявність в івриті абсолютно неперекладаних жодною іншою мовою слів вела до того, що частина довго вживаних євреями в побуті неєврейських мов поступово гебраїзувалася, вбираючи частину елементів гебраїської мови (івриту). У такий спосіб виникли такі проміжні мови, як їдиш або сефардська (єврейсько- (старо)іспанська) мова. Ці єврейські проміжні тимчасові мови, на відміну від івриту, вічної єврейської мови, брали на себе побутові функції, які протягом тривалого часу не виконував іврит. Оскільки в цих мовах, нерідко виступали гебраїські елементи, наприклад лексичні, з якими, однак, пов'язувалися й певні фонетичні й граматичні особливості (пор.: такі гебраїські слова їдишу, як *понем* “обличчя”, *хойшех* “морок”, *балебос* “господар”, *мелухе* “держава”, *емес* “правда”, *ганев* “зłodий” і сила-силенна інших), це, з одного боку, якоюсь мірою заступало неживаний в побуті іврит, який зазвичай не знали жінки, його принаймні репрезентували численні елементи, а з другого, — психологічно це готувало євреїв до можливості користування в повсякденному житті івритом.

Треба зазначити, що подібні ситуації, коли іврит (ще до його повного відродження в Ізраїлі — колишній Палестині, у ролі по-

ліфункціональної універсальної мови) застосовувався як універсальна, а не тільки священна, мова неодноразово траплялися протягом усього періоду тимчасового (протягом близько 2000 років) “завмертя” іврити¹. Іврит-бо протягом усього цього часу використовувався як загальноєврейська усна й письмова мова між євреями різних громад, що в побуті користувалися мовами країн, де мешкали, нерідко дуже відмінними одна від одної (наприклад, німецькою, іспанською, польською і... арабською). Крім того, іврит міг виконувати функцію таємної мови, як правило, незнаной для неєвреїв. Саме ця функція іврити бути загальноєврейським засобом спілкування й зробила можливим появу так званого базарного іврити (у сефардському, тобто єврейсько-іспанському вимовленнєвому варіанті) як засобу спілкування між ашкеназійською і сефардською громадами в Єрусалимі середини ХХ ст.² Проте у своєму внутрішньому побутовому житті відповідні громади ще й далі користувалися своїми побутовими єврейськими мовами — їдишем і сефардською.

Звичайно, для того, щоб примусити євреїв-переселенців до Святої Землі, тобто своєї історичної батьківщини, відмовитися від своїх проміжних мов і перейти на виключне користування івритом, знадобилися особистий приклад великого мовознавця й патріота Еліезера бен Єгуди і його послідовників, величезна робота і пропагандистська, і суто лінгвістична. Проте ледве чи ця робота мала б такий відносно швидкий і блискучий успіх, якби в минулому іврит протягом усіх століть свого (лише часткового і багато в чому позірною) “змертвіння” не ніс у собі лише у “згорнутому” вигляді можливостей свого універсального застосування і відродження у функції живої повноцінної мови. Це, образно кажучи, скидалося на те, як коли б протягом тривалого часу зберігали *вічний* вогонь, хай не у вигляді великого полум'я, а у вигляді постійно жевріючого вогника, іскор, які однак, ніколи не згасали. Можна б це також порівняти з позірною “смертю” людини у летаргічному сні або із властивістю його в “удавати смерть”, коли з першого погляду в організмі начебто тимчасово припиняються всі життєві функції, але через деякий час вони відновлюються і людина “оживає”.

¹ Б.М. Гранде, відомий семітолог і гебраїст, вважає, що як розмовна мова іврит міг використовуватися ще в II, а подекуди навіть у III—IV ст. (Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. — М., 1972. — С. 31).

² Див.: Рабин Х. Предисловие // Блюм Ш., Рабин Х. Современный иврит: Самоучитель. Нач. курс. — Иерусалим, 1982. — С. 7.

Запорукою подібної живучості гебраїської мови стало те, що ця мова, по-перше, зберегла все найкраще і найважливіше створене нею на письмі, що це найкраще і найважливіше не було забуто і занехаяно народом, його носієм, але, навпаки, було найістотнішим елементом його національного життя протягом століть, що разом з тим у повсякденному (хай не побутовому) вжитку, у чоловіків особливо, була ця національна традиція і мова, що її (традицію) в собі несла (у вигляді щоденних молитов, щосуботнього читання національних релігійних книг, а також щорічного циклу читання Тори, “П'ятикнижжя”). Єврейські свята, які щорічно нагадували кожному євреєві найважливіші події єврейської історії і не давали єврейському народові забути своє походження й особливе призначення, також були пов'язані з івритом. Усе це разом узятє зробило можливим це чудо — відродження іврити, яке змушує оптимістично дивитися на дальші спроби відродження інших мов, таких як кельтська корнська (від якої дійшли різноманітні оригінальні й перекладні пам'ятки) або балтійська прусська (від якої не дійшло, якщо не брати до уваги одиничного випадкового напису, жодної оригінальної пам'ятки)¹.

Звичайно, за нинішнього свого стану українська мова начебто не потребує свого відродження, як іврит. Але якби носії української мови волею долі опинилися в стані, подібному до становища євреїв, відродити їм свою мову було б набагато важче. Пояснюється це тим, що, насамперед, українці не виробили поки що такої національної солідарності, як євреї, а, по-друге, українцям (на відміну від євреїв) у виробленні подібної солідарності дуже заважає їхнє, — у широких розумінні, — різновірство, церковне (православні Московського патріархату, Київського патріархату, Української автокефальної церкви, греко-католики, римо-католики, протестанти, силенкияни) і політичне (прибічники КПУ, Руху, КУНу), де до того ж значну кількість становлять прихильники явно антиукраїнських спрямувань (Московського патріархату й КПУ). Проте було б неслухним уважати, що вони нічого не зробили для того, щоб подібно до євреїв створити великі національні книги, навколо яких могла б об'єднатися і солідаризуватися згодом нація. Першою подібною Книгою є

¹ Щодо цього див. також: Ткаченко О.Б. Єврейське мовне відродження: унікальне явище чи універсальний досвід? // Єврейська історія та культура в Україні: Мат. конф. (Київ, 22—23 лист. 1993). — К., 1994. — С. 156—162.

“Кобзар” Тараса Шевченка. Другою, не оціненою поки що належно, книгою є “Мага Віра” Лева Силенка та інші його писання, що започаткували національну українську релігію РУН-Віру. Разом з усім найкращим, створеним українською мовою й писемною словесністю, вони становитимуть надійну запоруку незнищенності українського національного життя, а отже, й української національної мови (усупереч будь-яким можливим і найжорстокішим випробуванням). Україна не тільки “боролась, як Ізраїль” (Леся Українка). Вона буде й здатна перемогти, як Ізраїль, коли залишиться вірною своїм національним заповітам і своєму вселюдському призначенню.

Отже, потреба мовного самоствердження, як про це свідчать попередньо наведені і далші приклади у різних народів, виникає, свідченням чого є історія людства, в усіх народів світу, що виявляють достатню самобутність і життєздатність. Особливістю, загальною для всіх випадків мовного самоствердження, є те, що в його процесі національна мова народу витискає або чужу мову, що до того була поширена як офіційна, або ж, хоч і свою, але застарілу мову. У тих випадках, коли той народ, що мовно самостверджується, побудував власну державу, мовне самоствердження відбувається порівняно легко. У тій ситуації, коли народові доводиться самостверджуватися мовно в умовах браку власної держави, мовне його самоствердження відбувається набагато складніше, бо чужа держава підозріливо (якщо не відверто вороже) ставиться до появи “тенденції мовного сепаратизму” поневоленого і підкореного народу, вбачаючи в цьому початок сепаратизму культурного, а далі й політико-економічного, що врешті-решт має привести відповідний народ до утворення власної держави і відокремлення, а отже, й до зменшення сили і багатства держави-поневолювачки.

Через це подібному мовному самоствердженню всіляко протидіють, а щоб прагнення до нього ніколи не виникало, як запобіжний захід намагаються насамперед асимілювати підкорений народ мовно й культурно. Іноді, як було з’ясовано на прикладі галлів, подібні асиміляційні заходи державі-підкорювачці щастить здійснити, проте, незважаючи на, здавалося б, ефективність асиміляційних зусиль, вони вдаються далеко не завжди і не в повному обсязі. Очевидно, на перешкоді стоїть відмінна ментальність асимільованого народу, що впливає і з відмінностей природного середовища його країни, інших, ніж у країни-підкорювачки, особливостей економіки, так і з історичного ми-

нулого підкореного народу, що сформувало особливий людський етнічний тип. Разом узятє все це спричинюється до того, що хоч завойовникам щастить накинути завойованому народові свою мову, але злити його з собою, зробити абсолютно подібним до себе їм не вдається, так само, утім, як не щастить їм цілком уподібнити до своєї мову підкореного народу. Нову, накинуту собі мову, він, навіть не усвідомлюючи цього, навіть мимохіть, переробляє на свій спосіб, унаслідок чого виникає спочатку цілком відмінний від накинутої йому мови діалект, у зародку вже готовий стати особливою національною мовою. Стати таким цьому ідіомові заважає лише існування імперії, до складу якої входить народ, носій цього ідіому. Коли відцентрові тенденції остаточно починають переважати над доцентровими і колишня провінція, відокремившись від імперії, стає окремою державою, виниклий із колишнього діалекту ідіом, яким користується народ цієї держави, поступово дозріває до рангу окремої мови, що з часом і закріплюється за ним офіційно.

У випадку іврити мовне самоствердження полягало в тому, що народ, носій витісненої з повсякденного побутового розмовного вжитку мови, зберіг, однак, її постійне використання як мови священної, мови — виразниці національної ідентичності. Мова тримається і живе на повторенні, яке має бути постійним і повсякденним. Саме таким і було вживання іврити, в усякому разі з боку євреїв-чоловіків. Адже його тричі на день повторювали в молитвах, звернувшись обличчям у бік Єрусалима, столиці зниклої, але постійно живої в серці батьківщини. Протягом року євреї слухали і читали писані івритом тексти Тори. Івритом провадили вони офіційну документацію єврейських громад. Івритом писали нові твори, релігійні, філософські, мистецькі. Ним, хай і в обмеженому обсязі, спілкувалися письмово й усно. Завдяки цьому іврит протягом часу, коли бракувало єврейської країни і єврейської держави, де б він міг повністю відродитися, по суті, ніколи не вмирав, а жив і повільно розвивався. І саме в цьому полягало мовне самоствердження єврейського народу, що він не дав загинути своїй мові і зберіг її при житті, хай і обмеженому, для того, щоб зі смтворенням для цього умов відродити його у всій багатоманітності функцій живої літературної, у тім числі й розмовно-побутової, повсякденної мови.

В умовах, коли мовне самоствердження мусить переборювати і долати асиміляційні впливи з боку гноблячої чужої держави, ворожої щодо розвитку підкореного народу, процесові мовного

самоствердження має передувати вироблення відповідним народом стійкості (звичайно, тут не може йтися про випадки мовного самоствердження на зразок галльсько-французького). Для того, щоб народ набув мовної стійкості і мав змогу, витримавши асиміляційний тиск з боку гноблячої його держави, згодом досягти мовного самоствердження, він повинен спертися на такі чинники, як національна традиція (історична пам'ять), на підставі якої має розвинутися нерозривно між собою пов'язані національна свідомість та національна солідарність. Вони, у свою чергу, сприятимуть розвитку третього чинника — національної культури (духовної і матеріальної). Завершальним постане четвертий чинник — національний мир і співробітництво з іншими народами, насамперед суміжними.

Відтак внаслідок мовного самоствердження народу, яке передбачає і появу національної держави, мова стає: 1) загальнонаціональною, тобто властивою всім верствам відповідного народу, як у селі, так і в місті; 2) загальнодержавною, тобто використовуюваною не лише її носіями, а й усіма іншими етносами або національними меншинами його держави як загальнодержавна мова і як засіб міжнаціонального спілкування; 3) універсальною, тобто такою, що обслуговує геть усі потреби населення даної національної держави і її мешканців; 4) усталеною остаточно в своїх основах, тобто повністю нормалізованою на всіх рівнях як літературна мова і відновленою в усій тягlostі своєї зафіксованої традиції, якщо протягом історії їй завдано шкоди з боку чужої держави або чужих держав, які підкорили народ, носія відповідної мови.

Виходячи з цих засад, які притаманні народам, що, виробивши в собі мовну стійкість, надалі мовно самостверджувалися, слід розглянути інші шляхи мовного самоствердження народів світу.

Третім (услід за галльсько-французьким і єврейським типами шляхів мовного самоствердження) слід назвати інший шлях мовного самоствердження, що його годилося б іменувати *норвезьким*.

Характеризуючи стисло особливість цього шляху, варто б назвати його *шляхом через націоналізацію близькоспорідненої мови*. До певної міри він чимось подібний до способу, у який виникла французька та інші романські мови або у який виникли проміжні єврейські мови. Спільним є те, що в усіх трьох випадках ідеться про те, що засвоєна чужа мова, яка витіснила рідну (або попередньо чужу, що вже стала своєю, як у євреїв), унаслідок уживання її народом, що не був споконвічним, а лише вторин-

ним носієм новозасвоєної мови, поступово робиться своєю, націоналізуючись, тобто набуваючи своєрідних національних рис через сприйняття особливого *акценту* у широкому розумінні (рис, невластивих початково мові, що засвоєна, у фонетиці, граматиці, лексиці і фразеології). Відмінність між усіма трьома шляхами полягає, однак, у тім, що коли в першому випадку йдеться про націоналізацію мови реліктними субстратними елементами, тобто про остаточну і беззастережну відмову від попереднього ідіому для переходу на інший, то в другому, — оскільки йдеться про націоналізацію чужої мови елементами мови, від якої як від найвищої для народу ніколи не відмовляються цілком, — націоналізація чужої мови і її використання має тимчасовий характер і є нерівнозначною з повною відмовою від своєї споконвічної мови. Навпаки, цю мову народ, її носій, прагне зробити вічною. І в цьому сенсі можна, з одного боку, говорити, що євреї врятували свою мову від смерті, але водночас і про те, що збереження ними своєї споконвічної питомої мови врятувало їх від смерті як народ. Спільне в обох зазначених випадках (шляхах мовного самоствердження) і водночас протиставне третьому шляху є те, що в першому і другому випадку ідеться про мови або далекоспоріднені (галльська і латина), або цілком неспоріднені (іврит — семітська мова — і німецька — індоевропейська, германська), іврит — іспанська — індоевропейська, романська).

Близька спорідненість мов дозволяє, з одного боку, порівняно легко засвоювати чужу мову, а з другого, — легше зблизити її з мовною стихією своєї мови у її різноманітних виявах і на всіх рівнях (фонетичному, граматичному, лексичному, фразеологічному). Саме таким виявився шлях розвитку норвезької мови, яка внаслідок довгого панування Данії над Норвегією (з 1380 до 1814 р. у складі Данії, і тільки з 1815 до 1905 р. в складі Швеції, після чого Норвегія стала незалежною державою) і використання в цей час данської мови була витіснена данською. Як писемна й усна мова, особливо у східнонорвезьких містах, у цей час використовувалася данська мова, але фонетично пристосована до норвезької вимови, а також лексично дещо зближена з норвезькою мовою, оскільки ця данська мова в Норвегії увібрала в себе певну кількість слів норвезького походження, запозичених із норвезьких говірок.

Доки Норвегія входила до складу Данії і в норвежців не розвинулася національна свідомість настільки, щоб мріяти про власну державу і незалежність від Данії, цю мову норвежці, мабуть,

розглядали як провінційний (норвезький) різновид данської. Про те, що було саме так, свідчить та обставина, що в театри Норвегії запрошували до XIX ст. грати данських акторів, оскільки вважалося, що актори норвезького походження не володіють достатньою мірою літературною мовою. Їхню мову ніхто в цей час, отже, окремою літературною мовою не вважав.

Лише з відокремленням Норвегії від Данії, що відбулося на початку XIX ст. і збіглося з початком норвезького національного відродження, оскільки мешканці міст Норвегії, особливо на Сході, розмовляли мовою, хоч близькою до данської, але не ідентичною з нею, на цей ідіом, що сприймався раніш як місцевий різновид данської мови, почали дивитися зовсім інакше. Його стали сприймати як мову, близькоспоріднену щодо данської, як і решта скандинавських (північногерманських) мов, отже, як окрему мову і, до речі, акторів до норвезьких театрів почали вже не виписувати з Данії, а набирати з норвежців¹. Поступово те, що раніше сприймалося як “псування данської літературної мови” тепер розглядалося як норвезька *національна літературна мова*. Разом з тим, зрозуміла річ, не тільки поблажливіш, а й навіть заохочувально почали ставитися до інших суто норвезьких рис, що зустрічалися в норвезьких говірках.

Так виник той варіант норвезької мови, по суті, найпоширеніший, що дістав назву *ріксмол* (державна мова), або *букмол* (книжна мова), бо, як гадають дослідники, вихідним для виникнення цієї мови стало читання *вголос* данських книжок (і взагалі текстів), озвучування їх згідно з особливостями норвезької фонетики.

Але, крім цього варіанта, виник і інший, що його утворено на підставі синтезу норвезьких говірок Західної Норвегії, яке здійснив у XIX ст. Івар Осен. Ініціатор утворення цього варіанта виходив з того, що *ріксмол*, або, як його спочатку називали, дансько-норвезька мова, є мовою початково ненорвезького походження, норвежці ж повинні мати чисто норвезьку мову. Найближчими до давньонорвезької мови були західнонорвезькі говірки, саме тому їх і обрано як основу при створенні мови². На відміну від *ріксмолу* цей варіант норвезької мови названо *ланс-мол*, тобто “сільською мовою”, бо вона ґрунтувалася на говір-

¹ Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. — М.; Л., 1953. — С. 77, 80.

² Там само. — С. 82, 85.

ках, поширених переважно в сільських місцевостях Західної Норвегії. Інша назва цього варіанта, що виникла пізніше, *нюноршк* (новонорвезька мова), чим підкреслено чисто норвезьке походження варіанта і його зв'язок із давньонорвезькою мовою.

Нині визнано права обох літературних мов Норвегії. Очевидно, у дальшому має бути поступово здійснено синтез обох варіантів. З одного боку, *букмол* убирає в себе дедалі більше суто норвезьких рис, особливо з говірок Східної Норвегії, і це зближує його з *нюноршком*, а з другого, — у *нюноршк* починають проникати й риси східнонорвезьких говірок і це зближує його з *букмол*. Так відбувається дедалі більша норвегізація колись данської мови Норвегії. У такий спосіб поступово, паралельно з цим процесом триває й остаточне мовне самоствердження норвежців, започатковане переусвідомленням накинutoї їм мови (з самого початку адаптованої ними фонетично до своєї вимови) як власної національної мови.

Оскільки кожний шлях мовного самоствердження інших народів тут начебто “примірюється” до мовного розвитку українців, мимохіть постає питання, чи не міг би український мовний розвиток піти “норвезьким шляхом”, тим більше, що передумови до цього нібито існують. Адже якоюсь мірою збігається з норвезьким навіть розташування частин України, підданих, особливо в містах, мовній асиміляції з боку Росії, і тих, які зберегли питому мовну традицію. Тимчасом як Східна Україна дуже зросіянізована (у містах, особливо великих, тут панує російська мова, а в селах і містечках, щоправда зберігається українська мова, але дуже “суржикізована” під російським впливом), у Західній Україні скрізь поширена українська мова.

Виникає питання, чи не могло б це, якби такий стан залишався весь час, а згодом і прогресував, призвести до тих самих наслідків, що в Норвегії, тобто, щоб із часом у Східній Україні місцева російська мова своєрідно, особливо фонетично “українізована”, почала сприйматися як національна українська державна мова, український “*ріксмол*”, а мова Західної України як місцевий український “*ланс-мол*”. А потім з часом, шляхом дедалі більшої українізації російської мови східноукраїнських міст і деякого зближення з цією мовою української мови в Західній Україні, виник синтез цих двох українських мов і на цій основі утворилася нова українська мова.

Цей футурологічний (і дуже гіпотетичний), суто апріорний, умоглядний прогноз, однак, зважаючи на реалії існуючого мов-

но-національного стану, одразу ж виявляє повну нежиттєвість і безперспективність, принаймні за наявного стану речей. Можливим він міг би виявитися хіба що наприкінці XVIII — початку XIX ст., якби російська мова, що в цей час почала поширюватися в східноукраїнських містах, так само, як свого часу данська в Норвегії, почала б сприйматися як *національна*. Але для цього вона ще занадто слабко була вкорінена в український міський побут, занадто й мало через це націоналізована, тобто конкретно — українізована. Натомість у Норвегії на початок національного пробудження данська мова в норвезьких містах поширювалася із 1380 до 1814 р. — 434 роки, тобто понад чотири століття.

В Україні на початок її національного пробудження, та й то лише в містах Лівобережжя, російська мова у найкращому випадку поширювалася не більше ніж 16 років — якщо датувати цей час появою в друці “Енеїди” — або 58 років — якщо виходити з часу появи першого видання “Кобзаря” Т. Шевченка (беремо як пункт відліку 1782 р., оскільки це був рік скасування залишків автономії України, що вможливив розгортання росіянізації українських міст).

Отже, на відміну від Норвегії, де данська мова (і лише вона) протягом понад чотирьох століть укорінювалася в побут норвезьких міст і внаслідок цього психологічно (та й лінгвістично) сприймалася на час мовно-культурного відродження як *своя* мова, в Україні склалася зовсім інша ситуація. На час початку мовно-національного пробудження російська мова сприймалася як чужа щодо України, до того ж поширена лише в її найсхіднішій частині, Лівобережжі, де (слід додати) особливо сильними були спогади про козацьку українську державу, символом і прапором якої могла бути тільки українська мова.

На цей час міста Правобережжя були полонізовані, у Галичині по містах була також поширена польська мова, хоча австрійський уряд намагався насаджувати німецьку мову; у Буковині з приєднанням її до Австро-Угорщини по містах поширювалася німецька мова, хоч з нею робила спроби конкурувати румунська; у містах Закарпаття панувала угорська мова.

Отже, для України характерна була різномовність. Російська мова змогла поширитися по всій Наддніпрянщині, — маючи на увазі, як правило, тільки міста, — лише на кінець XIX ст. У Західну Україну вона отримала змогу проникнути фактично лише з 1944 р., бо час із вересня 1939 р. до кінця червня 1941 р., коли розпочалася війна і швидкий наступ німецьких військ, був за-

надто короткий, щоб якимось відчутти її вплив на побут місцевих міст (Галичини, Західної Волині і Буковини). Єдине, чого в цей час “домоглася” тут радянська влада, це викликати до себе вкрай негативне ставлення з боку місцевого населення в переважній його більшості.

Таким чином, російська мова в Україні (на відміну від данської у Норвегії) ніколи не асоціювалася з українським національним рухом. Не могла вона й стати об’єднавчим культурно-національним чинником. Якоюсь мірою, шоправда, її використовувано національно настроєними українцями (переважно із суто, сказати б, “технічних причин”: хвилева недосконалість української мови на народній основі для висловлення складних наукових, політичних і філософських думок), але це було тимчасовим явищем і типово допоміжним.

Для того, щоб в Україні російська мова стала тим самим, чим у Норвегії данська мова, історія поширення російської мови в Україні мала б бути більш-менш такою самою, як у Норвегії історія поширення данської мови. Тобто тут мали б бути тричотири століття поширення в містах (причому всієї України) російської мови, а на момент національного пробудження Україна мала б увійти на століття до складу якоїсь іншої держави, і в такий спосіб остаточно незалежитися від Росії. На підставі українізованої російської мови в Україні (до того ж) мала б скластися така сама могутня національна *українська* література, яку в Норвегії створено генієм Б.М. Бйорнсона, Г. Ібсена, К. Гамсуна, С. Ундсет. Як відомо, нічого подібного *національного* українського російською мовою, — до того ж не знеособленою загально-російською літературною мовою, а тією, яка могла б сприйматися, як своя, — не створено.

Безперечно, цікаві як зображення української дійсності Гоголеві твори на українські теми, але все-таки це твори не стільки для національно свідомих українців, скільки для росіян і зросійщених українців. І головне вся ця творчість не може аж ніяк заступити й змагатися з тією вже величезною літературою, яку створено українською мовою і яка сприймається як національна на сьогодні.

Отже, норвезький шлях розвитку абсолютно неактуальний для України. Актуалізуватися він міг би лише за тих же приблизно умов, за яких могла б відбутися “галлізація” України й української мови, тобто якби внаслідок зростання могуті Росії вона була б спроможна знищити всю українську літературу (і фіксовану

народну словесність), створену українською мовою, і здійснити тотальну (або цілковиту щодо принаймні Східної України) росіянізацію.

За таких обставин репрезентантом української ментальності мала б стати значною мірою російська мова, якою б творилася українська культура... Проте оскільки подібний варіант неможливий, апріорне моделювання розвитку української мовної дійсності “за норвезьким зразком” зависає у повітрі і повністю дезактуалізується. У минулому цей поступ не відбувся, у сучасному і майбутньому він тим більш виключається.

Можна хіба що знайти часткову аналогію до взаємодії норвезької мови з данською в Україні, але не в стосунку української мови з російською, а української — з польською. Справді, певний час, судячи з цілої низки пам'яток, писаних староукраїнською “простою мовою”, українська мова настільки проймалася польськими елементами, що на цій підставі могла б скластися, особливо в містах, ситуація, подібна до норвезької, де б роль національної мови, тим більш, що її носіями ставали представники української інтелігенції, могла б відіграти українізована польська... Але цей варіант теж мав би рано чи пізно (як і сталося) виявитися нежиттєвим, бо йому протидіяли непримиренні суперечності між українським і польським суспільствами.

Представники найвищої верстви поляків, а за ними й полонізовані українці, проникали в Україну як колонізатори. Саме це утворило прірву між релігіями (а тоді це означало — народами) й абсолютно виключало які б то не були можливості для польської мови стати репрезентантом українського національного руху.

Тому українська мова, незважаючи на величезний тиск із боку польської, увібрала в себе тільки частину польських елементів, пристосувавши їх до своєї системи.

Те саме, до речі, сталося з болгарськими (староцерковнослов'янськими) вкрапленнями книжної мови давньокиївської доби і дальших періодів. Оскільки їх функціонування в післякиївський (і післягалицько-волинський період) пов'язувалося й асоціювалося з уявленням про Українську (<Руську) державу-імперію, атрибутом і мовним виразом якої вони були, церковнослов'янська мова, пов'язана тепер, як правило, тільки з церквою, багато втратила у своїй престижності й значущості. З часом церковнослов'янські елементи почали відчуватися носіями української мови (особливо зі зросійщенням української церкви і росіяніза-

цією її вимови), дедалі більше сприймаючися як *російські* елементи. І це більш було підсилено психологічно (й психолінгвістично) тими гоніннями, що спали на українську мову.

Оскільки Валуєвським циркуляром (1863) українську мову було кваліфіковано як *російську*, лише зіпсовану польськими впливами, виникло цілком природне бажання якомога більш вияскравити, виявити самобутній і самодостатній національний характер української мови. Унаслідок цього церковнослов'янські елементи як такі, що пов'язували українську з російською, почали з неї дедалі інтенсивніше усуватися.

Це привело до того, що, наприклад, на відміну від поетичних творів Т. Шевченка і П. Куліша, де, особливо в піднесеному стилі, зустрічається чимало церковнослов'янізмів, у сучасній українській поезії уживання церковнослов'янських елементів вельми обмежене.

Отже, і “норвезький шлях” розвитку в зіставленні з особливостями розвитку української мови минулого і прогнозованому для огляданого майбутнього виявляється цілком нереальним стосовно українського мовно-національного життя.

Українська національна свідомість нині постає як така, що пов'язується лише з *українською* мовою. Звичайно, можуть бути в асимільованих українців (у наш час російськомовних) і такі *передукраїнські* стани, коли вони вже починають мислити українськими категоріями, поступово проймаються українською свідомістю, але ще за інерцією вдаються до російської мови. Проте в усіх цих випадках думання по-українськи, хоч у формах іншої мови (у цьому разі російської) тягне за собою як доконечний наслідок і потребу в адекватній щодо змісту мовній формі, і цією формою мусить бути неминуче тільки українська мова. На підставі викладеного вище можна прийти до безсумнівного висновку, що ані в минулому, ані тепер російська мова не мала (і не має) шансів на те, щоб стати *національною* мовою України. Її роль в українській культурі щонайбільше допоміжна.

Окремою проблемою мовного самоствердження є доцільне використання мовою, що самоствердилася, елементів подоланої мови (мов).

Ідучи своїм шляхом мовного самоствердження, який полягав якраз у збереженні наступності гебрайської мови, хай у “згорнутому” вигляді, а пізніше — за сприятливих обставин — у відновленні всіх функцій цієї мови (як живої і літературної), ев-

реї також не тільки відкидали мови, “подолані” івритом, а й оптимально використовували (й використовують) з них усе, що вони тільки можуть дати, для розбудови івritу. Застосовуються і матеріальні елементи відповідних мов, так і кальки, модельовані за зразками цих мов, але з матеріальним їх наповненням івритськими елементами, коренями й афіксами.

Уже здавна іврит почав убирати в себе арамейські мовні елементи, що як семітські, а отже, споріднені, вживалися й уживаються у функції синонімів до гебрайських слів з певною стилістичною метою. Арамейські елементи, зокрема, — оскільки арамейська в перші століття нашої ери, коли ще всі євреї не опинилися за межами Ерец-Ізраїлю, у діаспорі, стала розмовною мовою міст, — набули відтінку народнорозмовних, протиставних гебрайським, книжно-літературним. У цій функції, отже, їх уживання застосовано й у відновлюваному сучасному івриті XIX—XX ст.¹

Меншою мірою збагачений іврит також елементами іншої спорідненої семітської мови, арабської, яка знайшла своє широке застосування в повсякденному житті євреїв Іспанії під час арабського завоювання.

Частина слів сучасний іврит запозичив, але в досить обмежених обсязі, віддаючи перевагу власним кореням, з європейських мов (в тому числі і їхні інтернаціоналізми латино-грецького походження), пор.: *telefon* “телефон”, *otobus* “автобус”, *universita* “університет” тощо².

Для збагачення івritу частково використовувалися і вторинні єврейські мови, зокрема їдиш, який свого часу увібрав чимало гебрайських (івритських) елементів — чи то у вигляді окремих виразів, чи то створених на підставі його елементів словосполучень, які, звісно, виступають в ашкеназійській формі. Тепер, надавши їм літературної сефардської фонетичної форми, їх повертають до івritу, який колись “позичив” ці свої елементи їдишу³.

¹ Про стилістичну функцію арамеїзмів в івриті див., зокрема, про переклад “Євгенія Онегіна” на іврит: *Белов А.А.* Шлионский — переводчик “Евгения Онегина” // *Мастерство перевода: Сборник.* — М., 1965. — С. 317.

² *Долгопольский А.* Из истории иврита // *Блюм Ш., Рабин Х.* Современный иврит: Самоучитель. Нач. курс. — Иерусалим, 1982. — С. 351.

³ *Шапиро Ф.Л.* Некоторые пути и источники пополнения словарного состава современного языка иврит // *Семитские языки: Сб. ст.* — М., 1963. — С. 133—134.

Для збагачення івritу частково застосовуються й ашкеназійські варіанти івритських слів і власних назв, імен, що стають джерелом розширення стилістичної палітри мови. Так, крім офіційної і урочистої форми імені **Мойсей** у її сефардському звучанні *Моше́*, використовується й ашкеназійський варіант *Моше* з іншим наголосом, що надає йому, сказати б, інтимнішого звучання¹. У такий спосіб навіть “оживлювана” мова широко залучала весь спектр тих мов, вплив яких вона мусила долати, щоб вижити й ожити.

Безперечно, чималою мірою прислужилося, зокрема стилістичному збагаченню мови, й норвезьке мовне самоствердження, яке полягало (у випадку ріксмолу) у норвегізації використовуваної в Норвегії данської мови Данії. Проте, оскільки процес мовного самоствердження норвежців полягав не тільки у норвегізації данської мови Норвегії, а й у відродженні давньонорвезької мовної традиції на підставі використання західнонорвезьких говірок, а це передбачає злиття усіх мовних течій, що ще не відбулося, слід уважати, що мовне самоствердження норвежців ще не завершено.

Тому поки що не можна сказати, як остаточно виглядатиме майбутня норвезька мова і коштом чого вона остаточно усталиється. Очевидно, на нинішньому етапі процесу мовного самоствердження норвежців щодо ріксмолу йдеться про різні ступені норвегізації його данської основи і про те, що тут цей процес в основному полягав у витісненні чисто данських фонетичних, граматичних і лексичних форм.

Ця норвегізація відбувалася і відбувається різною мірою і неповністю, і в такий спосіб залишкова “данськість” ріксмолу сприяє стилістично-семантичному збагаченню мови.

З другого боку, самоствердження лансмолу полягає головню у відродженні давньонорвезької мовної традиції на основі західнонорвезьких говірок, найбільшою мірою відмінних від данської мови, ріксмолу і східнонорвезьких говірок, найближчих до цих останніх мовних ідіомів. Але коли дальша норвегізація ріксмолу відбуватиметься здебільшого за рахунок його наближення до лансмолу, то, у свою чергу, мовне самоствердження норвежців на ґрунті лансмолу відбувається частково й коштом зближення

¹ *Altbauer M.* O technice zdrobnień i spieszceń we współczesnej hebrajszczyźnie. Résumé. Les techniques des formations diminutives et hypocoristiques dans l'hébreu moderne // *Lingua Posnaniensis.* — Poznań, 1949. — S. 195.

лансмолу зі східнонорвезькими говірками, уключення їх елементів, що є зближенням із риксломом і його... данською мовною основою.

Отже, очевидно, є всі підстави констатувати, що в цілому, хоч мовне самоствердження норвежців відбувається у річищі двох різних способів витискання данської мови, — її норвегізацією і простим відкиданням, — воно водночас використовує і ті її елементи, що сприяють збагаченню норвезької мови, виявляючися водночас прийнятними для неї.

У досі розглянутих шляхах мовного самоствердження різних народів світу спільним було те, що йшлося про різні форми мовного самоствердження, в основі яких лежала протидія витисканню власної національної мови. Проте може бути й протилежний напрям, який полягає не в протидії витісненню власної мови і витисканні мови — експансіоністки, а, навпаки, у більшому або меншому витісненні певною мовою мови (мов), початково поширених на їхній території, у мовній асиміляції її (їхніх) носіїв із уключенням у себе її (їх) залишкових елементів, тобто субстрату (субстратів). Цей шлях мовного самоствердження, який властивий мало не всім народам світу, можна назвати в цілому *експансіоністським*.

Однак перш ніж перейти до його розгляду, як це вже зроблено попередньо, слід з'ясувати ті моменти власного збагачення, які були притаманні українській мові в ході протидії й опору мовам, що обмежували у використанні або й витискали її. У попередніх розділах, там, де йшлося про історію українського народу й мови, зазначалося, що в час прийняття християнства тодішня українська (давньоруська) мова зазнавала впливу з боку старочерковнослов'янської (давньоболгарської) мови, якою було написано використовувані в Київській Русі християнські релігійні тексти. На дальших етапах свого розвитку українська мова зазнавала (у старо-, середньо- й новоукраїнський період) впливів з боку книжної білоруської мови, що міг поєднуватися із діянням на неї з боку білоруської мови на народній основі, а далі найсильнішими були впливи саме з боку інших сусідніх слов'янських мов — польської (через яку головним чином відбувався й чеський мовний вплив) і російської (пов'язаний переважно з її церковнослов'янськими елементами, а також якоюсь мірою і з калькуванням деяких її слів, а часом і з безпосередніми запозиченнями).

У перебігу свого розвитку і подолання всіх цих впливів, які в кінцевому логічному підсумку, оскільки йшлося про близькоспоріднені слов'янські мови, могли призвести до повного витіснення української мови, вона всі ці впливи не тільки відкидала, а й дещо використовувала для свого збагачення або й підсилення своєї самобутності. Адже самобутність полягає не тільки (і не стільки) у цілком оригінальних рисах, а й у неповторному поєднанні того, що властиве й іншим мовам, у цьому випадку слов'янським.

Зрозуміло, про ці різноманітні конструктивні елементи, запозичені від різних впливів, ми можемо згадати тут лише дуже стисло.

Українська мова щодо своєї перейнятості старослов'янським впливом займає начебто середнє місце між російською, особливо ним насиченою, і білоруською, найменш йому підданою. Загалом українська мова увібрала значно менше, ніж російська, старо(церковно)слов'янських елементів. Якщо не брати до уваги твори Т. Шевченка й П. Куліша, дуже багаті на церковнослов'янізми (цей факт виявився пережитковим), то на сучасній українській літературній мові церковнослов'янський вплив позначився вельми обмежено. Однак епізодично він усе-таки виявляється. На відміну від російської мови, де неповноголосні форми слів зі звукосполюками *trat, tlat, tlet* (типу *враг, прохладный, Млечный Путь* і под.) є звичайним явищем, в українській мові набагато менше подібних випадків. На противагу російській, по-перше, подібні утворення лежать на периферії мовної системи (насамперед лексичної), по-друге, їх набагато менше. Якщо у російській мові основними часто ставали старослов'янські форми, а маркованими власні, східнослов'янські (пор.: *враг* і нар.-поет. *ворог, пленный* і нар.-поет. *полояночка*), то в українській мові маркованими є, навпаки, церковнослов'янізми (пор.: *ворог, ворожий* — *враг, вражий*). На відміну від російської мови, яка широко використовує церковнослов'янські за походженням дієслівно-іменні утворення на *-им-, -ом-, -ущ-, -ящ-* у дієприкметниковій функції *любимый, несомый* і т. ін., українська літературна мова не вживає їх як дієприкметники (замінюючи їх власними східнослов'янськими утвореннями *нержавіючий, породжуючий*, але й тут їх часто замінюючи власними на зразок *породжувальний*). Українська мова залишила за цими утвореннями, як правило, тільки на *-ущ-,* значно вужчу функцію, радше прикметникову (пор.: *непромину-*

ций, невмирущий тощо). Отже, хоч українська мова більше, ніж російська, обмежила вживаність церковнослов'янських елементів, усе ж вона якоюсь мірою включила їх до свого складу.

Білоруський вплив ще менше позначився на українській мові. Проте і він залишив деякі свої сліди, яким українська мова частково завдячує своєю специфікою. Явним білорусизмом є, зокрема, слово *бадьорий* (пор. бр. *бадзёры*). Є підстави гадати, що часткове акання, яке поширилося в українській літературній мові під впливом наддніпрянських говірок й абсолютно невлас- тиве, наприклад, говіркам Галичини (пор.: *гарячий, калач, багатий* — зах. *горячий, колач, богатий*), увійшло також під білоруським впливом.

Що стосується польських і російських впливів, то вони передовсім позначилися у прямих запозиченнях із кожної з мов (пор.: укр. *хлопець, певний, злото* — п. *chłopiec (chłop), pewny, złoto*; укр. *область, завод, дача* — р. *область, завод, дача*). До того ж чи внаслідок лексичних впливів, чи скоріш за все завдяки контактам, що сприяли виробленню (запозиченню або калькуванню) спільних рис лексики, українська мова стала начебто містком між російською і польською мовами (й іншими західнослов'янськими мовами), це дуже збагатило її словник; особливо, якщо додати до цього, що часом, крім спільних елементів із російською і польською, українська мова має ще й власні, суто українські слова (пор.: укр. *чекати* — п. *czekać*; укр. *ждати* — р. *ждать*; укр. *перемога, звитяга, рідко перемога* — п. *zwycięstwo*, р. *победа*; укр. *господар* — п. *gospodarz*; укр. *хазяїн* — р. *хозяин*; укр. *невмирущий, безсмертний* — р. *бессмертный*; укр. *несмертельний* — п. *nieśmiertelny* і т. ін.

Із цих небагатьох прикладів (їх легко було б значно збільшити, якби дозволяв обсяг і спрямування праці) абсолютно недвозначно впливає, що й українська мова в перебігу мовного самоствердження українців устанавлювалася в своїй національній своєрідності не тільки через подолання тиску з боку інших мов, що відбувалося відкиненням їхніх елементів, але також і включенням того з них, що було б доцільно використати для збагачення мови. Дещо виявилось корисним із погляду розширення стилістичних нюансів, напр.: *господар* (як слово високого стилю, придатне для відтворення узагальненого, переносного значення: *Народ — господар своєї країни*), *хазяїн* (як слово побутового плану, використовується для відбиття відповідного відтінку: *Я винаймав тоді куток, за який мій хазяїн брав від мене відносно малу*

плату). Деякі запозичення допомогли уникнути незручної омонімії: укр. *певний* (від п. *pewny* < *рѣвьпѣъ) етимологічно пов'язане з *уповати*, отже, чисто українською формою слова мало б бути *повний, що стало незручним після того, як з'явилася форма *повний* < пълнѣъ із зовсім іншим значенням.

Таким чином, українська мова у своєму розвитку, що був пов'язаний із мовним самоствердженням українців, ішла (і йде) тут шляхом інших мов, відкидаючи все зайве й суперечливе своїй структурі і розвитку, використовуючи і включаючи до свого складу те, що сприяє збагаченню та вдосконаленню, і не суперечить її основним особливостям.

Повертаючися до того шляху мовного самоствердження народів, про який ішлося попередньо, а саме *експансіоністського*, слід відзначити, що, як правило, нема (або майже нема) жодного народу на земній кулі, який, самостверджуючись мовно на місці свого історично засвідченого розташування, не витіснив або не асимілював мовно (частково або повністю, якщо ця територія була єдиним місцем його поширення) якогось іншого народу. Той етнос, що відомий тепер тільки як мовно асимільований і гноблений, у далекому минулому сам міг виступати в ролі асимілятора якогось народу, що попередньо займав відповідну територію¹.

Очевидно, й українці в ході поширення на своїй сучасній мовно-етнічній території мали асимілювати (славізувати), можливо, кілька народів — іранців, індоарійців, даків, кельтів, імовірно, й ілірійців, а частково й балтів. Про це свідчить хоч би й те, що тільки на крайньому заході України можна виявити питомі слов'янські топоніми (насамперед у вигляді назв річок). В інших місцевостях України "мова землі" має явно неслов'янський, отже, й не протоукраїнський родовід. У такий спосіб з'ясовується, що й мовне самоствердження українців відбувалося, особливо в давнину, коштом експансії слов'янської (протоукраїнської) мови, яка значною мірою, очевидно, саме завдяки специфіці свого доукраїнського субстрату (субстратів) набула сучасної форми своєрідної окремої слов'янської мови.

¹ До одного з яскравих прикладів подібного роду належать, зокрема, полаб'яни, германізовані остаточно у XVIII ст., і сербо-лужичани у Східній Німеччині, які довго змагалися з германізацією і щодо яких повна їхня мовна етнічна асиміляція з боку німців цілком реальна. У свою чергу, і для полаб'ян, і для сербо-лужичан цілком імовірно припускати в попередній період (перші століття нашої ери) поширення за рахунок германців, частина яких могла бути ними славізована.

Проте, напевно, є якісь межі мовного експансіонізму народів: до яких мовний експансіонізм не заважає мовному самоствердженню народу, і перейшовши які, він починає суперечити завданню мовного самоствердження народу, стаючи початком кінця як його самого, так і його мови. Очевидно, насамперед це залежить від таких обставин: 1) суцільність або розірваність території, що її стосується експансія певного народу; 2) величина цієї території; 3) її більша чи менша мовно-етнічна розмаїтість і потенційна сила асимільованих етносів.

Якщо території, на яку поширюється мовно-етнічна асиміляція стосовно інших етносів, дуже велика, виникає становище, сприятливе для взаємодії мов, що не може не зачепити не тільки асимільовані народи, а й сам народ-асимільатор. Коли ж мовна експансія поширюється з метрополії на підлеглі території, що мають характер “заокеанських володінь”, тобто безпосередньо територіально не пов'язані з метрополією, остання залишається поза засягом безпосередніх мовних впливів з боку мовно й етнічно асимільованих провінцій. Багато залежить також від величини підданої мовній експансії землі та особливо від її заселеності численними й кількісно, і культурно порівняно розвиненими народами. В останньому випадку поширення на них впливу у такий спосіб мовно самостверджуваного народу приховує потенційну загрозу для самого асимільатора.

На відміну від попереднього, обмеженого експансійного мовного самоствердження, яке є мало не універсальним для всіх народів і стосується зазвичай не стільки кінцевої фази мовного самоствердження, скільки його початків (отже, його точніше було б назвати *мовним народженням*)¹, те, про яке йдеться, слід би назвати *суперекспансійним самоствердженням*, коли мова йде вже фактично не стільки про мовне самоствердження народу, скільки про розширення його держави, що, як це притаманно усім імперіям, не має меж для держави-експансіоністки з боку її самої, а може бути обмежене тільки зовнішніми силами, опором сильніших сусідів.

¹ Подібне визначення випливає з того, що дуже часто саме виникнення мовного субстрату, спричинене витісненням автохтонної мови, започатковує появу (народження) нової мови з частини говірок єдиної до того мови. Таким, зокрема, могло бути й народження української мови з частини праслов'янської.

У зв'язку з викладеним тут видається можливим говорити не про мовне самоствердження, а про *мовне самонакидання*. Найтиповішим прикладом подібної імперської суперекспансійності є приклад Римської імперії (з огляду на це й сам шлях годилося б назвати *римським*). Розростання латинського народу і його мови пройшло два етапи: 1) етап обмеженої експансійності, який стосувався проникнення латинян на Апеннінський півострів у складі італіків і сформування їх в окремий народ, чому мала передувати асиміляція ними якогось давнішого місцевого етносу (етносів — можливо, месапів або частини етрусків); 2) етап, коли римляни, розбудовуючи і розширюючи свою державу, почали один за одним латинізувати народи західної частини імперії (на сході вони, за винятком даків, не спромоглися цього зробити через наявність там культурно потужнішої Греції).

Внутрішня суперечливість останнього етапу виявилася в тому, що, будучи зовні найблискучішим часом в історії латинського, або тепер, точніше, римського народу, він виявився кінцевим етапом його існування, періодом його поступової мовної й етнічної смерті.

На перший погляд, імперія в цей час працювала на Римську державу і її осередок Лаціум зі столицею Римом, насправді ж вона працювала не на себе, а на майбутній розквіт колишніх провінцій — Галлії (майбутньої Франції), Іберії (майбутньої Іспанії), Лузитанії (майбутньої Португалії), Британії (майбутньої Англії). Сам же латинський народ і його мова, латина, стали жертвами.

Не залишилося жодного народу, який був би їхнім прямим спадкоємцем, жодної мови, яку б годилося вважати прямим продовженням латини. Всі романські мови, зрозуміла річ, її продовжують, але всі, не виключаючи й італійської, територіально найближчої, водночас від неї відхиляються через наявність тих чи інших субстратів. В італійській літературній мові, що виникла на основі романських говірок Тоскани, як свідчить сама назва, це міг бути етрусський субстрат (бо тусками — звідки Toscana < Tuscana “країна тусків” — називали себе самі етруски).

Отже, є якісь межі мовної експансії того чи іншого народу, які в разі, якщо їх перейдено, роблять цю експансію згубною для народу і його мови. Унаслідок того, що з поглинанням численних іншоетнічних й іншомовних елементів дуже посилюються відцентрові сили коштом послаблення доцентрових, ці сили розривають державний мовно-етнічний простір народу-експансіоніста, що разом із проникненням чужорідних мовно-етнічних впливів

до його осередку в кінцевому підсумку призводить до його знищення. На імперській території з'являється ціла низка нових народів, мовно споріднених із народом-асимільатором, який, однак, уже не може нічим скористатися з цієї піррової перемоги, бо на цей час перестає існувати.

Якоюсь мірою на цей шлях уступив був у початковій фазі свого розвитку й український народ, і саме в цьому криються частково ті лиха, які його далі спіткали. Ті явно давньоукраїнські (<давньоруські) впливи, що простежуються й досі в сучасній російській мові, а що ближче до давньокиївського періоду, то їх більше, поза всяким сумнівом свідчать, що народом-володарем Київської Русі були давні українці-русини, від влади яких поступово звільнилися спочатку білоруси, а далі росіяни. І саме те, що давні українці-русини не обмежилися мовно-етнічною експансією на своїх етнічних землях, а перенесли її й на північ, пізніш дало підставу колись підкореним східнослов'янським народам — білорусам (у часи Великого князівства Литовського, що потім через стадію Речі Посполитої поклато початок експансії Польщі), а далі росіянам претендувати на українські землі, як на частину держави, котру самі ж українці збудували не тільки для себе, а й для своїх східнослов'янських сусідів-родичів.

Доки провідна й керівна роль у цій імперії належала їм, цей експансіонізм начебто русинам не шкодив. Проте ситуація одразу ж змінилася, коли керівна роль серед східних слов'ян перейшла в руки литвинів-білорусів і московитів-росіян. Кожного разу можна було покликатися на спільність “державного простору”, збудованого самими ж українцями, який з їхньої імперії з часом перетворився на їхню в'язницю.

Якби давні русини-українці обмежилися суто етнічним пануванням, не перетворюючи його на імперський, і збудували не імперську, а етнічну, національну державу, можна було б покликатися на її традицію. Маючи ж у минулому лише імперію, права на яку в них відібрали колись підлегли, а тепер панівні народи, — українці тепер мусять доводити давність свого державно-історичного родоvodu і права на власну, “не возз'єднану” зі спорідненими народами, самостійну національну державу (а разом із тим і мовно-національну традицію, яка довгий час відступала на задній план перед церковнослов'янською, або українсько-білоруською чи українсько-російською), розраховану не на власну окрему державність, а на ту чи іншу форму федерації з близькими народами.

Ще далі тим самим згубним *римським* шляхом пройшов російський народ, оскільки ідеологи Московської (>Російської) держави після падіння “Другого Риму” (Візантії) оголосили Москву і її державу “Третім Римом”. “Обрусение” геть усіх “инородцев”, до яких свого часу П.А. Століпін відніс і українців, крило б у собі загрозу для росіян розчинитися в асимільованих народах і втратити (за прикладом римлян) своє власне мовно-етнічне обличчя. Унаслідок цього міг би вмерти як російський народ, так і його мова, їх би заступила низка “російських народів” і “російських мов”, що сформувалися б на різних субстратах, що з них жоден би не продовжував безпосередньо ані російського народу, ані російської мови¹.

Оскільки подібної тотальної асиміляції немає, є надія, що російський народ та російська мова і надалі існуватимуть. Проте їхньому дальшому нормальному розвитку, безперечно, заважає імперська форма Російської держави, що й тепер включає, крім росіян, силу-силенну інших народів.

Імперське минуле Росії тягне її назад, до реставрації імперії у колишньому обсязі, що неминуче відродить і мрії про панування над Європою, Азією (Євразією), а в проекції і над усім світом.

Нічого доброго ця імперська реставрація ані сусідам Росії, ближчим і дальшим, ані в першу чергу їй самій не обіцяє. Досить складні вже російські проблеми навіть у нинішній “урізаний” формі, бо “недоасимільовані” нею численні народи, що цілком природно, будуть прагнути для забезпечення свого майбутнього, до побудови власної державності, спочатку залежної від Росії, а далі й самостійної (Татарстан і Чечня — приклади цього). Через це Росії, щоб тримати “в узді” свої неросійські народи, треба витратити зусилля на політичне, економічне, а то й військове їхнє приборкання, що поступово підриватиме її власні сили. Таким чином, найбільшим джерелом слабкості Росії є, мабуть, не стільки її економічна відсталість (ресурсів для нормального, більше того, для процвітаючого стану цілком досить і в чисто російських областях), а її “велич”, яка вимагає повсякчасної мілітаризації економіки, надмірних зусиль у “великій політиці”, великого чиновницького й поліційного (у тому числі й

¹ На небезпеку для російської мови як наслідку асиміляції інших, особливо близькоспоріднених народів, указував ще О.О. Потебня (*Потебня О.О. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти.* — Нью-Йорк, 1992. — С. 74—75, 98, 140).

жандармського) апарату. Найбільше лихо сучасної Росії в тім, що вона ще не знає, де її межі, вона ще не відмовляється в ім'я власного ж добра (не ілюзорного, а хай скромного, але найбільш надійного) від того бачення “російської географії”, що в однойменному вірші (“Русская география”) намалював свого часу Ф.І. Тютчев:

Москва, и град Петров, и Константинов град —
Вот царства русского заветные столицы...
Но где предел ему? и где его границы —
на север, на восток, на юг и на закат?
Грядущим временам судьбы их обличат...

Семь внутренних морей и семь великих рек!..
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... и не пройдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек¹.

До речі, цю візію пошастило було втілити в життя імперським (російським і так само настроєним “инородческим” комуністам). До чого це призвело, тепер цілком добре видно. Нічим, крім катастрофи Російської імперії (>Радянського Союзу), це не закінчилося. Поки що ця катастрофа була порівняно незначною, бо хоч імперія розпалася, росіяни не тільки зберегли свою національну державність (на російських етнічних землях), а навіть свою багатонаціональну Російську Федерацію.

Єдино правильним висновком на майбутнє могла б бути гранична стриманість у дальших імперських амбіціях і прагнення до розв'язання суто внутрішніх російських питань, яких у Росії нагромадилося дуже багато. Проте настроїв переважної частини російських політиків і, що ще небезпечніше, російської інтелігенції свідчить про те, що протверезіння російського суспільства від імперських амбіцій і ілюзій ще не настало (одна з яскравих ознак цього — явно вороже ставлення до відновленої Української держави). Цей шлях — шлях у нікуди, у кінцевім підсумку — до *національної* катастрофи для Росії, абстрагуючись навіть від тих лих, що їх може заподіяти продовження традиційного імперського шляху Росії для її сусідів.

¹ Цит. за кн.: Тютчев Ф.И. Полное собрание сочинений. С критико-биографическим очерком В.Я. Брюсова, библиографическим указателем, примечаниями, вариантами, факсимиле и портретом / Под ред. П.В. Быкова. — СПб., 1913. — С. 190.

Слід сподіватися лише на те, що здорові конструктивні настрої у російському суспільстві, перш за все настрої доброзичливого ставлення до сусідів, у тім числі й до України, нарешті переважать і без зайвих потрясінь. У разі, якби це не сталося, Росія цілком може повторити сумний досвід історії Польщі, яка своєю національною катастрофою в кінці XVIII ст. багато в чому зобов'язана саме прагненням до фальшивого сприйняття ідеалу “великої” Польщі.

Нетиповим загалом для світу, зумовленим тільки географічним становищем, а тому абсолютно невідповідним обставинам України, є шлях мовного самоствердження *ісландського* типу, спричинений, сказати б, *зовнішньою ізолюваністю*. Цей зовнішній природно зумовлений *ізоляціонізм*, який також приховує загрозу певного недокрів'я культури¹, слід відрізнити від свідомого, штучно створеного *внутрішнього* ізоляціонізму, що призводить до провінційності, а не відкритості, спадкоємності національної культури і кінець кінцем — до занепаду мови й культури народу, який став на подібний шлях. Шкодить це навіть великим народам, як, наприклад, китайцям, які задумали було у XVIII—XIX ст. відгородитися від усього світу і “відсидітися” за своєю Великою Китайською стіною. Ні до чого іншого, як до занепаду Китаю, до перетворення його на тривалий час на напівколонію європейських держав і мудрішої сусідки Японії, яка стала на протилежний шлях навчання у тоді розвинутого Заходу, це китайців не привело.

Отже, і в цьому спільна риса *усіх* шляхів мовного самоствердження народів світу — воно має ґрунтуватися не лише на національній свідомості, гордості своєю національною культурою, а й на прагненні дотримати кроку світового культурного розвитку, щоб мати змогу сказати у ньому власне слово, зробити в нього свій внесок, бо дослухаються тільки до рівних собі, — якщо не до вищих за себе. Звичайно, щоб зробити гідний внесок, треба в чомусь перевищувати загальний рівень світової культури. А щоб це стало можливим, потрібно в усьому іншому стояти в цілому на рівні інших народів. Тобто, цінуючи своє, вміти вчитися всього найкращого в інших, йти тим шляхом, який Шевченко висловив лапідарною формулою “І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь”.

¹ Пор.: Шерех Ю. Життя в Рейк'явіку (або Незалежність і що завтра?) // Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеологія. — К., 1993. — С. 530—545.

З погляду чисто зовнішнього, мовно-лексичного, мовне самоствердження народу може йти двома шляхами, які, виходячи з прикладів конкретних європейських мов, чи не найяскравіше їх ілюструють, умовно можна б назвати *англійським* і *чеським*.

Своєрідністю англійського шляху мовного самоствердження було те, що англійська мова внаслідок нормано-французького завоювання Англії і тривалого вживання як елітарної, державної, наукової, адміністративної мови, мови старофранцузької (якоюсь мірою і спорідненої латини) була “захарашена” силою-силенною романських елементів. При цьому англійський народ не схотів “очищати” свою мову від запозичень, а перетворив цей, грубо кажучи, “суржик” на свою національну мову. І це, незважаючи на те, що англійська мова в попередній, давньоанглійській період до того ж прийняла до себе чималу дозу скандинавізмів, запозичених із староданської мови.

Щоб дати деяке уявлення, як би це виглядало, коли б подібних шляхом, скажімо, пішла українська мова, можна було б застосувати такий лінгвістичний експеримент: англійські слова германського походження передавати українськими словами, а романські (старофранцузькі головно) елементи відтворити злегка українізованими граматично словами із французькими (романськими) коренями. Наприклад, при подібному “перекладі” двох речень із роману Ч. Діккенса “Домбі і син”: 1) “**Madam**”, said **Mr. Carker**, sitting down in a **chair** that was near her with an **air** of the most **profound** and most **considerate respect**, “why should I **hesitate** now, being all together **devoted** to your **service**, to speak **plainly**”. — “Мадам, — сказав **містер Каркер**, сідаючи на (букв. у) **чер**, що був близько неї з **ером** найбільш **профондного** і найбільш **консидеративного** **респекту**, — чому б я мав **гезитувати** тепер, будучи цілком **девотованим** до Вашого **сервісу**, говорити **плейно**”; 2) “It was not **natural** to me, Sir”, she **rejoined**. I had never any **expectation** or **intention** of that kind”. — “Це було **ненатурально** щодо мене, сер, — вона **реджойнула**. — Я ніколи не мала якоїсь **експектації** або **інтенції** такого роду”¹.

Так би приблизно могла виглядати українська мова, якби вона такою мірою, як англійська зазнала романського впливу і, головне, такою мірою *сприймала* і включала його наслідки. Од-

¹ Приклади взято з книги: *Dickens Ch. Dealings with the Firm of Dombey and Son. Wholesale Retail and for Exportation.* — Volume II. — Moscow, 1955. — P. 226 (обидва українські переклади автора. — О. Т.).

нак те, що було б абсолютно “нестравним” для сучасної української мови у тому вигляді, у якому вона склалася, виявилось цілком прийнятним для англійської. У ній те, що виглядало б жахливо при спробі його відтворити українською мовою (з максимальною дослівністю щодо романських елементів), при перекладі обох елементів як германського, так і романського, що обидва цілком органічно входять до складу сучасної англійської мови, за їхнім змістом виглядають цілком нормально: “Пані, — сказав пан Каркер, сідаючи на стілець, що був поблизу неї, із виглядом найглибшої і найуважнішої шанобливості, — чому б я мав вагатися тепер, будучи цілком відданим до ваших послуг, говорячи просто (без прикрас)”; 2) “Це не було природно щодо мене, сер (пане), — додала (букв. приєднала) вона. — Я ніколи не мала жодного такого сподівання чи наміру”.

Ці приклади, звичайно, у дуже шаржованому вигляді, відбивають те, що сталося з англійською мовою і що перестало бути протиприродним (з пуристичного погляду або з погляду носія давньоанглійської мови, де подібного мовного “коктейлю” не існувало). Для англійської мови це перестало бути протиприродним, бо стало її природою. Офранцуження, проти якого так боролися (і висміювали в інших європейських мовах), англійська мова не відкинула, а прийняла до свого складу, лише збагатившись цим.

Приклад англійської мови свідчить, що немає жодних універсальних рецептів розвитку для всіх мов і для всіх ситуацій. Усе залежить від становища тієї чи іншої мови, від стану, у якому вона перебуває, від її слабкої чи сильної соціолінгвістичної позиції. Річ у тім, що коли англійці не тільки змирилися з наявністю прониклих до англійської мови романських елементів, але й відкрили для них широкий доступ, французька мова в Англії фактично капітулювала перед англійською, і тому французькі (і близькі до них латинські) елементи сприймалися вже не як те, що мові накидалося і загрожує самому її існуванню, а як трофеї, що їх англійська мова-переможниця здобула в боротьбі з подоланою нею французькою мовою.

Очевидно, якби загроза витіснити англійську мову з боку французької тривала б і надалі, ставлення до французьких елементів в англійській мові було б зовсім іншим, набагато стриманішим, а можливо, і протилежним, різко негативним, таким,

яке б зовсім виключало прийняття до мови французьких елементів¹.

У такому випадку їх би, очевидно, з мови викидали і замінювали словами германського походження, тим більше, що англійська мова мала б цілком у своєму розпорядженні таку можливість. Для цього можна було б використати як багатющі запаси давньоанглійської мови, так і моделі споріднених германських

¹ Доречно відзначити, що ставлення іншого германського народу, німців, до французьких елементів було діаметрально протилежним, гостро негативним, що з особливою силою виявилось в XVII—XVIII, а також на початку XIX ст., коли всіяко поборювався французький мовний вплив, а разом із ним загалом будь-який романський (італійський, іспанський), який презирливо називано вельшівським (*welsch*), а також латинський. Про це свідчать численні висловлення тогочасних письменників. Так, у творі “Зловичайний німецький мовопсуй” (“*Unartiger deutscher Sprach Verderber*”, 1643) «німець, пороззиравшися на Францію з півроку або послухавши одного лиш француза, втрачає смак до своєї рідної мови й уважає, що нема гіршої вади, як коли хто втримується од домішувань до своєї німецької мови клаптів французької. Раніш все діялось згідно із здоровим глуздом: “так” означало “так”, “ні” означало “ні”, але з появою французької галантності німецька відданість, віра й чесність покинули Німеччину». Або в страсбургця Й.-М. Мошереля “Видива Філандерса фон Зіттевальда” (“*Gesichten Philanders von Sittewald*”, 1640), який, гидуючи людьми, що спотворюють мову, картає “вельшівських куртизан-писарчуків, канцелістів, які раз у раз домішують до старої рідної мови всіякі латинські, вельшівські, іспанські та французькі слова, спотворюють і руйнують її, так що вона стає неподобною до самої себе і ледве чи можна її пізнати”. Інший автор тієї самої доби Й. Лаутенберг у своїх “Жартівливих віршах” (“*Scherzgedichten*”, 1652) виступає проти “сфранцуженої” німецької мови, що з’явилася кілька років тому” (див.: *Бах А. История немецкого языка.* — М., 1956. — С. 299). Розмірковуючи над цією розбіжністю, предметом ще довгих роздумів для майбутніх фахівців діахронічної соціо- й психолінгвістики, додимо висновку, що, крім загальнозваної англійської флегми, були й інші, набагато вагоміші причини, які попри всю любов англійців до короткого й сильного саксонського слова (пор.: *Grzebieniowski J. Słownictwo i słowotwórstwo angielskie.* — Warszawa, 1962. — S. 78—79), дозволили їм набагато миролюбніш, ніж німці, ставитися до романських мов. Очевидно, причини ці в тому, що після вторгнення Вільгельма Завойовника до Англії, вона ніколи вже не була об’єктом нападів з боку Франції (тимчасом як англійці і під час Столітньої війни, і пізніш кількаразово воювали на континенті, головним чином у Франції або поблизу неї), а у жвавих і миролюбних культурних зв’язках із цією країною. Стосунки ж німців із Францією протягом XVII—XVIII ст. були напружено-ворожі або пов’язані з війнами і територіальними конфліктами, спричиненими приєднанням до Франції етнічно німецьких територій або перебуванням французького війська як завойовницького на терені німецьких країн (Ельзас і Лотарингія, наполеонівські війни).

мов, шляхом англізації яких можна було б створити, замінивши ними французькі запозичення, безліч суто германських слів. Нарешті, у розпорядженні англійської мови, з її розвиненим словоскладанням і суто германськими елементами словотвору (афіксацією), була б величезна потенційна змога творення англійських слів суто германського походження.

Якщо англійський народ у своєму мовному самоствердженні не вважав за доцільне вдаватися до цих засобів, а закріпив як норму мішаний (“суржикізований”) характер своєї лексики, значить він цілком певно почував себе у своїй національній гідності і вважав ці зусилля зайвими для збереження і себе як народу, і своєї мови як повноцінного знаряддя свого національного життя.

Те, що лінія розвитку англійської мови, “поблажлива” до запозичень, було спричинене сильною позицією англійської мови, її забезпеченістю могутньою і незалежною державою, яку на цей час мали англійці і яка гарантувала й незалежний розвиток їхньої мови, потверджується прикладом двох слов’янських мов, польської й чеської, у їхньому ставленні до германізмів.

Тимчасом як чеська мова не тільки уникала в період чеського мовно-національного відродження прямих запозичень з німецької мови, замінюючи їх кальками або чеськими словами, а й відмовилася від слів грецького (менше латинського) походження, поширених у більшості європейських мов (тільки через те, що вони були й у німецькій), заступаючи їх чеськими (слов’янськими) відповідниками, польська мова сміливо вводила до свого складу як інтернаціоналізми, властиві іншим мовам Європи, так навіть і запозичення з німецької мови (пор.: ч. *střecha* — п. *dach* “дах” (н. *Dach*); ч. *plachta* — п. *żagiel* “вітрило” (н. *Segel*); ч. *násilí* — п. *gwałt* “насильство” (н. *Gewalt*); ч. *tvar* — п. *kształt* “форма” (н. *Gestalt*); ч. *divadlo* — п. *teatr* “театр” (н. *Theater*); ч. *hudba* — п. *muzyka* “музика” (н. *Musik*); ч. *dělostřelectvo* — п. *artyleria* “артилерія” (н. *Artillerie*) тощо.

Пояснюється таке різне ставлення до німецьких мовних елементів тим, що тоді як у Польщі відбувалася полонізація німецького патриціату, купців і ремісників, що оселилися в польських містах, у Чехії, навпаки, після Білогірської поразки на початку XVII ст. — упродовж XVII і XVIII ст. проходила германізація чеського міського населення. Тому початок чеського мовно-національного відродження був позначений боротьбою чеської мови за своє існування, якому загрожував тиск із боку німецької

мови. Якби у Чехії не німецька мова витискала чеську, а чеська — німецьку (подібно до того, як це відбувалося в Польщі), ставлення до німецьких запозичень у чеській мові було б набагато поблажливішим, бо вони б не загрожували існуванню чеської мови. Тільки внаслідок екстралінгвістичних і психолінгвістичних обставин склалося таке неоднакове ставлення до німецьких лексичних елементів у чехів і поляків.

Що при слабких соціолінгвістичних позиціях мови поблажливе ставлення з боку носіїв до запозичень з іншої мови, яка її витискає, загрожує самому існуванню їхньої мови, засвідчується прикладами багатьох мов, що зникли у період, який безпосередньо передував їхньому повному вигасанню, або тих, що були близькі до цього стану¹. Тому явище пуризму, яке виникає в народів, ще досить сильних, щоб перебороти мовну асиміляцію, є цілком закономірним і виправданим як частина боротьби за мовне й національне самоствердження в певних обставинах. Без нього мова приречена на поступове витискання іншою мовою і в кінцевому підсумку — на повне вимирання. Зазначене свідчить, що мова бездержавного народу, яка зазнає тиску з боку інших мов із сильнішими соціолінгвістичними позиціями, не має права на змішування, зокрема лексичне, з подібною сильнішою мовою, бо це може стати початком її кінця.

Досі розглядалися випадки мовного самоствердження різних народів переважно без спеціального зважання на їхній соціаль-

¹ Характерні щодо цього приклади слов'янської полабської і кельтської корнської мов перед їхнім зникненням у XVIII ст.: 1. «У другій половині XII ст. усі полабські області увійшли до складу німецької держави. На місці колишніх слов'янських племінних організацій виникли німецькі графства: Голштинське, Рацебурзьке, Данненберзьке, Шверинське, маркграфство Бранденбурзьке і князівства Мекленбурзьке і Раннське з князями слов'янського походження. У німецьких графствах і напівнімецьких князівствах, що з плином часу ставали зовсім німецькими, слов'яни займали підпорядковане становище не тільки в державному, але й в економічному і суспільному стосунку. Обставини суспільного й економічного життя того часу спонукали тамтешніх слов'ян ("вендів") засвоювати німецьку мову. Численні німецькі терміни і побутові німецькі слова захарашували слов'янську мову, поки вона трималася в різних областях Полаб'я» (*Селищев А.М.* Полабские славяне // *Славянское языкознание.* — М., 1941. — Т. 1. Западославянские языки. — С. 420). 2. Наприкінці XVIII ст. корнський словник на дві третини складався з англійських слів (*Калыгин В.П.* Корнский язык // *Калыгин В.П., Королев А.А.* Введение в кельтскую филологию. — М., 1989. — С. 243).

ний склад. Звичайно, у кожному процесі мовного самоствердження ця обставина відіграє істотну роль.

Кожне мовне самоствердження передбачає існування або виникнення власної національної еліти, що особливо багато важить у тих випадках, коли народ, переборюючи асиміляційний тиск, мусить відстоювати свою мову. Починається з того, що основним носієм ще усної наддіалектної форми мови мусить бути національна еліта, оскільки ця форма служить для зв'язку окремих груп мовців, об'єднати які може тільки та верства, яка користується надзвичайним авторитетом і завдяки цьому керує народом і веде за собою. Це вожді, жерці, співці, загальноновизнані мудреці, що створюють потрібні для суспільства закони й моральні правила, надихають його пам'яттю про славетні вчинки предків, здатні його очолити під час воєнних дій або стихійних лих, керувати в боротьбі з ними. Для об'єднання етнічного суспільства, народу, вони потребують мови, що підноситься над побутовим рівнем і, будучи загальнозрозумілою для всіх, є водночас і досить авторитетною, високою як своїм багатством, так і виразністю, точністю й красою вислову. Так народжується мова, якою користується національна еліта і яка стає зразком для наслідування вже тому, що нею говорять найбільш шановані люди, яких прагнуть в усьому наслідувати, у тім числі й у мові. Особливо, як це було видно на прикладі латинської і галльської мов, зміцнюється потуга мови, коли вона дістає у своє розпорядження писемність, на підставі цієї писемності розвивається багата й різнобічна, мистецька й наукова література відповідною мовою.

Отже, носієм кожної літературної мови є національна еліта. Тому мовне самоствердження, його успішність великою мірою залежить від наявності або відсутності еліти. Є два випадки мовного самоствердження народу, що доводять цю думку. Мовне самоствердження, як уже зазначено, є універсальним явищем. Самостверджувалися і росіяни, коли, маючи власну національну державу, потребували справді національної мови, у якій би домінували народноросійські елементи, а старослов'янські, перед тим панівні, відігравали допоміжну роль. Тимчасом поляки, хоч і втратили власну державність, але мали в пам'яті її тривале існування і національну еліту як верхні шари суспільства (феодалну аристократію, дворянство, великих підприємців), також і середні суспільні верстви (міську й сільську дрібну національну буржуазію). Мовно самостверджувалися й народи, які не лише давно

втрапили свою державність, але разом із нею й національну еліту, що була в основному денационалізована (чехи, словаки, словенці, фіни, естонці, литовці, латиші, білоруси).

Найпростіш і найлегше самостверджуватися, звичайно, було тим народам, що мали як національну державу, так і національну еліту, яку плекала ця держава. Цей шлях, беручи за приклад слов'янські народи, умовно можна було б назвати *російським*.

Дещо складніше було народам, що, маючи власну національну еліту як спадок свого недавнього державного минулого, утратили власну державність. Ясно, що кожна держава типу імперії не була зацікавлена в існуванні в подібних народів власної національної еліти, намагаючися її знищити або перетягти на свій бік, денационалізувати чи поставити на службу своїм імперським інтересам. З огляду на це національній еліті цих народів доводилося виявляти не раз особливий патріотизм, і цим, до речі, виправдовувати своє право на керівництво народом. Їхня елітарність у неодному випадку вимірювалася тоді не висотою суспільної драбини, шаблями яких вони підіймалися, а висотою покарань і кількістю смертних вироків, до яких їх засуджувано і неодноразово привселюдно виконувано для залякування простолюду.

Саме на національну еліту припадали найбільші репресії, бо завоювальники знали, що знищення національної еліти означає обезголовлення народу, перетворення його на гальванізованого трупа, який буде слухняно виконувати накази імперської влади, а надалі може й цілковито злитися з панівною нацією держави. В історії Угорщини згадане явище знане під назвою “арадських мучеників”, полонених австрійцями в 1849 р. (під час придушення угорської революції) найвищих військових (12 генералів і одного полковника), 9 із яких було повішено, а 4 — розстріляно.

Не меншими були втрати польської та італійської національної еліти, що очолювали свої народи в боротьбі за державну незалежність Польщі й Італії. До речі, нерідкі й випадки, коли представники цих народів, особливо їхньої еліти, брали участь не тільки в боротьбі свого власного народу, але й у збройних змаганнях іншого поневолюваного народу: відома участь польських добровольців (очолених польським генералом Бемом, бути ад'ютантом якого вважав за честь Ш. Петефі) в угорській революції 1848—1849 рр., участь деяких італійців у польському повстанні 1863—1865 рр. або допомога угорців полякам під час Другої світової війни.

Безумовно, шлях мовно-національного самоствердження цих народів був нелегким, але його полегшувало те, що їм не треба було мовно відроджуватися, їм треба було тільки відстояти те, загалом міцне становище мови, якого вона досягла протягом існування власної державності. Польське, угорське й італійське суспільства не були мовно-національно росіянізованими або понімеченими, тобто національною мовою тут користувалося все етнічне суспільство як у селі, так і в місті, як селяни, так і робітники й ремісники, а разом з ними і купці, підприємці, капіталісти, аж до найвищої родової аристократії; отже, національною мовою говорили всі прошарки суспільства. Цей шлях мовного самоствердження умовно можна було б назвати *польським*.

Набагато складнішим було таке завдання мовного самоствердження для тих народів, які внаслідок довготривалої асиміляції втратили власну національну еліту, що була мовно асимільована й денационалізована. Еліта тут тільки мала скластися у вельми несприятливих обставинах, бо панівна держава, зрозуміла річ, надзвичайно підозріливо, насторожено, а то й одверто ворожо ставилася до національних рухів подібних народів, убачаючи в їхньому національному пробудженні й відродженні загрозу для своєї цілісності.

Мовне самоствердження подібних народів відбувалося коштом пробудження національної свідомості серед представників лише потенційної національної еліти, поки що мовно асимільованої. Її усвідомлення відбувалося спочатку в рамках накинutoї їм чужої мови. Образно кажучи, на початковому етапі їхня думка, дістаючи вже потроху національного змісту, говорила ще мовою асиміляції їхнього народу. Свої перші праці з власної історії, культури, етнографії понімечені народи (чехи, словенці, естонці, латиші) писали переважно німецькою мовою, шведизовані (фіни) — шведською, полонізовані (білоруси й литовці) — польською тощо. Із часом, однак, національний зміст дедалі більше вимагав і найадекватнішої форми — власної національної мови, якої найлегше й найприродніше було навчитися у власного народу, його простолюду, не зачепленого мовною асиміляцією. Відбувався природний обмін: зденационалізована національна інтелігенція брала в народу національну мову, уносячи взамін в нього національну свідомість. Так поступово обидва потоки — еліта з її національною свідомістю і несвідомий народ зі своєю національною мовою починали зливатися

в один потік, і вже народ брався виробляти власну, виролу з нього інтелігенцію, яка ставала частиною національної еліти — тією, яка не потребувала вивчення рідної мови, бо знала її з дитинства.

Відроджувані народи, у першу чергу (нео)національна еліта, — про що вже йшлося, — мали виробити й зміцнити в собі мовну стійкість, яка ставала запорукою їхнього мовного самоствердження. Найголовнішими джерелами мовної стійкості, як уже мовилося, є національна традиція (історична пам'ять), національна свідомість і солідарність у їхньому нерозривному поєднанні, національна культура, національний мир та співробітництво з іншими народами, насамперед однотериторіальними або безпосередніми сусідами власної країни певного народу. Для того, щоб народ відчув себе певною індивідуальністю, і щоб ця індивідуальність викликала відчуття своєї потрібності і для самого себе, і для світу, він повинен передовсім зберегти або відродити, відтворити власну національну традицію (історичну пам'ять), свої національні корені. Це й дає йому змогу національній інтелігенції виробити в собі національну свідомість.

Проте для того, щоб національна свідомість стала дієвим засобом для зміцнення мовної стійкості, вона має стати набутком не тільки національної еліти, а й широких верств усього народу. Наочним доказом дієвості й ефективності національної свідомості, її практичним втіленням стає національна солідарність. Коли народ починає усвідомлювати, наскільки багато можна зробити й досягти навіть у найпрактичніших завданнях завдяки національній солідарності, взаємодопомозі між різними верствами свого народу, в його очах надзвичайно виростає як значення національної свідомості, так і національної мови, що допомагає народові усвідомлювати себе самого і єднає народ в одну велику родину.

Коли мова поступово охоплює весь етнос, це стає міцною основою для творення оригінальної і всебічної духовної і матеріальної культури, що зі свого боку зміцнює і збагачує мову.

Народ із розвиненою культурою здобуває чимраз більший авторитет як серед інших етносів країни, яку він займає, так і серед сусідніх народів. Це дає йому можливість успішніше налагодити з ними національний мир і співробітництво, а це допомагає в утворенні й розбудові власної держави, де становище мови остаточно стабілізується.

Останнє пов'язане з тим, що добросусідство передбачає піднесення престижу й авторитету власної національної мови і

культури, і (що аж ніяк цьому не суперечить) зважання на інтереси однотериторіальних етносів (меншин), разом із якими слід будувати національну державу. Сила цієї держави не лише в своєрідності основного її народу, а й у його відкритості до світу, зв'язках із ним. Запорукою цього насамперед стають однотериторіальні етноси, що, як правило, становлять більшість у сусідніх державах. Таким чином, допомагаючи своїм національним меншинам зберігати й розвивати власну національну культуру (паралельно із засвоєнням мови й культури основного народу держави), її основний народ начебто будує містки до сусідніх держав з їхніми мовами і культурами, а через них і з цілим світом. Так завершується мовне самоствердження народів, що йдуть до нього цим чи не найскладнішим шляхом, який годилося б умовно назвати *литовським*, бо мовне самоствердження литовців є одним із найтиповіших прикладів¹.

До литовського найближче стоїть шлях мовного самоствердження українців і білорусів, хоч для цих двох слід відзначити й свою специфіку: і українці, і білоруси опинилися в оточенні мовноспоріднених народів, поляків і росіян, і надовго увиходили до складу їхніх держав, що внесло для них додаткові ускладнення й труднощі. Адже чинник спорідненості особливо сприятливий для держави мовноспорідненого народу, бо він допомагає тримати в залежності той народ, який тільки-но має мовно самоствердитися, мотивуючи це тим, що, мовляв, цей пригноблений народ — не що інше, як різновид панівного або просто його час-

¹ Лише побіжно, як загалом нетиповий для слов'янських народів (за винятком хіба що болгар і македонців), слід ще тут згадати той шлях мовного самоствердження, боротьби нової форми мови зі старою, який слід було б назвати *грецьким*. Давня грецька мовно-культурна традиція, якою греки слушно пишаються, викликала у багатьох представників грецької інтелектуальної еліти бажання законсервувати, дещо її змодернізувавши, давньогрецьку мову. Так виникла книжно-літературна форма сучасної грецької мови, відома під назвою *кафаревуса*. Ця мова для її опанування вимагає спеціальної виучки. Паралельно з нею, однак, живе й розвивається повсюдно поширена в Греції народнорозмовна мова, уживана й у літературі, що зветься *дімотікі* і є природним наслідком розвитку грецької мови. У XIX, а частково й у XX ст. між прибічниками обох мов точилася боротьба, часом досить гостра. Тепер остаточно перемагає дімотікі, але не тільки за рахунок витіснення кафаревуси, а й прийняття з неї елементів для свого збагачення. Крім того, елементи кафаревуси будуть, напевне, й надалі, як утім, і в усіх європейських мовах, — що найприродніше в грецькій, — використовуватися для творення наукової термінології.

тина. Прикладів подібної ситуації можна знайти багато і поза слов'янським світом: серед германців — це фарерці, залежні від данців, або фризи, залежні від нідерландців (голландців), серед романських народів — каталонці і галісійці, залежні від іспанців, тощо.

Розгляд різних шляхів мовного самоствердження народів світу дає підстави для з'ясування основних рис мовного самоствердження українців у світлі цього історичного досвіду, що й буде зроблено в наступному розділі цієї праці.

МОВНЕ САМОСТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЛІ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ НАРОДІВ СВІТУ

Історія свідчить, що формування народу в націю неодмінно супроводжується мовним самоствердженням. Завдяки йому мова стає *загальнонаціональною, загальнодержавною, універсальною, уславленою* в своїй самобутності. Мовне самоствердження завжди усуває з національного життя іншу мову, чужу (французьку — для англійців) або свою, але застарілу (давньояпонську — в японців). В усіх народів мовне самоствердження має дещо спільне. Але є в нього шоразу і своя специфіка.

Найпростіш відбувалося воно в народів державних (росіян, англійців), бо цьому сприяла їхня держава. У народів, свого часу бездержавних (чехів, естонців), спроби мовного самоствердження, навпаки, викликали опір з боку держави, де вони жили, бо в появі нової мови вона вбачала загрозу своїй цілості. Особливо важко було самоствердитися етносам із мовою, яка споріднена з державною. За допомогою цієї спорідненості доводили, що подібної мови або нема, бо вона лише діалект мови державної (фріульська щодо італійської)¹, або що її треба з державною мовою “зблизити” (словацьку з чеською), тобто поступово ліквідувати². Мовне самоствердження дуже втруднювалося в державах абсолютистських (царська Росія) чи тоталітарних (СРСР, Німеччина 1933—1945 рр.).

Як народ бездержавний, поділений головно між мовноспорідненими Польщею і Росією, згодом переважно приєднаний до царської Росії і її наступника СРСР, переслідуваний до того ж гіт-

¹ Пор. визначення “переклад фріульським діалектом італійської мови” (у кн.: Шевченко Т. “Заповіт” мовами народів світу / Упоряд. Б.В. Хоменко. — К., 1989. — С. 239) при понятті фріульська мова (фріульський язык) (див.: Ретороманские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 410).

² Див.: Ružička J. Slovenčina, Spisovná slovenčina v Československu. — Bratislava, 1970. — S. 59—62.

лерівською Німеччиною та її сателітами¹, українці жили в умовах, найменш сприятливих для мовного самоствердження. Тож, аби піднести його рівень, мусимо звернутися до історичного досвіду інших народів.

Душею держави є нація. Народ, роз'єднаний мовно, ще нацією не став. Тим самим захитується в своїх основах сама рація існування держави. Невідомо, для кого і для чого її створено. Тому якщо держава хоче існувати, таким гостро актуальним стає питання мовного самоствердження народу, що видно на прикладі найрозвиненіших націй світу.

Для мовного самоствердження народу його мова має стати насамперед *загальнонаціональною*, тобто властивою всім соціальним верствам як на селі, так і в місті. Усі народи, створюючи національні держави, де мова має найсприятливіші умови для розвитку, спиралися при цьому на національну еліту, якщо її вже мали (поляки, угорці), або формували її, якщо її не було, і народ був "селянським", а місто — чужомовним (фіни, естонці, латиші, литовці, чехи, словаки, словенці). Національна еліта, що включає соціально й культурно найрозвиненіші верстви (духівництво, офіцерів, учителів, урядовців, лікарів, інженерів, інтелігенцію в цілому, майстрів та робітників вищої кваліфікації, освічених сільських господарів), в умовах демократії і розвинутого ринку не загрожує жодною кастовістю і є еталоном, на який рівняється решта народу. Тому якщо національну еліту з національною мовою створено, тобто національним за мовою стає, крім села, й місто, мова швидко робиться загальнонаціональною, і цей стан є незворотним.

Тим-то й навпаки, коли народ хочуть денационалізувати й асимілювати мовно, намагаються насамперед згубити національну еліту. Гітлерівці не без підстав уважали, що поняття *Pole* "поляк" найпростіш знищити, ліквідуючи чотири категорії, відбиті скорочено початковими літерами, які складають це слово: *P* (*riester*) "ксьондзи", *O* (*ffiziere*) "офіцери", *L* (*ehrer*) "учителі", *E* (*lite*) (*überhaupt*) "еліта (взагалі)". Решта зникне сама собою.

Національна еліта створюється національною (мовою й духом) освітою. Через це і нації новонароджені, згадані вище, і

¹ Добре відомі, зокрема, факти розстрілів гітлерівцями українців-незалежників, ув'язнення їх у концтаборах, переслідування українців у хортистській Угорщині, негативне ставлення румунів до української мови й культури (при визнанні російської) у так званій Трансністрії, приєднаній до Румунії (1941—1944) частині України.

відроджені (євреї з відновленим івритом) докладали всіх зусиль, творячи навчально-виховні заклади з національною мовою — від дитячих садків до університетів та інститутів. Тому й гітлерівці, ставлячи в Польщі протилежне завдання, реалізували його як нищенням національної еліти, так і закриттям навчальних закладів, здатних її готувати. Поляки ж цій політиці протиставили не тільки збройний опір і саботаж, але й створили низку таємних гімназій, офіцерських училищ, університетів і політехнічних інститутів, де, ризикуючи життям, безперервно продукували те, що гітлерівці нищили.

За винятком хіба що Австро-Угорщини й Чехословаччини, всі держави, куди входила Україна, так само більш-менш успішно заважали виникненню української національної еліти. Тому виплекати її, а з нею й українськомовне місто, спромоглася лише Західна Україна, що цим осягла й перетворення української мови на загальнонаціональну. У Східній Україні, де національній еліті не дали розвинути, їй ще треба скластися. Для цього всі ланки виховання й освіти українців мають стати національними передусім за мовою.

У процесі повернення до своєї мови та культури денационалізованим народам доводилося не просто навчати мови практично, а й будити національну свідомість, без якої неясний сенс цього повернення. При цьому знярядям усвідомлення ставала спочатку мова асиміляції (німецька — для понімечених естонців, латишів, чехів, словенців, шведська — для шведизованих фінів, англійська — для англізованих ірландців і под.). Безперечно, і в Україні, де більшість східних українців у містах є частиною так званого російськомовного населення, література цією мовою могла б відіграти ту саму позитивну роль. Російська мова — це міст із двобічним, а не однібічним рухом. Нею можна не лише віддалити, а й наблизити до України та української мови. Потрібна й цікава російськомовна оригінальна література про Україну, її мову, історію, культуру, і російські переклади найкращого з української літературної спадщини. Звичайно, ця література прислужилася б і для об'єктивної інформації російському населенню України, і решті російськомовного населення неукраїнського походження, а також росіянам Росії і загалом кожному у світі, хто обізнаний із російською мовою.

Високорозвинені нації Азії (китайці, японці) і Європи (естонці, латиші, німці), будучи різновірними, нині не ворогують на цьому ґрунті. У Європі винятком є лише ірландська провінція Ольстер, де релігійний конфлікт має соціально-політичні корені.

Що стосується Китаю і Японії, то там зовсім не було релігійних воєн, що довго стрясає Європу. У Китаї з його трьома вірами (конфуціанство, даосизм, буддизм), до яких додалося ще християнство й мусульманство, всі віри нашарувалися на те, що годилося б назвати національною релігією (виходячи з первісного значення лат. *religio* від *religare* “прив’язувати позаду”, тобто й до минулого), яку становив культ предків і традиція починаючи з найдавнішої пам’ятки “Ші-цзін” (“Книга пісень”; XI—VI ст. до н. е.). У японців з їх двома вірами (синтоїзм і буддизм) із культом предків тісно пов’язаний кодекс честі. Безчесний вчинок може коштувати викреслення зі списку предків, і тоді люди наче ніколи й не було. Це прищеплює високі моральні риси, зокрема вірність слову, і водночас об’єднує поза належністю до будь-якої віри. Фактично на той самий шлях стали естонці (лютерани і православні) і латиші (лютерани, католики й православні), яких еднають спільні історичні спогади, національна традиція, втілена, в тому числі, й у відомі пісенні свята. У кельтських народів (ірландців, кімрів, корнців) — це національні фестивалі музики, співів і поезії. Віра євреїв, зафіксована в їхніх священних книгах, що відбила найвидатніші події їхньої історії, донесла все найкраще з культури, пов’язавшись з національною мовою, івритом, допомогла євреям зберегтися як народ і відродитися як нація¹. По суті, на шляху до створення своєї системи національних святощів стоять і українці (майже канонічний “Кобзар”, неодноразово коментований; Шевченкові роковини; нововиникла суто національна українська РУНВіра). Саме ці національні цінності могли б об’єднати українців і сприяти подоланню надміру роздмухуваних (можливо, й іззовні) чвар між конфесіями, а це ще більше допомогло б набрати мові *загальнонаціонального* характеру.

¹ Про надзвичайно важливе значення для євреїв їхньої священної книги, яка допомогла їм вижити як народові й уможливила згодом відродження єврейської нації й держави, пише, між іншим, Л. Фейхтвангер так: “Зовнішньо і внутрішньо єврея було поставлено споконвіку між Європою і Азією... Його було поставлено біля злиття трьох великих культур: вавилонсько-ассирійської, єгипетської, грецької... Що лишалося йому, крім спроби об’єднати, впорядкувати, назвати, каталогізувати враження, що лишалося йому, крім літератури? І він об’єднав екстракт цієї літератури в канонічній книзі, і цю книгу проніс через століття. Інші народи мають спільними землю, повітря, історію, мову, життєвий уклад. Євреї протягом двох тисячоліть мали спільним тільки одне: свою книгу. Ця книга для них була єдиною державою, країною, історією, сенсом їхнього страждання, єдиною опорою, ця книга, тільки ця зробила їх народом” (*Feuchtwanger L. Die Verjudung der abendländischen Literatur // Centum opuscula. — Auswahl, 1956. — S. 447.*)

Мову, що стала *загальнонаціональною*, значно простіше зробити *загальнодержавною*, ніж ту, яка цього стану ще не досягла. Це, звичайно, аж ніяк не означає, що держава повинна очікувати, доки мова перетвориться на загальнонаціональну, і тільки тоді вживати заходів до набуття нею статусу загальнодержавної. Усі країни, де внаслідок несприятливих обставин мова опинилася під загрозою, всіляко домагаються поширення мови як загальнодержавної, спочатку ставлячи за мету повсюдність її вживання, хай і в обмеженім обсязі. Так, в Естонії згідно з прийнятим ще в СРСР “Законом про мову” передбачено для різних професій і посад шість ступенів знання естонської мови, причому що вища посада, то вишого рівня знання мови вона вимагає. Звичайно, це не може не стати сильним стимулом для засвоєння мови (для чого створено й відповідні курси)¹.

Для того, щоб мова зробилася загальнодержавною, крім законів, спрямованих безпосередньо на її впровадження, багато важить протегування державою не лише мові, а й національній культурі, зокрема літературі. Адже мова набуває особливої привабливості, коли з нею пов’язана цікава й розмаїта література — наукова, публіцистична, мистецька, причому остання — в найширшому спектрі видів і жанрів (згідно з вольтерівською засадою: “Усі види літератури добрі, крім нудного”). А література сприяє й розквітові телевізії, радію, кіно, театру, естради.

Звичайно, багато залежить від хисту самих авторів, але й чимало — від держави, яка свідомо кризового стану мови, втрати нею популярності, звуження кола тих, що нею читають, підтримує тих, що нею пишуть. Так, в Ірландії, де восьмисотлітнє англійське панування поставило ірландську мову на грань загибелі, держава спеціально підтримує ірландськомовних письменників — вони одержують вищі гонорари, ніж англійськомовні. Цим становище ірландськомовного автора, який, не маючи такого величезного ринку збуту, як його англійськомовний колега, мусить ще здобувати читача в Ірландії, дещо поліпшилось. А це дало свої плоди і в розвитку ірландськомовної літератури, і в розширенні кола її читачів, й у відчутному зростанні кількості носіїв ірландської мови, особливо в Ольстері². Напевне, й Украї-

¹ Див.: Закон о языке. — Таллинн, 1990. — 37 с. (Зокрема, розділ 3 — “Категории владения языком”, с. 27—31).

² Про це свідчить, зокрема, помітне збільшення кількості носіїв ірландської мови в Ольстері, де їх, за деякими оцінками, налічується кілька десятків тисяч осіб (див.: *Калыгин В.П., Королев А.А.* Введение в кельтскую фило-

нська держава, де на Сході, особливо в містах, стан української мови катастрофічний, мала б значно більше уваги приділяти розвиткові та поширенню української мови й культури і свідомо їм протегувати. Тимчасом спостерігається протилежне: у східно-українських містах припиняється видання останніх українських газет, що пережили навіть брежневські часи; їх замінює російськомовна преса. Короткозорість (м'яко кажучи) подібної політики і потреба її докорінної зміни не потребують коментарів.

У нововиниклих державах, національний склад населення яких зазвичай мішаний, поряд із проблемою мови основного народу одразу ж постають питання, що стосуються мов національних меншин. Від їхнього розв'язання великою мірою залежить і становище мови основного народу. У випадку переважання на частині території національних меншин оптимальною видається концепція існування разом із загальнодержавною частиннодержавних мов на відповідній ділянці території, а у випадку розсіяного розташування національних меншин — застосування засади культурної автономії.

Принцип частиннодержавних мов поряд із загальнодержавною здійснено, наприклад, у Словенії, де паралельно зі словенською, застосовною як державна на всій території республіки, у районах з великою кількістю італійців й угорців уживаються як офіційні відповідно італійська або угорська.

Принцип культурної автономії знаходив застосування, прирімом, щодо русинської мови в Югославії. Фактичну культурну

логою. — М., 1989. — С. 184), а також значне збільшення кількості людей в Ірландії, які читають гельською (ірландською) мовою. Пор. щодо цього висловлення сучасного літературознавця, фахівця з ірландської літератури: "...струмок поезії гельською мовою в Ірландії повністю не пересихав ніколи. У післявоєнні роки він стає все більш і більш повноводим завдяки проникненню рідної мови в широкі кола міської інтелігенції. Започаткований ще в кінці минулого століття і до певної міри штучний процес відродження мови дає відчутні результати саме тепер. У наші дні ми вже не можемо сказати, що для гельського поета немає аудиторії — вона, безумовно, існує, про що ясно свідчить численність публікованої цією мовою літератури" (*Михайлова Т. О современной ирландской литературе // Слово об Ирландии. Голос Эрина. — М., 1986. — С. 250*). Інші джерела (пор.: *Павленко А.П. Языковая ситуация в Ирландии // Современные этнонациональные процессы в странах Западной Европы. — М., 1981. — С. 34—44*) подають менш оптимістичну картину. Проте звертає на себе увагу те, що ірландська мова поширюється серед інтелігенції, а це вже є запорукою успіху, бо саме від національної еліти великою мірою залежить успіх у поширенні мови.

автономію, тобто широкі можливості розвитку своєї культури при розсіяному їх замешканні, мають також усі національні меншини з народів Європи в Канаді, США і Австралії, у тім числі українці діаспори.

В Україні, де є різні види розташування національних меншин, могли б бути застосовані всі види забезпечення їхніх мовно-культурних прав.

Найдоцільніше при цьому було б, зберігаючи за українською мовою статус загальнодержавної, не надавати цього рангу жодній іншій мові, у тім числі й російській, як найбільшій із мов національних меншин і як розмовній мові більшості населення великих міст Східної України. Виходити при цьому слід з таких міркувань: 1) на відміну від української російська мова не є рівномірно поширеною по всій території України, тому закріплювати скрізь її статус як мови державної — це зберігати й надалі її привілейоване щодо української становище; 2) у такий спосіб зберігатиметься розбіжність у поширенні української мови між Західною і Східною Україною, і між великим містом і містечком та селом у Східній Україні, що не сприятиме консолідації ані українців як нації, ані України як держави; 3) надання російській статусу загальнодержавної поряд з українською поставить у ще більш нерівноправне, ніж в українців, становище такі великі національні меншини, як поляки, румуни (й молдавани), угорці та ін. — ці народи муситимуть, крім власної й української, вивчати ще й російську мову; Україна, що зацікавлена в однаково дружніх взаєминах з усіма сусідніми країнами, тим самим виявила б однобічну орієнтацію на Росію, шкодячи своїм відносинам із Польщею, Румунією, Угорщиною, Словаччиною й іншими своїми державами-сусідами, крім Росії.

Отже, найсправедливішим було б прийняття концепції української мови як загальнодержавної при статусі мов частиннодержавних для великих, компактно розташованих національних меншин, включаючи й росіян, і принципу культурної автономії для менших або дисперсно розселених народів. Для практики вживання мов із культурною автономією корисним міг би бути досвід національних районів 20 — початку 30-х років ХХ ст. в Україні, а також меншин, не оселених у ній тоді компактно, які мали свої школи, пресу, культурні осередки. При демократизмі держави і браку в ній надмірної централізації, коли переважну більшість справ можна буде розв'язувати на місцях, для мов нацменшин відкриється широке поле застосування, а це зробить

гармонійним і врівноваженим життя й співіснування всіх мов, зміцнюючи водночас позиції загальнодержавної української мови як мови основної етнічної нації держави і засобу міжнаціонального спілкування між усіма її національностями.

Стаючи загальнодержавною, мова тяжіє до набуття характеру мови *універсальної*, тобто застосовної в усіх сферах діяльності і повсякденному житті, бо держава — це й адміністрація, і суд, і військо, й міліція, і регулювання економіки й виробництва, і навчальні заклади, за якими стоїть безліч професій. Частину відповідних мовних питань разом із фахівцями покладає розв'язувати мовознавці, лексикографи й термінологи, укладаючи галузеві термінологічні словники. Проте охопити геть усі сфери і напрямки людської діяльності й інтересів самі по собі вони неспроможні. Адже в кінцевому підсумку формує й розвиває мову увесь загаль мовців. Особливо відповідальним є, зрозуміло, етап мовного самоствердження народу, коли мова, ставши державною, тільки-но починає проникати в ті різноманітні галузі життя й людської діяльності, де вона не вживалася. Тут потрібні повсякчасні зв'язки між усіма державними установами, фахівцями й просто носіями мови і мовознавцями різних профілів.

Щоб цей зв'язок був двобічним і плідним, необхідні товариства, що його здійснюють. Їхнє призначення — плекати, охороняти, дбати про рідну мову. Такі товариства виникають і існують в усіх розвинених народів, причому незалежно від стану мови, чи її становище критичне (ірландська мова, особливо в минулому), чи вона просперує і бурхливо розвивається (німецька, французька). В Угорщині ХІХ ст. було часом становлення мови, коли мовним питанням переймалося все суспільство. Саме тоді виник журнал “*Magyar nyelvőr*” (“Охоронець угорської мови”). Але й тепер, коли угорська мова стала універсальною й усталеною, журнал виходить надалі, а угорське суспільство досі небайдуже до справ своєї мови. Те саме можна б сказати мало не про кожний європейський народ, зокрема слов'янський, а також про найрозвиненіші народи Азії, бо рівень розвиненості мови, а отже, й уваги до неї — одне з найпереконливіших свідчень цивілізованості нації.

На жаль, і за цим показником розвитку своєї мовної культури українці дуже відстали. Зі щойно створеним Товариством української мови ім. Т. Шевченка почали відбуватися якісь дивні метаморфози. Невдовзі після його виникнення йому чомусь надано назву “Просвіта”, хоч у товариства з подібною назвою зо-

всім інше призначення. Є загроза, що цим буде скасовано саме Товариство української мови, яке має своє спеціальне завдання, особливо відповідальне тепер, коли стан української мови кризовий. Не має досі Товариство й свого спеціального журналу, а газета “Слово” його аж ніяк не може заступити. Подібне недбальство, дивовижне з огляду на кризовий стан мови, свідчить про те, що українцям ще далеко до того, щоб бути визнаними справжньою повністю сформованою нацією.

Мова, що стала справді універсальною, всеохопною щодо всіх, навіть найдрібніших, сторін держави, яку обслуговує, стає остаточно *усталеною* в своїй самобутності. Це виявляється як у відновленні зв'язків із давнішою і ближчою мовною традицією, якщо їх перервано, так і в чіткому розмежуванні з іншими мовами, особливо спорідненими, а надто “зближуваними” з нею з метою її нівеляції.

Як відомо, сучасні греки озвучують усі грецькі тексти, починаючи з найдавніших, згідно з правилами своєї сучасної фонетики. Так само модернізують латинські тексти, виходячи з фонетики сучасних своїх мов, і неолатинські (романські) народи. Право на це їм дає походження їхніх мов, що продовжують відповідно давньогрецьку або латинську мовну традицію, яка зазнала в кожного з цих народів закономірних змін. Мають підстави й сучасні росіяни по-своєму озвучувати давньоруські тексти.

Тільки східні українці, начебто підкоряючися й досі указові Петра І про усунення “разности в наречиях”, яким у варварський спосіб перервано українську традицію читання давньоруських (і церковнослов'янських) текстів, відмовляються ще й тепер від свого законного права читати ці тексти по-своєму, так, начебто спадкоємцями їх були тільки росіяни. Цим робиться подвійна помилка, бо, крім безвідносного до давньоруського способу читання, права на власне їх вимовляння, українці мають на це підстави й тому, що, як показує староросійська традиція їхньої вимови, давньокиївська фонетична норма давньоруської мови була давньою (північно)українською за своїм походженням¹. Отже, озвучування давньоруських (і церковнослов'янських) текстів згідно із сучасною українською фонетикою для нинішніх українців є найбільш логічним і виправданим з усіх поглядів,

¹ Див.: *Ткаченко О.Б.* Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // *Мовознавство*. — 1993. — № 2. — С. 13—18.

тим більше, що цю традицію збережено в Західній Україні (якої не торкнувся указ Петра I). Отже, по-церковнослов'янському маємо читати не як росіяни “Многая лета”, а як західні українці “Многая літа”, а в давньоруськім “Слові о полку Ігоревім”, де не раз подибуємо цілу низку українських слів, слід читати не “Нічіть трава жалащами, а древа с тугаю к землі прекланілася”, а “Ничить трава жалощами, а древо с тугою к землі преклонилося”, тим більше, що *жалащі* і *туга* — наші і досі вживані українські слова, яких нема в російській.

Відновлення зв'язку з давньокиївською традицією важливе як для почуття національної гідності українців, що мають відчуті себе законними спадкоємцями культури Київської Русі, так і тому, що воно допоможе глянути на давньоруську мову як на витоки мови української, її початки. А це дасть змогу збагачувати українську мову і з цього джерела. До речі, частина українських поетів (Рильський, Бажан) уже з нього користувалася, спираючися й на те, що відголоски давньоруської спадщини збереглися в староукраїнщині і в сучасних говірках: *комонь* “кінь”, *оболок* “хмара”, *черлений* “червоний”, в *Новіграді* і под. є свідченням цього.

У разі перерваної традиції, після якої починався занепад мови, пов'язаний з її насильницьким змішуванням з іншою, носії мови можуть звертатися до періоду, що передував цьому занепадові. Так, чехи, коли після Білогірської битви (1615) розпочався занепад мови разом із спричиненим насильницькою германізацією захаращенням мови німецькими елементами, повернулися до чеської мови XVI ст., зокрема до зразкової мови так званої Кралицької Біблії, хоч було це в кінці XVIII ст. — на початку XIX ст., отже, відтоді минуло понад 200 років. Український мовний розвиток, що йшов природно до початку 30-х років XX ст., був у насильницький спосіб перерваний у середині 30-х років. Скасовано вироблений спільними зусиллями вчених усієї України правопис, який зберегла діаспора, і почалося поступове “зближення” української літературної мови з російською, метою якого могла бути тільки ліквідація української мови. Щоправда, цей процес потім загальмовано, але наслідки його й досі не подолано.

Реабілітуючи вчених і письменників, що загинули в ті роки, ніхто ще не реабілітував їхню українську мову і головне — ніхто й ніде виразно не сказав, що тодішні заходи, скеровані на ліквідацію української мови, були з самого початку злочинними і за

метою, що ставилася, і за методами, що для її досягнення застосовувалися. Адже в цей час багатьох засуджено й розстріляно саме за мову, її “відрив”, її недостатнє “зближення” з російською (випадок, мабуть, безпрецедентний в історії людства!). У цей час методами політичного терору відбувалася свідомо нівелиція української мови, “підганання” її під російську. Усе своєрідне, відмінне від російського в її фонетиці, граматиці, лексиці, фразеології систематично усувалося як “буржуазно-націоналістичне”, “застаріле”, “побутове”, “хуторянське”.

Ганебно, коли українці внаслідок цього муситимуть твори своїх найкращих поетів читати зі словником, бо їхні слова тільки через те, що були неподібні до російських, стали “застарілими”. Сучасний читач може через це не зрозуміти багато в чому ані Франка, ані Шевченка, ані Рильського, бо у Франка “*Олов'яні сірі хмари небозвід весь залягли...*”, а в сучасній мові нема слова *олово* в цьому значенні, є лише *свинець*; у Шевченка “*землячок... з циновицми гудзиками*”, а в сучасній мові нема слова *цина*, а є в цьому значенні *олово*; у Рильського “*Там, де пішоходи Заливала сонна тіль...*”, але в сучасній мові *пішохід* — це “пішоходець, перехожий”, а не “тротуар”, як у Рильського. Прикладів подібних безліч, і всі вони свідчать, що ще й цю прірву, крім утвореної варварським указом Петра I, треба ліквідувати, якщо хочемо відновити безперервну лінію розвитку української мови, мови народу України-Русі — від її давньокиївських витоків аж до сьогодення.

У розвитку мов простежується така закономірність. Носії мов, що здавна зміцнили свої позиції, досить толерантно ставляться до навіть значних запозичень із мов, вплив яких подолано. Через це маємо велику кількість германізмів у польській мові, французьких елементів — в англійській, слов'янських — у румунській, арабських — у перській, давньокитайських — у японській, корейській і в'єтнамській мовах. Інакше ставляться носії мов до запозичень із тих мов, які загрожували (або загрожують) їхню мову витіснити. Через це у чеській мові не тільки значно менша кількість безпосередніх запозичень з німецької, ніж у польській, а навіть інтернаціоналізмів, що йшли через німецьку мову. Тому у фламандському варіанті нідерландської мови менше запозичень із французької, ніж у голландському. Особливо стримані щодо цього носії відповідних мов, коли йдеться про мову близькоспоріднену (словацьку щодо чеської, македонську стосовно болгарської). І це цілком природно і правильно, бо

особливо коли соціальні й культурні позиції мови, що запозичає, слабші від позицій мови, що вносить ці запозичення, подібне бездумне запозичання може стати початком кінця мови, яка стає на такий шлях.

Староукраїнська мова XVI—XVII ст. часом настільки зближувалася з польською, що деякі її тексти справляють більше враження польських, писаних кирилицею, ніж українських. У XVII—XVIII ст. вона ж настільки споріднилася з російською, що непомітно, зокрема в багатьох писаннях Г. Сковороди, стала вже, по суті, російською мовою з невеличкою домішкою українців. Навряд чи варто повторювати цей сумний досвід. Тому принаймні поки позиції української мови в результаті повного мовного самоствердження українців ще остаточно не зміцніли, українська мова не може дозволити собі розкіш змішуватися з російською. Ці мови мають бути чітко розмежовані. Щоб українська стала цілком суверенною і самобутньою, набувши при цьому рис високорозвиненої і багатї мови, має бути використаний досвід найрозвиненіших мов світу, які, крім запозичень, максимально вдавалися до внутрішніх ресурсів — багатств діалектів, попередніх періодів розвитку, калькування, творення нових слів засобами словотвору і словоскладання.

Такими, як видається, мають бути основні особливості мовного самоствердження українців з погляду історичного досвіду народів світу.

У своїх найзагальніших рисах шлях мовного самоствердження українців є саме таким, як зазначено попередньо, і таким він навіть у своїх конкретних деталях був і є для Західної України, де з огляду на нормальні європейські умови могло бути зреалізоване просування цим шляхом, умовно названим тут литовським. У Західній Україні, насамперед її осередку — Галичині, мовна й національна свідомість мали змогу скластися і охопити широкі верстви українського народу як у селі, так і в місті, бо цьому, з одного боку, сприяв конфесійний ізоляціонізм українців Галичини як греко-католиків (не римо-католиків, як поляки, і не православних, як росіяни)¹, а з другого, — наявність більшого ступеня законності й демократизму в державах, до складу яких вони входили (в Австро-Угорщині і Польщі XIX—XX ст.), ніж на Наддніпрянщині (у складі Російської імперії та СРСР).

¹ Саме цим пояснюються посилені спроби як поляків зробити з них римо-католиків, так і росіян (царських і радянських) перетворити їх на православних, що пролегшувало б процес їхнього спольщення або зросійщення.

Зовсім інша ситуація склалася в Східній Україні, де не було подібних сприятливих передумов, а, навпаки, до останнього часу здійснювався жорсткий росіянізаційний курс, і все національно-українське, наскільки дозволяли обставини, якнайретельніше нищилося. Саме тому проголошення незалежності України застало Східну Україну, особливо ж її найсхідніші й найпівденніші регіони, по суті, майже неготовими цю незалежність прийняти і скільки-будь поважно сприйняти. Великим дивом і навіть несподіванкою було вже те, що такий значний відсоток (від 80 до 90 і навіть більше) по Україні в цілому і навіть тут висловився під час референдуму за державну незалежність України (причини цього факту, наскільки відомо, досі глибоко не проаналізовано).

Цілком можливо, що цьому почасти сприяла певна розгубленість так званих лівих, комуністів і соціалістів¹ у зв'язку із провалом “ГКЧП” і фактом їхньої участі в ньому, а отже, й перспективи судового переслідування, яке в масштабах СРСР було для них більш небажаним, ніж у межах колишніх (відокремлених) від нього республік. Крім того, виходячи з традицій, найнесподіваніших тактичних змін курсу, характерних для історії більшовизму, які “лівих” ні до чого не зобов'язували і не заважали провадити незмінну стратегічну лінію (досить згадати неп, “українізацію” 20-х років в Україні тощо), вони сподівалися з часом змінити свою тактичну лінію, до чого пізніш і вдалися. Хай там як, певна нейтралізація “лівих” під час проведення референдуму, безумовно, відіграла свою роль у його позитивних наслідках, як, до речі, і в самому факті проголошення незалежності України.

Проте дальший хід подій (насамперед економічні негаразди, падіння рівня життя, інфляція) багато в чому спричинений “ліви́ми”, що всіляко гальмували реформи, викликали на Сході розчарування незалежністю України, що негайно ж використали численні проросійськи настроєні кола на Сході й Півдні.

Тим самим склалася ситуація, зручна для зміни тактики “лівих”. Вони, очевидно, з самого початку дивилися на проголошення незалежності України, як на своєрідну “українізацію” 20—30-х років, лише у новому виданні, яку за сприятливих обставин можна

¹ Називати їх без додавання означення *так звані* чи без лапок лівими не випадає, бо, як відомо, скрізь лівими звать найрадикальніші й найпрогресивніші спрямування, українські ж ліві — це типові консерватори й реакціонери, які дивляться весь час не вперед, а назад у “світле минуле”, де завдяки демагогії і терорі панував найреакційніший у світі режим.

завжди “переграти”. Це вони весь час і намагалися зробити, то гальмуючи прийняття державного герба, прапора й гімну України, то висуваючи пропозицію запровадження українсько-російської двомовності, то замінюючи поняття “український народ”, — де мається на увазі політично-державна нація, тобто разом з українцями і всі інші етноси (національні меншини) України, — поняттями “народ України”, тобто, по суті, “населення України”, а, як відомо, для невиразного, суто територіального населення окремі держави ніколи не створюються.

Українські комуністи тепер виявляють себе не як такі, а як “комуністи України”, тобто всього лиш філія російських комуністів. Своїм остаточним завданням вони ставлять, з чим і не криються, відновлення Радянського Союзу і в його складі Української Радянської Соціалістичної Республіки. Тому й прийняття Конституції України зустріло з їхнього боку великий опір, оскільки цій Конституції вони протиставили альтернативний проект “Конституції УРСР”.

Досі всі ці спроби повернути Україну назад, тобто позбавити її власної справжньої (а не декоративної) державності, українським “лівим” не пощастило здійснити. Але, по-перше, доки вони докорінно не перебудувалися, тобто не стали на державницькі патріотичні позиції, доти не зникла загроза втрати (за їхнім сприянням) Україною своєї незалежності. І, по-друге, наявність в Україні, на жаль, великої групи “лівих”, які користуються на Сході ще значним авторитетом, дуже сповільнює важливі державотворчі процеси, головним серед яких є формування української (етнічної) нації і її мовне самоствердження, що має передувати створенню української (політичної) нації. Власне, тільки тепер, із прийняттям Конституції України як законодавчої основи держави, з’являється змога розпочати консолідацію українського суспільства, а тим самим і доформування української нації, у тім числі й мовне, поступово долаючи відцентрові тенденції, поки що ще дуже сильні в Україні.

Справді, досі лишається чимало чинників, які заважають консолідуванню української нації не тільки в державному вимірі, маючи на увазі всіх громадян України, незалежно від їхнього етнічно-національного походження, а й у вужчому розумінні, беручи до уваги тільки етнічних українців.

Ще й досі Україна дуже гостро поділяється на Україну Східну, мало не всуціль мовно зрусифіковану у великих містах, що

тягне за собою й великою мірою духове зросійщення, і “суржикізовану” мову у містечках і приміських селах, що також частково пов’язане зі світоглядною росіянізацією, і на Україну Західну, де українська мова поширена скрізь, незалежно від величини поселень (село, містечко, велике місто), від соціально-освітнього цензу чи професії. Крім того, на Сході України, особливо гостро у найсхідніших і найпівденніших регіонах, існує поділ України на міську і сільську: місто за мовою — російське, село — українське.

Існує і поділ України на Україну позакримську і Україну кримську. Позакримська, навіть Східна, перебуває ще з 1917 р. в адміністративно-територіальних межах України і через це є територією, принаймні поверхово “реукраїнізованою” (після царських “обрусительних” часів), відчуває себе Україною. Крим перебуває в складі України лише з 1954 р., тобто на 37 років менше, маючи переважно російське або російськомовне населення, а тому під впливом економічних труднощів після проголошення незалежності України (1991) виявляє сепаратистські настрої і прагнення відокремитися від України і приєднатися до Росії.

Україна ділиться також і на українськомовну, і російськомовну. Причому цей поділ дуже часто не збігається з етнічним, бо до російськомовців, крім етнічних росіян, а також зросіянізованих мовно представників інших національних меншин, належить і значна частина українців. Щоправда, мовна належність не завжди цілком збігається з ментальностевою і навіть світоглядною, бо, як не дивно, нерідко на Сході простежується прорадянська і прокомуністична настроєність українськомовного села (викликана як злиденністю його існування, так і відповідною пропагандою комуністів і священників Московського патріархату) при державницькій (отже, проукраїнській) налаштованості в основному російськомовного міста (зокрема, у Києві). Але в цілому російськомовність, а тому й схильність до російськомовних джерел (преси, телевізії) більш відчужує російськомовців, ніж українськомовців від справ Української держави, робить з них типових “аутсайдерів”, відсторонених спостерігачів, що байдуже, а то й зі зловтіхою дивляться на труднощі України.

Треба сказати, що цьому сприяє й негнучка, мало мобільна тактична лінія щодо них сучасних українських патріотичних кіл, хоча приклади минулого мали б їх чогось навчити. У свій час видаваний українськими патріотичними колами журнал “Украинская

жизнь”, що виходив у Москві до Першої світової війни, чимало сприяв пробудженню в українців національної свідомості.

Сучасні українські патріотичні кола, як правило, не вдаються до російської мови і цим багато в чому програють, оскільки залишають своїх потенційних прихильників на поталу російськомовній пресі, неприхильній, а то й одверто ворожій Україні. Найнебезпечнішим для сучасної Східної України є поділ її основного етносу — українців, на три групи: *свідомих українців*, тобто українців у повному розумінні (не лише за етнічним походженням і мовою, а й за національною свідомістю), *“малоросів”* (міських, переважно російськомовних, з малорозвиненою національною свідомістю) і *“хохлів”*, тобто етнографічних українців (носіїв української, часто “суржикізованої” мови, селян або вихідців із села, що, зберігаючи українську мову, мають невисокий рівень національної свідомості). Об’єднати їх усіх і з них усіх зробити українців у повному розумінні, судячи з усього, є найважливішим завданням сучасної України, а для цього не стільки важить навчити їх усіх української мови, скільки насамперед пробудити в них державну й національну свідомість. Мову без державної й національної свідомості легко втратити. Мова, що ґрунтується на державній і національній свідомості, найбільш міцно закорінена і тому міцно тримається.

Прищепити українську національну й державну свідомість можна будь-якою мовою, у тім числі й російською, і цією обставиною треба скористатися. Людина, якій прищеплено національну свідомість, природно потягнеться до української мови, і вона ляже на свідомість, як на гранітний фундамент, тимчасом як мова без державної й національної свідомості — це будова на піску.

Крім того, Україна поділена на кілька конфесій самого лише грецького обряду. Це три православні церкви — Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква Київського патріархату, Українська православна церква Московського патріархату і Українська греко-католицька церква (головно в Галичині й на Закарпатті, хоч частково і в східних регіонах, де опинилися греко-католики). Між Українською автокефальною православною церквою, Українською православною церквою КП й Українською греко-католицькою церквою часом, особливо в перші роки існування сучасної Української держави, виникали конфлікти. Проте вже тоді всі вони виявляли повну лояльність до Української держави. На цій підставі тепер дедалі

більш схилиються до думки про їхнє об’єднання в єдиній Українській автокефальній церкві. Зовсім іншу позицію, по суті, антиукраїнську й антидержавну, займає церква Московського патріархату, яку, з огляду на це, можна хіба що з великими застереженнями називати *Українською*, бо вона за своїм духом і суттю є *російською церквою на території України*. Ця церква проповідує єдність Росії, частиною якої є, на її думку, й Україна. Вона ж виступає проти української мови як мови служби Божої, уживаючи саме церковнослов’янську з російською вимовою як мову літургії, а в проповіді — російську. Своїх вірних вона настроює проти українських “націоналістів” (у радянському розумінні) і проти української мови в церкві як “неканонічної” і, на жаль, не без успіху, бо східноукраїнський селянин, віками виховуваний у дусі приниженості перед усім російським як “панським”, зі своїм “хохлацьким” світоглядом легко піддається на подібну пропаганду, тим більше, що на її користь “працюють” також економічні негаразди і комуністично-прорадянська агітація.

Поділена Україна й політично. Не секрет, що досить міцні позиції займає в ній Комуністична партія України — партія відверто проросійська і прорадянська, яка домагається відновлення Радянського Союзу і повернення Україні її минулого статусу Української Радянської Соціалістичної Республіки (з усіма наслідками, що звідси випливають). А для того, щоб Україна цілком відповідала своєму місцю у відновленому Радянському Союзі, вони вже тепер вимагають статусу загальнодержавної російській мові в ній. Розвиватися і застосовуватися українській мові вони ласкаво дозволяють, але із застереженням, що це має бути українська мова без впливу української мови діаспори¹. Отже, цим самим борються за “розстрільну” українську мову, зросіянізовану, яка виробилася після перетворення українського Відродження на “розстріляне Відродження”. До честі й заслуг діаспори належить те, що вона зберегла українську мову “дорозстрільного” періоду, коли мова нестримно збагачувалася шляхом природного розвитку і ніхто її силоміць не “зближував” з російською. Комуністи хочуть повернути колесо історії назад і продовжити далі витискання української мови функційним і соціальним обме-

¹ «Українська мова отримає свій природний розвиток (читай: “накинута й терором зросіянізованість”. — О. Т.), буде очищена від насадженої мови діаспори» (див.: Виборча програма Комуністичної партії України // Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. — К., 1998. — С. 48).

женням і її “розукраїненням” (деукраїнізацією, позбавленням усього самобутньо українського), щоб тим успішніше вести й далі росіянізацію України.

У Закарпатті певним успіхом користується так зване карпаторусинство — антиукраїнський сепаратистський рух, прибічники якого твердять, що там живуть не українці, а карпаторусини зі своєю особливою мовою. Прихильники цього руху не від того, щоб, відірвавши Закарпаття від України, приєднати його до Угорщини або Словаччини. Рух цей знаходить підтримку в Росії, шовіністичні кола якої зацікавлені в розпаді України, бо “заковтувати” її легше шматочками. Міцна й монолітна країна — “шматок” занадто великий і нестривний, яким неважко й удавиться. Є прибічники сепаратизму також у Криму, про що вже йшлося, на Півдні України (у так званій Новоросії, на землях колишнього Запоріжжя) і на Донбасі. Часом лунали й голоси про Харківщину як про “исконно русскую землю”. Цьому сприяє те, що в радянські часи докладалися всіх зусиль, щоб не тільки зросіянізувати тут місцеве українське населення, а й якомога сильніше знівелювати його й демографічно, переселяючи сюди з Росії етнічних росіян.

Крім неприховано антиукраїнськи налаштованих “лівих”, є й центристські угруповання, нігілістично настроєні щодо української держави, як держави національної. Вони, по суті, теж займають антиукраїнські позиції, але висловлюють це “м’якше”, ніж комуністи, і цим у чомусь, можливо, й небезпечніші за них. Висуваючи на перший план “общечеловеческие” цінності, вони протиставляють їх національним — начебто все національноукраїнське не є водночас в Україні й загальнолюдським, а загальнолюдське не включає обов’язково у кожного народу, у тім числі українців, і національне як один з найцінніших елементів, для українців особливо актуальний, бо постійно утискуваний і переслідуваний усіма неукраїнськими державами, що в Україні панували.

Отже, ця група політичних антиукраїнських сил від самих українців вимагає відмовитися від усього національноукраїнського або не домагатися для нього сприятливих умов розвитку в ім’я якихось (навіть чи можливих) “віднаціоналізованих” загальнолюдських цінностей. Самі ж для себе як представники російськомовного (деукраїнізованого) населення вони вимагають державного статусу російської мови, отже, її привілейованого і панівного щодо української мови становища і, як не

дивно, тут вони вже не висувають на перший план “общечеловеческих” цінностей. Напевно, між російським і загальнолюдським стоїть для них знак дорівнює? Стосовно українського, то воно, очевидно, до загальнолюдського, а отже, й узагалі людського, радше за все, на їхню думку, не належить. Як тут не згадати людей, які, живучи в Україні роками й десятиріччями, на звернення до них українською літературною мовою реагували реплікою: “А Вы не могли бы этого сказать *на человеческом языке?*” Політики подібного спрямування, власне, мислять абсолютно тими самими категоріями, лише одягають свої думки у менш прозору і шокуючу форму. Як-не-як існує вже українська держава і висловлюватися аж так брутально уже не випадає. Проте сутність їхніх поглядів та сама: для них українська мова не гідна вважатися **людською**, а через це й вона так “суперечить” усьому загальнолюдському.

Більше того, вони говорять про “штучне” витіснення російської культури та російської мови¹, хоч ніхто їх “штучно” не збирається витіснити, а просто є мета дати можливість природно і без обмежень розвиватися українській культурі і українській мові, які, справді, штучно витіснили з України постійними репресіями з незліченною кількістю жертв. Поширення знання державної мови, якою є мова більшості населення, що належить до основної національності України, як і подібні заходи у будь-якій державі світу, ніколи і ніде не вважалися “штучними”.

Програма цієї групи політиків в Україні явно розрахована на те, щоб зберегти постколоніальний статус України. А для того, щоб зберегти status quo зросіянізованих її регіонів, ці політики борються за її федеральний устрій, що дало б змогу зберігати скрізь свою специфіку, у тім числі й досягнутий стан зросіянізованості.

На догоду й допомогу цим відцентровим і розкладницьким тенденціям і течіям в Україні поширюються (частково із Росії, частково силами місцевих проімперських угруповань) різноманітні “ідеї” і “теорії”, завдання яких — ще більше посилити відцентрові тенденції в українському суспільстві, викликати зневіру,

¹ Штучне витіснення російської культури та російської мови несумісне з принципами громадянського суспільства і завдає непоправної шкоди *народу України* (курсив наш. — О. Т.; звертає на себе увагу ця характерна сполука, що означає, по суті, “населенню України”, або ще гірше “простолодові України”) (Виборча програма Соціально-ліберального об’єднання // Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. — К., 1998. — С. 82).

сумніви й хитання серед нього і в такий спосіб підірвати самі підвалини України як держави, що її може побудувати тільки згуртований і свідомий своїх цілей народ, а не отара (“бидло”), боязке і невпевнене в доцільності своїх зусиль. У поєднанні з більшим чи меншим тиском іззовні, переважно з Росії, але частково і з Заходу, не особливо зацікавленого в постанні нової сильної й впливової держави, якою б могла бути Україна, — тиском політичним (претензії на частину української території, передусім Криму, який з 1920 до 1954 р. увійшов до складу РРФСР), економічним (шантажування закриттям “нафтового вентиля” і протидія спробам України знайти якісь альтернативи); мілітарним (“холодна війна” поділ Чорноморського флоту і готування, за сприятливих обставин, до гарячої війни не без попередньої допомоги своєї агентури в Україні); пропагандивним (за допомогою російського телебачення й преси в Росії і проімперських російськомовних засобів масової інформації в Україні) тощо, ці антиукраїнські ідеологічні засоби, безумовно, ще сильніше дезорієнтують і розкладають нестійку частину українського суспільства. Частково вони паралізують навіть більш або менш свідому частину українців: оскільки, на превеликий жаль, своїх прибічників ці “теорії” знаходять і серед українців, надто російськомовних, свідомі українці часом починають відчувати зневіру щодо можливості поширити українську національну свідомість у Східній Україні.

Варто навести принаймні кілька зі згаданих антиукраїнських тверджень:

1) українська мова “нерозвинена”, “селянська”, “неінтелігентна”, на відміну від російської, а тому (завжди або поки що) потрібна в Україні російська мова;

2) в Україні живе два народи з двома різними мовами — “східноукраїнський” і “західноукраїнський”; перший із них прагне приєднання до Росії, тоді як другому в такому випадку лишається тільки приєднатися до Польщі;

3) українці (“хохли”) — не нація, їх вигадала або українська “націоналістична” інтелігенція (10 % українців), або навіть не самі українці, а поляки чи австрійці. Цікаво щодо цього зазначити, що якщо російські шовіністи вважали або й вважають появу українців плодом “польської інтриги”, то шовіністи польські розглядали їхню появу наслідком *intrygi moskiewskiej*, тобто російської;

4) сучасна українська літературна мова або “штучна”, або не східноукраїнська, а “галицька”; на Сході українці розмовляють сумішню східноукраїнської й російської мови; отже, треба створювати для східних українців окрему “східноукраїнську” мову, а оскільки її ще нема, то користуватися російською;

5) в Україні виникло два народи — українськомовне і російськомовне населення, а тому має бути дві державні мови, а до того ж не повинно бути жодних (навіть “прозорих”) кордонів між Україною й Росією, не має їх бути і з Білоруссю, повинна бути спільна держава росіян, українців і білорусів, або Союз (східно)слов'янських республік, зі... спільною російською мовою;

6) українці ніколи не мали власної держави і... не здатні мати, а тому й теперішні економічні біди — від “самостійності” і “незалежності”; варто ліквідувати їх, возз'єднатися знову з Росією (“з якою нам нічого ділити”) — і все буде гаразд;

7) ніякої “україни” (окраїни) нема, є тільки “Россия” і її частина “Малороссия”. “Україна” — вигадка “українських (буржуазних) націоналістів”, які хочуть продати Україну Західній Європі або Америці і т. д., і т. п.

Немає особливої потреби доводити тут абсурдність усіх цих, з дозволу сказати, “теорій”, тим більше, що попередніми розділами вже цілком обґрунтовано безпідставність цих і подібних тверджень. Проте з огляду на те, що в Україні створено справжній інформаційний голод (важко достоту відповісти, наскільки він об'єктивно виниклий, а наскільки штучно створений новий “голодомор”... уже на інформацію), не можна й недооцінювати небезпеки подібної антиукраїнської й антидержавної ідеології, поширюваної чи одверто ворожо, чи більш замасковано¹.

¹ Особливо небезпечна пропаганда подібних поглядів тому, що вона відбувається не в умовах процвітання держави, а в обставинах явної кризи, яка ще не закінчилася, і стосовно народу, що здавна не мав своєї держави і не пізнав її добродійств. Крім того, практично ця пропаганда під приводом хибно сприйнятої тези демократичного суспільства ані забороняється, ані карається. А до того ж треба пам'ятати думку, приписувану Геббельсові, міністрові пропаганди гітлерівської Німеччини: “Брехня, повторена багато разів, стає правдою”. Особливо, слід додати, коли ще люди погано відрізняють брехню від правди. До цих систематично висуваних антиукраїнських “тез” слід ще додати постійно проваджену частиною російськомовної преси кампанію дискредитації найбільших українських письменників, а також української історії.

У зв'язку з уже переліченою кількістю згаданих тут дестабілізувальних, розкладницьких чинників (їх, напевне, можна було б навести значно більше) мимохіть постає питання: чому, незважаючи на їх усіх, Україна й досі існує як незалежна (хай і зі значними застереженнями) держава і має найближчим часом відзначати 24-й рік свого існування? Тим часом попередня Українська держава проіснувала щонайбільше лише 4 (1917—1920 рр.), а точніше (юридично) кажучи, лише 3 роки (1918—1920). При цьому теперішня Українська держава розвивається в мирних умовах, а та держава, швидше державність, бо форма держави змінювалася (Центральна Рада — Гетьманат — Директорія), існувала в неймовірно тяжких умовах громадянської війни з імперськими росіянами, червоними і білими, і що найгірше, — зі значною частиною українців, які воювали проти цієї Української держави.

Україну тепер всіляко випробовують на міцність, що, до речі, характерно для *будь-якої* молоді держави протягом всієї історії людства. Проте якщо, незважаючи на ці багаторазові і ще не припинені випробовування, вона й далі існує, значить, сучасна українська держава досить міцна.

Варто з'ясувати причини цієї міцності, джерела, які її живлять. На 1917 р. для світу, а рівною мірою для більшості українців, не існувало ще поняття *Україна*. Наддніпрянщина, що входила до складу Російської імперії, являла собою кілька розрізних “малоросійських губерній”. Як такі у вужчому розумінні сприймалися лише тодішня Полтавська і Чернігівська (куди входила й теперішня лівобережна частина Київської області), бо вони належали до складу колишньої *Гетьманщини*, Української (Козацької) держави, напівзалежної від Росії, що виникла внаслідок Визвольної війни 1648—1654 рр. На цю частину України тоді поширювалася назва *Малороссія* (або *Україна*). Ця остання назва (Україна) поширювалася й на Слобожанщину, куди входили сучасна Харківська і південна частина теперішньої Сумської області, оскільки початковою назвою пізнішої Харківської губернії була “Украино-Слободская губерния”. Північна й середня частини Правобережжя належали до Волинської, Київської й Подільської губерній, що становили так звані Юго-Западный край. Південь України, що в основному складався із земель колишнього Війська Запорозького, а частково з колишніх турецьких володінь у Причорномор'ї і земель Кримського ханства

(“Таврическая губерния”, що в основному збігалася з сучасним Кримом), становили так звану Новороссію. Землі Західної України (сучасної Галичини, Буковини й Закарпаття) увіходили до складу Австро-Угорської імперії. При цьому до володінь Австрії входили Галичина й Буковина, а до Угорщини — Закарпаття. Українські землі Галичини й Буковини не були об'єднані в якусь адміністративну цілість, Галичина ж становила східну частину провінції *Галиція* (н. Galizien, п. Galicja), західну частину якої являли собою польські землі з головним містом Краковом. Що стосується Буковини, то вона теж не була національно однорідною. Тільки північну частину її, що здебільшого збігається з сучасною Чернівецькою областю, заселяли українці, південна ж частина належала до румунської етнічної території.

Зовсім інше становище, причому віддавна, склалося на 1991 р. — момент проголошення незалежності України. На вересень 1939 р. Наддніпрянщина (Східна Україна) виступала вже не як кілька розрізних губерній “Юга России”, як їх часто до 1917 р. називано, а як *Україна* (хай у вигляді фактично маріонеткової держави під назвою Українська Радянська Соціалістична Республіка, що входила до складу СРСР).

Після вересня 1939 р. до складу тодішньої України (Української РСР) увійшли Галичина й Західна Волинь, з 1940 р. — Буковина, Хотинщина й Аккерманщина (Ізмаїльщина) (дві останні — як північна й південна частини Бессарабії, населені переважно українцями), з 1945 р. — Закарпаття, з 1954-го — Крим. Усі ці землі визнано належними до України, і вони в її складі перебували на 1991 р. — Східна Україна — 74 роки, Галичина й Західна Волинь — 52 роки, Буковина, Хотинщина й Аккерманщина — 51 рік, Закарпаття — 46 років, Крим — 37 років.

У 1917-му світ шойно “відкрив” для себе Україну на карті Європи, причому не уявляв гаразд, де її кордони. Як державу (Українську Народну Республіку, що невдовзі зазнала поразки від Радянської Росії), Україну, шоправда, визнала значна частина держав світу. Проте вона досить скоро після цього перестала існувати. Однак на 1991-й рік існування України як (можливої) держави світові було відоме вже значно краще, ніж у 1917 р., хоч би тому, що вона була співзасновником Організації Об'єднаних Націй і її членом, а отже, й окремим суб'єктом міжнародного права. Тому, до речі, відповідь Маргарет Тетчер на питання: “Чи збирається Великобританія встановити дипломатичні зв'язки з Украї-

ною?” — “Ні. Адже ми не встановлюємо дипломатичних зв’язків з кожним зі штатів США” була некоректною не тільки в розумінні коректності як чемності, а й як точності: Україна була представлена в Організації Об’єднаних Націй з 1945 р. (тобто 46 років на 1991 р.), тимчасом як жоден зі штатів США там ніколи не був репрезентований.

1917 року про Україну дуже мало знали у світі. Власне кажучи, про неї лише опосередковано, через представництво українців в Австрійському парламенті і (меншою мірою) в Російській Думі, — могли знати тільки окремі іноземні політики, коло яких було надзвичайно вузьким. Україна в уявленнях навіть цих політиків, однак, не виступала як окремий суб’єкт світової політики, а тільки як один зі складників внутрішньої політики австро-угорської або російської.

На 1991-й рік Україна, що становила вже певну політико-національну цілість, країну, або принаймні номінально, хай і залежну, державу, була набагато більш відомою в світі. Насамперед як історичний факт відбився в пам’яті політиків короткотривалий період існування Української держави (УНР) 1918—1920 рр. У Польщі, і особливо в Чехословаччині, в період 1921—1945 рр. існували українські наукові інституції, а почасти й політичні осередки. Після Другої світової війни Україна виступила як суб’єкт світової політики, з одного боку, у вигляді різних радянських представництв (участь України в ООН, ЮНЕСКО), а з другого, — Україна була представлена й еміграційними, антирадянськими організаціями. Зокрема, українська еміграція була ініціатором створення міжнародної організації Антибільшовицький блок народів (АБН), куди входили й представники інших гноблених народів СРСР. Поширювали знання про Україну й важливі українознавчі праці, що видавалися в діаспорі, а також політичні видання. Наприклад, памфлет І. Багряного “Чому я не хочу повертатися до СРСР?” (1946), перекладений англійською, іспанською й італійською мовами, мав велике значення в долі так званих переміщених осіб, у тому числі українців, але не тільки їх, привернувши увагу світової громадськості до схованого за залізною завісою СРСР, сприяв розвіюванню міфу про цю державу як про найпередовішу, найпрогресивнішу й найдемократичнішу, до чого доклала рук не тільки радянська пропаганда, а й легковірні прихильники Радянського Союзу на Заході. Велике значення мали й українські наукові інституції на Заході і здійс-

нювані ними видання, приміром таке фундаментальне, як “Енциклопедія українознавства”, особливо в її англійській версії, або “Етимологічний словник української мови” (англійською мовою)¹. Унаслідок цього в часи УНР Україна опинилася в ізоляції, бо Захід орієнтувався головно спочатку на білу Росію², а пізніше на червону (СРСР), а Україну сприймав або як союзницю Німеччини, отже, державу ворожу до країн Антанти, що перемогли, або як країну соціалістичну, напівбільшовицьку, бо її керівники М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра були соціалістами. Однак тепер ставлення Заходу до України багато в чому змінилося, бо Росія з її прагненням до світового панування і агресивністю викликає у Заході занепокоєння, і він слушно розглядає новопосталу Українську державу як стабілізуючий чинник у європейській політиці і готовий їй допомагати, особливо якщо Україна, остаточно порвавши зі своїм радянським минулим, піде шляхом ринкових реформ. Звичайно, ступінь готовості Заходу допомагати Україні не слід перебільшувати. Йому не потрібна ані сильна Росія, ані сильна й багата Україна як небезпечні економічні конкуренти, але водночас для розвитку України як самостійної держави існує тепер набагато сприятливіший клімат, ніж у 1917—1920 рр., і цим не можна не скористатися в інтересах розвитку і зміцнення України.

У 1917 р. імперським силам Росії, як відвертим (білим), так і замаскованим (червоним), порівняно легко було спровокувати українців на громадянську війну. Це пояснювалося не зовсім ще вигаслими федералістсько-автономістичними ілюзіями навіть серед свідомих українців — східняків, а також вірою в демократичну політику більшовиків (зокрема, так звану українізацію). Нині навчений досвідом трьох революцій, громадянської війни і дальшої неоголошеної війни проти українців (голодомори 1920—1921 і 1932—1933, 1946—1947 рр., “Великий терор” 30-х років, війна із Західною Україною після закінчення Другої світової війни в 1945 р., яка тривала ще близько десятиліття), український

¹ Можна згадати й такі види нагадування про Україну, як пам’ятники українським письменникам — Шевченку (у Вашингтоні і Парижі) або Лесі Українці (у Клівленді).

² Значною причиною цього було, зокрема те, що царська Росія мала борги перед Францією, а багато французів тримало свої вклади в російських банках. Як відомо, більшовицька Росія (Радянський Союз) відмовилася повертати ці “царські борги”, і лише тепер з’явилася надія, що вже сучасна, пострадянська Росія ці борги, нарешті, поверне.

народ не схильний піддаватися на провокації і “йти на барикади” фактично в інтересах російської імперськості. А це також забезпечує стабільність в Україні.

Дуже сильно охолоджує ентузіазм навіть осіб, настроєних у проросійському дусі, порівняння внутрішнього стану України із внутрішнім станом Росії. Тимчасом як в Україні панує спокій, і крім обмежених миротворчих сил у Боснію, Україна нікуди своїх військовиків не посилала, у Росії виявляються дедалі нові, ближні й дальні “гарячі точки”. Свої війська Росія не тільки тримає в Таджикистані, Південній Осетії й Абхазії, але мусить ними в багатьох випадках вести військові дії, а часом і справжні війни, як кривава війна в Ічкерії (Чечні), з численними людськими жертвами не тільки серед чеченців, військових і мирного населення, але і з боку російських військ. Перспектива одержувати тіла своїх дітей у цинкових трунах, як це було в афганській війні, що в ній мусили брати участь і українці, якоюсь мірою пригашує прагнення “возз’єднатися” з Росією. І це також сприяє поступовій консолідації України, роблячи дедалі більше в політичному розумінні з “народу (=населення) України” український народ.

У 1917 р. (і навіть у 38-му) рівень національної свідомості східних українців дуже сильно відставав від західних українців. Тепер, незважаючи на те, що розрив у цих рівнях і досі існує, національна свідомість українців Сходу явно зростає. Про це свідчить хоч би злива листів із протестами проти наміру колишнього президента Л. Кучми зробити державною, поряд з українською, також російську мову. Листи ці, як це не видається дивним з першого погляду, особливо масово надходили саме зі Сходу. Звичайно, з одного боку, зрозуміло, чому ця пропозиція особливо стривожила Схід України: у Західній Україні завдяки вже здобутим позиціям українська мова все одно (і за обставин запровадження як офіційної російської мови) зберегла б свою провідну роль, а на Сході це могло б загрожувати відродженню української мови, призвести до дальшого її занепаду. Проте це не все пояснення. Адже якби Східна Україна була абсолютно байдужа до питань української мови, тобто якби національна свідомість її була на нулі (або, тим більше, зі знаком “мінус”), вона б так жваво й гостро не відреагувала б, і, до речі, її реакція не вплинула б так серйозно на підхід до запропонованої державно-офіційної двомовності. Саме завдяки таким настроям цю пропозицію було рішуче відкинуто, у тім числі і в Конституції (незважаючи на неодноразові спроби “лівих” і проімперських сил у

Верховній Раді закріпити двомовність у цьому основоположному документі).

Це свідчить про те, що приєднання Західної України до Східної, всупереч прагненням шовіністично-імперських кіл (і в царські, і в радянські часи), зрусифікувавши Західну Україну до рівня Східної, придушити цим приєднанням у зародку український національно-визвольний рух, викликало протилежний наслідок. Відбувалася не русифікація Західної України, а, навпаки, поступова деросіянізація і реукраїнізація України Східної, бо Західна Україна своїм прикладом мимоволі “розбещує” Східну Україну, пробуджуючи її до українського національного життя¹.

Попередньо вже зазначалося, що не тільки Україні потрібен Захід, а також почасти вже й Схід (пор. налагоджувані зв’язки з Туреччиною, Індією, Кореєю, Японією, Іраном, Індонезією, Іраном), а й вона потрібна близьким і далеким навколишнім країнам, отже, Україна потрібна світові, тому вони й допомагають їй. Також до України із симпатією ставляться країни Балтії, що не тільки вийшли з СРСР, але, на відміну від України, не приєдналися до СНД, а також країни СНД (за винятком Росії, причому не Російської Федерації в цілому, де Україна має чимало симпатиків серед неросійських автономій, а самих російських областей, очолених Москвою). Це викликане спільною їхньою з Україною долею: колишньою (або й теперішньою) залежністю від власне *російської* Росії і прагненням повністю її позбутися.

Утім, у перспективі можна сподіватися на те, що й у російській Росії з часом зміниться ставлення до нашої держави. Якщо в 1917 р. прагнення зберегти в своїй підлеглий Україні диктувалося гострою економічною потребою, — на той час Україна була для Росії не тільки важливим постачальником продовольства, а й мала першорядне промислове значення (вуглевидобувна й металургійна промисловість), — то тепер, із розвитком промисловості в самій Росії, особливо на її сході, економічна вага України для Росії набагато зменшилася, вона не становить такої цінності. І якщо по-старому в Росії ще простежується велика нехіль до

¹ Це відбивається, зокрема, у негативному ставленні проімперських сил в Україні до факту возз’єднання Східної й Західної України. Характерне з цього погляду висловлення одного з прибічників національної нівелиції Східної України (родом з Донбасу), цитує автором цієї книги: “Я бы Сталина повесил за то, что он нас (Східну Україну. — О. Т.) присоединил к Западной Украине”.

незалежності України і бажання бачити її в своєму складі, то це пояснюється двома взаємопов'язаними чинниками: ностальгією за величчю імперії (як би вона не звалася) — Україна була своєрідною вітриною, гідно репрезентуючи цю велич перед Європою; прагненням при екстенсивності економіки до дедалі більшого розширення імперії — Україна була чудовим трампліном (плацдармом) для воєнного наступу на Захід (тому за потужністю озброєння, причому найсучаснішого, Україна займала в світі третє місце після США та Росії).

Позбавившись залежності, Україна перекреслила здійснення багатьох планів Росії на світове панування. Через це найбільш великодержавні й шовіністичні кола в Росії, під впливом яких перебуває чи не більшість росіян, розглядають Україну й українців як зрадників щодо імперської політики, а ця саме політика поки що в росіян ототожнюється з національною, хоча по суті, особливо в перспективі, є ворожою їй.

Протверезіння росіян від отруєння масовим психозом цієї імперської величі настане нескоро, бо багато з них убачає причину економічного занепаду Росії не в її експансіоністській політиці, скерованій на нові й нові територіальні, військові або “мирні” (політико-ідеологічні) загарбання, а в розпаді, “розвалі” Радянського Союзу. Саме ця політика перетворювала й перетворює росіян у її заручників. Внутрішні області Росії, причому етнічно чисто російські, спустошувалися (звідси, зокрема, й проблема так званого Нечорнозем'я Росії, хоч не краще справи і з російським Чорнозем'ям), росіян масово переселяли в Крим, Калінінградську область, Прибалтику, на Сахалін і Курильські острови, а також в Україну, Білорусь, Середню Азію. Усе це мало сенс з огляду на передбачувані “попереджувальні (превентивні)” удари по довколишніх країнах, а точніше кажучи, у зв'язку із планованими черговими агресіями і новими приєднаннями до Радянського Союзу нових територій.

Тепер ця політика явно себе вичерпала, але за інерцією Росія ще не може відмовитися від неї, й оскільки мілітаристські сили і настрої ще дуже сильні (спрацьовує і реваншистське бажання повернути втрачені території, колишні залежні республіки), Україна аж ніяк не убезпечена від чергових спроб із боку російської панівної верхівки за певних обставин у той чи інший спосіб піддати ревізії її існування як незалежної держави (на жаль, також при сприянні проімперських сил в Україні). Факти, які

свідчать про те, що в Росії ще дуже багато охочих до цього, причому в найвищих колах, є занадто численними, щоб їх усі наводити. Досить послатися на один із них, але дуже промовистий — денонсацію переважною більшістю Російської Думи Біловезької угоди, чим, по суті, ставиться під сумнів законність розпаду Радянського Союзу, а тим самим і незалежність України.

Можливо, у тім випадку, якби в Росії вистачило мудрості й сили оголосити себе (за англійським зразком Британської Співдружності Націй) Російською Співдружністю Націй (замість Російської Федерації), вона могла б, налагодивши мирні відносини з країнами “ближнього зарубіжжя”, обійтися без зайвих потрясінь. У цьому випадку неросійські автономні утворення, що входили б до складу Співдружності, могли б або залишитися під спільним дахом з етнічною Росією, або встановлювати щодо неї вищий ступінь незалежності, але це не перешкоджало б нормальним економічним і культурним зв'язкам і не потребувало таких кровопролиттів, які відбувалися і, на жаль, відбуваються на Кавказі¹ і можливі в інших місцях пострадянського простору Росії². Проте цей шлях, за всієї його привабливості і безпечності для збереження Росії, якщо врешті вона до нього прийде, буде для неї тяжкодосяжним. Адже та ж сама Англія з її заморськими володіннями, далеко не одразу стала на цей шлях. Тим важче стати на нього Росії, де неросійські автономії розташовані не десь за морями, а “одним шматком” з етнічною Росією, а іншонаціональне населення живе впереміш із росіянами. Крім цієї суто “технічної” (територіальної) перешкоди, на заваді стоїть не менш складна перепона — психологічна. Росіянам, виховуваним століттями як панівний народ, дуже важко буде побачити в колишніх “іногородцях” (або “нацменах”) людей, рівних із собою, а тим більше, у національних автономіях, у разі їхнього унезалежнення, відчутти себе неосновним етносом.

Підсумовуючи, можна сказати, що і в Росії з бігом часу, у випадку дальшого збереження Україною незалежності, поступо-

¹ Пор. постійно повторювані випадки терористичних актів і ліквідації дедалі нових терористичних “бандугруповань”, найчастіше на Кавказі і в межах етнічної Росії (навіть у Москві)

² Щодо цього характерний випадок із катастрофою на Саяно-Шушенській ГЕС, відповідальність за яку взяла на себе одна з чеченських терористичних груп. Цю заяву, як відомо, російськими інформаційними джерелами ніде й досі виразно не спростовано. Та сама “фігура умовчання” стосується влаштованої свого часу вже російськими терористами залізничної катастрофи надшвидкісного потяга на залізничній лінії “Москва—Санкт-Петербург”.

во, хоч би й силою узвичаєння, вироблятиметься толерантніше ставлення до України, українців і українських справ. Проте, оскільки це залежатиме від багатьох обставин, поки що дуже важко прогнозувати швидкість перебігу цього процесу. Скоріш за все, він буде нелегким і тривалим. Робити такий висновок дозволяє приклад українсько-польських або російсько-польських взаємин, перші з яких ще далеко не налагоджені, а другі — позбавлені скільки-небудь помітної теплоти і характеризуються значним відчуженням. В цілому взаєморозуміння між росіянами і українцями зростатиме, в міру того як Росія все більше буде переорієнтовуватися з експансіонізму в політиці й екстенсивності в економіці на толерантність та інтенсивність, а українці дедалі більше звільнятимуться щодо Росії від комплексу “молодшого брата”, бо поважати можна тільки тих людей, які поважають самі себе (до того ж небезпідставно). Поважають сильних і багатих, а не слабких і вбогих, тим більш, коли ця слабкість і вбогість існують в Україні, яка має всі підстави бути і сильною, і багатогою. Отже, багато в чому нормалізація відносин України з Росією залежатиме від українців.

Таким чином, з'ясується, що дотеперішнє незалежне існування України протягом уже понад 20 років усупереч серйозним труднощам, про які йшлося, навряд чи варто вважати наслідком якогось чуда. Воно впливає з балансу тих сил, протидійних і сприятливих, рівнодійна яких у кінцевім підсумку складається на користь України.

Повертаючись до проблеми мовного самоствердження українців, яке можна вважати завершеним на Заході України, особливо в Галичині й Західній Волині, і тільки-но розпочатим на Сході, а надто в його найсхідніших і найпівденніших частинах, і виходячи з теперішнього становища України, треба цей процес на Сході узалежнювати саме від успіхів України як держави. Шлях мовного самоствердження українців у Східній Україні з огляду на це настільки специфічний, що заслуговує на вирізнення як особливий *східноукраїнський шлях*, відмінний від усіх, попередньо розглянутих.

Де в чому цей поступ, очевидно, подібний до мовного самоствердження білорусів, з тією відмінністю, що навіть східні українці (очевидно, унаслідок гіркого досвіду федералістських зв'язків із Росією) зберегли значно менше, ніж білоруси, ілюзій щодо корисності яких би то не було політичних об'єднань з Росією (або з Польщею, до чого також були схильні білоруси).

Іншою відмінністю є те, що тоді як східноукраїнський шлях мовного самоствердження якоюсь (більшою чи меншою) мірою “підживлюється” прикладом мовного самоствердження Західної України, Білорусь подібного аналога не має. Певною мірою зразком для неї можуть бути суміжні слов'янські країни, Україна (особливо) і Польща (меншою мірою), а також країни Балтії (Литва й Латвія). Однак через те, що всі ці країни мають свою специфіку, неспіввідносну з білоруською, де, зокрема, сильно дається взнаки й особлива близькість (надто фонетична) білоруської мови до російської, *білоруський* шлях мовного самоствердження аж ніяк не збігається з усіма іншими, зближуючися тільки частково з українським (особливо східноукраїнським) і литовським.

Специфікою ж українського шляху в цілому є те, що в ньому поєднано два відмінні підтипи — західний, литовський (характерний у цілому для розвитку багатьох “плебейських” народів Центральної, а частково й Західної Європи) і східний, східноукраїнський (властивий, очевидно, не тільки східним українцям, а й багатьом іншим народам Російської імперії). Спільним для цих народів є особливо сильна щодо них асиміляційна політика, що в українців підсилювалося небезпечною близькістю української мови до мови-асимілянта.

Відмінність мовного самоствердження східних українців від західних полягає в тім, що його спрямування йде, особливо для українців зросіянізованих, в напрямку, діаметрально протилежному, засвідченому в Західній Україні. Там насамперед вироблялася мовна свідомість. Західноукраїнська інтелігенція в пошуках мовної самоідентифікації, борючися з полонізацією, що спричинювалося вже її конфесійною відмінністю від поляків (греко-католики, а не римо-католики), знаходила спільність із нижчими верствами свого народу не в староукраїнщині (до того ж церковнослов'янськості), не в москвофільському “язиччї”, а тим більш не в російській літературній мові, а в українській літературній мові на народній основі. Оскільки до того ж ця літературна мова єднала цю інтелігенцію як зі східноукраїнською, так із українським народом у цілому (і на Заході, і на Сході), мовна свідомість приводила до свідомості національної. Поступово, в міру її зростання, усвідомлювалася вже й потреба власної української національної держави.

Шлях розвитку мовної й державно-національної свідомості східних українців (за винятком, утім, незначної їхньої частини,

що їх уже виробила, — це так звані свідомі українці) має розвиватися зовсім інакше. За мовою східні українці роз'єднані. Певна їхня частина, у великих містах дуже незначна, розмовляє українською літературною мовою. Друга — досить химерною мішаниною української мови з російською, так званим суржи́ком. Нарешті, третя користується російською літературною мовою з більшим або меншим українським забарвленням (більшим — у фонетиці, меншим — у лексиці й особливо граматиці). Отже, за мовою поєднати їх дуже тяжко, принаймні поки що. Те, що справді може об'єднати, — це державна свідомість, інтерес до справ української держави, більша чи менша в них участь. Але оскільки українська державна свідомість — це перейнятість українськими справами, інтерес до них, уболівання щодо них, то вона поступово може й мусить підвести до національної свідомості, вишого ступеня інтересу до всього українського, тобто не тільки до економіки й політики, але й до культури, традицій, історії і того, що є одежою всього цього, тобто до мови. Спочатку це буде пасивне сприйняття мови через читання книжок, газет, часописів, документів, а з часом і активне її опанування в розмовах з людьми, так само перейнятих національно-державними українськими справами. Втім поступово і головно природно має прийти мовна свідомість, і оскільки вона ляже вже на вироблену державну й національну свідомість, мова, напевне, закріпиться значно міцніше, ніж якби ані тієї, ані другої свідомості не було. Вона вживатиметься цілком зважено, не тому, що людина іншої мови не знала, а тому що вона свідомо до неї прийшла і обрала її як найкраще і найдосконаліше втілення державної і національної свідомості, а також національної ментальності в її конструктивних елементах.

Певна річ, що чим більші будуть успіхи України як держави, тим більше буде підстав для вироблення державної, а далі національної й мовної свідомості. Водночас що активніше “народ України” ставатиме громадянами України, тобто українським народом, зацікавленим в успіхах держави, сприятиме цим успіхам, а не просто спостерігатиме й буде вичікувати, тим більше й шансів розраховувати на досягнення держави.

Особливістю східноукраїнського шляху розвитку, втім, очевидно, характерною значною мірою й для багатьох інших народів колишнього Радянського Союзу, є те, що тут, через постійну боротьбу з “українським буржуазним націоналізмом”, не змогла ви-

никнути провідна верства, національна еліта, складена з високоосвічених і (або) заможних осіб, пройнята ідеями українського патріотизму (або націоналізму — у його нерадянському розумінні як патріотизму поневоленого народу, що бореться за свої національні права). При литовському шляху розвитку, властивому й Західній Україні, цю роль виконувала національна буржуазія. У Східній Україні, оскільки шлях буржуазного розвитку тут було відкинуто, а замінено, по суті, шляхом державного капіталізму (називаного “соціалізмом”), збагачуватися і займати провідні пости могла тільки або партноменклатура, або близькі до неї верстви, як правило, теж партійні (належні до Комуністичної партії), де всіяко пильнувалася “ідеологічна чистота”, тобто насамперед “чистота” від “українського націоналізму”.

У Західній Україні, Вірменії, Грузії, країнах Балтії, де нація, у тім числі з провідною, заможною й освіченою верствою, повністю, як у селі, так і в місті, сформувалася, це допомогло їй, хоч і з більшими труднощами, ніж при власній державності або принаймні в умовах буржуазно-демократичного ладу, зберегти і розвивати осягнутий стан, пристосовуючися до нелегких умов Радянського Союзу. У Східній Україні, де нація не змогла повністю сформуватися, бо в умовах Радянського Союзу це всіяко гальмувалося, збереглася загалом та неповнота нації, національної культури й національної мови, яка характерна була для колись пригнічених народів, що не склалися в нації в умовах багатонаціональних держав Центральної Європи.

Цей стан був притаманний феодальному ладові з його різким поділом на соціальні верстви, розділені непереборними бар'єрами, нерідко навіть з окремими кастовими мовами (пор., напр., у середньовічній Європі наявність латини, як атрибута освічених і заможних верств, і національних мов, як ознаки неосвіченості і “простацтва”). У високорозвинених сучасних країнах типовим є стан, коли всі прошарки населення, особливо належні до основної нації, а не до національних меншин, володіють і користуються однією мовою. Тим самим Східна Україна, з її поділом на українсько- і російськомовне населення, перебуває на тому рівні розвитку, що був властивий таким країнам, як Чехія, Словенія, Латвія, Естонія (із чехами, словенцями, латишами, естонцями національно- й німецькомовними), Словаччина (зі словацько- й угорськомовними словаками), Фінляндія (з фінсько- й шведськомовними фінами), у першій половині ХІХ ст.

Оскільки в Східній Україні шлях до вищих посад, освіченості й заможності передбачав проходження через росіянізаційний фільтр, тим самим здебільшого (за винятком кількісно незначної групи українськомовної інтелігенції) російськомовність пов'язувалася з вищим рівнем заможності й освіченості, україномовність — із належністю до соціальних низів, малоосвічених і малозабезпечених. Отже, утім, як і скрізь у світі, українське мовно-національне питання в Східній Україні є водночас гостро соціально-економічним за своєю суттю.

Те, що значна частина російськомовних українців застряє на нижчих соціально-економічних щаблях, бо, зрозуміла річ, зі зростанням кількості російськомовців шлях до соціально-економічного успіху утруднюється внаслідок посилення конкуренції, суті справи не змінює. У Східній Україні ще в недавньому минулому, та й досі, особливо в умовах російськомовного великого міста, шлях до кар'єри перекривав і перекриває російськомовний бар'єр.

Подібний стан в Україні, як незалежній державі у ХХІ ст., коли пуг колоніалізму з його мовно-національним гнобленням позбуваються найвідсталіші в минулому народи Азії й Африки, слід визнати абсолютно ненормальним і анахронічним. Тому всі спроби увічнити цей стан разом з аргументацією обґрунтування, є абсолютно неприйнятними, скерованими головно на ліквідацію державної незалежності України і на реанімацію в ній у тій чи іншій формі (під тією чи іншою назвою) влади Російської імперії. Кінець кінцем ця перспектива згубна і для України, і для Росії, як національної держави росіян, а тому й всілякі спроби запровадження в Україні двох мов як загальнодержавних слід рішуче відкинути.

Однією з найбільших вад сучасної України, насамперед Східної є те, що в ній, з одного боку, маємо людей, які знають *для чого*, тобто для чого потрібна українська держава, але не знають *як*, себто як сприяти її розвитку і зміцненню; з другого боку, маємо тих, хто знає *як*, але не знає *для чого*. Перші — це представники переважно гуманітарної інтелігенції, здатні сформулювати й визначити національну ідею, що має надихнути до праці на користь України, показати мету, в ім'я якої варто до цієї праці братися. Але це не практики, не ті, хто може опанувати й розвинути національну економіку. Другі — це репрезентанти ділових кіл, бізнесмени, менеджери, технічна інтелігенція, представ-

ники пов'язаних з ними точних і природничих наук, медици. Перші уособлюють національну ідею, другі — національну економіку. Це ті два крила, на яких тільки й може злетіти вгору Україна. Але має бути й третій важливий складник національного піднесення. Це — національне право, національний закон, що уособлюють правники і керівники держави. Дуже добре це символізує герб України, тризуб, або, точніше, Трисуття, що виглядає як символічний птах, готовий до злету. І так само, як птах не може злетіти ані на однім крилі, ані триматися в повітрі, не будучи керований головою, ані взагалі літати, маючи саму голову й тулуб, але без крил, у такий самий спосіб не може нормально функціонувати Україна як держава без виразної національної ідеї, тобто мети існування, не маючи міцної економіки, тобто шляху до існування, способу для його забезпечення, без керівництва — мудрого й справедливого уряду, який би все це регулював і скеровував. Гармонійна співдія всіх цих найважливіших складових частин забезпечить нормальне функціонування держави, а тим самим — життя нації і розвиток української мови. Проте для цього носії національної ідеї мусять озброїти нею осіб, відповідальних за національну економіку, а ті — забезпечити можливість нормального життя перших, дати їм змогу творити національну духову культуру. А перші і другі разом мають допомогти керівникам держави правильно нею керувати. Від влади ж залежить ухвалення законів, які б не гальмували працю перших і других, а створювали для неї найсприятливіші умови.

Отже, провідними й вирішальними при розбудові української держави, що забезпечить мовне самоствердження українців, мають стати три основи, на які спирається кожна держава — національна ідея, національний закон, національна економіка.

Національна ідея України — це ВОЛЯ для себе і для світу, бо, як уже мовилося: “Україна — наріжний камінь вільної Європи”. Тому побудова української держави потрібна не тільки етнічному українцеві, а й будь-якому українцеві *державному*, незалежно від його національності, бо сильна й багата Україна несе добро не тільки самій собі, а й усьому своєму довкіллю, отже, й історичній батьківщині будь-кого з етносів, що її населяють.

Працювати добре в Україні і для України не тільки доцільно, бо ця праця приносить користь не самій Україні, а й усьому її ближчому й дальшому довкіллю, а й добре і зручно, бо Україна — це єдиний і міцно об'єднаний економічний організм. Її

економіка — справді національна, бо має риси неповторної національної своєрідності. Всю Україну перетинає потужна водна артерія Дніпра, що пов'язує її з Білоруссю, Росією, а також через систему каналів із країнами Балтії і Польщею. Чорне море і Крим з'єднують її з Румунією, Болгарією, Грецією, Туреччиною і Кавказом, а на Заході вона межує з Словаччиною й Угорщиною, що сполучають її з Балканами й Західною Європою. Дніпро не тільки ділить Україну, а й єднає обидва свої береги. Вугілля Донбасу органічно пов'язане з покладами залізної руди Криворіжжя. На шельфах Чорного моря виявляються запаси нафти. Надра Карпат криють ще не виявлені природні багатства, зокрема, тут знаходять золото. Родючі чорноземи дають змогу розвивати високопродуктивне сільське господарство. Крим і Закарпаття мають усі підстави привабити до себе тисячі відпочивальників. Усе це може перетворити Україну на одну з найрозвиненіших держав Європи... Але тільки за умов, коли цю національну економіку розвиватиме *нація*, бо без неї це мертве тіло, у яке ще треба вдихнути душу. Доки в Україні українська мова не стане загальнопоширеною, нація ще не зможе повністю сформуватися, рухи її нагадуватимуть нескоординовані рухи людини, що внаслідок важкої хвороби розучилася ходити і нормально працювати руками. Отже, не розвиватися нормально економіці, доки основа основ України — український народ — не відчує себе господарем, доки приниженою буде його мова і культура. Відродження України, як і всіх країн, де внаслідок чужоземного панування велике місто було денационалізоване, має розпочатися з села і провінції в цілому. Саме тут найбільший резерв для відродження, зокрема мовного, яке мають розпочати вихідці з села і невеликого міста. Але для того, щоб вони могли вплинути на місто, українське село має стати заможним, багатим і освіченим.

У країнах Балтії село змогло ренационалізувати асимільоване, зчужинене місто тому, що тут склалася верства заможних селян, "сірих баронів", які саме завдяки своєму багатству і освіченості (чи самі, чи в особі своїх нащадків) змогли подолати представників панівної нації, дворян і капіталістів, асиміляторів. Якби й там, як і в Україні, було знищено заможних селян ("куркулів"), національне відродження навряд чи відбулося б, і литовський шлях мовного самоствердження мав би деградувати до рівня східноукраїнського. Отже, щоб українська мова могла поширюватися ефективно, її носіями мають стати не тільки освічені, а й

багаті люди, насамперед багаті селяни, а також вихідці з малих містечок і міст, де на Наддніпрянщині збереглася українська мова. Однак багато в цьому буде важити роль столиці держави — Києва, бо саме він як зразок для наслідування найбільшою мірою може зробити українську мову спочатку престижною "модю", а потім повсякденною звичкою. Тут же, у столиці, у найбільш природний спосіб може і має остаточно скластися найавторитетніша норма літературної мови, бо саме в Києві, де збираються вихідці з усіх регіонів України, найприродніше і найпростіше сформуватися мові найбільш "усередненій", позбавленій різких місцевих відмінностей, яку найлегше кожному буде визнати *своєю*.

Проте, щоб усі ці державо-, націо-, культурно- й мовотворчі процеси розвивалися нормально і не виникало "перекосів" і конфліктів ані в економічному, ані в мовнокультурному національному житті, на сторожі їх має стояти національний закон, національне право, тим більше, що корені його дуже давні, сягаючи ще "Руської правди", статуту Великого князівства Литовського і законів Козацької (Гетьманської) держави.

Отже, якщо національна ідея знайде своє втілення в національній економіці, а на варті цього втілення стане національний закон, створяться всі умови для успішного розвитку Української національної держави, а тим самим і для швидкого й ефективного мовного самоствердження українців, яке в свою чергу сприятиме дальшому зміцненню й розвиткові держави.

Звичайно, мовному самостверженню українців, що зробить мову цілком загальнонаціональною, загальнодержавною, універсальною, усталеною в своїх основах, якоюсь мірою стане в пригоді вплив держави, що енергійно й наполегливо має сприяти поширенню української мови і контролювати, чи опанували її і якою мірою державні службовці та особливо — високі посадові особи. Втім, думається, популяризації мови сприятимуть не тільки ці, так би мовити, адміністративні зусилля й заходи, а й широке коло тих дій, які, начебто не маючи безпосередньої дотичності до справ мови, насправді вельми сприятимуть її популярності й поширенню, бо мова в цьому випадку виступатиме як певний символ і атрибут держави, що просперує.

Що стосується конкретних особливостей мовного самоствердження в усіх чотирьох його виявах, то порушувати це питання не видається доцільним з двох міркувань, по-перше, тому що загалом про це вже йшлося при розгляді всіх цих виявів на початку розділу, по-друге, уявити конкретний перебіг кожного з них у ве-

льми специфічних умовах Східної України і окремих її частин при дуже мінливій економічній і політичній ситуації просто неможливо. Варто додати, що, оскільки з поширенням української мови, в її активне використання будуть дедалі більше й ширше втягатися всі регіони Наддніпрянщини, є всі підстави припускати, що в містах Східної України дедалі більше лексичних рис, узятих на озброєння літературною мовою в Західній Україні, тобто на території головно південно-західного наріччя, де вона досі найактивніше вживається, долучатимуться й активізуватимуться особливості південно-східного або й північного наріччя, де вона досі значно менше застосовувалася. Усе це ще більше збагатить і врізноманітнить українську літературну мову і наблизить її до всіх українців.

Розглянуте і в цьому і в попередніх розділах, хоча, безперечно, попереду ще багато труднощів і перепон, дозволяє, однак, з оптимізмом дивитися на дальшу долю української мови. Це обґрунтовано впливає з розгляду обставин її розвитку на тлі мовного життя світу.

ПРОБЛЕМА МОВНОЇ СТІЙКОСТІ У ЗАХИСТІ І ВІДРОДЖЕННІ МОВ

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ І ВІДРОДЖЕННЯ МОВ

ОСНОВНІ ЗАСАДИ

Проблема захисту і відродження мов, що ґрунтується на мовній стійкості народів і на джерелах, що її живлять, є однією з ключових теоретичних проблем соціолінгвістики, яка набуває особливої практичної гостроти там, де процеси мовної асиміляції ставлять під загрозу існування певної мови, а відтак можуть призвести до загибелі народу — носія відповідної мови. Щоправда, відомі випадки, коли мовна асиміляція не призводила до цілковитого зникнення етносів. Вони відроджувалися на новій мовній основі. Так сталося, наприклад, коли після зникнення романізованих дороманських народів на тих самих теренах з'явилися народи романські (неолатинські). Проте, по-перше, далеко не завжди подібне відродження можливе, по-друге, мовне переродження етносу витворює, власне, новий народ. Процес мовного, а тим самим і етнічного, переродження етносу, пов'язаний із виникненням нового народу, вимагає тривалого, багатовікового вироблення нової мови. Крім того, процес подібної появи нових народів дуже часто викликає мовну й етнічну смерть народу-асимільатора. Свого часу римляни асимілювали низку нероманських народів Європи, але ця асиміляція, започаткувавши народження нових народів, стала водночас початком кінця, смертю римської латинської мови і римського народу.

Тому питання мовної стійкості, важливе в першу чергу для народів асимільованих, набуває у кінцевому підсумку неабиякої актуальності і для народів асимілюючих.

Оскільки питання мовної стійкості, особливо пекуче для українців, найпереконливіше може бути висвітлене в контексті розв'язання аналогічної проблеми народами світу взагалі і слов'янськими народами зокрема, найдоцільніше розглянути його під трьома кутами зору, що їх відбито у відповідних підрозділах цього

розділу: 1. Основні засади. 2. До проблеми мовної стійкості українців (питання внутрішніх перешкод). 3. Передумови і фактори формування мовної стійкості у слов'янських народів. Сюди ж долучається ще один підрозділ про відродження івриту, що тривалий час перебував у стані (напів)мертвої мови, аж доки не став, відродившись, абсолютно живою, повноцінною й багатофункційною мовою, “Єврейське мовне відродження як універсальний досвід людства (еталон мовної стійкості)”. При всій лише суто позірній віддаленості цей підрозділ є доконечним при розгляді проблеми мовної стійкості, бо йдеться про найвищий її еталон. Лише комплексний розгляд цих трьох граней проблеми (особливо при долученні до них підрозділу про відродження івриту) створює ту цілісність, яка потрібна для бодай першого наближення до порушеної в них складної проблематики.

* * *

Проблема мовної стійкості постає не перед усіма народами, зокрема не перед тими з них, що здавна характеризуються мовною стабільністю, коли ніщо серйозно не перешкоджає існуванню й розвитку мови. До народів із подібними мовами належать ті, мови яких (російська, англійська, французька) поширені не тільки на території відповідних країн, а й далеко за їх межами, або ті, мови яких (зокрема, болгарська, румунська, угорська), хоч маловідомі поза межами їхньої території, але повністю поширені на ній, у тому числі й серед інших етносів, які там проживають. Подібну мовну стабільність забезпечують: власна національна територія, ефективна економіка, стабільна держава, високий рівень культури. За відсутності одного або кількох із цих факторів становище мови стає непевним, неврівноваженим, часом навіть загрозливим. Масштаби поширення мови на певній території можуть у такому разі обмежитись самими її носіями, тільки частково охоплюючи представників інших народів (литовська, латиська, естонська — в радянський період, але почасти такий стан зберігається і в сучасній Латвії й Естонії; польська — під час поділів Польщі). Іноді мова на своїй території може мати часткове поширення навіть серед народу, її носія (білоруська — в Білорусі, ерзя- і мокша-мордовська — в Мордовській республіці). Часом поширення мови серед її носіїв може навіть наблизитися до нуля (1970 р., іжорці — 800 осіб у Ленінградській області; 1975 р., ліві — 150 осіб у Латвії; водяни, 1975 р. — менше

100 осіб у Ленінградській області)¹. У подібних випадках при виникненні загрози поступової втрати національної мови і денационалізації гостро постає питання мовної стійкості народу, тобто його здатності за несприятливих обставин зберегти і відновити свою мову.

Отже, мовна стабільність і мовна стійкість народу — різні речі. Утративши свою мовну стабільність, народ завдяки мовній стійкості може поступово повернути стабільність, навіть зміцнити її. Утративши мовну стабільність і не маючи або не виробивши мовної стійкості, народ може втратити навіть найстабільнішу і найвпливовішу, найпоширенішу свого часу мову, про що свідчать долі таких колись поширених світових мов, як давньоєгипетська, шумерська, аккадська (ассиро-вавилонська), хетська, що стали мертвими і тепер відомі лише з пам'яток. Ми вже згадували, що академік НАН України Л.А. Булаховський порівнював мови з валютою², оскільки оцінка мов за критерієм поширеності скидається на курс валют на світовому ринку. Зважаючи на це порівняння, можна сказати, що мовна стійкість народу, який випробовується на міцність, є начебто квінтесенцією мовної стабільності, її запорукою. Це той скарб, той золотий фонд, який урешті-решт гарантує стабільність валюти.

Мовну стійкість народу живлять чотири головні джерела, що становлять доконечні умови його національного існування: національна традиція (історична пам'ять); національна свідомість та солідарність, що мають становити взаємопов'язану нерозривну пару; національна культура — духовна і матеріальна; національний мир і співробітництво з іншими етносами, що живуть на території відповідного народу, а також з іншими народами світу. Дію цих джерел найкраще з'ясують наведені далі приклади.

Минуле століття цікаве тим, що засвідчено випадки відродження навіть мертвих мов. Найяскравіший приклад — повернення до життя гебрійської мови (івриту). Після зруйнування Єрусалимського храму (70-ті роки) і придушення повстання Бар

¹ Є також народи, у яких ступінь поширення мови різний на різних територіях. Так, серед українців Західної України українська мова, як правило, поширена повсюдно, хоч не скрізь її знає населення інших національностей. Серед мешканців Східної України українська мова поширена лише частково. Багато з них користується російською мовою (переважно у великих містах), причому іноді вони не тільки не розмовляють українською мовою, а навіть і погано її знають.

² Див.: *Ткаченко О.Б.* До соціолінгвістичної оцінки мов // *Мовознавство*. — 1988. — № 2. — С. 23—31.

Кохби (132—135) римська влада остаточно вигнала євреїв з їхньої землі, позбавивши єврейський народ не тільки власної національної держави й економіки, але навіть і території. Іврит як розмовна мова дожив щонайдовше до V—VI ст., після чого в побуті цю мову не вживали¹. З кінця XIX ст. за прикладом і намовою мовознавця Еліезера бен Єгуди, який зробив іврит розмовною мовою своєї родини, на іврит у побутовому спілкуванні почали переходити єврейські поселенці Палестини². У 1882 р. народилася перша людина, для якої іврит став рідною мовою у повному розумінні цього слова, син Еліезера бен Єгуди Ітамар. У 1948 р., з проголошенням нової держави Ізраїль, відновлено знищену ще Римською імперією єврейську державу. Тепер в Ізраїлі іврит, за останніми даними, є мовою повсякденного спілкування для понад 5,3 мільйона осіб. Отже, народ, носій цієї мови, більше 1800 років був відірваний від своєї землі, його мова близько 1400 років була мертвою, і водночас він спромігся відродити у повному обсязі свою мову, а згодом і державу. Відповідь на питання про причину цього лінгвістичного дива має бути цілком однозначною. Його уможливило те, що євреї, хоч і втратили майже все, що потрібно для існування народу, передусім свою національну територію, не втратили своєї національної традиції, збереженої в пам'ятках, писаних івритом. Цей національний скарб вони зробили основою своєї глибоко національної віри, у якій відбито історію народу, його релігійні догмати, найкращі твори фольклору й літератури, звичаї, закони судочинства, ритуальні настанови (аж до основних приписів щодо способу життя і в тім числі характеру національних страв). Як складники віровизнанневої релігії, усе це стало протягом багатьох століть предметом старанного вивчення, а також таким предметом став іврит — мова, якою відтворено цю важливу національну традицію. Іврит вийшов з ужитку як розмовна мова, але залишився вагомою частиною національного життя, бо ця мова пов'язувала народ зі своїм найдавнішим минулим, своєю історією впродовж віків і водночас єднала євреїв усього світу, де б вони не жили, якою б мовою не говорили, в єдину цілість. Його вживали як мову національних релігійних настанов, вели листування між

¹ Гранде Б. Предисловие // Иврит-русский словарь / Под ред. проф. Б.М. Гранде. — М., 1963. — С. 3; *Ego же*. Введение в сравнительное изучение семитских языков. — М., 1972. — С. 27, 31.

² *Vriezen Th. C. De ontwikkeling van het moderne Hebreeuws*. — Amsterdam, 1956. — Z. 3—4.

громадами, що жили в різних країнах, писали й нові твори — релігійні, наукові, мистецькі, використовували певною мірою і як розмовну¹. Через це коли виникла потреба і склалися сприятливі обставини, стало можливим відродити його в усіх сферах сучасного життя.

Історія івриту по-своєму унікальна, але принцип, що лежить в основі його відновлення, аж ніяк не виняток, радше — правило². Усі народи, що відроджуються, відроджують свою мову або зміцнюють її позиції, спираючись насамперед на національну традицію, свою найглибшу історичну пам'ять.

Показовий і такий приклад. У 1777 р. помер останній носій кельтської корнської мови, поширеної колись у Корнвалії (Корнуоллі — у Великобританії), — жінка на ймення Дороті Пентрет. Коли патріоти Корнвалії почали відроджувати наприкінці XIX ст. корнську мову, виходячи з того, що вона має свої писемні пам'ятки, а в англійських говірках Корнуоллу виступає багато слів цієї мови, то надихала їх насамперед давня корнська традиція. Адже саме корнською створено свого часу оригінали уславлених переказів про короля Артура й лицарів Круглого столу, а також прекрасні легенди про Трістана й Ізольду, які справили великий вплив чи не на всі літератури Європи (зокрема, на українську літературу, про що свідчить поема Лесі Українки “Ізольда Білорука”)³.

Шведська адміністрація і наука у XVIII ст. констатували неперспективність фінської мови та прогнозували швидке її зникнення. Пропонувалося витіснити фінську мову в Фінляндії, за-

¹ Італійці часів Рисорджименто в Італії, поділеній між чужоземними державами, що мусили часто заробляти на хліб, користуючись для цього іноземними мовами, звали кожну з них *lingua di pane* — “мова хліба”, тобто мова, що нею заробляють на хліб, на відміну від італійської, яку вони називали *lingua di cuore* — “мова серця”. Близькими до цього мав бути у євреїв розподіл функцій між мовами щоденного побутового вжитку й івритом, мовою національних святощів.

² Докладніше про це див. у підрозділі “Єврейське мовне відродження як універсальний досвід людства (еталон мовної стійкості)”, який органічно пов'язаний з темою мовної стійкості як еталонний зразок її найбільшої міцності.

³ *Berresford Ellis P. The Cornish Language and its Literature*. — London; Boston, 1974. — 204 р. З цієї книжки можна довідатися про значні успіхи у відродженні корнської мови, що полягають у появі цілих груп людей у Корнвалії, які користуються нею усно і на письмі, у творенні новітньої художньої літератури, поступовому її поширенні серед населення тощо; з'являються навіть перші корнські політичні партії, зокрема “*Tyg ha Tavas*” (“Країна і мова”) і “*Mebyon Kernow*” (“Сини Корнвалії”).

мінівши її шведською, а для потреб лінгвістичної науки влаштувати своєрідний музей просто неба, зберігши кілька фінськомовних повітів поблизу Полярного кола, на кордоні з Лапландією. З виданням Е. Ленротом у 1835 р. “Калевали” розпочинається небачений розквіт фінської мови і культури. “Калевала” стала невичерпним джерелом для фінської літератури, образотворчого мистецтва, музики. Її впливу одразу зазнали й інші літератури світу. Як відомо, американський класик Г. Лонгфелло спеціально вивчав фінську, оскільки віршовий розмір “Калевали”, система прийомів її написання, зокрема уживання паралельних синонімів, на його думку, були найприйнятнішими для реалізації його задуму — написання поеми “Пісня про Гайавату”, де він їх з успіхом і застосував.

Народження нових літературних мов не обов’язково починалося з пошуків витоків національної традиції. Але завжди саме з них відбувався їхній розквіт, їхнє змужніння: у естонців — це епос “Калевіпоег”, у латишів — “Лачплесіс”, у сербів — героїчні пісні, видані Вуком Караджичем, у чехів — Зеленогірський і Краледвірський рукописи. Литовців могли надихати вже сама їхня старовинна мова, усвідомлення того, що литовський селянин ще й досі (на порозі ХХ ст.) говорить мовою, яка своєю старожитністю не поступається давньоіндійській мові священних гімнів “Рігведи” або давньогрецькій мові гомерівських поем. Наснажували їх і славні часи Великого князівства Литовського, землі якого в період Вітаутаса сягали від хвиль Балтики до берегів Чорного моря. Саме завдяки унії з Литвою Польща стала державою “від моря до моря”. У натхненних поезіях Майроніса, у геніальних картинах Чюрльоніса оживала перед ними ця славетна старовина, і саме вона, коли, здавалося б, литовська мова ось-ось мала загинути, відродила і зробила її настільки міцною, що тепер навіть смішно і дивно згадувати ті часи, коли вчені били на сполох: “Записуйте скоріше литовську мову, адже її чути тільки під селянською стріхою. Литовці всі скоро спольщатся або понімечатся”. Тим часом литовська мова зміцніла, як ніколи.

Не є винятком і українці, бо “Кобзар” Тараса Шевченка, що начебто підсумував усе найвизначніше в українській національній традиції, відбив сучасне і накреслив шлях до майбутнього, тим самим водночас заклав основи нової української літературної мови, а разом з нею і літератури. Без цієї великої національної Книги чи існували б українці і досі як народ? Ці приклади переконують у слушності думки: “Народ, що має минуле, має й

майбутнє”. І що глибше сягають корені національної традиції, то міцніше стоїть дерево національної культури, а тим самим — і мови.

Знання національної традиції, своєї історії сприяє розвитку національної свідомості, основним носієм якої є інтелігенція. Проте доки ця свідомість зосереджена тільки в ній, не стала, хай не в такій концентрованій формі, набутком усього народу, не пов’язана зі своїм зовнішнім практичним дійовим виявом — національною солідарністю, національна свідомість мало що важить. Там, де є віра, національна свідомість розвивається завдяки їй. Утім цю роль відіграли й світові релігії, зокрема християнство, оскільки належність до певних конфесій часто пов’язана з належністю до певних національностей. Крім того, поширенню національної свідомості сприяє література, особливо історична проза, романи, сучасний епос. Так, в історії польської літератури давно усталилася думка, що класик Ю. Крашевський вирвав із рук польських жінок французьку книжку і вклав у них польську¹. Ці жінки, майбутні матері, виховали потім цілі покоління польських патріотів. Величезне значення для формування національної свідомості в поляків мала відома трилогія Г. Сенкевича, якою зачитувалися в Польщі всі — від найубогішого наймита до найбагатшого аристократа.

Національна свідомість і національна солідарність нерозривно пов’язані. По суті, це два вияви того самого почуття, що можна б назвати патріотизмом, повагою, любов’ю до свого народу. Тільки свідомість — це думка, а солідарність — дія. Свідомість — переважно теорія, а солідарність — практичний висновок із неї. У зрілих народів національна свідомість і солідарність неподільні. У незрілих національна свідомість нерідко виливається в абстрактне теоретизування, через що й залишається належністю вузьких інтелігентських кіл.

Прикладів великого значення національної солідарності можна було б наводити багато, але обмежимось одним. Тих, хто замислювався над подіями епохи наполеонівських воєн у Європі і дальшим періодом так званої реакції, не міг не здивувати дещо суперечливий характер цього часу. Справді, Наполеон, що б там

¹ Ю.І. Крашевський, якого за величезну продуктивність називали “людина-установа”, написав, як відомо, понад 500 томів романів, історичних праць, нарисів тощо. У серії своїх історичних романів він відбив усю історію Польщі від доісторичних часів аж до XVIII ст. (Mały słownik pisarzy polskich. — Warszawa, 1966. — S. 159).

не було, ніс країнам Європи здобутки Французької буржуазної революції — скасування кріпацтва, феодальних привілеїв дворянства, конституцію, розвиток прогресивних буржуазних порядків. Після перемоги над Наполеоном в усій Європі запанувала феодальна реакція — Священний союз, Меттерніх, жандармське стеження, суворі цензура, а в Росії — військові поселення Аракчеєва, миколаївська реакція і після 1812 р. ще майже півстоліття кріпащини, яку, цілком можливо, Наполеон, у разі перемоги, скасував би. Проте народи Європи, якщо не рахувати поляків, що чекали від французького імператора відновлення Польської держави, виявили дивовижну національну солідарність і одностайно — і пани, і кріпаки — розпочали війну проти нього і перемогли; хоч унаслідок цієї перемоги, скажімо, колишні російські наймити, часом дослужившись до молодших офіцерських чинів, гинули потім під різками своїх панів. До певної міри тут наявна суперечність, незрозуміла з вузькосоціологічного погляду, але ясна з погляду національної свідомості й солідарності. Так, цілком можливо, що з Наполеоном до народів Європи йшло соціальне визволення, але... на іноземних багнетях. А зрілі народи, як і дорослі люди, воліють одержувати хоч би й найвище добро не від когось, а здобувати його самим. Вони хочуть бути не об'єктом чиеїсь історії, а суб'єктом власної.

Коли народи завдяки розвиненій національній свідомості й солідарності домагаються розв'язання найскладніших економічних, екологічних, політичних питань, у них зміцнюється й повага до власної мови, тому що мова всіх їх об'єднує в один народ. Якщо цього немає, авторитет рідної мови падає, бо від неї не одержують практичної користі. І тоді, коли різні соціальні прошарки того самого народу говорять однією мовою, хтось іншою, а хтось — суржиком, вони не можуть і в буквальному, і в переносному розумінні знайти спільну мову, бо кожен із недовірою ставиться до носія іншої мови або іншого її різновиду. Так, навіть великі народи розпадаються на безліч окремих каст, груп і угруповань і нічого, зрештою, не можуть домогтися. Малі ж народи з розвинутою національною свідомістю й солідарністю, об'єднані спільною мовою, діють як одна родина і домагаються значних успіхів. Отже, наявність розвинутої національної свідомості і солідарності є ще одним важливим джерелом, яке живить мовну стійкість.

За рівнем національної свідомості й солідарності українці (особливо мешканці сучасної Східної України), безперечно, аж

ніяк не посідають першого місця серед народів Європи і світу. Вся історія України в кінцевому підсумку дає картину часткових перемог і великих поразок, викликаних тим, що в народі не виробилося міцних вертикальних зв'язків: верхи й низи взаємно не довіряли одне одному. Великою заслугою наших предків у XVI—XVII ст. було те, що вони у відчайдушних воєнних змаганнях урятували нас від геноциду. Але, на жаль, це не гарантувало народ від загрози етноциду, винародовлення, денаціоналізації. Фортеця зі слів, споруджена Шевченком, виявилася щодо цього набагато міцнішою, ніж сила їхньої зброї. Проте, якби не було героїчної боротьби наших предків, Шевченко не мав би що оспівувати. Що стосується сучасності, то звертає на себе увагу порівняно більша державницька активність Західної України, пов'язана якраз з більшою свідомістю і солідарністю. Серед української діаспори перед веде саме західноукраїнська еміграція. І саме в Західній Україні вища мовна стійкість: українська мова там серед українців уживана повсюдно, незалежно від суспільної, вікової, професійної належності, освітнього цензу або походження. На Сході України, навпаки, поширеність української мови соціально обмежена і соціально залежна.

Національна свідомість і солідарність сприяють тому, що мова охоплює всі соціальні верстви, а це є ґрунтом для створення широкої, справді загальнонародної культури, насамперед духовної, де чільне місце належить літературі з її першоелементом — мовою. Доки народ не усвідомлює практичної користі національної солідарності, доки він роз'єднаний за мовою (одні верстви говорять своєю національною, інші — інонаціональною), мимохіть дуже звужується можливість для творчості письменників, а це, у свою чергу, відбивається на мові, гальмуючи її розвиток, збіднюючи її.

Дуже складне щодо цього завдання взяв би на себе сучасний письменник, який би хотів реалістично змалювати, скажімо, Київ. Він змушений був би або обирати для опису окремі осередки, де вживається українська мова, а їх дуже мало (крім того, вони не існують у вакуумі, їх звідусіль оточує загальноміська російськомовна стихія), або переважно перекладати з російської, де на те, що дія відбувається в українському місті, вказують тільки українізмів місцевої російської мови. Зрозуміло, що тут іще дуже далеко до типізації мови героїв.

Сучасні історики словацької літератури часто критикують вітчизняного класика Светозара Ваянського (1847—1916) за його

антиреалістичні романи¹. Дія в яких відбувається в поміщицьких маєтках, де власники добірною словацькою мовою розмовляють про словацькі й слов'янські справи, хоча на той час словацької незмадяризованої шляхти вже не лишалося. Сучасний східно-український письменник може тільки поспівчувати Светозару Ваянському, бо й він майже в такому самому становищі. А от львівському — нічого вигадувати. Не випадково таке широке реалістичне полотно, як роман Ірини Вільде “Сестри Річинські”, де представлена ціла галерея різноманітних, у тому числі й міських українських типів, з їх характерною мовою, виникло саме в Західній Україні. Авторитет мови, коли нею вже говорить весь народ, залежить від розвитку не тільки духовної, а й матеріальної культури.

Імідж німецької мови піднесли не лише Гете, Шиллер, Бетховен і Вагнер, але й німецькі вчені та винахідники Р. Вірхов, Р. Кох, Т. Моммзен, Г. Даймлер, а також відомі всьому світові бехштейнівські роялі, зінгерівські швацькі машини, золінгенівські ножиці, цейсівські біноклі, автомобілі “Фольксваген” тощо. Так само тепер повагу до Японії, а разом із тим пошану до її мови, викликають японська електроніка, машини марки “Тойота” і високі технології в цілому. Авторитет чехам і чеській мові здобували не тільки К. Чапек і Я. Гашек, а й підприємства Баті та Шкоди. На цих прикладах можна переконатися, що дуже часто національна економіка й техніка прокладають шлях мові у світ. Тим важливіша роль матеріальної культури, національної економіки в зміцненні мовної стійкості народу в своїй країні, бо зрозуміло, коли національна мова стає мовою представників усіх професій, швидко й природно внаслідок потреби в ній починає розвиватися і термінологія всіх галузей науки й техніки, а це робить мову ще більш розвиненою.

Тепер, на початку ХХІ ст., жоден народ не може жити в повній ізоляції від інших, і майже неможливим є існування абсолютно однорідних в етнічному відношенні держав. Навіть у порівняно невеликих, в основному однонаціональних країнах Західної й Північної Європи, крім основного народу, обов'язково проживає одна або кілька меншин: у Нідерландах — фризи, у Данії — фарерці, шведи і норвежці, у Швеції — саами, у Фінляндії —

шведи і саами і т. ін. Стійкості мови сприяє мир і співробітництво між основним народом країни та її нацменшинами. Без цього виникають конфлікти, які розхитують (і часто дуже серйозно) міжлюдські, соціальні, економічні й етнічні взаємини, а це негативно відбивається на становищі мов, у тому числі й основного народу. Тож поряд із тим, що мова основного народу країни має стати загальнодержавною на всій його території, повинні бути забезпечені культурно-мовні права всіх меншостей, гарантована рівність усіх етносів. Це не тільки морально й гуманно, а й практично корисно. Адже національні меншини, як правило, представники народів суміжних країн, що становлять їхнє основне населення, ніби містки, пов'язують ту чи іншу національну територію із сусідніми. Так, в Угорщині, крім угорців, проживають румуни, серби, хорвати, словенці, німці, словаки. Усі ці народи становлять основне населення суміжних країн. На відміну від довоєнних урядів, які будь-що намагалися більшість цих етносів асимілювати, у сучасній Угорщині, навпаки, протидіють асиміляційним тенденціям, що часом серед них виникають, бо, між іншим, якби всі вони змадяризувалися, країні було б значно важче, ніж тепер, налагоджувати контакти з навколишнім світом.

В Україні фактично поки що забезпечено тільки становище російської мови. Що ж до української, то сьогодні ні в кого не викликає сумніву її кризовий стан, особливо на Сході. Не можна визнати нормальним і становище мов інших народів, що населяють Україну. Адже тут мешкають, крім українців і росіян, ще білоруси, поляки, болгари, чехи, євреї, греки, молдавани, угорці, гагаузи, уруми, караїми і чимало представників інших народів. Для забезпечення їхніх мовно-культурних потреб знадобляться значні зусилля. Поширення знання української мови серед них і, що найсумніше, серед значної частини українців, також є складним завданням. А як же може викликати повагу до своєї мови народ, який часто сам її не поважає? Отже, насамперед треба було б докласти зусиль для популяризації української мови серед самих українців. І тут знову слід наголосити на ролі письменників у цій важливій справі. Доки кожен із них не відчуватиме всієї відповідальності за свою працю, не сприйматиме її як національну місію, а ту халтуру й сірятину, що подекуди ще виходить з-під його пера, не оцінюватиме як дискредитацію свого народу, годі нам дивуватися з падіння інтересу до української книжки, слова, мови. Звичайно, українську книжку можуть не читати й

¹ Dejiny slovenskej literatúry. — Bratislava, 1960. — S. 324—327; див. також: Magnuszewski J. Hurban-Vajanský Svetozar // Mały słownik pisarzy zachodniosłowiańskich i południostowiańskich. — Warszawa, 1975. — S. 159.

через незнання мови, її “непопулярність”, “непрестижність”. Але не тільки в цьому причина. Так, роман О. Гончара “Собор” у той час, коли він зазнав найбільше нападок, які, до речі, створили йому своєрідну рекламу, читали й люди, зовсім далекі і від української мови, і від української літератури. Ті самі люди зачитувалися, доки не з’явився російський переклад, гостросюжетним українським романом Ю. Дольд-Михайлика “І один у полі воїн”. А книжки для дітей М. Трублаїні свого часу захоплювали всіх юних читачів, які не чекали на переклади. Ще раніше такою ж популярністю користувалися й романи В. Винниченка. Отже, велика відповідальність лягає на письменника, що пише українською мовою, — мовою, якою творили Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський, Стефаник, Винниченко та інші наші класики. Однак заради об’єктивності слід зазначити, що є тут і зворотний зв’язок: що чисельнішим і вимогливішим ставатиме український читач, то більше стимулів буде для українського письменника писати дедалі краще.

Національна традиція, національна свідомість і солідарність, національна культура, національний мир і співробітництво з усіма народами, і передовсім із тими, з ким живемо разом на одній території, — ось ті джерела, що живлять мовну стійкість, поступово підводячи народ до мовної стабільності. Для того, щоб повністю її забезпечити, залишається тільки оформити юридично те, що цілком готове до економічного й політичного суверенітету.

Проте існує ще одна умова, котра, як можна було переконати-ся з понад шістьох останніх десятиріч історії Радянського Союзу, здатна серйозно загальмувати дію тих чинників, про які йшлося. Найлегше і найкраще і соціальні, і національно-мовні проблеми розв’язуються в умовах правової, демократичної держави. На початку ХХІ ст. несприятливі обставини можуть тільки загальмувати, але аж ніяк не зупинити розвиток народів, а з ним — і зміцнення мовної стійкості. Про це свідчить хоч би приклад Європи, де кількість визнаних офіційних мов неухильно зростає¹. Якщо в 1815 р. (під час Віденського конгресу) їх було лише 13, то в 1919 р.

¹ Слід нагадати, що автор цієї праці певною мірою розрізняє поняття державної й офіційної мови: при використанні обох цих різновидів мов в офіційному вжитку держав за першими з них, державними, закріплено статус обов’язкового вживання в офіційних функціях роботи державних установ; функціонування других, офіційних, у межах відповідних держав є обмеженішим і певною, більшою чи меншою мірою, факультативним.

(підписання Версальської мирної угоди) — уже 27, а в 1945 р. (під час Потсдамської конференції) — 35¹. Отже, поява дедалі нових державних і офіційних мов — загальносвітова закономірність. І на цьому тлі піднесення статусу української до рівня державної мови України виглядає не як виняток, а як логічне завершення. Можна дивуватися лише з того, що це не сталося раніше, що мову доведено до передкризового, якщо не кризового, стану. Проте не слід гадати, що зміцнення позицій мови відбудеться саме собою або, що нам би вибачили нашадки, якби через недалекоглядність і недбальство ми втратили свою мову, і що це можна було б “списати” на “несприятливі обставини”. Мовна стійкість народу, як свідчать наведені приклади, залежить не стільки від обставин, скільки від його бажання і волі. При бажанні можна воскресити навіть мертву або напівмертву мову, при небажанні — можна і з цілком живої зробити мертву.

ДО ПРОБЛЕМИ МОВНОЇ СТІЙКОСТІ УКРАЇНЦІВ (ПИТАННЯ ВНУТРІШНІХ ПЕРЕШКОД)

Мовна стійкість народу, як ми встановили, залежить від дієвості чотирьох джерел — національної традиції, національної свідомості та солідарності, національної культури, національного миру й співробітництва з іншими народами (насамперед спільнотериторіальними).

Прагнучи мовної стійкості, кожний народ (також і українці, про яких головню тут ітиметься) стикається при її виробленні з різними перешкодами. Адже перебуває він не у вакуумі. Якщо є

¹ У 1815 р.: французька, німецька, російська, польська, турецька, шведська, данська, нідерландська, англійська, іспанська, португальська, італійська, латинська (Папська область — Ватикан); у 1919 р. додалися: норвезька, фінська, литовська, латиська, естонська, білоруська, українська, чеська, румунська, угорська, сербохорватська (нині її розглядають як дві окремі мови — сербську і хорватську), болгарська, албанська, грецька; у 1945 р. додалися: ісландська, фарерська, ірландська, словацька, словенська, македонська, ретороманська, мальтійська. Цей список зростає і далі, після 1945 р.: фризська, каталанська, галісійська, баскійська, верхньолужицька, нижньолужицька. У поданому тут переліку єдина зміна, та й то часткова, стосується польської мови: на час Віденського конгресу (хоч пізніше як функцію було в Німеччині й Росії скасовано) польська мова визнавалася як офіційна, а по суті державна, мова Польського королівства (1815—1830). Проте в австрійській частині Польщі (Галичині) статус офіційної польська мова зберігала аж до кінця існування Австро-Угорщини, щоб стати державною мовою відновленої Польської держави.

сили, що привели його до мовного й етнічного занепаду, то, будучи зацікавленими в цьому стані, вони й далі діятимуть у тім самим напрямі, щоб зберегти подібне, вигідне для них становище. Тому зміцнення мовної стійкості й дієвості джерел, що її живлять, водночас означає подолання несприятливих обставин і поборення сил, що цьому перешкоджають. Є два види перепон, що стоять на заваді зростанню мовної стійкості: зовнішні, матеріальні (антинаціональна діяльність у вигляді репресій і терору) і внутрішні, ідейні (антинаціональна ідеологія у вигляді відповідних поглядів і теорій). Найнебезпечнішими є внутрішні перепони, бо, по-перше, вони створюють ілюзію законності перешкод зовнішніх, а по-друге, духовно обеззброюють народ, позбавляють його впевненості у справедливості відстоювання своїх національних прав. Тому важливо з'ясувати і розглянути їх відповідно до джерел мовної стійкості.

На заваді дієвості такого джерела й чинника мовної стійкості, як національна традиція, стоїть позбавлення українського народу цієї традиції та її фальсифікація в галузі історії українського народу й мови, літератури й культури в цілому, сучасної української літературної мови. У царині історії й історії мови ці тенденції виявляються в постійних намаганнях відтіснити українців (у минулому й до останнього часу також русинів, русичів, народу України-Русі) від історичної і мовно-культурної спадщини Київської Русі (тут, можливо, варто пошкодувати, що сучасні українці відмовилися від своїх традиційних назв). Ці тенденції виявляються також у трактуванні факту появи трьох східнослов'янських мов не як здавна зумовленого й закономірного, а як значною мірою випадкового історичного явища (спричиненого як вирішальним чинником татаро-монгольською навалою)¹. Звідси вже недалеко до відроджуваної останнім часом у різних варіантах антинаукової концепції існування й досі триєдиного російського (“русского”) народу у складі “великоросів (великорусів), малоросів (малорусів) (або делікатніше — українців. — *О. Т.*), білорусів”².

¹ *Филин Ф.П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков // Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972. — С. 637.

² Пор., напр.: «...поки середньоазіатські народи будуть з'ясувати свої стосунки один з одним і з пощадливими південними сусідами, ми, росіяни (не тільки великороси, а й малороси й білоруси), повинні будемо тримати “на замку” наші південно-східні кордони і будувати, відновлювати нашу власну могутність» (*Фоменко О.* Ось Москва—Берлін? // Литературная Россия. — 1990. — № 33).

У галузі української літератури українці до останнього часу були позбавлені своєї національної традиції як через замовчування, так і через недрукування “небажаних” творів, заборону на згадування імен нелояльних щодо влади письменників, цілих літературних напрямів і викривлене трактування друкованих творів письменників-класиків, де через наголошення класово-соціальних мотивів усіяко заглушувалися національно-патріотичні. Національна літературна традиція принижувалася й знецінювалася тим, що не стільки висвітлювалася самотність та оригінальність українських класиків, скільки всіяко, часто штучно, підкреслювався “благодійний вплив” на них, причому виключно російської літератури. Тож українська література виступала якоюсь невиразною копією російської, а її класики в найкращому випадку — лише більш-менш обдарованими учнями-імітаторами російських письменників. Про яку ж тоді власну національну літературну традицію може йтися?

І досі помітне бажання цілковито й беззастережно включити до складу діячів російської культури українських митців, письменників і вчених, таких, наприклад, як композитор Д. Бортнянський, художник В. Боровиковський, письменник Ф. Прокіпович, учені М. Остроградський, О. Потєбня, В. Вернадський. Щодо сучасної української літературної мови, то тут своєї національної традиції український народ позбавлявся й позбавляється шляхом нівеляції українськості української мови, усунення її оригінальних рис, що не збігаються з російськими, оголошення їх “застарілими”, “хуторянськими”, “побутовізмами”, “розмовними”, замість яких у мові поширюються нерідко російські кальки. До цього українських мовознавців, а слідом за ними і всіх носіїв української мови, тривалий час спонукали під приводом боротьби проти так званого буржуазного націоналізму. Це призводило і призводить до збіднення й денационалізації української мови, до перетворення її на якийсь блідий дублет російської мови, її “малоросійський” варіант. Звісно, ніякої дотичності до демагогічно проголошеного при цьому братерства з російським народом, в ім'я якого вона нібито провадилася, ця нівеляційна робота не має, бо безцеремонне втручання в найсвятіше для людини — її мову — нічого, крім розбрату між народами, викликати не може. Інші згубні наслідки цієї роботи для українців — це відштовхування їх від власної мови; бо не може викликати поваги мова, норми якої раз у раз порушуються й до того ж рабські копіюються з іншої; а також відлучення їх від класичної спад-

щини, оскільки людина, вихована на “деукраїнізованій” мові, дедалі менше розумітиме мову українських класиків.

На заваді дієвості чинників національної свідомості та солідарності стоїть досі належно не висвітлений, тривалий час застосований принцип класової боротьби проти української міської і сільської буржуазії, виправданий як такий лише незначною мірою. Переважно він використовувався російською великодержавницькою владою для маскувannya справжньої неоголошеної війни, геноциду й етноциду, проти українського народу в особі його незденаціоналізованих верств — української національної інтелігенції, селянства Східної України, населення Західної України як найбільш національно розвиненої частини України. Тракувати саме так, а не інакше ці трагічні події дає підстави те, що їх жертвами стали представники найрізноманітніших верств і прихильники різних ідеологій (академіки, професори і селяни, письменники-неокласики і західноукраїнські комуністи, духівництво української автокефальної церкви і більшовики-ленінці). Усі вони були незденаціоналізовані або й національно свідомі українці й, очевидно, розглядалися як потенційно небезпечні, а через це й підлягали знищенню¹. Основні удари до 1939 р. було скеровано проти української національної інтелігенції як головного носія національної свідомості і проти селянства як основного (на Сході України) носія української народнорозмовної мови, а після 1939 р. їх було переорієнтовано здебільшого на Західну Україну. Про те, що принцип класової боротьби був, як правило, фальшивим і в усякому разі не визначальним, свідчить величезна кількість посмертно реабілітованих репресованих українців, а також визнання штучного характеру голоду 1933 р., що був у дійсності голодомором, та інсценізації судових процесів тих років (зокрема, процесу так званої Спілки визволення України — вигаданої організації, якої ніколи не існувало).

Практика переслідування українців як “буржуазних націоналістів” за вияви національної свідомості разом із росіянізацією носіїв української мови у містах Східної України не припинялася

¹ Серед найважливіших публікацій, де порушено цю тему, не можна не згадати дві статті, в основу яких були покладені відповідні доповіді на I Конгресі Міжнародної асоціації українців: *Русанівський В.М.* Задача про три труби (міжнародне співробітництво в галузі української культури: стан і перспективи) // Літературна Україна. — 1990. — № 37. — С. 3; *Дашкевич Я.* Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20—30-х рр. // Там само. — № 40. — С. 4.

й у хрущовські та брежнєвсько-сусловські часи. Подекуди, особливо на Півдні України, ця боротьба провадиться й дотепер, хіба що в більш замаскованій формі. Не припинено й процесу росіянізації на Сході України, бо надання українській мові статусу державної в реальному житті впроваджується дуже мляво, а вимоги її активнішого втілення в життя кваліфікуються як “насильницька українізація”¹. Тому вкорінювані роками тези про ворожість нібито всуціль “буржуазної” і “націоналістичної” інтелігенції своєму народові, про “відсталість” і “класову несвідомість” селян, про “буржуазно-націоналістичну” Західну Україну дають і досі свої отруйні плоди.

Згубні наслідки інтелектоциду, фізичного і морального нищення національної інтелігенції, призвели до занепаду національної свідомості. Спрямування національної ворожнечі на селян під час розкуркулювання (“розселянювання”) і голодомору 1932—1933 рр., а потім вороже ставлення до західних українців, збройну боротьбу яких, звичайно, пояснювали не як викликану сталінськими репресіями, а виключно як наслідок “українсько-німецького націоналізму”, — усе це вилилося у поділ українського народу на “касти”, що часто користуються різними мовами або їх різновидами і з недовірою ставляться одна до одної. Це відбивають і їх розмовні назви-прізвиська — “західняки”, “східняки”, “щирые украинцы”, “міщани”, “жлоби” тощо. Тим самим, особливо на Сході України, серйозно підірвано національну солідарність. З посіяних зерен національної недовіри й ненависті, якщо їх не буде усунуто, можуть у подальшому виникнути соціальні і міжнаціональні конфлікти. Поки українці поділені на ці “касти”, а отже, їм бракує і національної свідомості, і

¹ Обнадійливою подією тут є офіційне тлумачення Конституційним судом України статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України. Рішенням Конституційного суду України від 19 грудня 1999 р. визнано:

1. Українська мова як державна є обов’язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах, які визначаються законом...

Володіння українською мовою є однією з обов’язкових умов зайняття відповідних державних посад (статті 103, 127 та 148 Конституції України).

2. Мовою навчання в усіх навчальних закладах є українська мова. У державних і комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин.

солідарності, годі їм знайти свою спільну українську мову і в буквальному, і в переносному розумінні.

Дієвості такого чинника, як національна культура, заважає звужена й примітивізована концепція культури радянських народів, і, напевне, народів колишніх соціалістичних країн, яка оголошувалася соціалістичною за змістом, національною за формою. Проте, оскільки соціалізм, який будувався в Україні, дуже відмінний від того соціалізму, який будувався, наприклад, у середньоазійських республіках, і ще більше відрізнявся від соціалізму, наприклад, колишньої НДР (отже, і зміст був різний, національно зумовлений), правильніше, мабуть, сказати, що кожна національна культура національна як за формою, так і за змістом. У такий спосіб національне не зводиться до самої мови і якихось дрібних етнографічно-побутових рис, які дуже легко можуть нівелюватися¹, а охоплює всю сукупність матеріального й духовного життя народу, зумовлену своєрідністю землі, де він живе, її історією, особливістю зв'язків з іншими народами. Образно кажучи, національна культура це не одяг, який легко скинути й замінити іншим. Це шкіра, невіддільна від усього організму, якої не можна позбутися без загрози для життя. Нерозуміння цього викликало величезні втрати як у галузі матеріальної культури України (у бездумному насильстві над природою і господарством, що призвело до екологічних катастроф), так і не менш спустошливі лиха в царині культури духовної.

Свідоме спрямування на оспівування спільнорадянського, та ще й скуте канонами соціалістичного реалізму з його єдино можливими конфліктами “між добрим та кращим”, коли національне часто обмежувалося самою мовою та українськими прізвищами героїв, змусило українських письменників створити чимало знеособлених творів і “недобачати” справжніх національних трагедій, які теж визначали своєрідність культури: “розселення” українського села, голодомор 1933 р., “розстріляне Відродження”, масова денационалізація тощо. Українська національна культура в “усереднених” творах, написаних за відповідними правилами, ставала, по суті, майже безнаціональною, і

¹ Мабуть, саме через це в колишньому СРСР такою великою популярністю користувалися різні футурологічні прогнози, причому на близьке майбутнє, за якими передрікалося неминуче злиття всіх націй і мов не лише СРСР, а й усього світу, що мало психологічно примирити людей з мовною асиміляцією (росіянізацією). Тій же меті, напевне, служила концепція “нової історичної спільноти — радянського народу”, що ще зовсім недавно активно пропагувалася й обґрунтовувалася радянською наукою.

саме в цьому переважно, а не в “мовному бар'єрі”, головна причина втрати нею популярності (хоч би щодо української культури 20-х років). Вона-бо не відповідала на пекучі питання сучасності, замовчувала їх. У вельми зросіянізованому Харкові українськомовні п'єси Миколи Куліша, що їх ставив на сцені “Береголя” Лесь Курбас, були справжніми подіями культурного життя, бо з величезною переконливістю висвітлювали проблеми, що хвилювали всіх. Звичайно, у 30-х роках багато що замовчувалося через політичний тиск, але дезорієнтували й ідеологічні гальма, прищеплені письменниками засади так званих соціальних замовлень. “Внутрішній цензор”, всаджуваний у кожного письменника, коли творець неодноразово “ставав на горло власній пісні”, уже в зародку вбивав навіть бажання писати твори, які справді відповідали потребам суспільства. Для того, щоб національна культура розвивалася нормально і плідно, вона має звільнитися від тоталітарного мислення, яке накидає митцеві схеми й трафарети, згідно з якими, а не з правдою життя, він має творити. Скута ще більшими путами, ніж література російська, зазнавши незрівнянно більших утрат, українська література мимохіть втрачала свого читача, що “перебігав” до російської літератури. І це також було і є одним із чинників денационалізації українців, їхнього “розукраїнювання”. Українського читача привабить тільки справді національна література, тобто та, де він знайде відповідь на найважливіші питання сучасного українського життя і його витоків у минулому. Тим-то роль українського письменника така відповідальна, бо він водночас і митець, і борець за мову, і її охоронець. Але попри це навряд чи доречні заклики до письменників відвернутися тепер від політики в ім'я “чистого мистецтва” (коли раніш, навпаки, боролися з їхньою аполітичністю), бо тільки той митець, що тримає руку на пульсі життя свого народу, зможе й правдиво його відтворити, тим більше, що борючися за свободу всього народу, письменники борються і за свободу власної творчості.

На заваді ефективності дії такого чинника, як національний мир і співробітництво етносів України, стоїть і досі не припинене і раз у раз поновлюване застосування жупела “українського націоналізму” й інших неросійських “націоналізмів”¹, яким про-

¹ До війни звинувачення в націоналізмі, супроводжувані репресіями, крім українців, стосувалися переважно польського і німецького населення України, після війни — єврейського, що виявлялося, зокрема, у боротьбі проти так званих безрідних космополітів.

тиставляється дуже своєрідно трактований інтернаціоналізм, носієм якого проголошується фактично лише російськомовне населення, що його в жодних “націоналістичних” гріхах не звинувачують. Цим, безперечно, хибним поділом в Україні сформовано кілька антагоністичних соціально-національних груп — насамперед досі розколоте на кілька “каст” українство, кілька до останнього часу денаціоналізованих народів (неукраїнців і неросіян) і щоразу агресивніше під’юджуване проти них, передусім проти свідомих українців, російськомовне населення, представлене в тому числі і денаціоналізованими українцями.

Важливими передумовами усунення згаданих деформацій тут мали б стати:

1) з’ясування й ліквідація ганебного зловживання поняттям *націоналізм*, що, як правило, означає патріотизм неросійських народів, у тім числі й українців (тимчасом як патріотизм російський, навіть із шовіністичним відтінком, завжди толерується, а виступи проти нього кваліфікуються як “русофобія”¹);

2) пояснення, що інтернаціоналізм можливий на ґрунті будь-якої національної мови, а не тільки російської;

3) боротьба проти виявів будь-якого шовінізму, не виключаючи й українського, якби він виник, але без сплутування його з націоналізмом (у його загальносвітовому, а не сфальшованому радянському значенні), тобто любов’ю до свого народу при шануванні всіх інших;

4) поширення знання української мови як державної серед усіх етносів України, передусім українського, при повному протегуванні культурно-мовним, політичним, соціальним та економічним потребам решти народів;

5) делікатне й тактовне ставлення до потреб усіх шкіл національних меншин, де при належному ознайомленні із власною національною мовою і культурою було б створено умови для ґрунтового засвоєння української мови, літератури та історії.

Перелічені побіжно перешкоди, що заважають дієвості джерел мовної стійкості українського народу, крім суто організацій-

¹ З огляду на це, зміст поняття “націоналізм” (особливо, коли йдеться про негативне значення, набуте цим поняттям у колишньому Радянському Союзі) варто взагалі переглянути, тим більше, що його занадто довільне вживання (до виявів “українського націоналізму” в широких російськомовних колах, наприклад, схильні й досі відносити постійне користування українською мовою, виконання українських пісень, невдоволення катастрофічним станом української мови тощо) у минулому стало причиною загибелі великої кількості нині “помертно реабілітованих” людей.

но-практичних заходів, потребують великих зусиль фахівців-теоретиків у галузі мовознавства, історії, літератури, соціології й політології. Тут необхідні й глибокі наукові дослідження, які б висвітлили відповідні питання і спростували помилкові погляди на них, і науково-популярні праці, котрі б ознайомили з усією дотичною проблематикою широку громадськість. Якщо питання справжнього суверенітету України ставиться серйозно, а не обмежується декларацією, то подібна робота є невідкладною.

ПЕРЕДУМОВИ І ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ СТІЙКОСТІ У СЛОВ’ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Усі, майже без винятку, слов’янські народи опинялися перед загрозою втрати власної мови. Для деяких із них, а саме — українців, білорусів, верхніх і нижніх лужичан, ця загроза цілком реальна й досі. Тому й лишається актуальним вироблення у слов’ян мовної стійкості, яка протидіє цій загрозі. Як уже згадано, головні джерела, що живлять мовну стійкість, у всіх народів, у тім числі й слов’янських, однакові: 1) національна традиція; 2) національна свідомість і солідарність; 3) національна культура; 4) національний мир та співробітництво з іншими етносами й народами. Проте у різних слов’янських народів неоднаковими були передумови і чинники, що сприяли або перешкождали їм.

Як і більшість народів Європи, усі слов’янські внаслідок християнізації втратили свою язичницьку традицію і дальшу національну традицію мусили будувати кожний у різний спосіб на руїнах язичництва. До національної традиції увійшли тільки окремі фрагменти цієї дохристиянської спадщини, наприклад частина обрядової поезії, адаптована християнством, хоч цю традиційну поезію (зрозуміла річ, у зміненому вигляді) зафіксовано набагато століть пізніш. У найдавнішій писемності слов’ян з її войовничим християнським духом, властивим неофітам нової релігії, для неї не знайшлося місця, так само, як не виявилось місця для відбиття всього розмаїття, напевне, наявних уже тоді слов’янських мов. Для потреб християнської церкви, що монополізувала майже всю тодішню культуру, усе слов’янство використовувало, по суті, лише дві мови: старослов’янську (переважно православні) і латинську (здебільшого католики). Латинська мова, поширена в середньовічній Європі як міжнародна, була зовсім чужа слов’янам. Старослов’янська, рідна лише для болгар і

македонців, частини південних слов'ян, як близькосторіднена була більш або менш зрозумілою для всіх слов'ян. Звідси здебільшого випливають різні передумови вироблення мовної стійкості у різних частин слов'янства.

Здавалося б, у сприятливішому становищі мала б опинитися та частина слов'ян, що використовувала старослов'янську мову як богослужбову. Мова ця, близька до рідної кожного слов'янського народу, а для давніх болгар та македонців ідентична з нею, давала змогу легко засвоювати, а тим самим поширювати писемність серед південних і східних слов'ян. Латина цієї переваги не мала. Проте старослов'янська для більшості слов'янських народів, що її прийняли як богослужбову, була лише ерзацом, заміником мови рідної. Кінець кінцем це торкнулося навіть болгар і македонців, бо їхні новітні мови в своєму розвитку настільки відхилилися від старослов'янської мови, що обом народам довелося в цілому просто її відкинути і при створенні своїх літературних мов спиратися на матеріал сучасних болгарських і македонських діалектів. Через це розвиток писемності і мовної традиції у слов'янських народів, що належали до православної церкви, полягав у поступовому витісненні старослов'янської мови власною при відносно незначній (за винятком російської і болгарської) адаптації її елементів¹. Цей процес, як відомо, розтягся на цілі століття. Тому нові літературні мови на народній основі у східних, а частково й південних слов'ян остаточно сформувалися дуже пізно, протягом XIX, а іноді й XX ст. (як у білорусів і македонців). Подібна мовна невизначеність за бездержавності більшості згаданих вище народів наражала щойно сформовані, в основному ще безписемні національні мови на серйозну небезпеку їхньої втрати.

Негативним психолінгвістичним чинником для бездержавних слов'янських народів, територіально суміжних із сильнішими слов'янськими сусідами, став сам факт появи чужої спорідненої, але “вищої” щодо рідної (бо “божественної”) мови. Створювався прецедент для подібних дальших ксенофільських (чужолобних)

¹ Дуже активно, як відомо, використовував старослов'янські елементи Г. Шевченко, який щодо цього тримався староукраїнської мовностилістичної традиції XVIII ст. Шевченко включав старослов'янські елементи як готовий матеріал для надання мові своїх творів стилістичного відтінку урочистості (іноді, навпаки, іронії та сарказму). Проте в подальшому українська мова цим шляхом не пішла.

замін, коли власна мова сприймалася як “низька”, “мужича”, а споріднена слов'янська мова — як “вища”, “панська”. Звідси було вже недалеко й до зневажливого сприйняття власної мови як приреченого на відмирання “діалекту” панівної мови сусідньої слов'янської держави. У такому становищі, зокрема, опинилися носії народнорозмовної (та фольклорної) української мови (і її протоукраїнських говірок-попередниць). Якщо в IX—XIII ст. вищою щодо власної мови могла сприйматися старослов'янська (давньоболгарська), то в XIV—XV ст. — якоюсь мірою старобілоруська, у XVI—XVII ст. — польська, а з XVII ст. — російська. Подібна ситуація склалася і при становленні народнорозмовної білоруської мови. Отже, без власної літературної мови на народній основі цей стан був характерний для всіх слов'янських народів із богослужбовою старослов'янською мовою, слов'янські народи не могли спертися на національну традицію, що існувала лише в усній формі.

Брак власної писемної традиції гальмував розвиток національної свідомості та солідарності, оскільки народ не був об'єднаний єдиною літературною мовою. Заважало це й розвитку національної культури кожного народу, а відтак не сприяло й визнанню його світом як певного етнічного цілого, окремого народу. А це не давало змоги налагодити мирне національне співробітництво з іншими народами, оскільки народ, не оформлений як етнічна єдність окремою мовою, начебто й не існував для іншоетнічного довкілля. Отже, старослов'янська для тих слов'янських народів, що її прийняли, стала переважно передумовою не стільки прискорення, скільки уповільнення процесу їхнього мовноетнічного розвитку. Виняток тут, безперечно, становили тільки росіяни, для держави яких, православної Російської імперії, а перед тим Московського царства, задуманого як центр об'єднання не тільки всіх “русских племен” росіян, українців і білорусів, а й узагалі всіх православних слов'ян, старослов'янська мова стала справжнім об'єднувачим чинником, що працював на концепцію “Москва — Третій Рим”. Старослов'янська мова сприяла розбудові й зміцненню Російської держави, а тим самим і створенню найвигідніших умов для розвитку російської літературної мови. Через це вона й знайшла тут повне сприяння своєму розвитку. Тому, на відміну від інших слов'ян, росіяни не відкинули старослов'янську мову, а поступово адаптували, злили її у найжиттєспроможніших елементах зі східнослов'янською основою своєї мови.

Для більшості ж слов'янських народів ще одним негативним фактором було те, що старослов'янська мова не єднала, а роз'єднувала слов'ян із Європою, міжнародною мовою якої з раннього середньовіччя до XVII ст. була латинська. Крім цієї переваги, латинська мова відзначалася ще й тим, що, будучи для слов'ян мовою абсолютно чужою (а жодної слов'янської мови-замінника у переважній частині слов'ян-католиків не існувало), вона сприяла розвитку власне національних мов. Саме тому писемні пам'ятки чехів і поляків, які спромоглися створити власні національні держави, починаючи з найдавніших (XIII—XIV ст.), є безсумнівними пам'ятками чеської і польської мов, чого не можна сказати про найдавніші пам'ятки східно- й південнослов'янських народів, у яких власні мовні риси примхливо змішані із старослов'янськими. У слов'ян-католиків, які не створили власної державності, — у словенців, а також у верхніх і нижніх лужичан — писемні пам'ятки з'явилися набагато пізніше (лише в XVI ст., коли за вимогою Реформації почали перекладати й творити богослужбову літературу тільки національною мовою). Проте і в цих народів писемність із перших слов'янських пам'яток, що постали в добу Реформації, творилася лише їхніми власними мовами. Виняток становлять тільки словаки, до яких Реформація потрапила з Чехії, і через це мовою писемності для них була чеська. До власної літературної, з огляду на використання спорідненої, але чужої мови, словаки прийшли поступово, впродовж більш ніж трьох століть, спочатку через фонетичну словакізацію чеської мови, потім — застосування західнославацького діалекту, найближчого до чеської мови, поки, нарешті, не поклали в основу своєї мови найсвоєрідніший із її діалектів — середньословацький.

На початок XIX ст. жоден слов'янський народ, крім росіян, не мав своєї держави. Через це створювана на основі старих (польської, чеської, верхньолужицької, нижньолужицької, хорватської, словенської) або нововиниклих (української, словацької, болгарської, сербської) літературних мов національна традиція брала за свою основу оспівування славетного минулого держави відповідного слов'янського народу (поляки і чехи) або боротьбу за волю, отже, в кінцевому підсумку — за перспективу державної незалежності (українці, болгар, серби, хорвати). Лише народи з давно культивованими літературними мовами, як поляки й чехи, могли при цьому виходити безпосередньо з давніх літературних традицій, не цураючись, однак, при цьому й фольк-

лорних форм (“*Śpiewy historyczne*” — “Історичні співи” Ю.У. Немцевича, “*Kytice*” — “Букет” К.-Я. Ербена, Краледвірський та Зеленогірський рукописи), що було характерним для панівної на той час літературної течії — романтизму. Що стосується слов'янських народів із нововиниклими літературними мовами, то тут в основу національної традиції були покладені або безпосередньо найвидатніші фольклорні твори (епос сербів “*Јунашке пјесме*” — “Героїчні пісні”, зібраний Вуком Караджичем), або поетичні твори, що значною мірою ґрунтувалися на темах і формах фольклорної спадщини (“*Кобзар*” Т. Шевченка). Кожен слов'янський народ, його найвидатніші творці, прагнули, відтворюючи свою національну традицію, втілити в ній насамперед найгероїчніші, найвагоміші для його долі історичні події¹.

Формуванню національної свідомості, крім національної традиції, відбитої в літературі, сприяла також християнська церква, якщо вона стала протягом століть справді національною, як католицька церква в Польщі або греко-католицька в Західній Україні. У народу, позбавленого власної державності, церква була важливим осередком національного усвідомлення та національної солідарності. Там же, де офіційна церква використовувалася як засіб асиміляції суміжними або панівними державами (грецька православна церква в Болгарії як провідниця еллінізації, російська православна церква в Україні як засіб зросійщення), слов'янські народи докладали всіх зусиль для всамоствінення її в своїх країнах, що знайшло вияв, зокрема, в боротьбі болгар,

¹ Важливо відзначити, що реально національна традиція кожного слов'янського (та й неслов'янського) народу щільно пов'язана з його мовою. Через це з відмиранням давньої мови кожен народ мусить часто свою національну традицію, історичну пам'ять “перевдягати” в новіші форми. Тому, скажімо, безпосередня національна традиція українців пов'язана з “Кобзарем” Шевченка та історичними думами, а не зі “Словом о полку Ігоревім”, так само, як, наприклад, найглибша національна традиція для сучасного англієця пов'язана не стільки з давньоанглійським епосом “Беовульф”, скільки з творами В. Шекспіра, як для сучасного німця в'яжеться не стільки з давньонімецькою “Піснею про Гільдебранта” і навіть не з пізнішою “Піснею про Нібелунгів”, скільки головно з творчістю Й.-В. Гете. Одним із засобів поглиблення історичної пам'яті є переклад або, точніше кажучи, переспів давньої літератури сучасною мовою, іншим — поширення норм сучасної фонетики на давню мову. Проте ці засоби лише деякою мірою наближають застарілу з мовного боку спадщину, безпосереднє її наближення до сучасників неможливе, бо навіть твори віддалених класиків, пов'язаних із сучасною мовною традицією (Шевченка для українців, Пушкіна для росіян, Міцкевича для поляків), як відомо, уже потребують коментарів.

а пізніше й українців за створення власної автокефальної православної церкви¹. Утвердження як богослужбової власної національної мови стало для слов'ян важливим фактором зміцнення їхньої мовної стійкості. Проте для вироблення такого важливого джерела, як національна солідарність, чимало значило встановлення миру між конфесіями у тих слов'янських народів, де існувала різноконфесійність (в українців — православні й греко-католики, у словаків — римо-католики і протестанти тощо). Очевидно, єдиний шлях, що веде до віровизнаннєвого миру, це пріоритет загальнонаціонального, толерантність стосовно різних видів світогляду, не виключаючи й атеїстичного, у кожній високорозвиненої нації, в тому числі й слов'янських, де з часом виробляється ціла система національних святощів, своєрідний національний культ, що включає національну традицію і пошанування найвидатніших діячів своєї нації, її найславніших звершень. Саме ця система, якій найбільше відповідає назва національної релігії (у найпервіснішій сенсі слова, “зв'язок із тим, що позаду”, отже, з минулим), і має становити те, що об'єднує кожну слов'янську націю попри будь-які конфесійні розбіжності. У найрозвиненіших слов'янських націй так і є. Не цілком сформовані слов'янські нації прагнуть до цього стану.

Вироблення національної свідомості та національної солідарності, двох взаємопов'язаних виявів того, що можна визначити як патріотизм, любов до своєї нації, сприяли розвитку національної культури кожного слов'янського народу, насамперед мовної. Внаслідок втрати власної державності для багатьох слов'янських народів характерною стала своєрідна соціально-мовна роз'єднаність, коли власною національною мовою користуються тільки соціально найнижчі верстви населення або нечисленна національна інтелігенція. Національна мова зосереджується головню в селах, меншою мірою — у невеличких містах, а у великих містах майже без винятків поширюється мова держави-метрополії. Такий стан, звичайно, гальмує розвиток національної культури, оскільки творення повноцінної реалістичної літератури про життя подібних мовно роз'єднаних двомовних або багатомовних народів, якщо й не цілком неможливе, то вкрай утруднене. Адже дія новітнього європейського реалістичного роману пов'язана переважно з великим містом, із відбиттям життя

¹ Як відомо, ця проблема залишається невирішеною для українців і до сьогодні.

усіх його соціальних і найчастіше саме найвищих прошарків. Звичайно, письменник може трохи випередити перебіг подій, перекласти одну мовну дійсність іншою мовою. Однак змінити її він не може. Отже, доки національна мова того чи іншого слов'янського народу не поширилася бодай частково на всі його соціальні прошарки, не тільки на селі, а й у місті, і він є неповною нацією, створення багатьох літературних, а частково й музичних творів (особливо великого обсягу, наприклад роману чи опери) залишається, якщо й не цілком неможливим, то вкрай утрудненим. Тільки із формування численної впливової національної еліти, яка стає взірцем для наслідування інших верств певного слов'янського народу і яку раніше через брак власної держави втрачено, починається поступова ренаціоналізація денационалізованого міста. Цей шлях свого часу пройшли германізовані в своїх верхніх прошарках чехи й словенці, мадяризовані, а почасти й богемізовані словаки, полонізоване українське населення міст Галичини тощо.

Процес розпаду багатонаціональних імперій з єдиною офіційною мовою метрополії на менші, здебільшого однопонаціональні країни, є процесом, характерним не лише для слов'янського світу Європи, а й для неї (з її переважно германськими й романськими країнами) в цілому¹. А він логічно веде до появи дедалі більшої кількості юридично визнаних державних і офіційних мов. У цьому історичному контексті такі події, як розпад багатонаціональної Югославії, Радянського Союзу, державне усамостійнення Словаччини, є не якимось прикритим “непорозумінням”, а історичною закономірністю. Адже руйнуванню цих багатонаціональних держав передувало розпад Австро-Угорської, Німецької та Османської імперій тощо. Власне кажучи, унаслідок Першої світової війни розпочався розпад і Російської імперії, і тим, що тоді цього не сталося², слід завдячувати як недостатній національній зрілості окремих її народів, так і соціальній демагогії та

¹ Більш уповільненим і проблематичним стосовно перспектив цей процес є у кельтських народів і басків. Очевидно, і тут його кінцевим наслідком має стати мовне й національне відродження. Проте, оскільки йдеться про народи, включені до складу відносно невеликих і тому вельми централізованих держав (Англій, Франції, Іспанії, або розколотої Англією Ірландії), і тому дуже мовно асимільовані, поки що важко прогнозувати тривалість і конкретний перебіг цього процесу.

² Оскільки Польща, Фінляндія, Литва, Латвія та Естонія тоді все ж здобули незалежність, тому частковий розпад Російської імперії все ж стався.

теророві більшовиків. Проте їхні насильницькі дії могли тільки загальмувати перебіг закономірного історичного процесу. Зупинити його несила нікому. З огляду на загальний крах колоніальної системи, що торкнувся навіть найвідсталіших країн Азії, Африки та Латинської Америки, неминучим і доконечним є тим більш остаточне унезалежнення до останнього часу поневоленних південно- і східнослов'янських народів. Процес розпаду імперій іде в цілому в напрямку від економічно й політично розвиненішого заходу Європи до її відсталішого Сходу. Саме тому й процес визволення слов'янських народів, що розпочався на початку XIX ст., нині, у XXI ст., завершується¹.

Природна річ, що при виробленні і зміцненні мовної стійкості, яка є показником національного пробудження і мовного самотвердження народу, провідною є роль внутрішніх чинників, пов'язаних із кожним народом, у тому числі слов'янським, тобто з його національною традицією, свідомістю та солідарністю, з його національною культурою. Однак поряд із цими суто внутрішніми чинниками, характерними для кожного народу індивідуально, неабияку роль у зміцненні його позицій відігравали й відіграють національні зв'язки. Адже кожен зі слов'янських народів існує не в порожнечі чи ізоляції, а в певному етнічному оточенні. І тому особливо в той період, коли певний слов'янський народ лише виборював собі свободу й незалежність, він мусив шукати собі союзників, щоб здобути в цій боротьбі перемогу. Ця потреба не втрачає своєї ваги і досі для тих слов'янських народів, які ще тільки йдуть шляхом визволення. Слов'янські народи, що наражалися на небезпеку мовно-етнічної асиміляції

¹ Із втратою Росією у 1990—1991 рр. усіх чотирнадцяти колишніх союзних радянських республік Російська (Радянська) держава формально припинила своє імперське існування (хоча фактично у складі РФ і нині перебуває значна кількість неросійських автономних національних республік), але, на жаль, ще не торкнулося імперського мислення, бо тривала традиція існування Російської імперії, у тім числі й під фальшивою назвою СРСР, що мислився до того ж як зародок уже *всесвітньої* Російської імперії, яку символізував герб із земною кулею і гаслом “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!”, підкріплене до того ж дуже популярним афоризмом “Москва — столица трудящихся всего мира”, виробила в росіян дуже стійкий стереотип імперського мислення, для якого характерне абсолютне несприйняття існування як самостійних держав колишніх “республік”, особливо східнослов'янських, як Україна і Білорусь. А оскільки цією імперськістю заражена й значна частина населення колишніх республік-провінцій (особливо України й Білорусі), “вилікуватися” від цієї “хвороби” росіянам буде дуже нелегко.

з боку неслов'янських держав (Туреччини, Угорщини, Німеччини, Греції, Італії), шукали допомоги насамперед у сильніших слов'янських народів, що вже побудували власні держави (росіян, поляків, чехів). Ті ж, кому загрожувала асиміляція з боку сильних слов'янських держав (передусім Росії або Польщі), зверталися за порятунком або до інших слов'янських держав, або ж до держав неслов'янських. Так, Україна й Білорусь шукали по черзі підтримки проти Польщі у Росії і, навпаки, проти Росії у Польщі, а часом проти них обох то у Швеції, то у Німеччині. У часи Хмельниччини і так званої Руїни Україна просила допомоги також у Туреччини, Кримського ханства, Молдови й Семигородського (Угорського) князівства. Пізніше, наприкінці XIX — на початку XX ст., українці мали досить сприятливі умови для розвитку своєї культури й мови в Австро-Угорщині, тимчасом як у слов'янській державі Росії їхня культура зазнавала жорстоких утисків і переслідувань. Загальновідомим фактом є також те, що сприяння розвитку національної культури в період так званої Великої еміграції (після поразки повстання 1830—1831 рр.) полякам надала Франція.

Історичний досвід навчив слов'ян, як і інші народи, що в державних і політичних справах етнічна й мовна спорідненість аж ніяк не можуть бути запорукою найкорисніших політичних угод та союзів. Часом, навпаки, факт мовної спорідненості ставав негативним щодо перспектив розвитку власної національної мови й літератури, бо панівна держава зі спорідненою мовою, у цім випадку слов'янською, використовувала дану обставину як аргумент на користь мовної нівеляції підкореного народу. Найбільш тривалих і жорстоких утисків Україна і Білорусь зазнавали, безперечно, саме від своїх найближчих слов'янських держав-сусідок (Росії та Польщі), які факт мовної спорідненості українців і білорусів використовували як додатковий доказ потреби їхнього перебування у своєму складі. Той самий історичний досвід навчає також того, що в найбільш вигіршому становищі перебуватиме завжди народ, який має найширші взаємини з усіма країнами — і безпосередніми, і найвіддаленішими сусідами. Саме широкі зовнішні контакти допомагають кожного разу знаходити найоптимальніші варіанти політичних, економічних і культурних зв'язків.

У своєму історичному розвитку мало не всі слов'янські народи більшою або меншою мірою потребували мовної стійкості

саме для того, щоб зберегти свою мову, і, здобувши власну державу або принаймні діставши культурно-територіальну автономію (як у випадку двох серболужицьких мов)¹, домогтися якнайсприятливіших умов для розвитку своєї мови. Поки що мовної стійкості не потребував сам лише російський народ. Проте це аж ніяк не означає, що він ніколи її не потребуватиме. Адже після розпаду Радянського Союзу або, точніше, майже одночасно з ним, розпочався був і нині пригальмований розпад Російської Федерації. Отже, напевне, ніхто не міг би гарантувати, що в подібній ситуації евентуальність загибелі Російської держави як національної держави росіян абсолютно виключається. Приклад Польщі, яка, прагнучи зберегти себе як фактичну багатонаціональну імперію, Річ Посполиту, утратила, зрештою, національну незалежність, занадто красномовний, щоб на нього не зважати.

Нині, з огляду на розпад Радянського Союзу, що був, по суті, спадкоємцем Російської імперії, лише в дещо прихованім вигляді, російський народ стоїть на роздоріжжі вибору трьох варіантів дальшого розвитку своєї державності: 1) відновлення в одному з варіантів колишньої Російської імперії у вигляді конгломерату країн, що входили до складу СРСР, з обов'язковим включенням України й Білорусі; 2) збереження Росії як Російської Федеративної республіки, "Ерефесерії", як її презирливо іменують деякі російські "суперпатріоти"; 3) утворення нової Росії як в основному однопонаціональної держави, населеної етнічними росіянами. Значній частині росіян видається найкращим перший шлях, хоч підступна діалектика історії може саме його зробити найбільш небезпечним та згубним. Адже нічого, крім нових згубних (у тому числі й для неї) зовнішньополітичних авантур та остаточної економічної руйнації, Росії він не обіцяє. Водночас навіть у випадку успішного здійснення він міг би виявитися згубним і для самої російської мови, остаточно перетворити російський народ на "російськомовне населення", а колись єдину російську

¹ Незважаючи на всі заходи, спрямовані на підтримку розвитку серболужицьких мов (особливо значні в період існування НДР), поки що важко передбачити їхню подальшу долю (особливо стосовно нижньолужицької мови). Для носіїв цих мов, принаймні виходячи з їхнього нинішнього соціолінгвістичного стану, не можна цілком виключити у більш чи менш віддаленій перспективі і їхнього повного поніччя. Утім, випадки рекреації у нашому столітті навіть вимерлих мов лишають деяку надію, що наразі ці поки що живі слов'янські мови збережуться й надалі (звичайно, за умови зацікавленості в цьому їхніх носіїв).

мову — на кілька різних "російських мов", жодна з яких не продовжувала б безпосередньо сучасну російську літературну мову, що стала б за таких умов лише мертвою "слов'янською латиною". Саме така невідраднa для російської мови перспектива могла б виникнути внаслідок повної росіянізації неросійських народів відновленого Радянського Союзу чи іншої форми Російської імперії.

Щойно розглянута проблема мовної стійкості, однак, для кращого розуміння динаміки її вироблення в народів, що її тільки-но здобувають, конче мусить бути пов'язана з іншою проблемою, а саме з проблемою мовного аспекту неповноти культури і шляхів її подолання, що особливо актуально при розгляді сучасної української мовної ситуації. Тож після наступного розділу, присвяченого єврейському мовному відродженню, саме це питання розглядатиметься далі.

Мовна стійкість, виявлена єврейським народом, безперечно, найсильніша і найбезсумнівніша з-поміж тих, що її виявлено усіма народами світу, і саме тому є всі підстави розглядати її як певний безперечний еталон, який вимагає спеціального, бодай найзагальнішого висвітлення.

ЄВРЕЙСЬКЕ МОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ДОСВІД ЛЮДСТВА (ЕТАЛОН МОВНОЇ СТІЙКОСТІ)

Давня історія єврейського народу і найвищі осяги духу його пророків і співців, відбиті в книгах Танаху (Старого Завіту)¹, при всій їхній неповторній унікальності давно вже стали справжнім підручником життя не для самих лише євреїв, яким вони належать, але й для людства в цілому. Тим самим, залишаючись унікальним і неповторним явищем єврейської культури, вони набули універсального, вселюдського значення. Опинившись волею долі у своїй землі на межі трьох континентів — Азії, Африки й

¹ **Танах** — скорочена назва, що позначає три складові частини, включені в книгу, яка їх об'єднує, **Та** (< Тора "Закон") + **На** (< Невіим "Пророки") + **Х < К** (<Кетувім "Писання"). За складом текстів їй відповідає протестантський канон Старого Завіту Біблії, який складається з текстів переважно гебраїською і лише частково арамейською (арамійською) мовою. Тексти, що збереглися лише в грецькому перекладі і включені в Святе Письмо православними й католиками, до цього канону, єврейського і протестантського, не входять як апокрифічні.

Європи, на шляху всіх завойовників, межі жорнами найпотужніших імперій, здатних, здавалося б, перемолоти його на порошок, єврейський народ знайшов у собі сили не тільки вижити, але й усіх їх пережити. Нема вже давно ані Давнього Єгипту і єгиптян, ані Вавилону і вавилонян, ані Римської імперії та римлян. На їхнім місці виникли інші держави з іншими народами, арабськими і романськими. Усі завойовники і поневолювачі, що збиралися знищити єврейський народ, самі давно зникли. Але досі є єврейський народ і відроджена ним власна держава.

Не менш, а напевне, багато в чому ще більш повчальною, ніж біблійна, є післябіблійна історія єврейського народу. Він-бо знайшов у собі моральні сили після двох попередніх полонів, єгипетського й вавилонського, пережити третій, найстрашніший і найдовший, — римський, що тривав 1812 років, тобто близько двох тисячоліть, і закінчився в 1948 р. з проголошенням відродженої єврейської держави Ізраїль. Сил цих вистачило не тільки на те, щоб в умовах розсіяння (галуту) зберегтися як етнічна цілість, а й щоб відродитися як нація із власною державою і відродити в усіх функціях сучасної мови вічну єврейську мову іврит, незважаючи на її тривале “змертвіння” в побуті. Як би не розвивалася далі історія єврейського народу, яка б його частина не повернулася на історичну батьківщину, відродження Єврейської держави та івриту має величезне значення для євреїв як нації. З'явилася держава, яка може захищати інтереси євреїв, де б вони не жили. Що ж до гебрайської мови, то вона остаточно консолідує євреїв у націю, бо, як відомо, однією з найістотніших ознак нації є наявність однієї спільної мови. Відродження євреїв як нації із власною відновленою державою і поновленим івритом — феномен, справжнє мовно-етнічне диво, причину якого ще догго вивчатимуть учені і мислителі всього світу.

Коли мова і національне буття під загрозою, як свідчить єврейський історичний досвід, особливої ваги набуває національна ментальність у її конструктивних моментах, що за сприятливих умов можуть стати розвиненою основою національної свідомості. Можна виявити 10 подібних елементів єврейської національної ментальності. Як показує уважне ознайомлення з ментальністю народів, що мали відстоювати свою національно-мовну індивідуальність, усі вони мусили більшою або меншою мірою розвинути подібні ж елементи. До цих конструктивних елементів належать такі риси національної ментальності: 1) збереження національної традиції та культ історії; 2) національна солідарність та ізоляціо-

нізм; 3) поєднання постійно-невхильної стратегії вічного життя свого народу із повсякденною гнучкою тактикою його виживання; 4) дієвість патріотизму; 5) культ національної книги і духовності; 6) пошанування власної національної еліти; 7) високий престиж національної мови (хай не побутової й не повсякденної) як мови національної традиції і віри; 8) доброзичливий інтерес до іншонаціонального оточення і прагнення до мирного співжиття і співробітництва з ним; 9) пісня як вияв найвищих поривань і єднання народу (насамперед ідеться про урочисто-піднесені пісні); 10) гумор як запорука повсякчасного оптимізму.

Звичайно, тут немає жодної змоги докладно висвітлювати кожен з цих рис, але у цьому й немає неминучої потреби: усі вони — тільки конкретні вияви, різні грані чотирьох найважливіших джерел мовно-національної стійкості, навколо яких групуються. Ці чотири джерела такі: 1) національна традиція (вона ж історична пам'ять); 2) національна свідомість та солідарність; 3) національна культура; 4) національний мир і співробітництво з іншими народами. Звичайно, може викликати заперечення або принаймні сумнів поняття “мовнонаціональний” стосовно євреїв, що як народ опинилися якщо не поза часом, то в усякім разі поза простором, позбавлені начебто всіх атрибутів національності — власної землі, яку вони втратили, рідної мови, яка вийшла з повсякденного побутового вжитку і стала рідкісним святковим, шанованим гостем (у побуті її заступив напівсурогат, проміжна, мішана мова). Позбулися євреї і власної економіки, яку замінила економіка все нових і нових “рідних чужин”, і власної держави, якої не стало. Однак те, що це було цілком так, може видатися тільки при поверховому, неуважному підході до справи. Євреям у цьому випадку дуже пощастило, бо вони дістали в спадок незрівнянний дар — національну віру, і, власне, ця віра заступила євреям національність, бо містила геть усі атрибути національності, хай іноді у вимушено сконденсованому, “згорнутому” стані.

Щастя євреїв полягало в тім, що вони дістали мудрих духовних вождів, суворих охоронців своєї релігії, запоруки їх життя як народу в умовах галуту, але також і в тім, що вони виявили досить мудрості, щоб слухняно, терпляче і в покорі підпорядкувати себе приписам цієї релігії і настановам своїх духовних вождів. Лише в них, як у національно-релігійній еліті, концентрувалося найбільшою мірою усе релігійне, а отже, й національне, включно з досконалим знанням івриту і найвищою національно-ре-

лігійною свідомістю. Однак завдяки підпорядкованості етнічного національно-релігійного загалу своїй еліті він жив як здорове національне тіло, що керується мозком. Якщо духовне, релігійне життя порівняти з кроною дерева, то духовних вождів єврейського народу годилося б порівняти із дбайливими садівниками, які своєчасно й уважно цю крону формують, відтинаючи, хай часом гарні, пишні, але зайві відгалуження, які могли б загрожувати нормальному зростанню дерева віровизначчо-національного життя. Адже це дерево стояло під такими бурями історії, що від кожної зайвої гілочки його могло б вирвати з коренем із землі. Так було відтято самаритянство, юдео-християнство, караїмство і низку інших, суперечних усталеному юдаїзмові вчень. Той, хто пішов за цими вченнями, відірвався від свого народу і перестав бути євреєм. Деякі з подібних учень зовсім відхилилися від юдаїзму і дали початок новій релігії (юдео-християнство, що трансформувалося в християнство). Інші (самаритянство, караїмство), зберігаючи зв'язок з основною (талмудичною) течією юдаїзму, не змогли повернути до себе стільки вірних і через це ледве животіють, що посилює притягальну силу основної течії розвитку юдаїзму, яка тріумфує. В умовах діаспори одновірство було єдиною можливим шляхом. Народ мав зберегти єдність, щоб зберегти себе.

Кажучи про те, що найбільшою мірою сприяло збереженню єврейського народу протягом майже двох тисяч років, незважаючи на брак не тільки власної держави, а навіть власної етнічної території і на розпорошеність, слід серед інших чинників, що вже згадувалися, на перше місце поставити національно-релігійну традицію, або історичну пам'ять, яка включала в себе, по суті, й знання найкращих творів національної літератури, внесених до релігійних книг, а також мову, іврит, з якою пов'язана ця історична пам'ять. Єврейська віра, юдаїзм, не давала змоги жодному євреєві забути ані звідки він, ані яка його історія. Тричі на день єврей-чоловік мав молитися, повернувшись у бік Єрусалима, нерідко на стіні, до якої він обертався, містилося зображення цього міста, столиці минулої і — в надії — майбутньої відновленої єврейської держави. Раз на тиждень, у суботу, кожна єврейська родина (ідеться, звичайно не про більшовицькі часи) цілий день присвячувала не тільки відпочинкові, а й молитвам і релігійним роздумам, які теж нагадували євреям, хто вони, звідки походять і яке їхнє минуле. Кожного року відзначалися свята і

пам'ятні дати, теж пов'язані з визначними, радісними і скорботними, подіями власної історії — виходом із Єгипту, перемогою Маккавеїв над грецько-сирійськими поневолювачами, зруйнуванням римлянами Другого храму. Кожний рік присвячувався черговому читанню Тори, яка теж нагадувала про події давньої історії єврейського народу. Щороку висловлювалася надія на повернення до Єрусалима (“Наступного року у відбудованому Єрусалимі”). І всі ці нагадування про минуле, які й формують народ, були пов'язані з івритом, указуючи на те, що саме ця, згадувана в найурочистіші, найпіднесеніші хвилини життя кожного єврея мова і є справжньою рідною мовою євреїв, їхнім найдорогоціннішим скарбом. Адже поняття “рідна мова” не ідентичне з поняттям “мова повсякчасного вжитку (або мова найчастіш уживана)”. Усякому, хто від німецької мови переходив до їдишу, намагаючися читати цією мовою, відразу стає ясно, що однієї німецької мови для опанування або принаймні розуміння цієї мови тут аж ніяк не вистачить. Найбільші складнощі тут, звичайно, не в розбіжності у лексиці західногерманського походження, хоч і вони є: за своєю діалектною основою їдиш відрізняється від німецької літературної мови. Проте найскладніше в їдиші не це, а численні лексичні елементи гебрайського походження, де самого німецького словника не вистачить: потрібен уже й словник з івritу. Слова ці стосуються найрізноманітніших, часто дуже важливих понять. Тут і “правда” — *emes*, і “війна” — *milxome*, і “державна” — *meluxe*, і “ярмарок” — *jařid*, і “господар” — *balebos*, і “обличчя” — *ronem*, і безліч інших слів. Складність і своєрідність гебрайських елементів їдишу і в тім, що вони мають і свою своєрідну фонетику (наприклад, *s*, *x* на початку слів, невластиві німецькій мові: *sejfer* — “книга”, *xaver* — “товариш”), і свою граматику, зокрема, із закінченнями множини іменників, властивими не германським, а гебрайській мові (*roges* “пан” — *rgicim* “пани”, *krojve* “родичка” — *krojves* “родички”). У такий спосіб навіть в їдиші, начебто германській мові, мовець раз у раз стикається з івритом як із дуже істотним елементом цієї мови. І це не дивно. Адже існує поняття *lařon ha qodeř* “священної мови”, “мови святощів”. Такою мовою в цілому був і є іврит — мова найвищих поривань єврейства. Існує низка понять цієї мови, які є неперекладаними, бо містять настільки національно і релігійно священно-недоторканий зміст або мають таку складну і своєрідну семантику, що будь-яка спроба їх перекласти стає або блюзнірством, або просто неможливістю через своєрідність

подібних слів. Ці слова лишаються без перекладу і тому переносяться в такому вигляді з івриту до будь-якої проміжної мови (тобто мови початково не єврейської, а лише вторинно єврейзованої). Так, абсолютно неможливо передати дуже багато релігійних понять, таких як *šem* (elohim, adonaj), пов'язаних із поняттям Бога. Поняття *mašiah* “месія, букв. помазаник” — це, безумовно, не грецький, здавалося б, відповідник *Христос*, хоч грецьке слово начебто дослівно гебраїське слово перекладає (калька), але юдаїстичні конотації, пов'язані з гебраїським словом, і християнські уявлення, що міцно зрослися з грецьким словом, абсолютно виключають будь-яку їхню співвідносність. І подібних випадків дуже багато. Неможливо, по суті, перекласти для єврея й книги Танаху, бо всі вони (незалежно від наявності або браку суто формальних ознак віршової мови) — книги високопоетичні. При перекладі можна тільки дослівно переказати їхній зміст. Звичайно, неєврейські народи мусили це собі дозволити. Єврейський народ як законний господар цих скарбів не міг відмовитися від їхнього читання в оригіналі, бо це б означало відмовитися від себе, від своєї тисячолітньої історії і надії на її продовження в Єрусалимі. Тому, якщо якісь переклади на поширені в той або інший час серед євреїв мови для євреїв і робилися (на грецьку, арамейську, іспанську, німецьку тощо), то призначення цих перекладів, максимально дослівних, було суто допоміжним: вони мали полегшити читання і розуміння оригінального тексту Танаху.

Отже, протягом майже двох тисяч років перерви у всебічному функціонуванні івриту серед єврейського народу зв'язок із цією мовою, однак, не переривався. Вона не згасла. Ця мова була невіддільна від єврейського життя протягом усіх століть і весь час у різних проявах його супроводжувала. Тож, здається не позбавленим вірогідності припущення, що в сприйнятті євреїв (особливо релігійних) справжньою рідною мовою, причому мовою престижною, завжди вважався іврит, так само, як справжньою батьківщиною — Єврейська країна (Земля Ізраїлю — Ерец-Ізраель). Через це особливою повагою користувалися люди, що добре володіли рідною мовою єврейського народу, а незнання або погане володіння розглядалося як хиба, неосвіченість, невігластво, простацтво. Тому й назва “жаргон” стосовно їдишу аж ніяк не стосується тільки неєврейських кіл, дуже довго так цю мову називали самі євреї. Саме подібне психолінгвістичне сприйняття івриту як мови рідної, але забутої і відчуття цієї “забутливості” як хиби

сприяло також поширенню цієї мови серед євреїв Палестини (Ізраїлю) в усіх функціях. Тому це, хоч воскресіння івриту як побутово-розмовної мови все одно подія, що дорівнює чуду, це чудо не повинно особливо дивувати. Так мало статися, бо це природно впливало зі ставлення єврейського народу до цієї мови протягом тих століть, коли ця мова вийшла з ужитку в побуті. Звичайно, багато тут важив ентузіазм Еліезера бен Єгуди — цього генія й фанатика ідеї відродження івриту, який багатьох надихнув своїм прикладом, заговоривши з часу приїзду в Палестину раз і назавжди тільки івритом і змусивши повірити, що ця мова може зажити новим життям. Але важливе й те, що будував він не на зовсім голому місці. Коли в другій половині XIX ст. Еліезер бен Єгуда опинився в Єрусалимі, там уже стихійно представники двох громад — ашкеназійської і сефардської, при зустрічі на базарі почали застосовувати іврит, причому в сефардському фонетичному варіанті. Це було цілком природно, бо за допомогою своїх розмовно-побутових — їдишу, західногерманської, сефардської, єврейсько-іспанської мов їм годі було б порозумітися. Найприродніше видавалося, як до спільного знаменника, звернутися до тієї мови, котру і ті, і ті знали, хоч досі вона була в пасиві. Проте ані Еліезер бен Єгуда, ані прагнення знайти спільну мову між представниками двох громад нічого б не допомогло, якби єврейський народ протягом століть не читав своїх священних книг, не молився, не писав гебраїською мовою, не використовував її хоча б в усній формі.

Приклад подібної вірності своїм традиціям, своїй мові вчить інші народи, що, незважаючи ні на що, кожен народ може зберегти і свою своєрідність, і свою мову, якщо виявить подібну стійкість, яку виявили євреї. Тому нічого дивного немає в тому, що тепер услід за євреями й інші народи намагаються, беручи їхній досвід, застосувати як окремі конкретні методи розбудови власної мови, так і в цілому взяти на озброєння ідею відродження (рекреації) мов, що вийшли з ужитку (вимерли). Це стосується як мов занепалих (ірландської, баскійської), так і вимерлих (кельтської корнської у Великобританії), балтійської пруської (з території колишньої Східної Пруссії). Так баски для поширення своєї мови використовують досвід ульпанів (курсів інтенсивного вивчення івриту в Ізраїлі)¹, а прихильники відродження вимерлої

¹ Тищенко К. Баскійський досвід мовного будівництва // Урок української. — 2000. — № 8. — С. 51–56.

у XVII ст. пруської мови (у ФРН і Литві) збираються поступово реконструювати свою мову через створення дитячих садків і шкіл, де цю мову діти засвоюватимуть змалку, чим також наслідують єврейський досвід¹.

Таким чином, як це сталося з Біблією, єврейський історичний досвід мовно-національного відродження стає здобутком усього людства. Гірке коріння цього досвіду приносить солодкі плоди надії кожному народові землі, у якому б розпачливому стані мовно-національного гноблення він не був. Досвід євреїв переконливо доводить, що кінець кінцем доля кожного народу залежить не стільки від зовнішніх обставин, скільки від нього самого. Якщо він виявить стільки ж сили духу, як євреї, відстоюючи своє право на життя, він житиме всупереч усьому. І тоді, як це сталося з єврейським народом, згідно зі словами псалма: “Хто сіє у сльозах, з радістю буде жати”².

МОВНИЙ АСПЕКТ НЕПОВНОТИ КУЛЬТУРИ І ШЛЯХІВ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Соціальна неповнота нації, її причини і мовно-культурні наслідки

Поняття неповноти культури, конкретно в нашому випадку літератури, у цій праці запозичено в Д. Чижевського, який також говорить про неповноту нації, щоправда, вживаючи ці поняття як суто “робочі”, а тому беручи їх у лапки³. Характеризуючи стан української нації і відповідно української літератури, він, зокрема, пише: «Втративши провідні верстви (вищу шляхту та

¹ *Клоссе М.* Прусский язык и его рекреация // Интерлингвистические аспекты языковых реформ и проблемы лингвоконструирования: Тез. докладов 2-ой конференции по интерлингвистике. — Тарту, 4—6 окт. 1990 г. — С. 16—17. Важно отметить, что в тезах прямо на це вказано, пор.: “Девятая ступень рекреации — создание в колонии собственного издательства литературы на прусском языке, организация детсада и школы с использованием исключительно прусского языка” (обращение к опыту Израиля) (Там само. — С. 17).

² Псалом 126 (125) // Святе Письмо Старого та Нового Завіту. (Перший переклад здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами). [Ukrainian Bible 630C-United Bible Societies 1991 — 60M]. — С. 695.

³ *Чижевський Д.* Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. — Тернопіль, 1994. — С. 307. (Передрук з видання: Нью-Йорк, 1956).

вищі кола духівництва. — *О. Т.*) наприкінці XVIII ст., українська нація зробилася нацією “неповною”. “Неповною” стала і література (а отже, і культура в цілому. — *О. Т.*)». Ще раніше практично про ту саму неповноту української нації, а відтак і її культури й мови, писав наприкінці XIX ст. П. Куліш, називаючи її у своєму відомому вірші “До кобзи”, “тіснотою” — пор.: “Кобзо! Моя непорочна утіхо! Що ти мовчиш? Задзвени мені стиха, Голосом правди святої дзвени, нашу **тіснотою** (підкреслення наше. — *О. Т.*) гірку спом’яни” (Куліш П. До кобзи. — 1882)¹. Оскільки “тіснота” національна (нестача провідних верств), культурна (брак створюваних цими верствами сучасних виявів культури, різноманітних витончених різновидів літератури в тім числі) і мовна (недорозвиненість мови через те, що нею користуються самі соціальні низи і їй бракує абстрактно-інтелектуальної лексики зокрема) саме й виникає внаслідок неповноти національної, культурної, мовної, можна вважати, що поняття “тіснота”, безперечно, є цілком можливим синонімом до поняття “неповнота”, але, оскільки воно менш точно відбиває розглядане тут явище, варто надалі спинитися на іншому терміні, а саме *неповнота*, яке до того ж цілком заслуговує на те, щоб подавати його без лапок, уже не як “робочий”, утворений принагідно термін, а цілком повноправний, тому що це не лише, сказати б, термін-образ, а й найточніше відбиття віддзеркалюваного ним явища. Справді-бо, у деяких народів унаслідок історичних обставин, у яких вони опинилися, відбувається начебто випадіння з тіла нації її істотних частин, провідних верств. Унаслідок цієї неповноти, неповноти національної (і водночас соціальної, бо нації починає бракувати кількох соціальних прошарків) утворюється спричинена нею неповнота культури в її найширшій розумінні, нації починає бракувати власних адміністративних органів і організацій, властивих нормально розвиненому суспільству (власної держави, репрезентованої власним військом, поліцією (міліцією), судом, адміністративними установами, власними школами, особливо середніми і вищими, промисловими і торговельними установами тощо). У свою чергу, це викликає явне, таке, що впадає в око кожному, “недокрів’я” мови, якій бракує розвиненої абстрактно-інтелектуальної лексики, а без неї не може нормально розвиватися ані наукова, ані навчальна література, та й повноцінна література ми-

¹ *Куліш П.* Поезії. — К., 1970. — С. 212, 386.

стецька. Нерозвиненою є й термінологічна лексика. Нація, приречена на неповноту, стає мимоволі збідненою, неповною щодо твореної нею культури, “недорікуватою” у своїй мові. Отже, явища неповноти нації, неповноти культури й неповноти мови взаємопов’язані, нерозривні і вимагають того, щоб вони розглядалися разом. Однак, зважаючи на те, що пропонується праця належить мовознавцеві, найбільш підготованому в галузі лінгвістики й зацікавленому у висвітленні мовного аспекту неповноти культури і шляхів її подолання, на перший план тут висувається саме мовна проблематика, звичайно, в її пов’язанні з явищами національно-соціальними і культурними.

Явища неповноти національної, соціальної, культурної і мовної певних народів раз у раз простежуються протягом усієї приступної нині науці історії людства. Причиною її постання є, як правило, експансія певної держави, поширена на територію іншої країни (країн), експансія мілітарна, а за нею й державно-адміністративна, культурна й мовна, унаслідок якої нація, піддана цій експансії, наче розколюється на два соціуми, що стають носіями двох різних культур і мов. Отже, мовний аспект проблеми неповноти культури як відбиття неповноти нації виникає внаслідок поширеного і тривалого панування іншоетнічної держави разом з її проникненням на землю підданого цій експансії народу. Результатом цього може стати поступове відчуження соціальної верхівки відповідної нації від її нижчих соціальних верств. Тимчасом як останні, будучи носіями своєї (редукованої) культури й мови, залишаються в межах власної нації, соціальна верхівка відпадає від неї, сприйнявши культуру й мову народу експандуючої держави, стає не стільки репрезентанткою своєї нації, скільки представницею інтересів цієї іншонаціональної держави. У тім числі, асимілювавшись сама, ця соціальна верхівка докладає всіх зусиль, щоб повністю асимілювати народ своєї країни, цілком злити його з народом іноземної держави-загарбниці і таким чином цілковито завершити її анексію. Адже два народи, об’єднані мовно й культурно, вже не відчуватимуть себе двома різними етносами, а єдиним народом. Тим самим завоювання вже відчуватиметься навіть не приєднанням, а возз’єднанням двох частин одного цілого, а з часом шов, що ним зшити обидві колись різні частини, повністю “розсмокчеться”, і в такий спосіб розширяться землі, збільшиться кількість населення народу-завойовника, що увібрав і повністю розчинив у собі інший етнос.

Іноді, особливо коли завойований народ і його земля (країна) малі і/або відповідний народ не виробив у собі достатньої мовної стійкості, що передбачає збереження національної традиції (історичної пам’яті), не розвинув на цій основі нерозривно пов’язаних національної свідомості та солідарності, національної культури й національного миру й співробітництва із суміжними народами, тобто найкорисніших взаємин із ними, — ці асиміляційні зусилля щастить здійснити. У такому випадку завойований або втягнений в інший спосіб у коло державних інтересів суміжної держави-експансіоністки етнос поступово розчиняється в її народі. Подібним чином, наприклад, розчинилися серед римляно-латинян їхні союзники-етноси, оскільки й умбри. Їхні споріднені з латинською мовою, так само, як і вона, італійські мови були поступово витіснені латиною, і тепер, можливо, хіба що у вигляді окремих незначних прослідків, можна виявити рештки спадщини цих мов у відповідних діалектах італійської мови. Проте, оскільки самі ці мови як певні цілком виразні ідіоми зникли, а разом із ними зникли й відповідні етнічні суспільства й культури, що їх обслуговували, буття колишніх народів давно припинилося. Вони в жоден спосіб не виокремлюються із суцільного масиву постлатинської італійської мови відповідних регіонів Італії. Те саме слід сказати й про дослов’янську (до(прото)українську) іранську, конкретно скіфську, мову України, дослов’янську (до(прото)білоруську) балтійську мову Білорусі, дослов’янську (до(прото)російську) фінську (фінські), зокрема мерянську, мову Росії, деякі з них становили, очевидно, у свій час окремі ідіоми, носіями яких були певні народи (нації) із властивими їм культурами. Нині можна їх лише реконструювати, виходячи з їхніх решток відповідно у мові й культурі українців, білорусів і росіян, порівнянних зі спорідненими іранськими, балтійськими, фіно-угорськими мовами.

Проте так відбувається далеко не завжди. Іноді народ, випробований у подібний спосіб на міцність, виробляє в собі достатній ступінь мовної стійкості у всіх її чотирьох основних джерелах, що їх було згадано¹, і регенерує провідну верству народу,

¹ Про неповноту (неповність) української мови пізніше писав Ю. Шевельов (Шерех) у праці “Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус” (Нью-Йорк, 1987), пізніш перевиданій в Україні. Див., зокрема, прикінцеву частину праці, де, говорячи про те, що в першій половині XX ст. майже всі українські словники були пов’язані виключно з мовами держав, що загарбали Україну (російською, німецькою,

національну еліту і тоді здійснити його асиміляцію, винародовлення не вдається. У багатьох випадках повнота нації, її культури, а тим самим і мови, відновлюється. На землі нації, що знову стала повною і в своєму національному єстві, і в своїй культурі, і в мові, згодом закономірно відроджується (або постає) власна національна держава. За згаданих обставин подібні ситуації виникали і виникають, як уже вказувалося, неодноразово від найдавніших періодів історії аж до сьогодення. Цим визначається теоретична й практична актуальність і вага розгляданої проблеми у світовому обсязі. Гостро актуальна вона, зокрема, й для України.

Про неповноту конкретно української нації, а відтак і української літератури, як частини культури української в цілому, як уже зазначалося попередньо, писав Д. Чижевський, говорячи про те, що вони постали наприкінці XVIII ст., очевидно, слід додати, як наслідок ліквідації решток автономії Гетьманщини. Однак подібні погляди в радянські часи замовчувалися і побоювалися як заборонені, бо в них ставилася під сумнів слушність боротьби з тезою про “безбуржуазність української нації”. Проте, наприклад, таке цілком об’єктивне свідчення, як дані одногоденного перепису населення Києва у 1874 р., цю тезу значною мірою підтверджувало. Носіями української мови в тодішньому Києві виявилися мешканці околиць, неписьменні вихідці із села. Серед них бракувало ремісників, кваліфікованих робітників, багатих городян. Отже, всі вони (за незначними винятками, — які могли становити буквально кілька родин, наприклад Косачів, Старицьких або Лисенків, що свідомо культивували українську мову) належали до найнижчих шарів суспільства. Якщо порівняти Київ 1874 р. з Києвом сучасним, 2014 р., тобто пізнішим від нього фактично на 140 років, то при всіх здобутках української мови й культури в ньому поки що дуже далеко від того, щоб визнати Київ (уже майже 24 роки як столицю незалежної України, що мав би бути для неї взірцем) за українськомовне місто. Мовою міського побуту в найширшому розумінні у Києві зага-

польською, угорською), він зазначає: “Така залежність від мови панівної нації була великим гальмом для нормального розвитку мови української, та зрештою, й не тільки самої мови. Тут маємо справу з ще одним виявом неповноти української мови в першій половині XX століття” (*Шерех Ю.* Українська мова в першій половині XX століття (1900–1941). Стан і статус. — Чернівці, 1998. — С. 175).

лом лишається й досі російська мова. Тут не йдеться, звичайно, про якість переважно вельми сумнівної з погляду нормативності цієї дуже (мало)російської мови, а лише про її явне кількісне переважання над будь-якими різновидами української, особливо ж над українською літературною мовою. Українськомовні осередки на цьому тлі виглядають як поодинокі острівці. Спроби вийти за ці здавна узвичаєні межі поки що назагал мають ще відтінок чогось декораційно-декларативного, — на взірць хоч би цієї здавна узвичаєної “декорації” українськості Києва (мається на увазі його *мовна* українськість), що становлять численні українськомовні написи і вивіски. Вони-бо, ці спроби прориву української мови в міський побут Києва, не стали повсякденним і поширеним явищем, зосереджуючись або на низах соціальної піраміди суспільства, або на самій її верхівці у виступах і спілкуванні найвищої адміністрації, або ж окремими вкрапленнями у вигляді мовного режиму поодиноких переважно наукових чи навчальних установ. Українській мові Києва тим часом ще дуже далеко, щоб стати масовим суцільним або принаймні переважним засобом спілкування, — як це бачимо, наприклад, у містах Західної України, — і це спонукає до аналізу різних типів постановня неповних націй з їхньою мовно-літературною неповнотою і способів їхнього виходу з цього стану, трансформації в нації повні з повнотою їхньої культури й мови. Без вивчення особливостей подібних процесів у світі в цілому неможливо з’ясувати й феномен неповноти української нації в її рисах подібності до виявлюваних деінде особливостей і в її українській специфіці.

Проте перш ніж перейти до цього розгляду, слід виразно відмежувати від соціолінгвістичної ситуації розгляданої національної мовно-культурної неповноти випадок самочинного використання як допоміжної іноземної мови у цілком незалежних державах. Подібні випадки, як і розглядане явище національної неповноти певних народів, простежуються здавна і супроводжують всю історію людства. Певна мова завдяки здобутому народом, її носієм, високому рівню розвитку своєї економіки й культури, а також військової й політичної потужності, які пов’язані з цим, роблять відповідну державу вельми впливовою, а її мова перестає бути мовою суто локального поширення і починає широко використовуватися в світі (принаймні серед суміжних країн). У такий спосіб ця мова починає відігравати важливу роль не лише

в межах своєї держави, де вона є рідною для основного її населення, носіїв цієї мови, або в підлеглих завойованих чи приєднаних до неї країнах, а і в державах незалежних. У такий спосіб відповідна мова підвищує свій соціолінгвістичний ранг, стає мовою позатериторіального поширення¹, тобто поширеною поза територію своєї країни (держави), мовою міждержавною (міжнародною), найвищим виявом чого є її належність до так званих світових мов. Мовою подібного типу на Близькому Сході у старожитності була, наприклад, аккадська (ассиро-вавилонська) мова, яка, очевидно, в часи особливого піднесення політичної впливовості Ассирії і Вавилону замінила у цій функції давньоєгипетську мову. На Далекому Сході в старожитності, тобто до нашої ери, і дуже довго в добу Середньовіччя як подібна міжнародна мова використовувалася давньокитайська мова (вень-янь). Більш менш у той самий період у країнах Індії, населеної, як відомо, не самими індоарійськими народами, а й народами дравідійськими, носіями дравідійських, абсолютно відмінних від індоєвропейських мов, у функції міжнародної використовувалася давньоіндійська мова (санскрит), розповсюдження якої нерідко виходило й поза межі Індійського субконтиненту, поширюючись і на суміжні країни. Ще більшого поширення санскрит і середньоіндійська мова палі дістали внаслідок виникнення буддизму і популяризації цієї віри далеко за межами Індії, у країнах Індокитаю — Камбоджі й Лаосі, Малайзії й Індонезії. Із XI ст. у зв'язку з розповсюдженням ісламу величезного поширення в країнах ісламської цивілізації (і не лише семітськомовних, а й ірансько-й тюркськомовних) у функції міжнародної здобула арабська мова, використовувана від Піренейського півострова на заході аж до країн Середньої Азії та Сходу, від Кавказу, Татарстану та Башкирії на півночі до країн Північної Африки на півдні. Досить значну поширеність дещо пізніше, на межі I і II тисячоліть, у країнах ісламської культури отримала перська мова (фарсі), популярна не лише серед іранськомовних народів (персів, таджиків, курдів, белуджів, пуштунів), але й серед індусів Пакистану і тюркськомовних народів, зокрема турків і азербайджанців (як відомо, класик азербайджанської літератури Нізамі уславився

¹ Див. про це докладніше: *Ткаченко О.Б.* До соціолінгвістичної оцінки мов // *Мовознавство.* — 1988, № 2. — С. 27—30; а також у розділі “Соціолінгвістична класифікація мов світу і місце української мови в ній”, с. 84—146.

саме своєю творчістю перською мовою). Перська (разом з арабською) набула такої популярності у Туреччині, що турецький текст, не “орнаментований” численними фарсизмами (й арабізмами) сприймався в Туреччині ще султанській, майже не до часів Кемалю Ататюрка як надміру “грубий”. Мало не обов’язковим в очах соціальних верхів турецького суспільства було його “розцвічування” численними включеннями цих обох іноземних, престижних у Туреччині мов: арабської як відбиття вчестості, перської як ознаки обізнаності з витонченою мовою перської поезії. Утім таку саму роль, як уже згадувалося, відіграла дуже довго в Кореї, Японії і В’єтнамі давньокитайська мова (вень-янь). Значна частина літератури цих країн творилася безпосередньо цією мовою, але її великого впливу, особливо в галузі науки, зазнали й самі відповідно корейська, японська і в’єтнамська мови, куди увійшло дуже багато лексики китайського походження, хоч, зрозуміла річ, і фонетично адаптованої згідно з особливостями відповідних мов.

Не оминуло явище набуття деяких мов рангу міжнародних і Європи, звідки завдяки її впливовості на інших континентах, що особливо помітно почала виявлятися з XVI—XVII ст., ці мови поширювалися всім світом. Першою мовою подібного міжнародного й міждержавного засягу, особливо з часів воєн Александра Македонського, стала грецька. На заході в період Римської імперії, тобто в Італії, Галлії, Іберії й Лузитанії, грецька мова, конкуруючи з латинською, що мала на цій території набагато міцніші соціальні позиції, не могла поширитися такою мірою, як на сході імперії, проте в Римі і в містах Італії серед соціальної верхівки грецька мова була надзвичайно престижна як ознака високої освіченості й належності до кіл носіїв особливо вишуканої й витонченої культури. Знання грецької мови, літератури й філософії надзвичайно високо цінувалося, тому обов’язковою ознакою кожної заможної й шанованої родини в Римі (і в західній частині Римської імперії взагалі) було мати для виховання дітей *грецького педагога*, тобто (буквально) “водія дітей”, якогось високоосвіченого грека, іноді навіть невільника (чи вільновідпущеника), який, гуляючи з дітьми, навчав їх насамперед практичного володіння грецькою мовою, а згодом і прилучав їх до знання грецької духовної культури. Завдяки цій популярності й впливовості грецька мова своїми лексичними елементами щедро збагатилася латинську, зокрема ставши невід’ємною частиною її терміноло-

гії, а через латинську мову і завдяки їй, у свою чергу, набувши поширеності в лексиці всіх європейських мов. Ще ширшого використання й застосування грецька мова, завдяки довготривалій еллінізації, здобула собі на сході Римської імперії поза Грецією, у Малій Азії, Сирії й Єгипті, де, особливо у великих містах, грецька використовувалася як міжнародна, у тім числі й серед євреїв. Тому саме їй випала видатна роль як першій мові християнства, бо нею здійснено так званий переклад Старого Завіту сімдесятників, нею ж одразу, а можливо, якоюсь мірою як переклад з арамейської (арамійської)¹, написано книги Нового Завіту. Тому й перші християнські громади самого Риму, перш ніж здійснено переклад Біблії латинською мовою, користувалися в службі Божій грецькою.

Дуже довго, головню завдяки діяльності римо-католицької церкви, як міжнародна мова в Західній і Центральній Європі вживалася латинська мова. Це була мова могутньої і дуже впливової церкви, юриспруденції, дипломатичних відносин, науки й навчання, ділового й наукового листування. Нею широко, аж до XVIII ст., користувалися і як розмовною, особливо під час наукових обговорень і диспутів.

У XVII й XVIII ст. латину в Європі інтенсивно почала витискати французька мова, якій саме тоді присвоєно назву “третьої класичної мови” (після попередніх двох — грецької і латинської). Як мова дипломатії, французька була повсюдно поширена аж до Версальської угоди, написаної вже двома мовами — французькою та англійською, яка з того часу дедалі більше почала заступати в міжнародному житті французьку, доки вже в наші дні стала майже безконкурентною мовою міжнародних відносин.

¹ Зокрема, це припускається стосовно Євангелія від Матвія (Матея), пор.: Матей, син Алфея, звався також Леві. Христос його покликав на апостола, коли він виконував свій митарський уряд у місті Капернаумі. ...Після Зшестя Святого Духа на апостолів Матей спершу апостолував у Палестині, проповідував Євангеліє своїм землякам — юдеям. Наприкінці Матей подався благовістити Боже царство між поганями і, правдоподібно, в Етіопії, Персії та Македонії. Полишаючи рідну Палестину, щоб забезпечити своїх учнів від усяких збочень та ложних наук, він полишив їм своє Євангеліє, написане арамейською мовою, яка була тоді загальнорозмовною мовою між юдеями. Згодом з арамейського оригіналу цю першу Благовість перекладено на грецьку мову. На жаль, арамейський оригінал утратився (Новий Завіт. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Повний переклад, здійснений за оригіналами єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. — Ukrainian Bible 63DC United Bible Societies, 1991-60M. — С. 7).

Повертаючися до давнішого часу, зокрема доби Середньовіччя у Європі, слід констатувати, що в цей період там у ролі міжнародних вживалися три мови. У Західній і Центральній Європі, як уже згадувалося, такою була латинська. На крайньому південному сході — грецька, що намагалася просунути і на балканські країни, але особливого успіху не мала і компенсувала це (аж до арабського завоювання цих країн) своєю поширеністю в країнах Близького Сходу та Єгипті, хоч і тут її витискали місцеві сирійська і коптська мови. Натомість східних і південних слов'ян, а спершу почасти й західних, чехів і словаків, обслуговувала давня болгаромакедонська (старослов'янська) мова, яку тривалий час як церковну й книжну використовували також романськомовні румуни й молдавани.

Важливо відзначити, що певній нейтральності частини цих міжнародних мов сприяло те, що на пізній час їхнього застосування вони вже набували (або й набули) характеру суто книжних мов, які вийшли з ужитку як живі розмовно-побутові. Це стосувалося, наприклад, таких мов, як давньокитайська (вень-янь), санскрит, латинська, старослов'янська та й значною мірою грецької книжної мови (кафаревуси). Стаючи позаетнічними, подібні мови ставали й дедалі більше нейтральними. Це дозволяло народам, не пов'язаним з ними своїм походженням, психологічно сприймати їх набагато легше, ніж суто етнічні мови, належні певним конкретним народам і в даний історичний період використовувані в усіх функціях, у тім числі й як розмовно-побутові. Щодо цього досить характерний такий приклад: з одного боку, дуже довго (аж до початку XIX ст.) використання в землях Угорського королівства, як угорських (мадярських), так і населених іншими народами, латинської мови як офіційної і, з другого боку, прагнення угорців, особливо наполегливі із середини XIX ст., запровадити в тих самих землях, як угорських (мадярських), так і неугорських, у функції офіційної угорську мову. Якщо латинська як офіційна не викликала особливого спротиву проти себе, дозволяючи, зокрема, словакам, навіть словацькій шляхті зберігати свою мову, то запровадження угорської як цілком живої етнічної мови почало загрожувати неугорським народам денационалізацією й поугорщенням (мадяризацією). І відповідно спричинилося до спротиву, боротьби проти неї. Наприклад, у Хорватії це вилілося в справжній бунт, названий пізніше “вивісковою війною”: коли угорці почали вивішувати в хорватських містах вивіски

угорською мовою, хорвати відповіли на це зриванням і знищенням цих вивісок, вимагаючи, щоб у їхніх містах всі написи були хорватською. Отже, тимчасом як мова, неналежна ані угорцям, ані хорватам (та й узагалі у період Середньовіччя і в новітні часи — жодному народові світу), примирювала обидва народи, намагання одного з них накинути іншому свою мову як офіційну розпалювало ворожнечу.

Численні випадки використання як міжнародної окремих найвпливовіших мов (подібних фактів можна було б навести набагато більше) якоюсь мірою подібні до ситуації національної, й соціальної, і мовної неповноти нації, бо і в тому, і в цьому випадку уживання хоч і в функції міжнародної певної мови начебто розколювало націю. Адже володіння, крім своєї рідної, ще й престижною іноземною мовою, було начебто одним із привілеїв панівних верств нації, а отже, якоюсь мірою вже ділило суспільство на дві частини. Іноді поширення певної іноземної мови, якщо це була не нейтральна позаетнічна, як правило, мертва мова, а мова етнічна, жива, могло становити певний різновид мирної експансії, яка або витискала рідну мову народу, підданого їй, або ж не давала можливості рідній мові певного народу розвинутися в повноцінну літературну мову, здатну об'єднати народ, повністю консолідувати його в націю. Так проникла на територію Словаччини в XIV ст. чеська літературна мова, що аж до середини XIX ст. обслуговувала словацьке суспільство, особливо протестантську його частину, об'єктивно кажучи, будучи використовувана в Словаччині як літературна замість словацької, роз'єднувала словацьку націю, робила її неповною. З одного боку, виступала словацька інтелігенція, що використовувала як книжно-літературну, а також розмовну чеську літературну мову, з другого, — широкі верстви словацьких соціальних низів, що послуговувалися в побуті словацькою народнорозмовною мовою в усіх розмаїтті її діалектів. До свого мовного самоствердження, а тим самим до консолідації словацької нації, її культури і мови словаки прийшли поступово, шляхом, по-перше, словакізації чеської мови, тобто головно її фонетичної адаптації, по-друге, спробами створити на підставі всіх основних словацьких діалектів словацьку літературну мову (найзначнішою спробою був варіант словацької літературної мови, що спирався на західнославацький діалект, здійснений Бернолаком) і, нарешті, унаслідок остаточного вибору як основи словацької літературної мови найбільш своєрідного зі словацьких діалектів — середньословацького.

Отже, повністю відмежувати випадок неповноти національної й культурно-мовної як наслідку політичної або міліарної експансії від випадків поширення в певному національному суспільстві іноземної мови, використовуваної як допоміжна міжнародна, неможливо. Тут є моменти, що зближують обидва ці варіанти мовно-національного розвитку. Проте все-таки між ними існує й цілком виразний вододіл, що дає змогу говорити про розбіжність між ними, коли йдеться про найтипівіші вияви того й другого явища.

Очевидно, відмінність між обома випадками і неможливість одного з них (поширення іноземної мови) перерости в інший, витіснення рідної мови нації і цим самим її мовного, культурного й національного (соціального) розколу визначається зрілістю нації, що виявляється, зокрема, у наявності її власної держави. Річ у тім, що, як уже відзначалося, в Середньовіччі, зокрема, всі народи Західної й Центральної Європи розпочинали свій мовно-національний розвиток з використання як державної й книжно-літературної латинської мови. Це не завадило, однак, тим із них, які спромоглися створити власні держави, витворити на підставі власних етнічних мов національні літературні мови — романські, германські, слов'янські, польську і чеську, угорську, які в подальшому витисли латинську мову. Лише ті народи, які не змогли відстояти своєї національної й державної незалежності, мусили прийняти в особі своїх верхніх прошарків мови суміжних держав, які їх підкорили. Відтак тут намітилася виразна відмінність між націями неповними і націями повними, де функціонувала як державна власна національна мова, але в ролі міжнародної могла використовуватися якась іноземна, наприклад, у XIX ст. французька, а наприкінці XX ст. — англійська.

При деякій зовнішній подібності (згадані допоміжні іноземні мови використовувала, як правило, соціальна верхівка) відмінність цих мов від мов асиміляції, поширених серед неповних націй, докорінна різниця між обома соціолінгвістичними ситуаціями в тому, що роль іноземних мов як міжнародних полягала не у витісненні національної мови, а лише в доповненні національної мови в частині функцій (насамперед як засобу міжнародного спілкування). Їхнє вживання не робить націю неповною, бо основним засобом спілкування залишається власна національна мова, поширена в усіх соціальних верствах. Випадки перебільшеного, гіпертрофованого використання цієї допоміжної іноземної мови всі-

ляко обмежуються. Їм протидіють як власні суспільні кола, так і відповідна офіційна влада. З проявами галломанії, перебільшеного вживання французької мови, посилено боролися в Росії XVIII — початку XIX ст. і завдяки цьому, попри тривалу популярність французької в дворянських колах і як розмовної салонної, і як мови приватного листування, особливо у стосунках чоловіків та жінок (переконалися в цьому дуже легко, проглядаючи листування Пушкіна або Лермонтова), вона поступово мусила відступити під тиском російської. Те саме відбувалося і в Німеччині, і в низці інших європейських країн. Нині у Франції не менш інтенсивно провадиться боротьба з англоманією і офіційними методами (наприклад, штрафами за зайве вживання англійської мови в рекламі, оголошеннях і написах), так і висміюванням, осудженням манери домішувати до французької мови англійські слова і вирази (пор. хоч би іронічне питання, що набуло популярності у Франції стосовно подібної франко-англійської мовної мішанини *Parlez-vous franglais?* букв. “Чи розмовляєте Ви по-франгліїськи?”). Отже, якщо у випадку неповноти нації офіційна влада витискає національну мову, сприяючи поширенню панівної державної іншомовної, у тому числі всіляко осміюючи і принижуючи місцеву мову (як на офіційному, так і на неофіційному рівні)¹, то тут, навпаки, завжди сприяють власній національній мові, а іноземну (допоміжну) обмежують. Це пояснюється тим, що у випадку неповноти нації протегують державній (іншоетнічній) мові як засобові консолідації багатонаціональної держави, її зміцнення в боротьбі проти можливого місцевого сепаратизму, у випадку ж іноземної допоміжної мови знову ж таки боротьба з її надмірною поширеністю стає методом подолання іноземного впливу, який може започаткувати експансію іноземної держави, спочатку культурну, далі економічну, що кінець кінцем призводить до поступової втрати й політичної незалежності відповідної держави, підданої політичному іноземному впливові. Зважаючи на зазначене вище, і білінгвізм, і двокультурність у цих двох моментах різні: у разі неповноти нації офіційна верхівка одномовна й однокультурна (чужомовна і чужокультурна щодо власних соціальних низів), двомовність (і двокультурність)

¹ Характерним є тут приклад вияву одвертого державного шовінізму у Франції стосовно бретонської мови, що знайшов собі відбиття в написах офіційних установ на території Бретані “Плювати і розмовляти бретонською мовою забороняється!”

виникає в неасимільованих низах; у разі використання іноземної мови як допоміжної, навпаки, двомовність і двокультурність стосується лише верхівки, а не одномовних і однокультурних низів. У багатонаціональній державі має поборюватися і той, і той види двомовності і двокультурності, і двомовність та двокультурність іншоетнічних низів, у яких намагаються повністю знищити їхню національну мову, тим самим зводячи всі народи багатонаціональної держави до одного спільного знаменника — державної мови панівної нації, і гіпертрофовану двомовність верхів, борючись у такий спосіб проти узалежнення своєї держави від іншої розвиненішої держави, яка (розвиненість) знайшла свій вияв у поширенні її мови як міжнародної.

Отже, в обох соціолінгвістичних ситуаціях існують і точки зіткнення, і докорінні відмінності між ними. Для сильної багатонаціональної держави найбільша загроза вбачається у наявності в її складі неповних націй, які намагаються відбудувати свою повноту — мовну, культурну і національну, що означає повноту соціальної структурованості нації. У цьому влада панівної нації вбачає загрозу цілісності держави і тому всіляко, передусім за допомогою своєї своєрідної агентури, асимільованих соціальних верхів неповних націй, намагається цьому протидіяти. Поширеність серед соціальної верхівки в той самий час якоїсь іноземної мови, на той момент вживаної в ролі міжнародної, вважається меншим лихом. Проте і з ним намагаються боротися, насамперед долаючи цей мовний і культурний вплив, а тим самим і вплив політичний з боку відповідної держави розвитком своєї культури і мови. На цій стадії це поборення має характер оборонний. У тім випадку, коли відповідна багатонаціональна держава в своєму розвитку, економічно-політичному, культурному, отже і мовному, починає переважати країну, яка до того домінувала в світі і мала змогу перетворити свою мову на міжнародну, відповідна нова просперуюча держава переходить у наступ і дістає можливість витиснути мову, до того часу поширену в світі у функції міжнародної, і зробити такою мовою свою. Прикладом цього є співвідношення у міжнародному житті XIX—XX ст. між французькою та англійською мовами. Якщо все XIX ст. минуло під знаком безперечного використання, зокрема в дипломатичних відносинах, французької мови, то вже Версальську угоду укладено двома мовами, французькою та англійською, що при явному невдоволенні з французького боку Франція не могла не

прийняти, бо і в її перемогу над Німеччиною, і навіть у те, що вона не зазнала від неї поразки, як під час франко-пруської війни, вагомий внесок було зроблено спочатку з боку Англії, а надалі, під кінець війни, з боку США. А вже після Другої світової, під час якої Франція зазнала нищівної поразки з боку Німеччини і своїм відродженням як держава зобов'язана головним чином союзникам (США, Великобританії, СРСР), престиж і значення французької мови ще більше впали, і в світі домінує не французька, а англійська мова.

Інша ситуація постає, коли певна багатонаціональна держава хилиться до занепаду і зазнає дедалі більшого тиску з боку зовнішніх сил. Тут їй доводиться буквально боротися на двох фронтах — внутрішньому, долаючи дедалі більший опір гноблених, неповних націй, які прагнуть від неї визволитися, щоб дістати змогу досягти національної й мовно-культурної повноти, оформити свою самостійність та самодостатність у вигляді окремих держав і відокремитися від неї, і на зовнішньому, оскільки її послаблення викликає прагнення сильніших сусідів дедалі більш узалежнити її від себе, що знаходить свій вияв, зокрема, і в їхній мовно-культурній експансії. На першому етапі при виникненні подібної ситуації найголовнішу загрозу для цілісності, а далі для самого існування багатонаціональної держави становить небезпека з боку внутрішніх відцентрових сил, у подальшому чимраз сильнішою стає небезпека від зовнішніх доцентрових сил, які прагнуть поставити колишню метрополію, часом зредукованої у своїй багатонаціональності, іноді ж зовсім її позбавленої, держави під свій контроль, а то й зовсім позбавити її незалежності. На цьому етапі, власне, колилась багатонаціональна держава-експансіоністка дедалі більше позбувається сили своєї зовнішньої експансії і мусить переходити від наступальної до оборонної боротьби, бо перед нею може постати цілком реальна загроза втрати власної державності, а надалі й загроза втрати народом повноти національної, спричиненої переходом вищих верств на службу іноземній державі (державам, що її завоювали), культурної, викликаного сприйняттям носіями й верствами як своєї чужоземної культури, і мовної, як наслідок відмови тих самих верств від власної мови й переходу до мови держави-завойовниці (держав-завойовниць). Таким чином, коли держава, політико-економічна, рівновага певного народу захитується, він, навіть якби це був народ, що заснував багатонаціональну державу, де посів панівне становище, аж ніяк не убез-

печений від втрати незалежності, а далі — від перетворення на неповну націю з неповною культурою і мовою. Ця колишня неповнота, до речі, що стала проміжним етапом до здобуття нової повноти, може знайти своє віддзеркалення в самій мові народу, що зазнав подібної подвійної трансформації (іноді навіть у два етапи, тобто хвилевого узалежнення спочатку від одного народу-завойовника, а далі від другого). Цікавий приклад такого мовного віддзеркалення дає, зокрема, сучасна англійська мова, де поряд з і досі *якісно* домінують західногерманською, англосаксонською основою мови виступають два шари лексики, що залишилися в англійській мові як спадок від подоланих завойовників Англії. Перший — скандинавський (насамперед староданський), другий — (нормано)старофранцузький, успадкований англійською мовою від пофранцузьких норманів (очевидно, данців і норвежців), що, вторгнувшись до Англії і поневоливши її на кілька століть, згодом разом зі своєю національністю, культурою і мовою були “перетравлені” англосаксами, пізнішими англійцями. Першу верству знаходимо у вигляді таких поширених нині слів англійської мови, як sky “небо”, (to) take “брати”, egg “яйце”, sister “сестра”, yard “двір” тощо; другу становлять такі слова, як mountain “гора”, river “річка”, flower “квітка”, (to) arrive “прибу(ва)ти”, (to) travel “мандрувати”, people “народ; люди” і т. ін.

Таким чином, приходимо до висновку, що вживання вищими верствами певного народу якоїсь іноземної мови як допоміжної міжнародної саме по собі ще не становить загрози для цілісності, повноти нації. Воно може стати небезпечним лише за певних обставин, насамперед унаслідок втрати відповідним народом своєї незалежності, держави, що здатна захищати його національне життя у його соціальній повноті, його культуру й мову.

Тип виникнення нації і здобуття нею повноти на новій мовній основі (“народження через смерть”)

Зрозуміла річ, у випадку поступової втрати нацією своєї повноти має цікавити і причина її відпорності, і джерела її регенерації¹.

¹ Тут до речі згадати висловлену колись А.П. Непокупним думку (на жаль, ніде не зафіксовану, висловлену в усній формі), що існують певні замкнені в собі й виокремлені з оточення території, начебто самою своєю специфікою створені для породження окремого етносу. Мова цього етносу може навіть змінюватися, тобто й сам він може перероджуватися, але кожного разу це бу-

Експансія іноземної держави на країну, піддану мовно-національній і відтак культурній асиміляції, призводить до розколу народу цієї країни на два мовно й культурно взаємовідчужені соціуми. Суспільство подібної країни набуває рис бісоціальності, бікультурності й білінгвізму, причому дві останні риси є не суцільно сконцентрованими, а поділеними між двома соціумами, причому не в однаковий спосіб. Тимчасом як верхні соціальні шари колись єдиного суцільного суспільства, пройшовши стан білінгвізму й бікультурності (поєднання власної автохтонної мови та культури і накинutoї ззовні експандуючої мови й культури) приходять до стану (чужого) монологізму й монокультурності, нижчі верстви, зберігаючи власну мову і культуру, змушені більшою чи меншою мірою засвоїти і користуватися й чужою мовою та культурою. У випадку великих етносів стан тимчасової соціальної (етносocіальної) культурної й мовної роз'єднаності і пов'язаного з цим антагонізму в той чи інший спосіб усувається. Основою для цього, очевидно, стає потенційно спільна (>(одно)національна) економіка, що ґрунтується на специфіці географічного простору, виокремлюваного з його оточення, і спільна, принаймні в залишкових для денационалізованих вищих верств, ментальність — як відбиття колишньої єдності культури роз'єданого, підданого асиміляції народу). Це позамовне підґрунтя — навіть у випадку зміни мови — згодом стимулює вироблення роз'єднаним, неповним етносом власних, окремих щодо етносу-асимілянта, культури і мови. У такий спосіб випробовуваний на міцність народ доводить свою життєвість навіть при його мовно-культурній трансформації на спадковій території. Звичайно, у разі подібної мовно-культурної трансформації життєвість етносу виявляється вже не в тому, що він зберігається і продовжує існувати, а в тім, що він, помираючи, виявляє здатність породити новий окремий етнос, що відбиває дві лінії спадковості, — основну тепер, накинuto ззовні, яка пов'язує із мовою, що поширилася ззовні і витісняла місцеву, автохтонну, і субстратну, пов'язану із залишковими впливами місцевої автохтонної мови, що, будучи витіснена новою мовою, розчинилася в ній, зумовивши її своєрідну місцеву специфіку. Якщо перша лінія єднає нововиниклу мову із прамовою всіх споріднених мов, що постали з неї, у тім числі й ту, про

де окремий етнос, відмінний від своїх сусідів. Подібні території скидаються на озеро: склад води з часом змінюється, але незмінним залишається його існування в усій специфіці конфігурації берегів і рельєфу дна.

яку в цьому випадку йдеться, зумовлюючи її спільність із прамовою і спорідненими мовами, то друга, субстратна лінія спорідненості, спричинюється до її відмінності від прамови і від споріднених мов. Одним із яскравих прикладів, що ілюструє подібні випадки, є, зокрема, французька мова, постала внаслідок поширення на території Галлії латини в обох її подобах — народно-розмовній і книжно-літературній. З одного боку, першою лінією спорідненості французька мова пов'язана з латиною, продовжує її, є відгалуженням латини, що стала для неї, як і для інших романських мов, їхньою спільною прамовою, з другого боку, іншою субстратною галльською, тобто кельтською, лінією спорідненості французька мова пов'язана з кельтськими мовами, що надало їй яскраво виявленої фонетичної специфіки, визначивши її своєрідність як порівняно з латиною, так і на тлі інших споріднених з нею романських мов¹.

При зіткненні двох мов, викликаному проникненням однієї з них на територію іншої, для мови, на територію якої потрапили носії іншої мови в особі завойовників-переможців, настає з неминучістю серйозне випробування, що його, як уже зазначалося, не кожна мова витримує. При цьому перемога тієї чи іншої мови — це завжди насамперед перемога культури, репрезентованої відповідною мовою. Римляни поширили свою мову в західній частині Римської імперії не тільки (і можливо, не стільки) військовою силою, скільки культурою, насамперед розвиненою писемністю, якої завойовані ними народи не мали. Саме тому й надалі, у часи Середньовіччя, латинська мала таке значне територіальне поширення, проникнувши навіть у ті країни, де ніколи не ступала нога римського легіонера. Якщо римські завоювання дали змогу латинській мові проникнути лише на територію сучасної Італії (у повному обсязі), Сицилії, Сардинії, Корсики, Іспанії (з Балеарськими островами, за винятком території Країни Басків), Португалії, Франції, Надрейнської області у Західній Німеччині, Швейцарії (частково) і Великобританії й Румунії, то обсяг мирного завоювання латинською мовою Європи був значно ширшим. Завдяки тому, що латинська культура виявилася сприйнятливою не лише стосовно культури античності, скори-

¹ Див. докладніше про це: *Ткаченко О.Б.* Деякі питання міжмовних фонетичних контактів // Філософські питання мовознавства. — К., 1972. — С. 187—193.

ставши, зокрема, з багатющої спадщини давньогрецької культури, але й змогла, так само відповідаючи новішим потребам, стати носієм ідей християнства, латинська мова стала на кілька століть основною мовою релігії, держави і права для країн Західної, Центральної й Північної Європи — Німеччини, Чехії, Словаччини, Угорщини, Хорватії, Словенії, Польщі, Литви, Латвії, Фінляндії, Естонії, скандинавських країн, а згодом почала дедалі більше проникати і в такі православні країни, як Білорусь, Україна і, природна річ, романськомовні Румунія і Молдова. Певне поширення латинська мова як мова дипломатії дістала навіть у Московській державі. Як відомо, так звана Нерчинська угода між Росією і Китаєм, що регулювала відносини обох держав, знайшла відбиття у договорі, укладенім з боку Московської держави латинською мовою. Зрозуміла річ, разом із виникненням заокеанських володінь Іспанії й Португалії як мова римо-католицької церкви обох держав латинська мова проникла в азійські й африканські володіння Португалії, а також у належну Португалії Бразилію. Що ж стосується Іспанської імперії, то тут латинська здобула поширення в американських володіннях Іспанії і на належних їй у той час Філіппінах. Отже, саму назву *Латинська Америка* можна тлумачити і переносно, як назву тієї частини Америки, де поширилися головно неолатинські, романські мови, іспанська й португальська, і буквально, як назву країн, де з поширенням впливу римо-католицької церкви розповсюдилася й сама латинська мова. Проте сила неолатинських романських народів виявилася не лише в здатності завойовувати для латинської мови і для своїх романських мов нові терени поширення, що було пов'язане з колоніальними завоюваннями Іспанії, Португалії і Франції, які сприяли відповідно поширенню іспанської, португальської й французької мов в їхніх заморських володіннях, уже згаданих іспанських і португальських, і французьких, у Північній та Екваторіальній Африці, у Північній Америці (у Квебеку в Канаді), на Гаїті (у Центральній Америці) і в країнах Індокитаю (Лаосі, Камбоджі, В'єтнамі). Надзвичайну стійкість і відпорність, і навіть здатність кінець кінцем, витискаючи мову завойовників, асимілювати їх мовно-національно, виявили романські народи і в період захоплення їхніх країн германськими завойовниками. Як відомо, у ранньому середньовіччі, в часи занепаду Західної Римської імперії, германські народи завойовували всі її провінції, не виключаючи й самої Італії зі столицею імперії

Римом. Сучасну Францію (тодішню Галлію) завойовували франки, бургунди, готи, готи ж стали володарями Іспанії, Португалії, а також Італії, куди пізніше вторглися лангобарди. Романізованою Північною Африкою заволоділи вандалі. Англи, сакси і юти майже повністю захопили Великобританію (за винятком найзахідніших частин, де втрималися кельти). Проте в переважній частині колишніх римських (і романізованих) провінцій Західної Римської імперії тодішні германські завойовники, незважаючи на всю свою військову могутність і належність їм державної влади, поступово розчинилися в місцевому романському населенні, і місцеві романські провінційні суспільства, яким пізніше судилося стати окремими романськими народами (французами, провансальцями, каталонцями, іспанцями, португальцями, італійцями), початково принижені завойовниками, дедалі більше втягуючи їх в орбіту своєї культури і підкоряючи їх її різноманітними привабливостями, далі повністю їх асимілювали, спочатку в особі верхівки завойовників-переможців їхніх королів і знаті, а далі й численнішого простолюду. Як засвідчує це конкретно Бонфанте на прикладі запозичень із германських мов в італійській (насамперед із готської, східногерманської, й лангобардської, західногерманської), германські завойовники-варвари на час їхнього вторгнення в романські, зокрема італійські, землі відзначалися войовничістю й наступальним духом. Їм не бракувало сміливості й мужності, тимчасом як романці, занепалі римляни, втратили на той час дуже багато з давньоримських чеснот, своєї згуртованості, зорганізованості, дисципліни, вояцького гарту. Адаже на часи схилку Римської імперії припадає дедалі менша популярність в очах римської (>романської) молоді служби у війську. Тому чимраз більше лави римських вояків рекрутуються з германських найманців, що надалі разом зі своїми вільними войовничими германськими співплемінниками, що ним ці германські вояки передали секрети римського військового мистецтва й вояцького вишколу, згодом детронізують у Равенні останнього римського імператора Ромула Августула і допоможуть германцям повністю захопити владу навіть в Італії, не кажучи вже про інші терени Західної Римської імперії, провінції, колись підпорядковані Італії й Римові як метрополії й столиці. Поняття, пов'язані з військовою і вояцькою доблестю, через це в італійській мові є переважно словами германського походження. Романськими залишалися слова на позначення миру, слухняності, терпіння, що

їх як християнські чесноти, так догідні віднині германським вождям і повелителям підкорених романців, культивувала перед тим християнська церква. Натомість у лексиці германського походження, що проникла до італійської мови, фігурують також слова, що пов'язані із пияцтвом, об'їданням, розпустою, насильством, гвалтуванням жінок, биттям, які свідчать, що германські завойовники, дірвавшись до влади над підкореними романцями, нащадками римлян, від яких зазнали свого часу стільки кривд і поневірянь, гинучи для їхньої розваги як гладіатори в їхніх цирках, зазнаючи нещадного визиску як невольники, тепер не дуже церемонилися зі своїми колишніми поневолювачами, помщаючися за все зло, якого зазнали їхні предки¹.

Проте при всій своїй військовій потузі, гарті вояків через порівняно короткий час одного-двох століть щодо верхівки завойовників і трохи довшого для їхніх соціальних низів нападники германці в більшості романських країн поступово із франків, готів, бургундів, лангобардів, перетворилися на французів, іспанців, португальців, італійців, повністю розчинившись в цих народах і нічим істотно не змінивши їхніх романських мов, крім певної частини апелятивної лексики здебільшого зі зниженим стилістичним забарвленням та ще й деякої частини їхніх імен, що увійшли до складу цих мов.

Пояснювалося це незмірною різницею між рівнем культурного розвитку завойовників і завойованих. На кожному кроці завойовник, насамперед германський вождь, що ставав королем завойованої країни, стикався з масою проблем, які не давала змоги розв'язати успадкована ним, ще нерозвинена достатньою мірою культура і швидкі й розумні вирішення яких він, як і його оточення, знаходили в культурі завойованих і в них самих як кон-

¹ Серед багатьох слів, що характеризували германців в Італії до їхньої романізації і що їх відбито італійською мовою, звертає на себе увагу лексика, яка засвідчує, з одного боку, войовничість германців, риси, властиві добрим воякам, а з другого боку, схильність до необмеженого пияцтва, грубих утіх і брутальної поведінки стосовно місцевого романського населення, риси завойовників, що дірвалися до "солодкого життя" і жалібно цим упиваються, — пор.: 1) *ardito* "хоробрий", *orgoglio* "гордість", *baldo* "відважний", *lesto* "спритний", *senno* "здоровий глузд", *guerra* "війна", 2) *drudo* "розпусник, розбещувач", *sguazzare* "валятися в бруді", *trincare* "пиячити", *schemire* "знущатися", *brama* "жага (bramire "ревіти, як звір")", *sbronza* "похмілля, пиятика", *rubare* "красти", *bisticciare* "сваритися" (див.: *Бонфанте Дж.* Романизованное население Италии и германцы // Современное итальянское языкознание: Сб. ст. — М., 1971. — С. 119—122.

че потрібних дорадників у галузі релігії, права, адміністрування, науки, економіки. Причому все це було зафіксоване латинською мовою в писемних джерелах, а найзручніше розмовляти про відповідні питання було місцевою романською мовою. Для налагодження релігійного життя, де християнська релігія з її ідеологічними настановами, що всяка влада від Бога, допомагала вождям зміцнити й закріпити свою владу, було потрібне місцеве духовництво з його латинською мовою. Для фіксації і застосування законів, без яких не могла нормально функціонувати адміністрація, були необхідні місцеві романські юристи. Для налагодження господарства з його грошовим обігом потрібні місцеві купці, підприємці, фінансисти, знавці банківської справи, ще здавна розвиненої у вигляді певної суми кредитних операцій в імператорському Римі, а в Італії хіба що інституційно оформленої. І тут також ніяк не можна було обійтися без послуг романців і романізованих євреїв, що цими справами займалися (до речі нагадати, що навіть до їдиш поняття "читати" увійшло як слово не германського, а романського походження: *lejen* "читати" у кінцевім підсумку сягає латинського *legere* "читати"). У справі навчання й науки, виховання дітей перед вели також завойовані романці, де здавна склалася система початкової, середньої і вищої освіти. Навіть нижчі прошарки германців мимохіть мусили навчатися і прийомів розвиненішого сільського господарства, і ремесла в романських селян і ремісників. Коротше кажучи, саме потреби повсякденного життя і в його простіших, і тим більш найскладніших виявах примушували германців мимохіть ставати слухняними учнями підкорених романських народів. І хоч номінальна влада ще начебто належала їм, але ця влада дедалі менше зберігала своє германське обличчя, бо і в своїй мові, і в звичаях, і в культурі завойовники дедалі більше зливалися з завойованими, поки остаточно майже нічим, крім хіба що своїх антропологічних рис, не стали від них відрізнятися. Про колишню наявність германців, готів і лангобардів у Північній Італії може свідчити хіба що більший відсоток білявих людей, ніж в інших частинах Італії. Однак усе населення Італії, незалежно від свого антропологічного типу і, можливо, успадкованих від далеких германських предків рис своєї вдачі, говорить італійською мовою у розмаїтті її діалектів і користується італійською культурою. Ніяких слідів перебування германців в Італії, як і у Франції і державах Піренейського півострова, крім певної суми лексичних запозичень, тепер виявити неможливо. Їх повністю поглинула ро-

манська національна й культурна мовна стихія; і пояснюється це тим, що культура завойовників-германців на час їхнього вторгнення в романські країни була набагато слабша від латинської і виниклих на її основі романських і як така конче мусила перед нею (ними) капітулювати. Звичайно, певне значення мало й те, що й кількісно місцеве населення, очевидно, переважало германців, але це було лише додатковим чинником і аж ніяк не вирішальним: як відомо, кількісно галли переважали римських завойовників, але асимільовані були не ці останні, а галли, у чому знов-таки виявилася культурна перевага римлян над галлами. Отже, найвирішальнішим фактором, що зумовив романізацію германців у романських країнах, колишніх провінціях Західної Римської імперії була *культурна перевага* романців.

Більш-менш те саме було причиною еллінізації прониклих на Грецький архіпелаг завойовників-слов'ян. Як відомо, серед частини слов'ян, що в V—VI ст. нашої ери потрапили на Балканський півострів, були й такі, що загарбали не тільки північну частину сучасної Греції, але й проникли в неї значно південніше, захопивши, по суті, всю її внутрішню материкову частину, так що грецьке населення було відтиснене на узбережжя й у приморські міста. Проте це численне слов'янське населення, що залишило свої сліди в місцях перебування в Греції у вигляді тамтешніх назв, поступово перейшло на грецьку мову, передавши у спадок новогрецькій мові лише дещо зі своєї слов'янської мови у вигляді лексичних, меншою мірою словотвірних запозичень (щодо останніх, зокрема, здрібніло-пестливий суфікс *-ίτσα*, пор. укр. *-иця* (*водиця, сестриця*), зокрема, у дещо зміненій формі в слові *ψυχήτσα* — “душка, букв. душиця” від *ψυχή* “душа”)¹. Причина й тут була та сама, що й у завойовників-германців у романо-мовних країнах: менш розвинена на той час слов'янська культура не витримала конкуренції з набагато розвиненішою грецькою культурою і мусила перед нею капітулювати. Тільки там, де германське й слов'янське населення кількісно переважало відповідно романське і грецьке або й безпосередньо з ним не стикалося, германці й слов'яни, поступово сприймаючи вищу на той час

¹ До лексичних запозичень із слов'янських мов, насамперед, очевидно, болгарського або македонського походження, у новогрецькій мові належать, напр., такі слова, як: *βερβερίτσα* “білка” (пор. укр. діал. вивірка “білка”, п. *wiewiórka* “т. с.”), *ζακочί* “звичай” (букв. “закон”), *χράνο* (*χρένο*) “хрін”, *βίτσα* “прут; різка” (пор. мак. *віца* “тонкий стрижень, прут”), *βύσσηνιά* “вишня” тощо.

романо-латинську й грецьку культуру, пропущену крізь фільтр своєї мови, змогли її засвоїти без ризику втратити свою національну індивідуальність. Сприяло цьому й те, що грецька культура до православних слов'ян надходила, як правило, в опосередкованому вигляді давньоболгарських (старослов'янських) перекладів, а романська не в пов'язанні з живомовною стихією романських мов — французької, іспанської, португальської, італійської, а лише у вигляді позаетнічної латини. Крім того, оскільки йшлося головним про релігійну літературу, яка несла не стільки відгомін античності, скільки інтернаціональний християнський зміст, у якому на єврейський у своїй основі стрижень химерно наклалися греко-римські, єгипетські й іранські нашарування, сила культурної експансії з боку середземноморської греко-римської культури значно послаблювалася. Як германці, так і слов'яни, що не проникли на терени, зайняті романськими народами й греками, а залишалися на більшій чи меншій віддалі від них, змогли, поступово збагачуючися набутками античної й християнської культури, зберегти й розвинути власну оригінальну культуру, а разом із нею й власну мову. Проте не можна не відзначити, що зіткнення германських і слов'янських народів із греко-римською культурою, до того ще й підсиленою християнською релігією, не минуло для їхньої культурної спадщини “безкарно”. І римо-католицьке романське, і греко-православне грецьке духовництво, зберігаючи все найкраще із власної античної спадщини, доклало всіх зусиль, щоб повністю зруйнувати і стерти з пам'яті християнізованих германців і слов'ян як “язичницьке” й “диявольське” все з їхньої дохристиянської спадщини: пантеон їхніх богів, усю багатющу міфологію, історичні перекази про героїв, статуї й зображення їхніх богів і героїв. Германцям лише завдяки існуванню віддаленої від континентальної Європи Ісландії пощастило зберегти свою міфологію й перекази про давньогерманських богів. Завдяки появі ісландської “Едди” людство має розуміння про всю своєрідність давньогерманської міфології, про всю грандіозність і велич їхніх космогонічних уявлень. Слов'яни, які, на превеликий жаль, не мали своєї Ісландії, через прийняття християнства загубили цілісне уявлення про свою найдавнішу релігійну й етнічну традицію, яка залишилася їм, на відміну від германців, не у вигляді стрункої й величної побудови, а як розрізнені й хаотичні її уламки.

Протиборство культур середземноморської (греко-римської) і північної, головним германської і слов'янської, не було лише, як

до останнього часу під впливом перебільшеного схилення перед античністю й християнством, а вважалося боротьбою освіченості і “варварства”, культури і безкультур’я. Із власного варварства, власне, починали й греки і римляни, набуваючи вишого рівня культурного розвитку після свого переселення з Центральної Європи у Середземномор’я від здавна тут задомовлених народів, насамперед єгиптян, фінікійців, євреїв, асиро-вавилонян (і давніших шумерів), а також етрусків і хетів. При цьому переселенні найбільше щодо збереженості і гармонійного розвитку своєї культури пощастило грекам. Уже римська культура була певною мірою знівельована грецькими впливами, завдяки чому постала греко-римська двоїстість у позначенні пантеону богів Зевс — Юпітер, Гера — Юнона, Афродіта — Венера, Арес — Марс тощо. Проте завдяки виникненню в греків і римлян розвиненої блискучої літератури, яка закріпила назавжди їхню багатющу античну традицію, ані греки, ані римляни, приймаючи християнство, не змогли відмовитися від цієї спадщини минулого. Це стосується “молодших” від них народів Європи, які не мали ще такої, як у них, розвиненої духової і матеріальної культури. Тож греки й римляни, бажаючи не тільки захиститися від північних “варварів”, а й підкорити їх своєму впливові, спритно застосували щодо них як своєрідну нівеляційну зброю християнство. Тимчасом як запроваджене християнство не заважало грекам і романцям вивчати своїх “язичницьких” класиків, завчати імена своїх богів і міфи, пов’язані з ними, і не тільки опанувати їх самим, а й пропагувати й поширювати їхнє знання серед германських і слов’янських народів, будь-яка пам’ять про богів германських і слов’янських і про пов’язані з ними міфи серед германців і слов’ян старанно знищувалися і стиралися як “язичницьке”, а значить, і “диявольське”. Зберігаючи самі зображення своїх богів, греки і романці знищували їх у германців і слов’ян. Тепер можна лише здогадуватися, чи існували якісь тексти, крім давньоісландської “Едди”, які могли б відбити цю античну, германську й слов’янську, спадщину. “Слово о полку Ігоревім”, зокрема, усе наповнене відгуками цієї дохристиянської старовини (“вѣтри, Стрибожи внуци”, “Хорсь”, “Дажьбог”) і свідчить про те, що вони цілком могли існувати. А те, що саме “Слово” дійшло лише в одному примірнику та й то випадково, — не виключено, тільки завдяки прикінцевій християнській “дописці”: “Ігорь ѣдет по Боричеву къ святѣй Богородици Пирогощеи... Здрави князи, и дружина, побарая за християны на поганья плѣки! Княземъ

слава а дружинѣ. Аминь”¹, красномовно свідчить, наскільки нещадно християнська, греко-православна церква, плекаючи грецьку античність, викорінювала під приводом її “язичництва” античність слов’янську. Отже, говорячи про християнізацію народів Північної (в широкому розумінні) позасередземноморської Європи і про ті етичні цінності, які вона могла нести, а також про позитивні впливи греко-римської античної традиції, не слід зовсім спускати з ока й залишати поза увагою і те негативне, що ці процеси принесли. Вони позбавили як германців (меншою мірою), так і слов’ян тих цінностей, які залишили їм у спадок їхні язичницькі, тобто рідновірні предки. І лише тому, що попри все дещо з цієї спадщини, навіть у слов’ян, збереглося, їхня національна культура і у вигляді усної словесності, і писана змогла, поєднуючися з християнством, набути рис неповторної національної своєрідності.

Де в чому подібною, але завершеною в значно фатальніший спосіб була боротьба культур і мов, що відбулася між завойовниками-маньчжурами і завойованими китайцями. Як відомо, маньчжури, запанувавши над Китаєм і установивши над ним владу своєї маньчжурської династії ще в 1644 р., спромоглися зберегти своє домінування над Китаєм аж до початку ХХ ст., тобто близько трьох століть (остаточно своє існування маньчжурська династія, остання імператорська династія Китаю, припинила 1911 р.). Остання спроба відновити щось подібне до залишку маньчжурської держави, уже тільки на території Північно-Східного Китаю, первісної Маньчжурії, належала японцям, які утворили тут типову маріонеткову “державу” під назвою Маньчжоу-Го (1932—1945), якою суто номінально правив маньчжурський “імператор” на ім’я Цін Пу, але якою фактично керувала японська військова адміністрація, що надзвичайно жорстоко поборювала будь-які спроби визволення від японського панування. Восени 1945 р. остаточно визволений від японського окупаційного режиму Північно-Східний Китай (колишню Маньчжурію) возз’єднано з рештою Китаю, і вона тепер де-факто і де-юре є його невід’ємною частиною.

На відміну від германців, зокрема готів, що мали свою, але ще нерозвинену писемність, і слов’ян, які проникли на Грецький архіпелаг, але писемності або зовсім не мали, або вона була лише в зародковому стані, у маньчжурів існувала досить розви-

¹ Слово о полку Ігоревім. — К., 1970. — С. 56.

нена писемність і протягом усього перебування при владі маньчжурської династії вся офіційна документація укладалася маньчжурською мовою, хоч, зрозуміла річ, як офіційна використовувалася й китайська. Усі урядовці в Китаї мусили вивчати і знати маньчжурську мову. Через це і досі її знання зберігає своє значення для істориків Китаю, що спеціалізуються в галузі вивчення періоду панування маньчжурської династії, тобто 1644—1911 рр. У своїй сукупності сума всього написаного й створеного маньчжурською мовою дуже велика, а тому поле діяльності сучасних маньчжурознавців (на відміну від спеціалістів готської мови і тих, хто вивчає слов'янські старожитності Греції) значно ширше. Проте працюють вони фактично над мертвою або вимираючою мовою. Судячи з того, що відомо про історію маньчжурської мови і її пам'ятки, де, звичайно, можуть бути свої відкриття, переважну її частину становлять офіційні й ділові папери й документація. Дуже велика кількість — переклади різноманітної китайської літератури маньчжурською мовою і тільки відносно незначна частка — оригінальна мистецька література. Отже, як на порівняння культурної цінності створеного протягом століть (навіть під час панування маньчжурської династії) китайською і маньчжурською мовами, культурна цінність літератури маньчжурською мовою значно програє стосовно надбань китайською, вага обох культур абсолютно не співмірна і саме тому, очевидно, незважаючи на те, що і військова сила, і важелі політично-адміністративного впливу знаходилися, особливо початково, в руках маньчжурів, їхня майже повна китаїзація на початку ХХ ст. стала доконаним фактом. Тому з падінням маньчжурської династії маньчжурська мова, на той час фактично мертва (використовуваний як основа маньчжурської літературної мови південноманьчжурський діалект тепер повністю вимер), вийшла повністю з ужитку як писемна. У сучасному Китаї нині живе близько 4,5 млн нащадків маньчжурів, які багатьма рисами (як свого антропологічного типу, так і звичаєво) відрізняються від решти китайців, але щодо мови вони повністю китаїзовані. Лише в північній частині Північно-Східного Китаю живе кілька тисяч маньчжурів, носіїв північноманьчжурських говірок, які ще зберігають як розмовно-побутову маньчжурську мову. Отже, виключити повністю можливість появи якогось окремого від китайців етносу на ґрунті майже повністю китаїзованих маньчжурів немає поки що підстав. Але скоріш за все це буде вже за мовою

цілком відмінний від маньчжурів і решти тунгусоманьчжурських народів етнос, один із можливих китайських (ханських) етносів, початок якому може дати поєднання місцевого китайського діалекту з маньчжурським мовним субстратом, оскільки підстав для сподівання на відродження маньчжурської нації і культури на ґрунті маньчжурської мови занадто мало.

Отже, боротьба за відновлення (або збереження) своєї національної ідентичності (або окремішності) в її мовно-культурній повноті є насамперед боротьбою двох культур, їхнім змаганням за провідне місце в житті етносу. У цілому тут можливі два шляхи у відновленні порушеної національної, культурної і мовної повноти, перший з яких стисло можна схарактеризувати як “народження через смерть” (коли смерть попереднього етносу в його національній повноті внаслідок втрати попередньої мови стає початком народження на місці старого нового етносу (>нації) з новою мовою), а другий — як відродження (повноти нації на тій самій у цілому мовно-культурній основі).

У першому із зазначених випадків відновлення втраченої було повноти нації, її мови й культури досягається завдяки тому, що процес асиміляції з боку суміжної держави, який охопив був одразу лише верхні соціальні верстви, поширюється далі й на середні соціальні верстви, щоб завершитися нарешті найнижчими. Проте, завдяки самій численності асимільованого етносу, розмірам його території, отже, й своєрідності національної економіки, культури й ментальності, які навіть у прослідковуваних своїх елементах залишаються настільки сильними, щоб накласти надзвичайно своєрідний відбиток на новозасвоєну мову, навіть поза свідомим бажанням асимільованого етносу, особливо сильним в особі його провідних соціальних верств, нічим не відрізнятися від етносу-асимільанта, це не тільки не вдається, а й веде до появи й розвитку нового етносу, абсолютно відмінного від попереднього, відмерлого, але неподібного і до етносу-завойовника, і до інших споріднених етносів. У такий спосіб виникли всі романські народи. Але, очевидно, так само виникли, — унаслідок відповідно германізації або славізації негерманських або неслов'янських народів, — також сучасні в більшості германські й слов'янські нації. Серед них виняток, мабуть, становлять тільки ісландці, що розвинулися поступово в окрему націю на підставі давньонорвезької не в результаті нашарування на якийсь негерманський етнос, а через свою тривалу ізоляваність від норвежців, нащадками яких вони, ісландці, були.

Найкраще завдяки існуванню зафіксованої фактичної промови відоме постання романських народів, де тимчасова втрата національної, мовної і культурної повноти через відносно швидку романізацію соціальної верхівки і значно повільнішу — соціально нижчих верств була згодом подолана шляхом повного переходу всіх верств відповідних етносів на нову мову. Чи не найкраще подібна трансформація дає змогу простежити в конкретному випадку виникнення французької нації. Завойована римлянами завдяки військовому й політичному генієві Юлія Цезаря не стільки військовою силою, скільки політичним мистецтвом, — Цезар, майстерно використовуючи ворожнечу вождів галльських племен, зміг поступово всіх їх перетворити на союзників, а далі підданців і громадян Риму, — Галлія, однак, далеко не відразу позбулася галльської мови і перейшла на латину в її місцевому виданні. Судячи з даних, які є в розпорядженні сучасної науки, галльська мова в окремих найвіддаленіших місцевостях тодішньої Галлії (сучасної Франції) могла зберігатися ще в VI ст. Отже, оскільки Галлію завойовано ще на зламі старої і нової ери, на остаточне поширення латинської мови і витіснення галльської знадобилося близько семи століть¹. Очевидно, подібна повільність романізації Галлії була спричинена досить високим розвитком галльської матеріальної культури (сільське господарство, ремесла, гірничо-видобувна промисловість) і духової (релігійні і поетичні школи жерців-друїдів і співців-бардів). За прикладом інших завойовників римляни так само, як вони, чинили із завойованими містами, ущент їх руйнуючи, заорюючи їхнє місце, і споруджуючи поблизу нове місто з новою назвою, вони намагалися вчинити і з культурою галлів, стерши з історичної пам'яті галлів найменший спогад про минуле, перетворивши її на чисту

¹ Хоч і не зовсім упевнено, про можливість існування галльської мови ще в VI ст. говорить частина кельтологів, пор., зокрема: “Деякі неясні зауваги Григорія Турського (540—594) начебто вказують на існування галльської мови в його час” (Королев А.А. Континентальные кельтские языки // Калыгин В.П., Королев А.А. Введение в кельтскую филологию. — М., 1986. — С. 100). Можливо, у VI ст. в основному галльська мова вже вимерла, але зберігалася ще поодинокі її носії або окремі, найвіддаленіші, місцевості з ними, завдяки чому її можна було подекуди чути як живу мову. Цим припущенням знімається суперечність між думкою частини вчених, які вважають, що галльська мова повністю зникла вже на кінець V ст., і тими, хто, як французький кельтолог Ж. Доттен, вважає за можливе її існування в VI ст. Про це див.: Ярцева В. Предисловие // Льюис Г., Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. — М., 1954. — С. 5.

дошку (*tabula rasa*), де пізніше й писали латинською мовою те, що їм було потрібне, тобто вписуючи відомості зі своєї культури. Робили це вони досить уміло. Включивши до пантеону своїх богів на території Галлії й декого з місцевих найшанованіших богів, врешті, функційно близьким давши римські імена, вони в такий спосіб змішали релігійні уявлення галлів із власними. Очевидно, таким чином їм пощастило переманити значну частину галльських жерців до себе. Ті, хто не піддавалися цьому, були поставлені поза законом, тобто в разі непокори і дотримання канонів давньої галльської релігії підлягали знищенню. Втім остаточно ліквідувати інституцію галльських жерців-друїдів римлянам пощастило не відразу, бо відповідні заборонні едикти римські імператори приймали кілька разів.

Проте боротьба з друїдичними школами в кінцевому підсумку виявилася успішною, тому що, на відміну від римлян, які в цей час широко застосовували в усіх галузях писемність, галли у сфері релігії і високої поезії вважали за можливе передавати знання лише усно, а це вимагало тривалого навчання їхньої молоді у жрецьких і поетичних школах. Оскільки ці знання не зафіксовано писемно, зі смертю останніх друїдів і бардів вимерла як національна релігійна традиція, так і висока епічна поезія бардів, що оспівувала галльських богів і героїв. Судячи зі спадщини інших кельтських народів, зокрема ірландців і валлійців (кімрів), ці поетичні твори мали бути і численними, і високомистецькими. І звичайно, у разі збереження галлами цієї багатющої духової і культурної скарбниці римлянам було б набагато важче, а радше за все й просто неможливо асимілювати галлів, якщо навіть в умовах знищення їхньої історичної пам'яті галльська мова була здатна проіснувати більше ніж півтисячоліття. Проте здійснити свою асиміляційну політику римляни спромоглися й тому, що, на противагу пізнішим, менш розумним завойовникам, зокрема німцям у часи гітлеризму, які, наприклад, полякам оголошували, що ставлять своїм завданням перетворити Польщу на “культурну пустелю” (*eine kulturelle Wüste*), римляни не ставили себе над завойованими галлами як “народ панів” (*Herrenvolk*), котрий лише й мав право на свою власну культуру, а асимілюючи завойованих галлів, щедро ділилися з ними власною, справді багатою, бо підсиленою ще й грецькими впливами, культурою. Розкопи, здійснені пізніше у Франції, а то й просто збережені рештки римського будівництва, виявляють у ній прекрасно збудовані римлянами дороги, водогони-акведуки, амфітеатри, споруджені для театральних видовищ, цирки для розваг

широких кіл галльського населення. Римляни і в Галлії, як і в Італії, почали відкривати школи, у тім числі й вищі, наприклад з найвідоміших, у місті Бурдігала (сучасне Бордо), куди потяглася галльська молодь. Напевне, як і всюди, в римських володіннях існували в Галлії і книгарні, й бібліотеки, бо, як відомо, найкращі твори тодішньої римської літератури переписувалися в багатьох примірниках і пізніш продавалися, поповнюючи численні приватні бібліотеки тогочасних освічених людей і аматорів літератури. Про високий рівень римської освіченості галлів і набуття найталановитішими з них блискучого знання латини і вправного володіння нею свідчить опосередковано те, що вже в перші століття нашої ери серед них почали з'являтися талановиті поети загальноримського рівня. Один із них, галл за походженням, Рутилій Намаціан у своїй "Поемі повороту" в частині "Прощання з Римом" у блискучих віршах оспівав велич і могутність Риму, пророкуючи йому (за 60 з чимось років до падіння Західної Римської імперії) вічне володіння над світом, тодішньою Середземноморською Ойкуменою, де Середземне море було тільки Внутрішнім морем (Mare internum) обох Римських імперій — Західної й Східної. Дедалі численніші відкривані пам'ятки галльської мови у вигляді чи то поодиноких написів (де нерідко вже галльська мова змішувалася з латиною), чи то текстів, увічнених тривкістю матеріалів (оливо (свинець) або якийсь інший метал чи камінь), на яких їх зроблено, свідчать, що галльська мова відступала під тиском латинської досить повільно. І римляни мали рахуватися з цим. Так, у спеціальній примітці римський юрист Ульпіан ще в III ст. зазначає, що, крім тодішніх офіційних мов Римської імперії, латинської і грецької, такі юридичні документи, як заповіді, можуть укладатися (і мати чинність) галльською мовою¹. Проте, незважаючи на це, галльська мова усе-таки не тільки не тримала стійкої оборони перед наступом латинської (тим більш нездатна була на контрнатуп), а весь час перебувала в постійному відступі. А тому поки що принаймні не виявлено жодної пам'ятки, яка б свідчила, що галльська мова застосовувалася для поширення християнства. Германські завойовники знайшли фактично на території Галлії вже не Галлію, а Галло-Романію, де галльська мова зберігалася лише в частини сільського населення, причому, очевидно, подекуди й там тільки серед людей старшого віку. Позбавлена будь-

¹ Див.: Корлэтяну Н.Г. Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками. — М., 1974. — С. 22.

якого соціального й культурного престижу і чимраз більше насичувана латинськими словами й виразами, ця мова непомітно для історії зникла разом зі смертю її останнього носія, який, до речі, теж зберігав її лише за інерцією, бо йому бракувало вже співрозмовників, і з своїми дітьми й онуками він (або вона) мав (мала) розмовляти вже новонабутою галлами (місцевою) латинською мовою. Мова германських завойовників уже не могла цю місцеву галло-романську мову істотно змінити. Додавши їй низку слів, пов'язаних з речами і поняттями, принесеними германцями (здебільшого з галузі матеріальної культури, військової справи й їхнього управління), а також з їхніми особовими іменами, мова завойовників була витіснена місцевою галло-романською мовою і книжно-літературною латиною.

Проте латина Галлії у своїй боротьбі і взаємодії з галльською мовою набула надзвичайно своєрідних рис, які, не затираючи, звичайно, її латинського родоводу, що дається взнаки на кожному кроці, чи в її граматиці, чи в абсолютно переважаючій частині лексики, водночас виявляє себе як цілком своєрідний розвиток латини, що протиставиться як знаній добре з її пам'яток класичній латинській мові, так і решті інших її відгалужень, мовам італійській, провансальській, ретороманській, каталанській, галісійській, португальській, сардській, румунській, далматинській. Французька мова чітко вирізняється на їхньому тлі. Звичайно, певну частину своєрідності внесла сюди й галльська за походженням лексика, яка чи то у вигляді звичайних культурних запозичень (до речі, засвоєних частково й книжно-літературною латиною, а звідти поширених і в інших романських мовах), чи то як субстратні релікти (слова, не запозичені галлами в свою латину як потрібні реалії, а збережені в мові як занадто близькі мовцям, невід'ємні від них, хоч і легко замінні латинськими відповідниками). Проте, незважаючи на все їхнє значення, не вони головно становлять своєрідність французької мови. Найголовніших змін латина в устах романізованих галлів набула завдяки тим численним фонетичним перетворенням, яких тут зазнали латинські слова. Це ті різноманітні звукові зміни, яким вони були піддані на території Галлії. Звичайно, якоюсь мірою своєрідність галло-романських, майбутніх французьких, слів, узятих із латини, визначалася вже своєрідністю тих латинських народнорозмовних говірок, які з собою принесли римські солдати, купці, ремісники, частково й переселені сюди селяни з провінцій Італії. Утім, оскільки найвірогідніше припускати, що ці носії

латинської мови переважно походили з найближчої до Галлії Північної Італії, колишньої Цизальпінської Галлії, колись теж населеної галлами, також романізованими, лише значно раніше, цілком логічно зробити й даліше припущення, що фонетично-артикуляційні навички цих носіїв латинської мови мало чим відрізнялися від навичок галлів — мешканців Трансальпінської Галлії, завойованої Юлієм Цезарем. Тому й ті фонетичні тенденції, що визначалися впливом діалектної народної латини, принесеної в Галлію, яку здебільшого чули галли в Трансальпінській (Новій) Галлії, і ті, що випливали з їхніх власних (пізніше субстратних) фонетичних призвичаєнь, в основному збігалися і лише підсилювали тут формування особливого галло-романського фонетичного узусу. Тому, незважаючи навіть на всі зусилля нормалізаторів-учителів і римських граматистів привчити галло-романців, як і носіїв інших, новопосталих на різних долатинських субстратах романських ідіомів майбутніх мов, до тодішньої латинської літературної норми, зустрічали несвідомий опір цим зусиллям, що виходив з акустично-артикуляційних навичок галлів і масовості цих навичок, які були настільки сильними, що, зрештою, тут витворилася своя, цілком оригінальна манера трансформації латинських звуків, а отже, й слів, яка з найпоширенішого (хоч не відразу визнаного) узусу поступово стала нормою. З особливою силою, звичайно, це позначилося, коли найперше у Страсбурзьких клятвах, першій пам'ятці французької мови, де цю мову названо ще романською, — стало остаточно ясно, що народна латина Галлії і літературно-книжна латина, така, як її зафіксовано, зокрема, в творах класиків римської літератури, — це *дві* відмінні мови, а не лише два стилі, народнорозмовний і книжно-літературний, тієї самої мови.

У галло-романській мові Північної Франції, згодом названій французькою (тобто франкською за назвою перших династій французьких королів, заснованою германськими завойовниками франками), латинські звуки, головні голосні, але частково й приголосні, зазнали численних фонетичних змін, що дуже ускладнили, зокрема, порівняно нескладну систему латинського вокалізму. Замість довгих і коротких латинських голосних *a, ā, e, ē, i, ī, o, ō, u, ū* тут постали зовсім інші звуки, монофтонги і дифтонги, зокрема, наприклад: лат. *paix* “мир” відповідає фр. *paix* (pe), лат. *manus* “рука” — фр. *main* (mɛ̃), лат. *leporum* (знах. відм. одн.) “зайця” — фр. *lièvre* “заєць”, лат. *vinum* “вино” — фр. *vin* (vɛ̃),

лат. *laborare* “працювати” — фр. *labourer* “орати”, лат. *bovem* (знах. відм. одн.) “бика” — фр. *bœuf* “бик”, лат. *vox* (vocem) (знах. відм. одн.) “голос” — фр. *voix* (vwa) “голос”; що стосується *u*, то воно перейшло в *ü* (y): лат. *luna* “місяць” — фр. *lune* (lyɛ̃) і под. Цих та інших фонетичних змін, яких зазнали латинські звуки в галло-романському ідіомі, майбутній французькій мові, виявилось значно більше, бо згідно з особливостями кельтської (з галльською включно) фонетики, найбільш яскраво виявленими в острівних кельтських мовах, очевидно, близьких до галльських говірок Північної Галлії (>Франції), крім переходів звуків, тут іще відбувалося руйнування й занепад цілих звукосполук усередині слова, внаслідок чого латинські слова скорочувалися і змінювали до невпізнанності свій вигляд, що особливо сильно віддалило французьку мову від латини і решти романських мов, пор. фр. *île* “острів” — лат. *insula*, фр. *cit * “місто” — лат. *civitas* (*civitatem*), фр. *aim e* “кохана” — лат. *amata* (знах. відм. одн. *amatam*), фр. *ma tre* “учитель; майстер” — лат. *magister* “майстер” тощо (низку подібних прикладів можна було б набагато збільшити). Певні лакуни, виниклі в своїй лексиці як унаслідок суто формальних змін, появи надміру коротких слів і багатьох незручних омонімів, так і через брак у народній мові багатьох потрібних семантичних і синонімічних відтінків, зокрема в абстрактно-інтелектуальній лексиці, французька мова усунула включенням до неї так званих учених слів, запозичених безпосередньо з книжно-літературної латинської мови. У такий спосіб з'явилися численні дублети іменників або потрібні прикметникові форми: *s ret * “безпека” — *sécurité* “забезпечення”, *champ* “поле” — *camp* “табір”, *de soir* букв. “від вечора, вечірній”, *vesp ral* “вечірній” тощо. У такий спосіб колишній ідіом, що початково, мабуть, розглядався як місцеве “зіпсуття” латинської мови, виріс у повноцінну національну мову, одну з найрозвиненіших мов Європи і світу, чому, звичайно, найбільшою мірою сприяло як те, що з XVI ст., витіснивши з широкого офіційного вжитку латинську мову, вона стала державною мовою Франції, застосовуваною в офіційних документах, а також в усному мовленні, так і те, що нею з IX ст. почала творитися різноманітна й різножанрова художня література.

Безперечно, на своєрідність культури, твореної французькою мовою, наклала свій відбиток не тільки своєрідність мови, створеної французькою нацією, що стала повною завдяки прийняттю всією нею (в повному обсязі всіх соціальних верств) нової мови і

своєрідній трансформації цієї мови. Очевидно, не меншою мірою тут позначилася і своєрідність самої нації, що засвоювала цю мову. Неповторність французької ментальності яскраво постає, приміром, при зіставленні французьких фразеологічних зворотів зі східнослов'янськими, українськими й російськими. Так, констатується, зокрема, у французькій фразеології набагато більше, ніж в українській і російській, виявлене *тяжіння до числової й анатомічної точності*; француз не просто прогулюється чи походить взад і вперед, а “робить своїх сто кроків”, коли його хтось ударив кулаком або він упав і вдарився, то йому не просто “аж іскри з очей посипалися” або “свічки засвітилися”, а “засвітилося тридцять шість свічок”, у разі чийогось самогубства йдеться не про те, що хтось зарізався або застрелився, а про те, що “хтось перерізав собі горло” чи “пропалив собі мозок”¹. Ця точність французького мислення схиляє до визначення французької мови як мови Декарта, математика і філософа, і Амбруаза Паре, відомого хірурга XVI ст. Очевидно, цю специфіку має французька мова як відбиття французької ментальності й на тлі європейських і вужче — споріднених романських мов, загальновідомою є, зокрема, “галльська ясність” французької прози. Проте як попередньою наукою, так і сучасною, зроблено ще дуже мало, щоб більшою мірою конкретизувати своєрідність французької мови й культури саме в тому, що можна було б схарактеризувати як її дух, тобто відбиття в ній національної ментальності. Такі, наприклад, її визначення, більш образні, ніж наукові, подібні до тих, що дає французький учений, який убачає в ній поєднання двох стихій — латинської, дух якої він називає духом Дон Кіхота, духом романтичним і героїчним, і галльської, яку він іменує духом Саччо Панси, духом хайзьяновитим, стриманим і ошадливим², дають дуже мало, бо мимохить викликають і заперечення своєю

¹ Пор. відповідні французькі фразеологізми і їхні російські відповідники: фр. *faire les cent pas*, букв. *делать сто шагов* — рос. *прохаживаться взад и вперед, делать моцион, гулять, шагать из угла в угол* (Французско-русский фразеологический словарь. — М., 1963. — С. 798); фр. *voir trente six chandelles* (букв. побачити тридцять шість свічок; увидеть тридцать шесть свечей) — рос. *у него искры из глаз посыпались (от удара, падения)* (там само, с. 202); фр. *se couper la gorge* (перерізати собі горло; перерезать себе горло) — зарезаться, покончить с собой; *avec qp.* (там само, с. 525); *se brûler la cervelle* (спалити собі мозок; сжечь себе мозг) — застрелиться; застрелиться; (там само, с. 197).

² *Siegfried A. Fonds celtique et fonds latin // Mauger G. Langue et civilisation francaises. IV. La France et ses ecrivains.* — Paris, 1957. — P. 90—91.

дискусійністю. Можна, навпаки, виходячи з ментальності інших кельтів, зокрема, ірландців, уважати галлів романтиками, а римлян, з їхньою дисципліною і пунктуальністю, діючою адміністрацією, з їхньою зразковою юриспруденцією, римським правом, — суворими реалістами. Мабуть, набагато більше дало б вивчення французького фольклору (приказок і прислів'їв, казок, пісень) у їхньому зіставленні, з одного боку, з усною словесністю інших романських народів, з другого — народів кельтських. Приклад із життя іншого живого кельтського народу — ірландців, де асиміляція (англізація) відбувалася на очах історії, свідчить, що при переході з однієї мови на іншу багато що з фольклору, фольклорно-мовних формул перекладається зі “старої” (відживаючої) мови народу на його нову мову, що стає для нього рідною¹. Бабусі перекладають (переповідають) для онуків, що вже не розуміють їхньої мови, відомі їм казки. На мелодії старовинних пісень і йдучи слідами їхніх сюжетів і тем, новою мовою створюються нові пісні, пов'язані зі старими. У такий спосіб древня спадкова культура, лише перевдягаючися в одяг нової мови, продовжує життя в нововиниклої нації, яка не тільки фізично (своєю антропологією), а й духово (своєю культурою) пов'язана з попереднім народом-предком, що, втративши в цілому мову, передав лише низку її особливостей у вигляді мовного субстрату, головно фонетичних тенденцій, певної частини лексики і семантичних, лексичних, фразеологічних і граматичних моделей та схем.

Звичайно, цей зв'язок, улитий у нову форму (мову), так само, втім, як зв'язок кожної людини з предками, вловлюється лише інтуїтивно і для свого виявлення вимагав би копіткої і тривалої роботи, яку, як це не дивно, ще майже не розпочато.

У процесі мовної перебудови галльського етносу і поступового його перетворення в галло-романський, а далі французький, без сумніву, вирішальну роль відіграли саме найчисленніші нижчі соціальні верстви, бо саме вони, будучи найбільше і найдовше пов'язаними з місцевою мовно-культурною галльською традицією, найменшою мірою піддавалися впливові централізуючих і нівелюючих, нормалізаторських тенденцій у витворюваній ними місцевій латинській мові. Вони ж, очевидно, зберігали у своїй мові

¹ Про зв'язок між ірландсько-англомовною народною поезією ірландців і створеною ірландською мовою див., зокрема: *Алексина Л.М.* Ирландская народная поэзия и ее роль в национально-освободительном движении XVIII в. // Кельты и кельтские языки. — М., 1974. — С. 113—114.

найбільше лексичних реліктів субстратної галльської мови. Якщо галльська лексика найменшою мірою у французькій мові збереглася, що пояснюється як частково відсіюванням її елементів, характерних лише для частини місцевостей, так і взаємодією з іншими романськими мовами колишньої Західної Римської імперії, то боротися із фонетичними особливостями і місцевою специфікою в уживанні й формуванні слів латинського походження, надто коли вони в народнорозмовній мові повсюдно поширилися, було значно важче, а фактично й неможливо, навіть коли вона ще не набула статусу визнаної окремої мови. З отриманням нею цього статусу те, що ще зовсім недавно розглядалося як відхилення, вади, спотворення й похибки місцевої розмовної латини, почало сприйматися як норма французької мови.

Нова мова, нова, творена нею і за її допомогою, культура належали, безперечно, й новій нації, шлях якої до порушеної римським вторгненням і завоюванням Галлії повноти полягав у її відтворенні на новій мовній основі. При цьому нова мова завдячувала своєю появою з'єднанню в ній двох ліній спадковості — “материнської”, латинської, яка пов'язувала її з латиною, родительською “матір'ю”, і прихованішою, “батьківською”, галльською, що вирізняла нову мову на тлі інших споріднених мов, надаючи їй національної специфіки, що відрізняла її від латини як “матері” і від її “сестер” — інших споріднених романських мов. Безперечно, вирішальну роль у набутті французькою мовою рис окремої романської національної мови відіграв галльський мовний субстрат. Саме його вплив надав їй *якісно* нового характеру. Решта змін, зокрема, вплив германський, франкський, привів здебільшого тільки до кількісних змін. І хоч нову мову названо згодом *французькою* за ім'ям засновників Франції як держави, королів франкського походження (звідси й французька назва держави France <галло-ром., ст. Franciā “Франкія — країна франків”), у науковій класифікації романських мов французька мова, поряд із провансальською, поширеною на Півдні Франції, розглядається як одна з *галло-романських*, чим належною мірою наголошується на ролі галлів у її формуванні і розвитку.

Якщо порівняно безсумнівною є роль галльського *мовного* субстрату у формуванні французької мови, то вже значно складнішою є проблема галльської спадщини у формуванні і початках французької культури. Це ще потребує великої роботи фольклористів, етнографів, культурологів, музикознавців, якою, по суті, серйозно й комплексно у Франції, тим більше, за її межами ніхто

ще серйозно не займався. Проте й за сучасного стану дослідженості не виникає жодного сумніву, що у французькій нації маємо націю цілком нову, початок постання якої датується смертю останнього носія галльської мови і повним переходом усіх галлів на місцеву галло-латинську (романську) мову. Оскільки між обома подіями, повним вимиранням галльської мови і зникненням останніх осередків галлів, що навіть у побутовій мові намагалися дотримуватися правил тодішньої узвичаєної традиції уснолітературної мови, мав існувати якийсь певний, більший чи менший, часовий проміжок, цей час і ще не може вважатися періодом появи визнаної галло-романської (>французької) мови як такої. Датувати її появу можна лише з того часу, коли в Галлії літературна латинська мова вийшла повністю з ужитку як побутова, поширена принаймні у певних суспільних колах галлів як мова родин, дідів, батьків і дітей, усіх трьох поколінь. Таким чином, для остаточного й повсюдного утвердження галло-романської (>французької) мови в Галлії треба було, щоб попередньо повністю вимерли як усно-розмовні не тільки галльська, але й латинська літературна мова. Остаточо цей факт, очевидно, закріплено появою Страсбурзьких клятв (842), де нова романська мова виступає поряд із давньоверхньонімецькою. Але, звичайно, фактичне народження нового ідіому як окремої, принаймні поширеної розмовної мови мало відбутися раніше, мабуть, уже тоді, коли церковна влада в Галлії застерегла спеціальною ухвалою Турського собору (813), що хоч служба Божа має правитися латинською мовою, у проповідях до пастви слід звертатися *народною* (отже, місцевою галльською) латинською мовою, бо латинська стала незрозумілою народним масам¹, що вже свідчило, що як розмовно-побутовою щоденною мовою літературною латиною вже ніхто не користувався. Коротше кажучи, встановити точну дату народження нової мови, названої пізніше французькою, неможливо. Фактичне її зародження розпочалося зі вступом легіонів Юлія Цезаря в Північну Галлію з того часу, як перші галли почали ще паралельно з використанням галльської мови, більш-менш вправно вживати в розмові з римлянами, а згодом і одне з одним латинську мову. Звичайно, якби галльська мова й культура, створена нею, не вимерли, народ, що заселяв нинішню Францію, а тодішню Галлію, мав би набагато довший родовід, ніж сучасні французи, яким, — якщо їхнє “народження” датувати офіційною датою його “реєстрації”, Страсбурзькими

¹ Доза А. История французского языка. — М., 1956. — С. 375.

клятвами, — на кінець другого тисячоліття (2000 рік) ще не виповнилося й двох тисяч років. У такому разі це був би зовсім інший народ, з іншою мовою й іншою культурою. Те, що його витоки й походження, ще й досі як слід не з'ясовані, звичайно, аж ніяк не робить честі ані французькій, ані світовій науці. Але це цілком пояснено, як тим, що ця проблема не стосується безпосередньо ані історії французької мови, культури й народу, а лише їхнього сказати б, зародкового, “утробного” періоду, так і тим, що розв'язання цього питання належить до найбільш складної проблематики світової науки взагалі, бо сюди входить також подібна проблематика походження германських, слов'янських та інших груп індоєвропейських мов, та й сама, ще складніша, проблема появи індоєвропейської прамови, належної до ностратичної (бореальної) надродини. Можна, однак, сподіватися, що саме романська родина мов, прамову якої — латину — не треба реконструювати, бо вона засвідчена багатьма пам'ятками, могла б дати найбільш вичерпну відповідь на питання постановки з єдиної прамови кількох споріднених мов, а тим самим представити надзвичайно важливий як фактичний, так і методологічний матеріал для подібних пошуків у царині інших груп споріднених мов індоєвропейської родини й інших родин світу.

Зовсім іншим шляхом іде відновлення повноти нації, етносоціальної, мовної й культурної, у тім випадку, коли це не пов'язане з її переродженням на новій мовній основі і з народженням, по суті, нової, попередньо неіснуючої, нації. Це випадок не народження, а відродження нації, який полягає в тому, що початково роз'єднаний мовно й культурно етнос згодом, завдяки своїй мовно-культурній стійкості поновлює свою єдність і повноту на своїй власній мовній основі, не сприйнятій звідкись інде, від експандуючої на територію цього народу держави.

Є, однак, в обох випадках, принаймні при мовно-культурній трансформації етносу — в першому, і коли стару спадкову мову й культуру зберігають соціальні низи, тимчасом як соціальні верхи їх відкидають — у другому, і дещо спільне. Саме мова, збережена широкими верствами народу — чи вироблена на початково чужій мовній основі, чи питома, успадкована — змушує провідні верстви, оцінюючи й усвідомлюючи це як важливий конструктивний чинник для власного самостійного культурного й політико-економічного розвитку, врешті-решт прийняти цю мову, пильновану соціальними низами, як свою і очолити власний народ, використовуючи витворену або збережену ним мову.

Щодо традиційно успадкованої, а не занесеної ззовні мови, ця теза не потребує особливих пояснень і доказів. Дещо складніше стоїть справа із новонабутими національними мовам, виниклими внаслідок “народження через смерть”, коли нація, очевидно, навіть не зазнаючи особливих чужоетнічних домішувань, радше за все стосовних тільки елітарних, нечисленних кіл, перероджується мовно. При цьому біолого-антропологічний, расовий (чи підрасовий) тип народу залишається той самий, успадкований. Відбувається лише повний перехід етносу на іншу мову. Масовість цього переходу, фонетичний (у тім числі ритмо-мелодичний) вплив попередньої мови, її семантичних моделей у лексиці, фразеології й граматиці, потреба в словах попередньої мови, чи то для позначення місцевих реалій, чи то як залишкових реліктів, збереження яких диктується нерідко їхньою особливою, інтимною емоційністю, спричинюється до того, що новозасвоєну мову ніколи, особливо якщо йдеться про етнос численний і своєрідний, не опановують ідеально, без багатьох відхилень від її літературних норм. Зокрема, це стосується, звичайно, численних соціальних нижчих і середніх прошарків селян, ремісників, дрібних крамарів, базарних перекупок, різноманітних декласованих елементів, саме тієї частини суспільства, на яку найвищі прошарки найменше звертають уваги, хоч саме тут, як у найчисленнішій частині новоформованого народу, і виробляється найбільшою мірою нова мова в усій різноманітності її говірок, у тім числі й тієї, якій волею обставин у подальшому судилося стати основою майбутньої літературної мови.

Беручи за приклад особливості формування французької мови, можна без особливого ризику припуститися великої помилки, гадати, що вона, а точніше, той галло-романський ідіом, який надалі розвинувся з неї, мала найбільшою мірою й інтенсивністю формуватися в усій своїй специфіці не в романізованих верхах галло-романського суспільства, а в його нижчих прошарках. Суспільні верхи галло-романського суспільства вже своєю елітарною позицією були наперед призначені до вживання якнайменш відмінної від римської (або пізніш — равеннської) норми латини, хай і тодішньої розмовної, дещо відмінної від писемної. Перед приїздом із тодішньої імперської столиці високим урядовцем, адміністратором або воєначальником аж ніяк не випадало виглядати неосвіченим провінціалом. І тому, коли навіть, можливо, у спілкуванні з власною челяддю чи селянами той чи той знатний галло-романець міг “опускатися” до місце-

вого ідіому або його елементів, то тут, зрозуміла річ, у спілкуванні зі столичним гостем він якнайстаранніше уникав місцевих форм, слів і виразів. Сама думка, що римський (чи равеннський) гість буде десь “цитувати” його невігластво, ілюструючи його, скажімо, вживанням *île* “острів” замість правильного *insula* і десь висміювати його провінційну неосвіченість, змушувала подібного галло-романця до розмови по змозі вишуканішою, наближеною до столичної, латиною, — хоч у цій латині йому було незатишно й незручно, як у парадному, трохи тісному одязі. Звичайно, бажаючи, щоб і його діти не пасли задніх, а швидко просувалися шаблями кар’єри, подібний галло-романець (і всі його брати за класом) знаходив для своїх дітей найкращих учителів і старанно стежив за мовою власної родини. Те саме відбувалося й серед інших представників елітарних кіл галло-романського суспільства. Безперечно, і за таких умов тут не могли не поставити свої, провінційні відхилення, але вони не могли не бути нестотними й дрібними, бо тоді повсякчасно діяла вирівнювальна норма столичної латини. Місцевий колорит міг посилюватися хіба лише в умовах зустрічі близьких друзів і знайомих або при спілкуванні з людьми нижчого суспільного рівня. Однак це були окремі принагідні відхилення. І отже, якби формування мови визначалося самими суспільними верхами, то навряд чи місцевий ідіом набув таких яскраво своєрідних рис, які характеризують нововиниклу французьку мову. Інша річ, мова тих галло-романців, які не боялися наразитися на насміх приїжджиз з Італії, бо це аж ніяк не відбивалося на їхній “кар’єрі” — селянина, дрібного ремісника чи крамаря. Тут, навпаки, набагато вільніше розвивалося місцеве мовлення, у містах лише злегка пристосоване до смаків багатих городян, і тому є всі підстави гадати, що саме тут і закладено основи для розвитку французької мови. У подальшому, коли зв’язки з метрополією, Італією, унаслідок вторгнень германських варварів були послаблені, і Галлія надалі стала країною, рівнорядною з Італією, навіть сильнішою від неї, що відбулося внаслідок виникнення тут очоленого франкською династією окремого Франкського королівства, змертвіла латина не могла вже бути загальнонародною розмовною мовою і мала поступитися місцевій народнорозмовній романській мові. І до виникнення її найбільшою мірою, звичайно, спричинилися нижчі верстви галло-романського етнічного суспільства, які не йшли слідами занесеної ззовні столичної або метропольної “моди”, а на думку тодішніх нормалізаторів латини, “спотворювали” її, а насправді, як виявилось пізніше, формували свою нову національ-

ну мову. Пізніше, коли її значення було усвідомлене вищими верствами галло-романського суспільства, вони почали дедалі ширше використовувати цю народнорозмовну мову, удосконалюючи і роблячи її завдяки тому, що їй припало виражати найскладніші поняття інтелектуальної сфери (а це в компетенції саме найосвіченіших і найзаможніших прошарків суспільства), дедалі досконалішим знаряддям всебічно розвиненої культури.

Таким чином, насадження латини в Галлії ішло в напрямі “зверху до низу”, латина поширювалася насамперед серед галльської знаті і лише насамкінець досягла найнижчого соціального рівня, найчисленнішого кількісно селянства і ремісників (про це свідчить, до речі, і те, що саме в галузі, пов’язаній із природою, сільським господарством, ремеслами, збереглися як релікти у французькій мові слова галльського походження, пор., напр.: *chêne* “дуб”, *sillon* “борозна”, *crème* “вершки”, *mine* “шахта”, *grève* “плаский піщаний берег” і под.). Однак саме у цих найнижчих верствах галло-романського суспільства місцева латина сформувалася в справжню національну мову, завдяки насамперед інтонаційній і фонетичній своєрідності (найменше стриманій нормалізаторськими чинниками, що діяли в мовному житті галло-романських вищих верств), а також завдяки взаємодії з тенденціями й особливостями, успадкованими від галльської мови. І вже, на відміну від насаджуваної згори книжно-літературної, а почасти й народнорозмовної латини Італії, ця сформована в Галлії місцева народна латина в своєму соціолінгвістичному розвитку і поширенні ішла протилежним шляхом “знизу вгору”. Значною мірою стимулом для розвитку нової національної мови Галло-Романії (>Франції) міг сприяти, — хоч це звучатиме й парадоксом, — той “морок варварства”, який спустився над Галлією, як і над усією Західною Римською імперією, спричинений занепадом традиційної римської (>романської) освіченості і культури, пов’язаної з латинською книжно-літературною мовою. Германським завойовникам Північної Франції (у тім числі й осередку розвитку французької мови, Іль-де-Франса) не було часу в своєму повсякденному житті засвоювати літературну латину. У своїх численних побутових справах і стосунках з місцевим населенням набагато поширенішою і практично кориснішою була для них місцева *народнорозмовна* мова, яку, природна річ, насамперед засвоювали і рядові франки, і франкська знать, у тім числі, дедалі більш романізована (>офранцузувана) королівська династія. І через те, що саме завойовники, найбільшою мірою відокремивши Галло-Романію від метрополії, Італії, дали

найбільший початковий поштовх для розвитку нової самостійної місцевої галло-романської мови й культури Північної Франції, не слід особливо дивуватися фактові, що саме назвою цього чужоземного *германського* народу почали позначати нову *романську* державу, її народ, її мову і культуру. Це виявилось тим природнішим, що самі франки, які проникли у Францію (на відміну від франків, котрі на землях Німеччини стали частиною німецького народу, і франків, що в Нідерландах розвинулися в окремий нідерландський народ — мешканців Голландії і Фландрії), перейшли повністю на місцеву романську мову, злившись з її автохтонами, романізованими галлами.

Соціолінгвістичний напрям шляху поширення мови, насадженої завойовниками, але перетвореної у соціальних низах асимільованого народу “з низу вгору”, від нижчих соціальних шарів суспільства до його вищих прошарків, є де в чому подібним до напрямку поширення мови, витискуваної державою-завойовницею. Тут так само витискувана з життя мова, що стала мовою, як правило, нижчих верств, поступово відроджуючися, підіймається вгору, поширюючися серед найвищих верств суспільства. Проте ця загальна подібність у напрямі руху не знімає багатьох відмінностей в обставинах руху в обох випадках, і тому хоч у шляху поширення мови і повного подолання неповноти соціальної й мовно-культурної є деякі схожі моменти, між обома цими типами мовно-культурного розвитку залишається істотна відмінність, яка не дозволяє їх об’єднати в якусь вищу єдність, а, навпаки, примушує з соціолінгвістичного погляду вважати їх докорінно відмінними.

Ця кардинальна різниця спричинена полярним ставленням до ідіому, народжуваного як хай початково й “незаконне дитя” північної мови, що витискала, а згодом і витисла мову автохтонну, небажану з погляду цілості держави-завойовниці, від того ставлення, яке виникає до витискуваної мови, котра претендує на розширення соціального кола її носіїв і розширення своїх функцій. Що стосується конкретно галло-романського ідіому Північної Франції, у дальшому майбутньої французької мови, то соціолінгвістичні обставини його виникнення й становлення найрельєфніше виступають у зіставленні з долею галльської мови, одного з його “батьків” (разом із латиною), витискуваної латиною. Галльська мова як можливе знамено галльського сепаратизму римлян явно не влаштувала. Якщо вони її якоюсь мірою й визнавали (пор. згадане попередньо застереження римського юриста Ульпіана щодо можливості офіційного її вживання в час-

тині документів), то це було аж ніяк не визнання-протегування (навіть захист), а визнання-толерування, вимушене відносно стійкістю витискуваної мови, на яке тимчасово вони мушили зважати. Зате інші їхні заходи, зокрема повторювані неодноразово едикти римських імператорів, якими ставилися поза законом галльські друїди і барди, а тим самим і їхні школи, релігійні й поетичні, де плекалася престижна галльська національна традиція, абсолютно недвозначно говорять про те, що римляни прекрасно усвідомлювали, на чому ґрунтується сила і стійкість галльської мови і, розуміючи це, вони, підриваючи корені національної галльської культури, щільно пов’язаної з мовою, тим самим у найефективніший спосіб поборювали й витискали з життя галльську мову, чого, зрештою, їм і пощастило досягти. Деякі “послаблення” в проведенні цієї основної стратегічної лінії, скерованої на екстермінацію галльської мови, спричинювалися аж ніяк не якимись суперечливими їхніми бажаннями. Це були лише вимушені тактичні прийоми для якнайефективнішого проведення тієї самої стратегії: надмірна суворість у витисканні галльської мови могла б викликати небажане щодо римлян роздратування в галльському суспільстві. Ліберальні ж часткові (і тимчасові) поступки дозволяли, примирюючи навіть найбільш консервативно щодо власної мови налаштованих галлів-традиціоналістів з римською політикою, тим більш ефективно впроваджувати в галльське життя і побут латину. У зовсім інших умовах судилося зароджуватися й розвиватися народженому від “шлюбу” народної латинської мови і вигасаючого галльського ідіому (*язика*, користуючися старими термінами) галло-романському мовленню Північної Галлії. Це мовлення, позбавлене будь-якої престижності як в очах приїжджких освічених римлян з Риму, й Італії загалом, так і з погляду освічених романізованих галлів, звичайно, не могло не викликати їхньої посмішки, але ця посмішка, що переходила в поблажливий усміх, не була пов’язана з будь-якою тривоگوю, — що її могло спричиняти існування поки що живої галльської мови: “Хай, мовляв, романізований галльський селянин говорить поки що й поганенькою, але все-таки латиною”¹. Від нього вже не почути галльської мови, мови ко-

¹ Докладніше про роль галльського субстрату при формуванні французької мови див., зокрема, у працях автора: *Ткаченко О.Б.* Деякі питання міжмовних фонетичних контактів // Філософські питання мовознавства. — К., 1972. — С. 186—191; *Його ж.* Роль субстрату у формуванні лексики романських мов // Мовознавство. — 1985. — № 6. — С. 39—44.

лись побороваго Цезарем Верцінгеторікса та інших галльських вождів. Нікому тоді, напевно, й на думку не спадало, що з цієї потворної галльської латини неосвічених галлів з часом виникне зовсім нова мова, суперниця справжньої класичної латинської мови, виплеканої генієм Цезаря — не тільки завойовника Галлії, а й майстра блискучої латинської прози, а також Цицероном, Горациєм, Овідієм, Вергілієм, Апулеєм та іншими вершинними постатями римської літератури. Коли ж свого часу зневажений ідіом сформувався в самостійну романську мову, Галлія давно перетворилася на Францію, самостійну європейську державу, і тому французам (<галло-романцям) уже не могли загрожувати жодні звинувачення в сепаратизмі або націоналізмі. Як відомо, навпаки, престижність французької мови змусила неодноразово італійців (принаймні територіально більш пов'язаних з колишньою метрополією Західної Римської імперії) звертатися до французької мови: сучасною йому французькою мовою писав, зокрема, свої записки всесвітньо відомий італійський мандрівник Марко Поло, французькою мовою так само нотував свої “Мемуари” великий італійський драматург Гольдоні¹. Це викликалося потужністю значно швидше від Італії зцентралізованої Франції, яка і в розвитку й поширеності своєї мови набагато випереджала колись пануючу над нею Італію римських часів. Доля інших романських мов, оскільки була більш-менш подібна до долі французької, в зародковому своєму стані при вихідному статусі діалектів латинської мови початково, очевидно, складалася в більш-менш той самий спосіб, що й доля північного галло-романського ідіому (>французької мови): їх так само початково не брали до уваги як місцеві “спотворення” класичної латинської мови, — і тому, власне, вони “відбиті” тільки у вигляді окремих специфічних місцевих “описок” і “помилочок” у написах, здійснених літературною латинською мовою. Але так само, як і до галло-романської латини найнижчих верств населення, римляни ставилися й до латини лузитан (>португальців), іберів (>іспанців), ретів (>ретороманців та фриулів), даків (>румунів), як утім, і до латинян тусків (>етрусків) майбутньої Тоскани, що згодом стала основою італійської літературної мови. Їх абсолютно не цікавило, як використовують латину соціальні низи підко-

¹ Доза А. История французского языка. — М., 1956. — С. 454; Lexikon der Weltliteratur / Fremdspachige Schriftsteller und anonyme Werke von den Anfängen bis zur Gegenwart. — Leipzig, 1966. — S. 297.

рених ними народів: найважливішим було для них те, що вони в цілому або повністю почали користуватися їхньою мовою, яка, до речі, у той час, напевне, і в Італії не була абсолютно монологічною, і відрізнялася місцевими й соціальними відмінностями залежно від походження носіїв з тієї або іншої місцевості Італії і їхньої належності до тієї чи іншої верстви римського суспільства. Звичайно, якби мовний романський сепаратизм виявився ще б у рамках Римської імперії, з ним би почали боротися. Але виявився він значно пізніше, уже будучи цілком оформленим романським державним “сепаратизмом”, та й то дуже поступово. Відомо бо, що дуже довго і державне офіційне життя, і державну римокатолицьку церкву в майже всіх романських народів обслуговувала книжно-літературна латинська мова. Проте, оскільки на той час ця мова вже не мала коренів у повсякденному побуті, а стала лише мертвою виучуваною мовою, боротьба з нею відбувалася в романськомовних країнах багато в чому як протиборство двох функцій, стилів, діапазон одного з яких — місцевої романської мови, поступово розширювався коштом іншого — латинської мови. Це позначалося й відповідно у розширенні і звуженні літературно-писемних жанрів, обслуговуваних ними. Початково латина безвинятково панувала як в офіційно-діловому листуванні й документації, так і в мові церкви, як у поважних жанрах (поезії високого стилю, праці науковій і мистецькій, драмі), так і, сказати б, “легковажніших” різновидах літератури (студентські жартівливі й любовні пісні, *carmina burana*). Перші записи романськими мовами — це принагідні (для більшого автентизму), цитовані в юридичних документах латинською мовою, записи свідків або знову ж таки мимохіть наведена записана усна клятва (Страсбурзькі клятви), яка зафіксована саме *народною* місцевою “латиною” (французькою мовою, ще названою просто романською), для того, щоб ті, хто клянеться, як правило, необізнані чи погано обізнані з латиною, точно усвідомлювали *зміст* клятви і пізніш не могли б її порушення мотивувати нерозумінням тексту. Отже, французька мова як народна латина, а разом із нею більшість романських, лише поступово, крок за кроком витискали книжну латину, колись всевладно панівну, якщо вже й не як розмовну, то писемно-літературну мову. Проте, оскільки ця мова була на той час фактично вже позаетнічною, це витискання мало радше характер перерозподілу певних стилістичних реєстрів або диглосії при суперництві двох діалектів у межах тієї самої мови і не викликало жодної з тих колізій, якими супроводжується бо-

ротьба двох національних мов. Тож вихідні стартові позиції всіх романських мов щодо латини, що їх породила у взаємодії з місцевими нелатинськими мовами, були більш-менш подібні. Однак надалі, коли вже почалося суперництво між окремими романськими мовами, їхні долі склалися по-різному. Частина з них, завдяки сприятливим політико-економічним обставинам, вийшла на перший план, набувши нерідко рангу так званих світових мов або мов, дуже близьких до цього стану. Це — французька, італійська, іспанська, португальська. Інша частина опинилася начебто в затінку цих великих мов, будучи витискувана ними (провансальська, каталанська, галісійська, сардська), і частково й досі, з більшим чи меншим успіхом, бореться за своє існування. Під тиском слов'янських мов, а певною мірою, мабуть, і італійської зникла, доживши до ХІХ ст., далматинська мова. Поступово починає оживати й розвиватися, тривалий час пригноблювана німецькою, ретороманська мова Швейцарії. Більш проблематичним є майбутнє її відгалуження (на території Італії) у вигляді фріульського ідіому, який лінгвісти схильні трактувати (залежно від своєї орієнтації) то як окрему фріульську мову, то як різновид ретороманської, то як один з діалектів італійської¹. Але ця частина історії романських мов, значною мірою узалежнена від їхньої соціолінгвістичної ситуації, вже виходить з-поза меж того шляху розвитку (“народження через смерть”) у подоланні хвилевої неповноти соціально-етнічної або мовно-культурної, про яку, зокрема в її ситуації подолання подібної неповноти при умові народження цих мов, тут йшлося².

¹ З огляду на значну розбіжність між окремими ретороманськими ідіомами прийнято було говорити, зокрема в радянській лінгвістиці, про існування *ретороманських мов*, серед яких виділяти: 1) ретороманську мову Швейцарії, 2) тирольську ретороманську мову, 3) фріульську мову (див.: *Бородин М.А., Сухачев Н.Л.* Ретороманские языки // *Лингвистический энциклопедический словарь*. — М., 1990. — С. 410.

² Для завершення картини дальшого розвитку неолатинських (романських) мов слід застерегти, що все сказане попередньо стосувалося всіх романських мов за винятком румунської, що виявилася в зовсім іншій ситуації. Спочатку розвиваючися, як і решта романських мов, не тільки з народної латини, але й у взаємодії з її книжно-писемним варіантом (про що, зокрема, свідчать написи римської Дакії), де латина супроводжувала романізованих даків і з'єднуване з ними романомовне населення, переселене з інших римських провінцій, аж до початкових етапів християнізації цього населення, про що свідчить лексика румунської мови (пор., зокрема, *Domnezeu* “Бог” з лат. *Domine Deus* “Господи Боже”, досл. Бог), проте в дальшому, перебуваючи в слов'янському оточенні, румуни мусили як “свою” богослужбову мову вико-

ТИП ЗБЕРЕЖЕННЯ (ПОНОВЛЕННЯ) СОЦІАЛЬНОЇ Й КУЛЬТУРНО-МОВНОЇ ПОВНОТИ ШЛЯХОМ ЗАХИСТУ ВІД СПРОБ АСИМІЛЯЦІЇ. ДВА ЇЇ РІЗНОВИДИ

Відмінною є ситуація боротьби витискуваної мови неповної нації, яка досягає відновлення своєї всебічної повноти на шляху відродження власної, не накинutoї ззовні мови, поновленням або започаткуванням нормального мовно-національного розвитку. Цей розвиток передбачає цілу низку специфічних моментів в еволюції самої національної мови відповідного гнобленого народу і культури, насамперед літератури як словесного мистецтва, твореного нею. Існує два основні різновиди неповноти нації, які б годилося характеризувати як поверхневу, або започатковану, неповноту (менш типовий випадок) і доглибну, або завершену, неповноту (найтипovіший випадок).

Збереження і здобуття абсолютної національно-мовної й культурної повноти у випадку її поверхневого порушення

До першого різновиду можна (і слід) віднести випадки неповноти націй з довготривалою і шойно (або відносно) недавно знищеною державністю (приклади цього різновиду і водночас

ристовувати старослов'янську (давньоболгаро-македонську), а як офіційноділову аж до початку ХVІ ст. частково (на півночі) — староукраїнську, а почасти (у Південній Румунії) середньоболгарську, що відірвало їхню мову водночас як від інших романських мов, так і від західноєвропейських у цілому, оскільки те, що в інших романських мовах передається лексикою, утвореною від романських (<латинських) коренів, основного джерела живлення разом із грецькими європейських інтернаціоналізмів, у румунській — часто-густо виражалася за допомогою слов'янських слів (рідше турецьких, новогрецьких та угорських). Тому цілком природним виявилось тяжіння румунів до зближення своєї мови з рештою романських, яке успішно здійснюється за допомогою так званої рероманізації румунської мови, поступового запровадження в неї поряд із слов'янськими й іншими нероманськими лексичними елементами румунізованих романських, які частково повністю витискають нероманські, частково ж виступають із ними поряд як частина синонімічного ряду, збагачуючи тим самим мову стилістичними нюансами (пор. деякі з подібних дублетів: “пил, порох”: *praf* (<болг. прах(ъ)) — *pûlberè* (<лат. *pulvis*); “голос”: *glas* (<болг. глас(ъ)) — *vôce* (<лат. *vox* (знах. відм. *vocem*); іт. *voce*); “любов, кохання”: *iubire* (<слн. *l'ubiti* (любити) — *amôr* (<лат. *âmôr* (*âmôr*is); ісп. *amor*); “голий”: *gol* (<слн. *goľ* (голь)) — *nud* (<лат. *nudus*) тощо. Завдяки цьому румунські тексти, особливо наукові, політичні й публіцистичні, стають набагато приступнішими іншим романцям, ніж це було на початку ХVІ ст., коли румунська літературна мова почала використовуватися в писемності (докладніше про це див. у змістовній праці: *Graur A.* *La romanité du roumain*. — *București*, 1965. — 68 р.).

стану дають такі нації Європи, як поляки, угорці, італійці). Власне, при цій щойно започатковуваній неповноті вона майже не відчувається, а якщо й починає відчуватися, то дуже гостро, бо нація, по суті, ще повністю зберігає (як спадок попереднього стану повноти за існування держави) свою повноту, мовну, культурну, суспільно-етнічну, і національна мова через це абсолютно домінує в усіх соціальних прошарках нації, як у селі, так і в місті. Націю, як правило, силоміць приєднано до держави-метрополії, що вчинила це, використавши певну державну політичну кризу приєднаної нації, тільки-но починають змушувати до стану неповноти, і тому вона надзвичайно болюче сприймає цей примус і дуже гостро на нього реагує, оскільки має надзвичайно високо розвинену національну свідомість і, образно кажучи, (через це) дуже розвинене “національне самолюбство”, яке надзвичайно болісно реагує на найменші зазіхання на її права, насамперед на її національну самобутність. І тому тимчасом як нація в стані доглибної (завершеної) неповноти, що перебуває начебто в стані летаргійного сну, тобто (майже) повного знечулення, і через це легко “ковтає” найгостріші заходи її нівеляції (наприклад, повне усунення її мови з офіційного вжитку і висміювання її як “мужицької”, “некультурної”, “потворної” і т. ін.), нація в стані поверхневої неповноти навіть на найменші обмеження своєї повноти (приміром, урізання її офіційного вжитку, двомовність написів — мовою метрополії і власною, тим більш, уміщенням на першому місці мови метрополії) одразу ж реагує протестами, пасивним опором, бойкотуванням подібних заходів, усебічним підкресленням своєї національної суті¹. Власне, за такого стану нація — і перед-

¹ Пор. характерне щодо цього явище в Угорщині: “Політика Австрії наприкінці XVIII і на початку XIX ст. (особливо скерована на обмеження використання угорської мови) спричинювала сильний опір та обурення. Повсюдно міцніло почуття національної самосвідомості, для патріотів стало справою честі користуватися рідною мовою, носити угорський одяг, танцювати угорські танці, опікуватися культурною спадщиною і розвитком національної науки. Угорськими патріотами засновано Національний музей і Угорську Академію наук; у зв'язку з посилюваним розкладом феодального ладу в 30-х роках XIX ст. проведено низку буржуазних реформ... Революційні прагнення народних мас у 40-х роках XIX ст. переплелися з прагненням забезпечити для Угорщини повну самостійність. На чолі цього руху стояли: публіцист Л. Кошут, поет Ш. Петефі і письменник-публіцист М. Танчич. Найвищим пунктом прояву національної самосвідомості стало проведення

усім через існування власної національної еліти, що складається не лише з людей високоосвічених, а й *високозаможних*, причому спадково, належачи до родової аристократії, — в цілому зберігає свою повноту, яку держава-поневолювачка лише прагне ліквідувати. Національною мовою за подібного стану користуються не тільки соціальні низи по селах і, що важливо відзначити, і в містах, — а й абсолютно всі інші прошарки населення: ремісники, робітники, урядовці (звичайно, поза межами установ, де мусять послуговуватися як офіційною мовою метрополії), інтелігенція, буржуазія (купці й підприємці), дворянство, аж до найвищої аристократії, духівництво від найнижчого до найвищого, а також всілякі декласовані й кримінальні елементи “нешанованих” занять — бандити, злодії, шахраї, шулери, повії різних категорій і відповідно їхні “керівники” — сутенери

закону про скасування кріпацтва і визвольна війна 1848—1849 рр.” (*Майтинская К.Е.* Венгерский язык // Основы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки. — М., 1976. — С. 347). Багато в чому подібні явища спостерігалися в поляків і італійців. У перших, не говорячи вже про відомі польські легіони в часи Наполеона (організація яких спричинила появу так званого *Mazurka Dąbrowskiego*, що став потім національним (>державним) гімном Польщі, який розпочинався словами: “*Jeszcze Polska nie zginęła, póki my żyjemy...*”, і не менш знані повстання. У перервах між ними для польського суспільства характерним були, зокрема в частині, анексованої Росією, гострий спротив проти спроб росіянізації і повсякчасний пасивний опір, що спричинював (попри всі спроби російського уряду до протилежного) не стільки зросійщення Польщі, скільки частково навіть колонізацію посиланих сюди російських урядовців, особливо молоді. Про що пише, зокрема Я. Івашкевич (*Iwaszkiewicz J.* Petersburg. — Warszawa, 1981. — S. 49). В Італії рух за визволення також викликав як вияви активного опору (рух карбонаріїв, воєнні акції Дж. Гарібальді), так і всіляку протидію, зокрема, австрійцям на півночі Італії). До свого руху, італійці, крім італійців, за будь-якої можливості прагнули залучити й іноземців, особливо, якщо це були видатні особистості, що могли надати якнайширшого європейського й світового розголосу визвольним прагненням італійців. Зокрема, блискуча красуня, полум'яна італійська патріотка, графиня Гвіччіолі, що в неї закохався Байрон, намагалася (природна річ, не без допомоги своїх жіночих чарів, поєднаних із розумом і красномовністю), — і не без успіху, прилучити Байрона до лав борців за визволення Італії. Це надихнуло митця на створення італійських (за темою) поем — “Пророцтво Данте” і “Беппо”. Самі італійці часів Рисорджименто (епоха Возз'єднання Італії) створили справжній культ італійської мови: на протривагу іншим мовам, якими мали заробляти на хліб (званими *lingue di pane*, букв. “мови хліба”), італійська мова звалася *lingua di cuore* — “мова серця”.

тощо¹. Повнота ця, зокрема, прекрасно відбита в творах із того сучасного польського життя Б. Пруса (“Лялька”, “Емансипантки”) або Г. Сенкевича (“Родина Полонезьких”), С. Жеромського (“Бездомні люди”), де діють персонажі з усіх класів польського суспільства, і кожне товариство говорить властивою його прошаркові польською мовою (а не штучно сконструйованою, “перекладеною” з іншої мови, що відразу ж відчувається). Усе ж подібна ситуація не є і не може бути ідеальною, тобто суспільно повною, бо її раз у раз порушує вторгнення, більше чи менше, мови метрополії, іноді надзвичайно агресивне й загрозове.

У російській частині Польщі, що особливо характерне, бо розкриває всю абсурдність тези російських слов'янофілів про “слов'янське братерство”, це виявлялося, зокрема, в намаганні, з одного боку, позбавити Польщу своєї національної еліти, заможних дворян-землевласників, з другого — поставити їх собі на службу: землі польських землевласників, що брали участь у повстанні, конфісковувалися і передавалися у володіння росіянам. Це водночас позбавляло поляків частини провідної верстви заможних людей, а цих останніх примушувало триматися осторонь від визвольного руху, бо це могло призвести до втрати багатств, нагромаджених попередніми поколіннями предків. Частину цієї еліти царська влада намагалася до того ж поставити собі на службу, приваблюючи її представників високими посадами на військовій і цивільній роботі, звичайно, коштом їхньої повної чи часткової відмови від своєї польськості — зросійщенням. Такі відомі прізвища осіб уже російської або радянської історії (явно польського походження), як Пржевальський, Кржижановський, Віельгорський, Коллонтай (пор. Hugo Kołłątaj — ім'я й прізвище

¹ До речі, як це не видається дивним, наявність саме цієї декласованої групи носіїв національної мови (часто із власним своєрідним жаргоном, але на національній основі) — одне з найяскравіших свідчень повноти і стійкості національної мови, і, навпаки, при набутті повноти мовою, до того часу неповної, саме ці прошарки, пов'язані з заможними верствами, бо вони їх грабують (зłodії, бандити) і “випомповують” з них гроші, продаючи їм своє тіло (повії), найпізніше “навертаються” до національної мови. Тому в роки так званої українізації дехто, жартуючи, казав, що коли десь у темному завулку до вас підійде кримінальний тип і скаже (звісно, українською мовою) щось на зразок: “Ану, свиното, витряхай свої кишені та швидше!”, або десь із вечірньої сутні виригне нічна “сирена” в коротенькій спідничці і запропонує: “Красунчику, чи не підеш зі мною спатусі?”, то вважайте, що українізація цілком і повністю перемогла, бо ці елементи, як найбільш “антижлобські”, найменш на неї податні.

відомого польського діяча і письменника доби Просвітництва), свідчать, що іноді це вдавалося. Відбувалася й часткова росіянізація поляків, які в пошуках заробітків кидали Польщу (Край, як її називали поляки) і їхали поза її межі як урядовці, підприємці, купці (до речі, відомі польські крамниці ковбасних виробів у Москві утримувалися польськими купцями; між іншим, саме цим російським мовознавці пояснюють наголос *языкóвая колбаса* (п. kiełbasa językowa) на відміну від, скажімо, *языкóвая политика*). Зачіпало частково зросійщення і найнижчі верстви польського населення (у тім числі селян), які мусили служити в російській армії з її російською мовою. Частина з цих поляків могла теж залишитися в Росії. І нарешті, росіянізацію спричинювали численні арешти й заслання поляків на терени Росії, де значна їх кількість і залишалася, причому, може, не стільки вони, скільки їхні діти, особливо, коли вони одружувалися з росіянками, повністю деполонізовувалися і ставали за мовою і національною свідомістю росіянами. До речі, потім частина цих зросіянізованих нащадків стала видатними ученими. Крім уже згаданого Пржевальського, до них належить також Е. Цюлковський (п. Ciołkowski, від п. ciołek “теля (самець), малий бичок”, р. *телок*). А серед письменників трапляються такі уславлені імена *російської* літератури, як Олександр Грін (справжнє прізвище Гриневський, п. Gryńewski), одесит Юрій Карлович (отже, від батька на ім'я Karol) Олеша, К. Паустовський, бабуся якого, як він сам про це розповідає в автобіографічному романі “Далёкие годы”, була полька, глибоко віддана польській мові й культурі. Через це з такою симпатією він ділиться спогадами про свої відвідини Я. Івашкевича в його справжньому польському домі, згадуючи принагідно про бабусю. Царський уряд, як відомо, особливо після третього, січневого, повстання (1863—1865), що закінчилося поразкою, докладав усіх зусиль до “обрусення” Польщі. Польська мова як офіційна була оголошена поза законом, лише офіційно, поряд із російською, толерувалася у церковних (костельних документах), якими римо-католицька церква реєструвала народження, шлюби й поховання своїх вірних. Як відомо, за мовою римо-католицька церква залишалася польською, а через це були всілякі намагання зробити поляків православними (хоч би й через мішані шлюби, — з росіянами, українцями й більшістю православних білорусів). Виключно на російську переведено в Польщі державні чоловічі й жіночі гімназії, де дуже суворо стежили, щоб усі не лише в гімназії, а й поза її стінами не користу-

валися польською мовою. Заборонялося читати польські книжки. Особливо суворо (аж до виключення з закладу з “вовчим білетом”, тобто без права вступу до жодної гімназії в межах Росії) каралося читання “націоналістичних” (за радянською термінологією, тобто патріотичних і, зрозуміла річ, антиросійських) творів великих польських поетів-пророків романтиків (А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красинського). З їхньою поезією і з польською історією учнівська польська молодь могла знайомитися лише в суворо законспірованих учнівських гуртках, участь у яких теж каралася виключенням із гімназії без права вступу до будь-якої іншої російської. У гімназії учням всіляко втовкмачувалася думка, що поляки — це в далекому минулому ті самі росіяни, а польська мова — наслідок “зіпсуття” цієї *первісної* рідної мови поляків скандинавськими і римо-католицькими впливами. Отже, справжньою рідною мовою поляків є російська, а їхньою рідною *слов'янською* релігією є православна. І тому зросійщення поляків — це не насильство, а природний процес повернення до *рідної* російської мови і до рідної полякам *православної* віри. Опиралися цьому *благодворному* процесові — нісенітниця, якщо не злочин. Польська ж мова в гімназіях викладалася також, але майже факультативно, як *місцева* мова (ще не асимільованих цілком тубільців) за нудними, нецікавими підручниками, де витравлено будь-який дух польського “сепаратизму”, й учні ці уроки (лише толерованої, як Попелюшка, мови, де панувала нудьга) неохоче відвідували. Такі випадки, один з яких описує С. Жеромський у своєму романі “Сізіфова праця” (“*Szyfowe prace*”), коли вчитель на цім уроці замість запрограмованої порції нудьги, що йому загрожувало суворою карою, крім позбавлення роботи, — наважився учням прочитати патріотичного вірша А. Міцкевича, могли бути лише винятковими. Однак знаменна назва роману, де яскраво описано цю гнітючо-вбивчу для польської мови й культури атмосферу, до того ж перейняту глумом і зневагою до всього польського, його опльовуванням (де, наприклад, учитель, перекинчик-поляк, щоб сподобатися російському начальству, співає перед учнями пісеньку, що зневажає героїв останнього повстання: “Все повстанцы, кохаёнцы, удирают как зайонцы”, тобто всі повстанці, що кохають (ідеться про Вітчизну), утікають як зайці”)¹. І незважаючи на це, з чим пов’я-

¹ Принагідно, до речі, буде згадати, що подібне глузування з усього українського (історії, літератури, особливостей українців), де вишукується,

зана і назва роману, всі спроби всіляко змусити учнів-поляків російської гімназії відірвати їх від польської культури і “обрусить” (зросіянизувати), усі ці намагання виявляються “сізіфовою” (тобто безнадійно марною) працею, бо що більш і примусом, і перспективами кар’єри намагаються цих учнів відірвати від польської мови й культури і прищепити їм російську мову і російську культуру, то більш учні повертаються в бік усього польського і в них росте зневага і неприязнь до зросійщення. Це, зрозуміла річ, не значить, що вони не помічають шедеврів російської літератури, ті не викликають у них зацікавлення, але оскільки й польська культура не менш цікава, а польська історія така, що мимохіть викликає до себе інтерес і повагу, сама ж польська мова не менш багата і різноманітна, ніж російська (до того ж Росія десь далеко, а Польща — це власна земля), усі зусилля педагогів-асиміляторів виявляються змарнованими. Російська гімназія не тільки не робить з її вихованців-поляків ренегатів-перекинчиків, а ще більше зміцнює їх у польському націоналізмі (у найкращому розумінні цього слова), робить із них свідомих і переконаних борців за незалежність Польщі¹. Перебування в ній начебто справляє враження якогось щеплення проти небезпечної хвороби, у цьому випадку — хвороби зради щодо свого народу: зіткнувшись з насильством російської адміністрації (тут — шкільної), молоді поляки втрачали ілюзії щодо російської “передової культури”. Вони бачили в ній лише злегка європеїзовану азійську деспотію. І тому їх не могла привабити російська культура, яка, по-перше, була лише камуфляжем, що тільки маскував поліційно-жандармську машину терору, а по-друге, вони розуміли, що якщо навіть передові російські письменники зазнавали переслідувань від царської *російської* влади, то тим менше перспектив для розвитку Польщі під чоботом царського деспотизму. Нічого, крім животіння, для польської культури, де раз у раз польські видання виходили під грифом “Дозволено цензурою”, російський імперський лад не обіцяв. Зрозумівши це ще на гімназійній

вигадується й підкреслюється все негативне, спостерігається з боку російських (або зросійшених) українців і в Україні. Але докорінна відмінність між Польщею і Україною полягає в тому, що там (у Польщі) це було можливе за умов гноблення Польщі, її (насильницького) перебування в складі Росії, що ж до України, то тут подібні виступи можливі (і безперешкодні) в умовах уже... України як незалежної (?) держави.

¹ Пор., зокрема у виданні роману: *Żeromski St. Szyfowe prace Ludzie bezdomni // Utwory wybrane.* — Т. 11. — Warszawa, 1958.

лаві, молоді поляки тим завзятіш і заповзятливіше (незважаючи на загрозу “вовчих білетів”) розпочинали боротьбу за свою людську і національну гідність. У таємних гуртках вони вивчали не-сфальсифіковану російською владою історію Польщі, знайомилися з творчістю найбільших польських письменників, ушановували пам'ять видатних людей Польщі. А коли Росія почала зазнавати від Японії поразок у російсько-японській війні, уся Польща тішилася з перемог японців, які фактично мимоволі мстилися Росії й за кривди Польщі. У Варшаві відбувалися бурхливі демонстрації на честь перемог японської зброї, у яких брали активну участь не самі лише поляки, а й місцеві євреї, що теж були аж ніяк не в захваті від єврейських погромів, не знаних у Польщі, але характерних для непольської (східнослов'янської) Росії.

Отже, й для євреїв японці були месниками за їхні кривди. Під час цих демонстрацій усі кричали по-японськи “Банзай!” (“Слава!”). Щоправда, не слід недооцінювати і ті деструктивні моменти, які перебування поляків у складі трьох різних держав унесли у відновлення *абсолютної повноти* польської нації й її культури. І в сенсі повноти мовної, коли польська мова, поперше, охопила всі сфери життя (армія, поліція, суд, адміністрація), де перед тим панувала російська (у російській частині поділів) або німецька мова (у пруській частині, значно меншою мірою — в австрійській), так і в розумінні мовно-культурної неповноти і нецілісності (кожна дільниця дістала під час поділів свою мовну і культурну специфіку, що позбавляло поляків єдиної мови і ментальності, — довго ще поляки поділялися на “москалів”, “австріяків” і “пруссаків”).

Польські історики новітньої Польщі (це стало загальником і тому не конче вимагає посилань) прийшли до висновку, що тільки на 1939 рік (кінець міжвоєнного десятиліття) поляки повнови повністю мовно-ментальностеву цілість нації, а водночас і її повноту, частково надщерблену часом поділів. Проте слід зазначити, що ті прояви започаткованої неповноти навіть у період поділів були ледь помітні, особливо сторонньому спостерігачеві, й оскільки польське суспільство трималося дуже згуртовано, чинячи повсякчас пасивний опір росіянізації, відбувався часто не стільки процес росіянізації поляків у Польщі, скільки, навпаки, колонізації росіян, що потрапили до Польщі. Ярослав Івашкевич, як уже згадувалося, пише, наприклад, про росіян-гімназистів у

Ченстохові, які розмовляли між собою чудовою польською мовою, до речі, кращою, ніж сам Івашкевич у той час: ці гімназисти здобули собі польську мову в корінній Польщі, тимчасом як Івашкевич — в Україні, з її периферійною польською мовою (polszczyzna kresowa)¹.

Зовсім інше становище мови й культури складається в народів із доглибною соціальною неповнотою. Тут, унаслідок того, що верхні верстви повністю денационалізувалися (переважно внаслідок втрати державності), формувалася доглибна неповнота, фактичний поділ усього етнічного суспільства на два соціуми, один із яких повністю перейшов на мову іншої, панівної у відповідній країні нації. Сюди належали верхні соціальні верстви. А другий із цих двох етнічних соціумів і далі тримався за власну національну мову й культуру, але мусив хоч трохи знати чи розуміти іноземну мову власних панів. Через це, наприклад, тривалий час, приблизно до середини XIX ст., у Фінляндії по містах і в середовищі інтелігенції панувала шведська мова, в Естонії, відповідно, німецька. Подібне ж панівне становище серед освічених верств і по містах (особливо великих) Чехії займала німецька мова. Починали поза селом, серед інтелігенції (у тім числі в містечках) використовувати у Фінляндії фінську, в Естонії — естонську, у Чехії — чеську у порівняно вузьких колах, що мали характер нечисленних патріотичних гуртків. Проте коли у Фінляндії й Естонії, скільки сягала історична пам'ять, у державній адміністрації і у вищих освічених колах домінували чужоземні, відповідно шведська й німецька мова (уживання в цих країнах фінської і естонської належало до напівлегендарних або й зовсім казкових часів “Калевали” чи “Калевіпоєга”), то в Чехії це було справою порівняно недавнього минулого, відбитого в численних документах історичного характеру або в художніх творах. Чеським патріотам можна було спертися на державну традицію Середньовіччя, на часи гуситських воєн, в період чеського Відродження XVI ст. аж до Білогорської катастрофи на початку XVII ст. Отже, хоч в обох випадках стан національної мови був більш-менш той самий, у морально-психологічному плані становище чехів було міцніше, бо їм, принаймні в історичній перспективі минулого, було на що покликатися і що відроджувати: у них було Чеське королівство, королі, шляхта, військо, власне

¹ Iwaszkiewicz J. Petersburg. — Warszawa, 1981. — S. 41.

више духівництво й успішні державно-релігійні війни, а як наслідок — і значно розвиненіша в різних функціях національна мова. Цим самим їм легше було іти шляхом *відродження*, яке полягало не тільки в творенні ще не здобутого, а й у відновленні тимчасово забутого, що, до речі, й викликало своєрідну чеську диглосію: свою книжно-літературну мову чехи базували на мові XVI ст., зокрема, на зразковій мові перекладу Біблії, Кралицької Біблії, тоді як загальнорозмовна мова багато в чому вже відійшла від неї (в тому числі у галузі фонетики). Фіни й естонці не мали власної державності на час виникнення своєї писемності (у XVI ст.) і тому, розвиваючи власну культуру, не могли спертися на попередню книжно-літературну писемну традицію, тож мали одночасно творити літературну мову.

Однак, поминаючи те, що їх розрізняє, а саме наявність, хай і більш-менш віддаленої, але засвідченої історичною пам'яттю, традиції власної держави, а отже, й повного національного суспільства в одних, або її брак в інших, ситуація неповної нації з неповною культурою, тобто й і з мовою, загалом однакова і докорінно відрізняється від обстанови народу поневоленого, але повного, що зберіг у своєму складі всі прошарки нормального суспільства, які усі користуються національною мовою. Власне кажучи, віднесення випадку підкореної країни з повною нацією до націй неповних є суто *умовним* і, строго кажучи, не має для цього належних підстав, потребуючи обґрунтування. Якщо подібний випадок тут і розглядається, то тільки з двох причин: поперше, тому що будь-яке перетворення націй повних на неповні обов'язково проходить цей етап, тож його розгляд важливий для розуміння процесу перетворення націй повних на неповні, і щоб з'ясувати особливості протидії націй такому деструктивному процесові (адже в низці випадків завдяки такій протидії нація переживає період поневолення, не втрачаючи в цілому своєї повноти) і, по-друге, оскільки при збереженні в цілому своєї повноти нація поневолена, образно кажучи, перебуваючи в стані облоги, у дечому мусить частково під асиміляційним тиском утрачати частину носіїв своєї мови й культури, отже, частину своїх представників (асиміляція частини дворянства або буржуазії, утягнених в обслуговування загальнодержавних структур, — армії, адміністрації, підприємств), важливо знати, до якої міри подібні “відколи” частин нації, окремих осіб і груп можуть не заважати збереженню загальної повноти нації.

На підставі розгляду випадків збереження повноти нації навіть за обставин утрати нею власної держави й завоювання національної території іншою іноземною й інонаціональною державою, можна прийти до висновку, що сприяє цьому збереженню (як спадку від існування власної держави) національна економіка відповідної (підкореної) країни і пов'язана з цим економічно-соціальна структура нації, що передбачає збереження пов'язаних із цією структурою відповідних суспільних верств — дворянства, тобто великих землевласників, буржуазії, великих підприємців і купців, ремісників, технічної, наукової й освітянської інтелігенції, службовців (чи урядовців), які, навіть будучи змушеними користуватися мовою держави-завойовниці (урядовці, поліція), зберігають у позаслужбовий час свої зв'язки з рештою національного суспільства і далі користуючися національною мовою. Сюди слід додати також ремісників, кваліфікованих і некваліфікованих робітників і декласовані елементи. Оскільки економіка підкореної країни, будучи щільно пов'язаною з соціально-економічною структурою суспільства у цілому, по суті, керується місцевою знаттю і заможними людьми, решта суспільства на пряму залежить не від держави-завойовниці, а від власних панівних класів. І через це, до речі, суто демагогічний характер мають будь-які розмови, начебто народові, тобто нижчим верствам суспільства, а точніше, простолюдові, усе одно, хто над ним панує — чи власні національні панівні верстви, чи іноземні. Якби було справді так, то були б абсолютно незрозумілі так звані вітчизняні війни, коли на захист своєї вітчизни повстають усі її верстви, і навіть тоді, коли завойовники несуть на своїх прапорах привабливі й спокусливі гасла рівності, знищення експлуатації панівних класів, отже, висловлюючися стисліше, заклики типу: “Мир хатам, війна палацам!”. На такі заклики позитивно реагують тільки нації несформовані (або недоформовані), і, як правило, на цьому програють. Нації справжні, пройняті національною свідомістю, їх не сприймають і воюють усі, як один, із повною віддачею сил, незважаючи на будь-які найспокусливіші гасла й заклики завойовників (прикладі недавніх воєн подібного типу — радянсько-польської 1920 року, і ще ближчої, радянсько-фінської 1940-го — свідчать самі за себе). І причиною подібної реакції повних націй є те, що насамперед вони цінують свою національну осібність, усвідомлюючи себе як частину єдиного національного тіла, знаючи, що в складі своєї нації вони можуть

досягти зміни своєї долі на краще без втрати власної національної індивідуальності. Як частина ж чужоземної держави, чужої нації, яку ця держава репрезентує, вони муситимуть відректися від своєї національної індивідуальності, тобто свого людського ества, скоріш за все навіть зазнати приниження на шляху до свого соціального піднесення як “іногородці”, як чужинці. Тому, цінуючи передусім у собі своє, національне, яке є для нього й найдорожче, простолюд повних націй, те, що називають вельми розпливчато “народом” або “простими людьми”, усвідомлює при загрозі війни єдність не з “пролетарями” по той бік фронту, а з власними “панами”, і оскільки вони керують цим “народом”, ним командує, він слухняно підкоряється їхньому керівництву і їхнім командам. І тому аж ніяк не є облудними, а відбивають настрої найширших (у тім числі і найнижчих верств) слова, які напередодні польсько-німецької війни 1939 р. написав В. Броневський (подібні ж слова, тільки фінською мовою, і про Фінляндію міг би написати й фінський поет напередодні радянсько-фінської війни, — як відомо, багато фінських комуністів у цей період рвали свої партійні квитки, що зобов’язували їх до “інтернаціоналізму”, тобто капітуляції перед радянським військом, і йшли добровольцями до фінської армії):

Są w ojczyźnie rachunki krzywd,
obca dłoń ich też nie przekreśli,
ale krwi nie odmówi nikt:
Wysączymy ją z piersi i pieśni.
Cóż, że nieraz smakował gorzko
na tej ziemi więzienny chleb?
Za tę dłoń podniesioną nad Polską —
Kula w łeb!

(“Є у Вітчизні рахунки кривд, чужа рука їх теж не перекреслить, але крові не відмовиться дати ніхто. Витиснемо її з грудей і з пісні. Що із того, що не раз смакував гірко на цій землі в’язничний хліб? За цю руку, піднесену над Польщею, куля в макітру!”)¹ На підставі існування нормального повного структурованого соціально етнічного суспільства подібні нації не менш повно охоплює й культура, створена для всіх однією національною мовою, що, в свою чергу, згуртовує в нерозривну цілість подібну націю. Додатковим чинником стає й релігія, де мовою

¹ Broniewski W.Z. Bańnet na broń // Wiersze i poematy. — Warszawa, 1980. — S. 157.

церкви є національна мова (якщо і не в службі Божій, то в проповіді і церковних співах). Додатковим чинником консолідації нації, з одного боку, і її відокремлення від нації експандуючої може бути ще й відмінність конфесійна. Проте навіть за наявності спільної конфесії, наприклад православ’я у грузинів і частини естонців, релігійна межа могла утворюватися рідною мовою служби Божої (як, приміром, у православних грузинів або естонців із їхньою відповідно старогрузинською чи естонською мовою). У такий спосіб народи, що зберегли свою етнічну (вона ж суспільна) повноту, у якій як найвищий і найавторитетніший прошарок зберігається національна еліта, зразок до наслідування для всієї нації, тримають і повноту культури, бо все їхнє життя, як матеріальне, так і духовне, обслуговується власною національною мовою, а це означає й повноту мовну. І водночас, оскільки життя нації від її найвищих соціальних верств до найнижчих суспільних прошарків обслуговується єдиною для всіх національною мовою в усім різноманітнім спектрі її літературних стилів або соціальних жаргонів у місті чи в місцевих говірок по селах, це відкриває широчезний простір для письменників, для їхньої творчості, якою б вона не була, чи заклично-романтичною, де б вимагалася високе поетичне піднесення з багатим добром стилістично маркованих засобів лексики й граматики, чи “заземлено” реалістичною, де б вимагалася якнайточніша типізація мови героїв, письменник подібної нації без особливих надзусиль знайде всі лексичні ресурси в джерелах власної національної мови. Він не потребуватиме особливих умінь і напруги для того, щоб “вигадувати” національне життя, перекладаючи його власною мовою, бо це оригінальне життя, що користується лише мовою його творчості, його національною мовою, в усій своїй різноманітності оточує його зусбіч, даючи багатий матеріал для його змалювання. Тому, незважаючи на те, що національне визволення становить значні труднощі (наприклад, поділ національної території між кількома державами-хижаками, що не бажають відпускати на волю свою здобич), їхнє визволення і відновлення власного державного життя відбувається набагато простіше, ніж у націй неповних. Вони краще підготовані до цього і внутрішньо, і зовнішньо. Внутрішньо вони діють як цілісний організм, чітко протиставлений зовнішньому іншонаціональному світові. Тому за першої-ліпшої нагоди подібна нація досить вправно й скоординовано піднімається на національну боротьбу, на яку її штовхає усвідомлення фактичної рівності, а іноді й морально-

духової переваги щодо держави й нації, яка її гнобить, і потреба цю потенційну рівність перетворити на рівність дійсну. Тут немає відчуття ущербності й схиляння перед “панською” культурою й мовою іноземних і іномовних чиновників, бо гноблений народ, маючи власних “панів”, що розмовляють його ж мовою, позбавлений будь-якого відчуття неповноцінності. А відчуття того, що держава-утискувачка й народ-завойовник панують над власною нацією не завдяки якійсь культурній вишості, а лише коштом грубої військової сили, повсякчас викликаючи відчуття кривди, перетворюють подібну націю на порохований льох із сухим порохом, готовий шохвилини за слушної нагоди спалахнути й вибухнути. І це, зрозуміла річ, робить подібну повну націю внутрішньо згуртованою і боекратною, спроможною на визволення й відновлення власної держави. Цьому сприяє й її сприйняття назовні. Будь-який іноземець, потрапивши до країни з подібною нацією, відразу ж пересвідчується в її своєрідності. У цьому ж переконує і постійна боротьба такої нації і популяризація вимог назовні її емігрантами, представниками її національної еліти. Це доводять хоч би порівняння Польщі й України. Трагедія поділів Польщі через те, що вона мала свою державність, вимірювалася масштабами загальноєвропейської (а то й світової) трагедії. На сумління Європи впливали і польські легіонери часів наполеонівських воєн, і польські повстання, і польська Велика еміграція. Україна зазнала не менше поділів і не менш скорботних, але через те, що не існувало справжньої загальноєвропейської й загальноєвропейської держави, аж до ХХ ст. ця трагедія залишалася внутрішньою суто українською справою. Світ вона абсолютно не обходила.

Зовсім іншим є становище неповної нації з доглибною соціальною неповнотою.

У нації, лише поверхово зачепленої експансією сусідньої держави-агресора, внаслідок збереження нею повноти, зберігається лексична розвиненість і багатофункціональність мови, через що не виникає жодної “паузи” в наступності поколінь представників національної освіти, науки серед представників різних фахів розумової праці в галузі гуманітарних, медичних, точних, природничих, технічних наук, а це сприяє швидкому відновленню економіки й культури навіть у випадку тривалої або короткочасної, але серйозної кризи унаслідок загибелі власної держави і вимушеного бездержавного існування або внаслідок воєнної поразки і відносно короткочасної, але жорстокої окупації.

Оскільки нації, піддані недавно експансії держав, що їх захопили, спадково зберігають повну соціальну структурованість свого етнічного суспільства, повноту культури, відбиту в мові, то вони не потребують особливих зусиль при побудові, точніше кажучи, відбудові власної держави, маючи у своєму розпорядженні з самого початку подібного відновлення готові кадри для адміністрації, судочинства, армії, поліції (міліції), науки, освіти, до чого значною мірою готова й мова, лише дещо підупала внаслідок застосування в частині управлінських структур (особливо найвищих державних) іноземної мови країни-окупантки. Втім, оскільки перед її поневоленням відповідна країна (держава) мала власну державну адміністрацію і в тім числі велику, залишену нею документацію, а до того ж у приватному управлінні (наприклад, поміщицькими маєтками), відповідна управлінська (адміністративна) діяльність із застосуванням власної національної мови, як правило, ніколи не переривалася, завдання відновити в усій повноті уживання національної мови в усьому обсязі культури в найширшому розумінні для подібних націй не становить особливих труднощів.

**Відновлення соціальної й культурної повноти в нації
з доглибною неповнотою (за повного браку державної традиції
або її наявності лише в далекому минулому)**

Цілком інакше, складніше, відбувається поновлення (а багато в чому і створення) повноти культури в її мовному аспекті у тому випадку, коли нація здавна втратила свою незалежність і через це поступово перетворилася на націю, мало не всуціль селянську. Тоді реконструкція її повноти, її культури і мови відбувається набагато складніше, долаючи набагато тяжчі перешкоди культурні, соціальні, психологічні. Є, звичайно, і тут свої відмінності, наприклад, якщо взяти до уваги такі народи, як, скажімо, фінів Фінляндії (або естонців Естонії), з одного боку, а з другого, — чехів Чехії на кінець ХVІІІ або початок ХІХ ст. У Фінляндії, якщо колись, до ХХ ст., й існувала власна державність, то в дуже далекі, доісторичні часи, про які фінський народ давно забув. Державне існування чехів, до його втрати Чехією на початку ХVІІІ ст., відоме історії і знайшло своє відбиття в низці документів, історичних пам'яток, зокрема тих, що стосувалися гуситських воєн, які для чехів були добре знаним минулим. Отже, якщо для фінів створення власної держави стало фактично чимось зовсім новим,

для чехів це було лише відновленням давньої, але добре знаної історичної традиції. Зрозуміла річ, це створювало той додатковий важливий психологічний чинник, якого бракувало фінам. Однак загалом завдання в обох випадках було те саме: відновлення повноти соціальної структури нації, її культури, насамперед словесної, тобто літератури, а тим самим і повноти мови.

Історичний досвід народів, що пережили тимчасовий занепад або, власне, перебували в занепаді здавна, який, спричинений чужоземним пануванням, призвів їх до перетворення на неповні “селянські нації”, свідчить, що подолати його неможливо без співдії усіх чинників — національного і щільно пов’язаного з ним соціально-економічного, культурного і мовного.

Для найточнішого вивчення процесів, що приводять в рух національно-визвольні прагнення народу до здобуття ним національної незалежності, до відтворення на шляху до неї своєї соціальної, культурної й мовної повноти, потрібні були б глибокі комплексні дослідження, у яких би бралися до уваги *абсолютно всі* чинники, що цим процесам сприяють. Поки подібних досліджень, які б мали бути водночас соціологічними, політологічними, економічними, культурологічними, психологічними і мовними, де могли б співпрацювати відповідні фахівці, бракує, їхню роль має взяти на себе мовознавець-соціолінгвіст, причому соціолінгвіст-історик, який може збагнути і зобразити подібні процеси тільки вельми схематично.

Якщо взяти до уваги приклад хоч би тих самих чехів, то тут успіхові набуття національним життям усілякої повноти, національної, соціально-економічної, культурної й мовної, допомогло те, що початкові спроби чеських патріотів, учених і письменників досягти чеського відродження передусім у галузі мови й літератури знайшли для себе ґрунт у соціально-економічних інтересах чеського, хай майже всуціль понімененого мовно й культурно, дворянства і цойно народжуваної чеської буржуазії. Чеське дворянство, занепокоєне централізаторськими планами австрійського імператора Йосифа II (1741—1790) ліквідувати Чеське королівство з його установами в Празі під приводом того, що, мовляв, усяка відмінність між Чехією і Австрією зникла, адже вищі освічені верстви обох країн користуються німецькою мовою (чеська мова — атрибут лише темної неосвіченої черні, простолюду), мусило навіть мовно заакцентувати свою чеськість. Загроза втрати численних адміністративних установ у Празі, де знаходилися посади для цих дворян, а надалі для їхніх синів, і домагання цих посад у Від-

ні, де й без них було досить австрійських претендентів, змусила цих дворян, досі цілком байдужих до чеських справ, боротися за збереження Чеської королівської канцелярії і підпорядкованих їй установ. До чеського патріотизму, досить сумнівного, бо виниклого зовсім недавно, їх штовхнули суто матеріальні інтереси. Але оскільки ідеальне, патріотичні духові устремління чеських патріотів, знайшло свою підтримку в матеріальному, причому з боку провідних кіл чеського суспільства, до того часу мало чим пов’язаних із життям решти чеського народу, це не могло не зміцнити чеського національного руху. Ті самі чеські дворяни почали мимохіть цікавитися чеською історією, бо там згадувалися імена їхніх чеських, але ще не поніменених предків, чеською мовою, бо, щоб задемонструвати своє чеське походження і слушність претензій на збереження установ Чеського королівства, треба було довести, що чеське (і за мовою) дворянство таки існує, а для цього знадобилося знання чеської мови¹.

Чеська мова виявилася потрібною і для того, щоб нею вміти користуватися в документації чеських королівських установ, бо без неї всі вони перетворювалися мимохіть лише на суто провінційні установи Відня. Отже, виникло й *практичне* зацікавлення чеською мовою. У такий спосіб богемістика як широка ділянка наук, пов’язаних із вивченням чеської історії, мови, культури і насамперед літератури, які досі були цариною інтересів поодиноких “диваків”, стала предметом значно практичніших зацікавлень, з’явилася безпосередня матеріальна потреба в розвитку всіх цих галузей знань, а отже, й потреба й бажання їх фінансувати.

Іншим джерелом матеріальної підтримки стали інтереси народжуваної чеської буржуазії, яка, виходячи із селян і дрібних міських ремісників і купців, не бажала вже задовольнятися роллю “австрійців, що погано говорять німецькою мовою”, а прагнула відчувати себе цілком комфортно в своїй столиці — Празі, що на той час (кінець XVIII — початок XIX ст.) була в основному німецькомовним містом. На людину, що в цьому місті, будучи добре одягнуною і начебто заможною й освіченою, але чомусь (?) гово-

¹ Пор.: “...небагато (чеських. — О. Т.) патріотів, що вболівали з приводу цього занепаду, здавалося, захищали безнадійну справу. Царювання Йосифа II викликало несподівану зміну; з протесту проти дій імператора магнати повернулися до слов’янської мови, переслідуваної Йосифом, і на сеймі 1791 р. вони вже с’як-так калічили чеську мову. Утім їхнє захоплення було поверховим...” Однак патріоти домоглися заснування кафедри чеської мови і Франц (після Йосифа II — австрійський імператор; 1768—1835), коронувався королем Чехії (История XIX века / Под ред. проф. Лависса и Рамбо. — М., 1938. — С. 94).

рила “селянською” чеською мовою, у цей час всі зі здивуванням оглядалися, як на “білу ворону”. Чехові, що в цьому місті, столиці колись існуючої Чеської держави, розмовляв чеською мовою, було незатишно, і це дедалі більше гнівило і збурювало дедалі більшу кількість зміцнілих і збагачених чеських підприємців і купців. Їх дратувала потреба обов’язково долати мовний бар’єр і знімчуватися, щоб стояти на рівній нозі зі своїми німецькими колегами, силуючи себе до обов’язкового вживання німецької мови, коли вони мали свою рідну чеську. Тому твори чеських письменників, що оспівували красу Чехії (*rajská zem to na pohled — “райська країна це на вигляд”*¹), виховували гордість її історією, виявлені старовинні чеські пам’ятки — Краледвірський і Зеленогірський рукописи, що засвідчували давнину чеської культури, викликали їхнє захоплення і знову ж таку ж, як і чеське дворянство, і навіть більшою мірою, практичну потребу. Бо ці вихідці із чеських сіл, містечок, а не столиці Праги й інших великих міст², значно гірше, ніж дворяни, знали німецьку мову і тому значно більше були зацікавлені в поширенні чеської. Їм хотілося допомогти тим, хто займався вивченням чеської історії й мови, хто творив чеську культуру, літературу й театр. Народ, принижений національно, а отже, й соціально-економічно, навіть у своїх провідних верствах, бо все, що тільки було до цього часу в Чехії з багатих і освічених людей, розмовляло німецькою мовою, надалі чимраз менш погоджувався з цим. Так поступово зростала кількість представників елітарних (багатих і освічених) кіл, які боролися за чеську мову й культуру, хоч би вже тим, що мирилися з онімеченістю Праги (Prag) й інших великих чеських міст, наприклад, Брно (Brünn), Оломоуца (Olmütz), і почали дедалі частіше, долаючи призвичаєння і психологічний опір великоміського населення, говорити скрізь чеською мовою. Новонаросла чеська національна буржуазія теж, у свою чергу, взялася фінансувати чеські культурні й культурно-освітні установи — музеї, бібліотеки, театри. Стали з’являтися в дедалі більшій кількості й чеські освітньо-виховні установи від дитячих садочків (*školy mateřské*, букв.

¹ Слова з пісні, текст якої належить чеському письменникові Йозефові Каетанові Тилу (1808—1856), що пізніше стала чеським національним гімном (*Mały słownik pisarzy zachodniostowiańskich i południostowiańskich / Józef Magnuszewski. — Warszawa. — 1973. — S. 458—460*).

² Чеська мова в той час усунулась уживана була лише в чеських селах, що засвідчує й німецький вираз *böhmische Dörfer* “богемські (=чеські) села”), р. “китайская грамота”. У чеських селах німець із своєю мовою нічого не міг зрозуміти.

“материнські школи”) до початкових і середніх шкіл, аж до чеських університетських кафедр, а надалі й Чеського університету в Празі. Немалим стимулом для чеського національного руху був також так званий слов’янофільський рух. Під час походу Суворова до Італії, а потім неодноразового проходження через Чехію російських військ (не слід забувати, що саме в Чехії під Славковом, тоді більш відомим, як Аустерліц, відбулася одна з найбільших битв наполеонівських воєн), тих військ, які в 1815 р. здобули головну перемогу над Наполеоном, чехи вперше зіткнулися з носіями своєї рідної слов’янської російської мови. Свідомість існування великої слов’янської держави, мову якої, російську, мали змогу чути чехи, також дуже підносили патріотизм чехів, гордість належністю до слов’янських народів. Впливали на них і культурні успіхи Польщі. Як відомо, зразком для створення великого чеського словника одного з чеських будителів Й. Юнгмана (1773—1847) був великий словник польської мови С.Б. Лінде (1771—1847)¹. Поступово чеська, у XVIII і ще на початку XIX ст. у своїй уживаності соціально дуже обмежена, почала набувати дедалі більшої розповсюдженості, охоплюючи всі верстви чеського суспільства.

Відчувши свою силу в своїй солідарності, пов’язаній із повсюдним поширенням чеської мови, чехи кинули відоме гасло “Свій до свого по своє”. Якщо чех відкривав крамницю, мешканцям слід було йти не до німецького, а до чеського крамаря, щоб йому допомогти; якщо чех відкривав підприємство, то йому насамперед годилося всіляко сприяти. Так, іще до здобуття Чехією незалежності і виникнення Чехословаччини чеська буржуазія ставала великою силою. Ще в Чехії, уярмленій Австрією, з’явилися підприємства чеських фабрикантів — взуттєвика Баті і зброяра Шкоди. Чеську молодь було охоплено гімнастично-спортивними, так званими сокільськими організаціями, за зразком яких такі самі сокільські гімнастичні товариства почали з’являтися навіть у Росії. Тут чоловіча молодь поступово готувалася й до військового вишколу, щоб пізніше скласти перші кадри новонародженої чесько-словацької армії. Словацький національний рух через більшу економічну й культурну відсталість Словаччини виявився набагато слабшим від чеського, і через це мимохіть підпав (хоч, утім, і значно раніше в часи гуситського руху) під сильний вплив чеського, і тому постанови спільної держави чехів і словаків після Першої світової війни було явищем цілком закономірним і навіть неминучим.

¹ *Mały słownik pisarzy zachodniostowiańskich i południostowiańskich / Józef Magnuszewski. — Warszawa. — 1973. — S. 190*.

Розвиток чеського мовно-національного руху, а в зв'язку з цим і набуття повної соціальної структури чеським суспільством, а відтак і чеською культурою й мовою, є одним із яскравих прикладів розвитку бездержавних націй. Тут завдяки існуванню приватної власності, яка давала змогу бездержавній нації навіть усупереч інтересам держави-метрополії (у цьому випадку Австрії) поступово соціально-економічно розвиватися і ставати з неповної повною, підвалини потрібні для створення власної національної держави фактично закладено ще в період бездержавного існування. Виникло етнічне суспільство, повна нація, з усіма соціальними прошарками від найнижчих до найвищих. А оскільки ця нація всуціль розмовляла тією самою мовою — чеською, для письменників з'явилася змога творити повноцінну і *повну* літературу, що відбивала життя чеської нації. Тут не було потреби вигадувати чеську мову, скажімо, для празького городянина, купця, підприємця, інтелігента, урядовця або робітника. У романах Марії Пуйманової, зокрема в її відомій трилогії “Lidé na křížovance” (“Люди на роздоріжжі”), “Hra s ohněm” (“Гра з вогнем”), “Život proti smrti” (Життя проти смерті), відбите все багатоманіття справді реально існуючої сучасної чеської мови в устах її носіїв з усіх соціальних прошарків, з усіма притаманними цим верствам її особливостями. Те саме можна сказати й про інших сучасних чеських письменників, хоч, зрозуміла річ, подібний стан справ склався далеко не відразу, і першим новітнім чеським письменникам доводилося творити в значно складніших умовах, бо тоді їм бракувало багато чого не в самій лише мові, а у змалюванні чеського суспільства, оскільки це суспільство у найліпшій випадку складалося тільки із найнижчих і середніх верств. Найвищі верстви з їхньою німецькою мовою або мусили повністю випасти з поля зору письменника, або ж про те, як саме вони говорили, можна було сказати лише в найзагальніших рисах, оскільки передача їхньої мови була здебільшого перекладом з німецької мови¹. Годилося або подекуди її навести без перекладу, хоч, зрозуміло, таких місць не могло бути забагато, бо інакше подібний твір мав би призначатися для ідеального, наврод можливого, двомовця із доскональними знаннями обох мов — чеської й німецької, або частіше перекладати мову героїв, поде-

¹ Дещо подібне, шоправда, з інших причин, спостерігалось й, наприклад, у російському суспільстві з його сильним сфранцузуженням верхніх верств: як відомо, лист Тетяни Лариної Євгенієві Онегіну писано французькою мовою, у романі він виступає у російському перекладі.

куди зазначивши, що розмова точилася німецькою мовою, хоч її подано чеською.

З цього погляду досить характерним є відповідний пасаж з історичного роману Алоїса Їрасека, початок дії якого, за вказівкою самого автора, збігається з кінцем 1780 року. На перших сторінках твору, де час дії визначено дуже точно (“den začátkem měsíce prosince r. 1780” — “день на початку грудня місяця 1780 року”¹), розповідається, як до героя роману, котрий їхав у відкритій колясці, під’їхав на коні драгун, що переслідував певного (з погляду тодішньої влади) злочинця, і запитав його, чи не бачив він якоїсь підозрілої людини і куди вона пішла. Усну розмову між героєм роману і драгуном подано в романі чеською мовою, але після цього йде авторський коментар, який орієнтує читача в тодішніх особливостях мовного життя Чехії:

“Dragon oslovil prve mladého pána, jak se za oněch časů samo sebou rozumělo, německy, a ten mu též tak odpovídal. Kočí na kozlíku, chlapisko tváře ne příliš jemné a očí malých, potměšilých, napínal sluch a stíhal je svým bystrým zrakem. Ač koliv německy neuměl, věděl, oč běží, a nyní, když zase koně do kroku pohnul, pilně se ohlížel do zadu”² (“Драгун першим звернувся до молодого пана, як за тих часів само собою розумілося, по-німецьки, і той йому також так само відповідав. Візник на козлах, хлоп’яга з обличчям, не надміру витонченим, і малими, лукавими очима, напружував слух і стежив за ними своїм гострим зором. Хоча німецькою мовою не володів, знав, про що йдеться, і тепер, коли знову коні змусив до руху, пильно озирнувся назад”. — *О. Т.*)

Тут у дуже стислій, але цілком виразній формі відбито міжмовні стосунки тогочасної Чехії. Драгун, військовий тодішньої Австрії, звертається до пана, тобто до відповідно одягненої людини, що в ній можна відразу визнати особу, належну до вищих прошарків населення тогочасної Чехії, німецькою мовою, єдино “панською” тоді в Чехії, сподіваючися, що він, напевне, його зрозуміє і відповість тією самою мовою. І він не помилився і не міг помилитися, бо в той час усі люди, належні до вищих, а напевне, й середніх прошарків суспільства у Чехії, незалежно навіть від походження, чи це був австрієць (австрійський німець), чи чех, прекрасно знали цю мову і добре нею розмовляли.

¹ *Jirasek A. Poklad (Historický obraz z osmnáctého století)*. — Praha, 1952. — S. 5 (тут і далі переклад автора праці. — *О. Т.*)

² *Ibidem*. — S. 7—8.

І справді, молодий пан, чех за походженням, як пізніше довідуємося, відповідає драгунові німецькою мовою. Пояснюється це тим, що середню і вищу освіту в Чехії у цей час можна було дістати тільки німецькою (якщо в певних випадках не латинською). І тому серед верств, що в цей час належали в Чехії до панивних, простіш було зустріти чеха, що погано знав або й не знав чеської мови, ніж того, хто б не володів німецькою.

Візник молодого пана, теж чех, але належний до нижчих суспільних прошарків, тому він не володіє німецькою мовою, її не знає. Проте, оскільки це не просто селянин, а очевидно, людина, що бувала в бувальцях, навіть він зовсім не знати німецької мови не може. Він її не знає настільки, щоб нею розмовляти, тим більше вільно, але цього знання досить для того, щоб йому зрозуміти, про що йдеться, який загальний зміст розмови.

Очевидно, в Чехії в цей час зовсім не розуміли німецької мови тільки в чеських селах, та й то лише в дуже віддалених від великих міських центрів і, очевидно, головно жінки, що тоді мало виїздили зі своїх місць, і малі діти. Уже чоловіки з сіл, як набагато рухливіший елемент (виїзди на ярмарки, служба в армії), напевне, якоюсь мірою, хоч і дуже поверхово, були обізнані з німецькою мовою.

Унаслідок еволюції чеського суспільства, про яку йшлося попередньо, цей стан мусив змінитися докорінно. Вищі верстви, щоправда, перебуваючи в межах Австро-Угорщини і далі, як правило, залишалися обізнаними з німецькою мовою, проте ставлення до чеської мови, її соціальний статус, престижність докорінно змінилися. Якщо наприкінці XVIII — на початку XIX ст. чеських патріотів могли ще тішити навіть незначні успіхи в поширенні чеської мови й мовному самоствердженні чехів (наприклад, вдалий переклад “Утраченого раю” Дж. Мільтона з англійської чеською мовою або запровадження викладання чеською мовою того чи іншого предмета в середній школі чи поява підручника геометрії чеською мовою); про деякі з цих тодішніх “подій”, — вони справді були подіями і без лапок, — пише А. Їрасек у своєму історичному романі “F. L. Věk” із часів чеського будительства, то на кінець XIX — початок XX ст. чеська нація настільки зміцніла в своїй цілковитій повноті, що всі величезні здобутки, досягнуті нею протягом XIX ст., їх уже не задовольняли. Своїм розвитком Чехія стояла напередодні здобуття державності дуже високо, і треба було вже дуже небагатьох зусиль, щоб за тодішніх сприятливих обставин (розпад Австро-Угорщини,

викликаний її поразкою у Першій світовій війні) ця мрія стала реальністю.

Багато в чому близьким до чехів шляхом ішли в подоланні своєї неповноти й інші “селянські” неповні нації Центральної Європи, зокрема фіни, естонці й латиші. Щоправда, були тут і свої відмінності, про які вже попередньо йшлося.

Приміром, фіни не мали будь-яких спогадів про своє державне існування. Якщо щось подібне у їхній давній історії й було наявним, то, по-перше, це було в дуже давні, дописемні, отже, й доісторичні часи, і тому виразних слідів у народній пам’яті не залишило, по-друге, якщо якісь утворення, подібні до державних, фіни й могли мати, то це було тоді, коли держави в сучасному розумінні ще не існувало. Це, напевно, якісь племінні об’єднання під владою родової знаті, де ще не могло існувати всіх атрибутів сучасної держави з її фіксованим на письмі правом, складним апаратом державного управління, армією, поліцією (міліцією), розвинутою та багатогалузевою економікою, виробленою системою освіти, писемністю, дипломатичними зв’язками з іншими державами. По суті, той державний апарат і державне управління, — до складу Росії Фінляндія увійшла як Велике князівство Фінляндське, — що дісталися в спадок Фінляндії, становив не що інше, як провінційний адміністративний апарат однієї з шведських провінцій, оскільки Фінляндія як складова частина Швеції, відвойована в неї Росією, не була якоюсь окремою державою. Піднесенням до ступеня Великого князівства Росія бажала відторнути її остаточно й безповоротно від Швеції, оскільки якби і в складі Росії Фінляндія зоставалася б лише як частина Швеції, абсолютно нічим від неї не відмінна, право на її відокремленість було б більш сумнівним, і Фінляндія б залишалася спірною територією, належність якої до Росії могла б бути піддана більшому сумнівові, ніж у тім разі, коли цю колишню частину Швеції можна було б їй протиставити.

Тим самим початково й фінський патріотизм був ще невіддільний від колишнього шведського минулого Фінляндії. З цього погляду характерне, наприклад, те, що вірш, який пізніше став текстом фінського національного гімну з фінською назвою “Meidän maan” (“Наша країна”), є перекладом зі шведської мови вірша фінського шведськомовного поета Йогана-Людвіга Рунеберга (1804—1877) “Vårt land”, у часи боротьби фінсько-шведської армії проти Росії, яка в 1808—1809 рр. завоювала Фінляндію, відірвавши цим її від Швеції.

Фінське суспільство в цей час, так само, як і чеське, приблизно в той самий період не мало цілості в мовно-національному розумінні і було типово неповним. Пояснювалося це переважно не тим, що в Фінляндії певні її частини (на півдні і заході) були заселені здебільшого шведами. Причина була значно глибша. Не були монолітними щодо мови самі етнічні фіни. На той час, коли у фінів ще не склалася власна державність, якщо зародки її й існували, то, очевидно, лише у вигляді влади окремих племінних вождів, єдиної ж Фінської держави не було, шведи завоювали Фінляндію і встановили свою владу. Фіни були типовим підкореним народом. Вони мусили воювати на боці шведів у численних війнах, які вела Швеція аж до початку XVI ст. на Європейському континенті, зокрема, під час Тридцятилітньої війни, у завойовницькій війні Швеції з Польщею (під час відомого “Потопу”), у семилітній війні Швеції проти Росії. У цих війнах за абсолютно чужі для них інтереси гинуло багато фінів. Щоправда, з розповсюдженням у Швеції протестантизму, з огляду на його вимогу поширення слова Божого серед вірних, національною мовою фінською мовою перекладено Біблію і деякі інші релігійні тексти, що дало певний поштовх для розвитку фінської літературної мови, однак загалом фінська мова в цей час була типовою “сільською” мовою, мовою фінських селян і духівництва, яке їх обслуговувало і повинно було добре знати фінську мову. Саме й тому дуже часто лави духівництва поповнювалися коштом селян, як це було й у багатьох інших неповних націй, зокрема слов'янських, — верхніх і нижніх лужичан, словенців, чехів, словаків, українців і білорусів. Духівництво часто також, і особливо початково, давало перші кадри національної інтелігенції. Але в цілому становище фінської мови було дуже непевне і якоюсь мірою навіть загрозливе. Так, ще в XVIII ст. серед шведської інтелігенції серйозно дебатовалися проекти повного витіснення фінської мови як, мовляв, неперспективної. Прихильники подібних проектів при цьому зазначали, що якщо справді фінська мова становить якийсь інтерес для науки, то для цього цілком досить створити для фінськомовних фінів і фінської мови своєрідну “резервацію” десь біля Полярного кола, відвівши для цього своєрідного “музею просто неба” кілька найпівнічніших повітів Фінляндії.

Царський уряд, безперечно, не ставив собі за мету особливо опікуватися фінською мовою, але вже, виходячи з тактичних цілей своєї політики, був якнайбільше зацікавлений у тім, щоб

усіяко підкреслити відмінність Фінляндії від решти частин Швеції. Безперечно, у цей час традиційна політика “обрусення” щодо Фінляндії могла б відштовхнути її від Росії і посилити симпатії Фінляндії до Швеції. Тому подібна росіянізаційна політика відсувалася в майбутнє, будучи, скажімо, другим актом задуманого спектаклю під назвою “Обрусеніє инородцев” у її застосуванні до Фінляндії. Насамперед ставилося завдання якнайбільше віддалити Фінляндію і фінів від Швеції, а тому, коли у Фінляндії виникло дві течії — рух так званих фенноманів, прибічників розвитку фінської мови і культури, і протиставний їм рух так званих свеноманів, прихильників шведської мови й культури, царський уряд в особі його адміністрації безпосередньо в Фінляндії і опосередковано сам через це сприяв фенноманам, бо був надзвичайно зацікавлений зберегти Фінляндію в складі Росії: кордон із Швецією за Ботнічною затокою його влаштував набагато більше, ніж у безпосередній близькості до столиці імперії Петербурга. Тому Фінляндія дістала дуже широкі, особливо як на самодержавницьку Росію, права і привілеї: власний парламент (сейм), митний кордон з Росією, власну фінську валюту (фінські марки) та інше. Щоправда, ці права неодноразово порушувалися особливо на початку XX ст., дедалі більше посилювався тиск на Фінляндію і з боку російської буржуазії, і самого царату. Російський уряд явно бажав переглянути свою політику щодо Фінляндії, але повернути колесо історії було вже запізно. У Фінляндії протягом XIX ст. досягнуто величезних успіхів у розвитку фінської мови й культури, яка на кінець XIX ст. давно вже втратила свою *селянську обмеженість*, фінською мовою заговорило й фінське місто, і не тільки селяни і сільське духівництво, а й інтелігенція, робітники, урядовці. Проте, оскільки початково офіційною мовою Фінляндії була шведська, і шведи займали постарому досить міцні позиції як в економіці, так і в культурі Фінляндії (і досі в Фінляндії частина місцевої літератури твориться шведською мовою, причому серед шведських письменників Фінляндії є видатні творці, відомі широко в скандинавських країнах)¹, а також у зв'язку з тим, що фінські шведи стояли ра-

¹ Докладніше про шведську літературу Фінляндії (наукова розвідка і тексти) див., зокрема, у німецькому виданні: Das Land, das nicht ist (Eine schwedische Antologie aus Finnland. Herausgegeben, kommentiert und aus dem Schwedischen übersetzt von Gisbert Jänicke. — [Berlin], 1986. В антології відбито, щоправда, лише представників шведськофінської літератури кінця XIX—

зом із фінами на однакових патріотичних позиціях спільної Вітчизни Фінляндії, протиставної як Росії, так і Швеції, це забезпечило мирне співіснування фінської і шведської мови й культури. Шведська меншина Фінляндії, зокрема, на відміну від німецької в Чехословаччині, аж ніяк і ніколи не відіграла ролі “п'ятої колони” щодо Фінляндії в її стосунку до Швеції. Очевидно, цим і слід пояснювати той факт, що у Фінляндії не виникло жорсткого протистояння між двома мовами і їхніми носіями, двома народами. Шведська мова у Фінляндії має статус державної. Її вивчають у фінських школах, так само, яка і фінську у шведських. Могло сприяти високому статусові шведської мови у Фінляндії, мабуть, і те, що шведська мова пов'язує Фінляндію з іншими країнами Скандинавії, куди входить і Фінляндія, і де шведська мова всім зрозуміла, тимчасом як фінська абсолютно неприступна.

Це, однак, сполучається з тим, що внаслідок того, що шведи значно поступаються чисельністю фінам: у 1983 р., зокрема, вони становили лише 6,2 % населення Фінляндії¹, причому при зростанні їхньої кількості весь час спадає їхня частка в населенні Фінляндії (у XVIII ст. вони становили 20 % населення Фінляндії, у середині XIX — 15 %)². Через це поширеність знання фінської мови з-поміж шведів Фінляндії вища, ніж рівень знання шведської мови серед фінів Фінляндії: тимчасом як фінську знають мало не всі шведи, серед фінів шведською володіють, як правило, лише фіни південно-західної Фінляндії, тобто в областях, де мешкає шведське населення, яке користується шведською мовою. Зменшення відсотка шведів у Фінляндії пояснюють меншою народжуваністю у шведів, ніж у фінів, а також еміграцією фінляндських шведів до Швеції. Частково його пояснюють і асиміляцією.

Поряд із набуттям фінами рівноправності зі шведами ще до здобуття Фінляндією незалежності (у 1917 р.) разом із появою серед фінів тих самих вищих соціальних прошарків, яких їм перед тим бракувало, відбувався й розвиток фінської культури і мови. Точніше кажучи, ці процеси йшли паралельно і відбували-

XX ст., але значна кількість імен (14 найвидатніших письменників) і розмаїтість літературних спрямувань (“доморослі експресіоністи” Фінляндії, “нова об'єктивність”, “заангажований модернізм”, “новий радикалізм” і “пізній модернізм”) — усе це свідчить про значний інтелектуальний потенціал шведськомовної Фінляндії.

¹ Брук С.И. Население мира. Этнографический справочник. — М., 1986. — С. 257.

² Там само.

ся вони не лише коштом того, що представники заможного фінського селянства, потрапляючи до шведизованого фінського міста і переносючи туди фінську мову, поступово сприяли дешведизації фінського міста і поширенню в ньому фінської мови. Процес фінізації проходив також і за рахунок того, що певна частина міської інтелігенції і буржуазії, відчувши себе фінами, переходила в побут і суспільному житті зі шведської на фінську мову.

Як показує вивчення історії мовно-національних процесів серед неповних націй на шляху набуття (відновлення) ними національної повноти, — звичайно, сюди не поширюються випадки попередньо розглянутого шляху “народження через смерть”, початково цей процес ініціювали саме не вихідці з селян, а представники панівних верств, належних до гнобленого народу і мовно асимільованих унаслідок свого високого соціального статусу (адже на етапі, що передував моментові національного пробудження, належність до вищих верств передбачала обов'язково знання на той час престижної іноземної мови держави-володарки). Поштовхом до пробудження національної свідомості могли бути різноманітні причини. Однією з них могло стати відчуття певної соціальної приниженості стосовно етнічних, національних носіїв панівної мови, які, як правило, займали вищі посади, вправніше могли володіти панівною мовою, ніж місцеві її носії, у мовленні яких відчувався певний місцевий акцент. Звичайно, одних із місцевих вищих прошарків це могло штовхати на шлях ще більшого пристосуванства, в інших, навпаки, викликало внутрішню протидію, бажання дошукатися своїх коренів, краще пізнати історію своєї країни, її (неасимільований) народ, простолюд. Цьому сприяло й те, що на зламі XVIII—XIX ст. у Європі повсюдно поширювався, з одного боку, рух до демократизації суспільства, до позбуття феодальних обмежень і привілеїв, до яких належав і мовний поділ суспільства (“пани” користувалися латиною або якоюсь іноземною мовою, “простолюд” — власною національною), а з другого боку, цьому сприяла поширена в цей час літературна течія преромантизму й романтизму з його замилюванням народною творчістю й етнографією. Представники інтелігенції неповних націй, ще будучи мовно асимільованими, починали відчувати в собі пробудження національної свідомості, розуміти хисткість свого становища, принизливість постійного догоджання інтересам іноземної держави і її правлячих кіл, усвідомлювати, що їхня сила у власному народі, без якого вони залишаться

“генералами без армії”, так само, як і їхній народ без проводирів, вождів зостанеться гальванізованим “трупом без голови”. Так мимохіть виникала потреба “ходіння в народ”, що вела до потрібного і вельми продуктивного обміну. Представники національно свідомої, але мовно асимільованої інтелігенції, яким поки що було легше розмовляти іноземною панівною мовою, ніж мовою свого народу, несли в народ національну свідомість і вчилися в нього рідної (але забутої ними чи їхніми предками) мови, народ давав цим новонародженим національним інтелігентам знання національної мови, навчаючися від них знання власної історії, здобуваючи завдяки їм національну свідомість.

На цьому етапі дуже багато стосовного власної національної історії, мови й культури пишеться ще мовою асиміляції (у фінів — шведською, у чехів — німецькою, в українців і литовців — польською або російською). Робиться це частково через тимчасову недосконалість власної мови, ще не здатної вживатися в усіх функціях літературної мови, але частково й тому, що кадри національної інтелігенції ще незначні, а вербувати, пробуджувати її простіш тією мовою, яку ще несформована національна інтелігенція найкраще знає, тобто мовою асиміляції. Лише згодом, коли кількість національної інтелігенції помітно збільшується й у тім числі з’являються вже й ті її представники, які вийшли з селянства і взагалі нижчих соціальних верств і знали національну мову змалку, потреба в творенні національної літератури (посібників, підручників, словників) із застосуванням мови-асимілянтки поступово зменшується (чому сприяє збагачення мови і її інтелектуалізація), і вона починає творитися виключно національною мовою. Разом із поверненням неповній нації її повноти, що пов’язане з поширенням національної мови на всі класи національного суспільства (як коштом формування цих класів із надр самого до того часу “селянського” народу шляхом піднесення соціального рангу і переселення в міста, так і коштом ренансіоналізації представників вищих прошарків), мова її починає завойовувати чимраз вищі позиції, що дозволяє при здобутті державної незалежності відповідним народом досить швидко й безболісно зробити її не лише загальнонаціональною (бо нею на цей час послуговується вся відповідна нація), а й загальнодержавною, тобто мовою, якою як офіційною користуються в загальнодержавних справах усі національні меншини держави або менші її етноси.

ОСОБЛИВОСТІ ЗДОБУТТЯ СОЦІАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ Й КУЛЬТУРНО-МОВНОЇ ПОВНОТИ УКРАЇНЦЯМИ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО Й СВІТОВОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Ця схема перетворення мови з частковоетнічної на повноетнічну (повнонаціональну), а надалі й на загальнодержавну відмінна лише в конкретних деталях у щойно розглянутих народів Центральної Європи, чехів і фінів, зазнає, однак, потреби в істотних корективах, якщо йдеться, по-перше, про народи, близькоспоріднені з народом-асимілянттом панівної держави, а по-друге, якщо йдеться про останній період в історії людства, коли з’явився додатковий потужний чинник асиміляції у вигляді тотального одержавлення усієї власності, коли її єдиним власником стає держава, що дістає назву “соціалістичної”, хоча мова йде, по суті, про державний капіталізм, звідки і його легка трансформація в капіталізм приватний, що добре проілюстровано подіями, пов’язаними з розпадом СРСР, коли в його колишніх республіках з’явилася потужна група капіталістів-олігархів.

Ця ситуація вимагає особливої до себе уваги через те, що вона стосується (в обох випадках) України, особливо у східній її частині.

Зокрема, що стосується становища народів із близькоспорідненими щодо мови країни-метрополії мовами, як показує досвід історії, шлях визволення таких народів від іноземного панування і перетворення їх з націй неповних на повні буває особливо складним.

Річ у тім, що в цьому випадку держава-загарбниця дістає в своє розпорядження додатковий (і дуже вагомий) аргумент, що виправдовує її панування. Якщо у випадку Чехії і Фінляндії при найбуйнішій фантазії неможливо було б будь-кого переконати, що чеська мова — це діалект німецької, а фінська — шведської, то при співіснуванні в одній державі двох близькоспоріднених мов, однієї панівної, другої пригнобленої і витискуваної, не становило особливих труднощів зобразити ситуацію в той спосіб, що витискувана мова є або діалектом панівної, або навіть тільки її варіантом, і на цій підставі відмовляти витискуваній мові в праві на існування і самостійний розвиток, а гноблений народ скрізь подавати як частину власного панівного народу. Проводити подібну політику було і є тим легше, що, справді, відмінність між діалектом і близькоспорідненою мовою встановити дуже важ-

ко. Часом досить віддалені один від одного ідіоми¹ вважаються і фактично за своїм соціолінгвістичним статусом є діалектами, як, наприклад, діалекти китайської мови — пекінський, шанхайський, кантонський, або дуже віддалені між собою діалекти німецької мови, один із яких, а саме нижньонімецький, до речі, існував як окрема мова зі своєю багатовіковою літературною традицією. З другого боку, є й випадки дуже близьких одна до одної мов, які вважаються і є насправді окремими літературними мовами, як, наприклад, данська і норвезька, що були особливо близькими в початковій стадії тієї форми норвезької мови, що склалася, як гадають, на основі озвучування данських текстів норвежцями і позначається як *ріксмол*, тобто букв. “державна мова”, або *букмол*, тобто букв. “книжна мова”. Складність проведення виразної межі між діалектами і близькосторідними мовами викликається не лише потребою застосування до цих визначень багатьох критеріїв, і не самих лише лінгвістичних, а й тим, що ідіоми, які обслуговують людство, не знаходяться в тому самому стані, а раз у раз під впливом різноманітних чинників, економічних, соціальних, політичних, можуть змінювати свій соціолінгвістичний статус. Часом колишній діалект підноситься до рівня літературної мови, як сталося, зокрема, із романськими мовами, що виникли фактично на підставі колишніх діалектів народної латинської мови. Іноді, навпаки, колишня літературна мова, занепадаючи, набуває характеру діалекту, точніше, розпадається на низку говірок, підпорядкованих соціолінгвістично іншій мові, як це відбулося із провансальською (окситанською) мовою стосовно французької або з нижньонімецькою (саксонською) мовою щодо (верхньо)німецької літературної мови.

Тим-то, коли такі мови, як серед слов'янських чеська або болгарська, як серед германських — нідерландська або данська, серед романських — іспанська або португальська, здавна чи вже відносно чималий час визнані не тільки як окремі мови, не лише належать націям, що стали повними, тобто ними користуються суспільства з усіма соціальними прошарками від найнижчих до найвищих, а й використовуються національними меншинами від-

¹ Цей термін застосовується тут як найзручніший для загального позначення будь-якого окремого мовного утворення різного рівня (мова — макромова, мікромова, діалект, говірка, аргі тощо). Для уникнення незручної термінологічної омонімії між цим терміном і вживаним для позначення певного типу фразеологізмів терміна *ідіом* пропонується щодо останнього вживати слово *ідіоматизм*.

повідних держав, то такі мови, як словацька стосовно чеської, македонська щодо болгарської або сербської серед слов'янських, фризська стосовно нідерландської, фарерська щодо данської серед германських, як галісійська щодо португальської чи іспанської або каталонська стосовно іспанської серед романських, лише порівняно недавно здобули або тільки здобувають визнання як окремі мови і починають жити повноправним життям.

До мов, що перебувають у подібному, несприятливому для їхнього самостійного розвитку, становищі, належить, принаймні частково, й українська мова. Лише відносно незначна частина українців опинилася в становищі конкуренції з носіями неспоріднених або, що фактично майже тотожне, з носіями далекосторіднених мов. Ними були закарпатські українці, яким у зв'язку з належністю Закарпаття до Угорського королівства, довелося зазнавати мадяризації, або буковинські українці, які піддавалися тиску з боку румунської, а частково (у часи панування Австро-Угорщини) з боку німецької мови. Переважна ж більшість українців опинилася в силовому полі дії двох найрозвиненіших слов'янських мов і культур — польської і російської, або пізніш — російської і польської.

Обидві держави, російська і польська, з огляду й на те, що найвищі верстви українського суспільства були або зросіянізовані або сполонізовані, й українська нація на кінець XVIII — початок ХХ ст. здебільшого складалася з неосвічених селян або близького до них за своїм соціально-економічним становищем дрібного духівництва (та й те було піддано значним впливам з боку російської або польської культури і дедалі менше зберігало українську мову), не визнавали існування українців як окремого народу. Адже народ, націю репрезентують найбільшою мірою його найвищі верстви, найосвіченіші і найбільш економічно й соціально впливові люди. Якщо таких немає, якщо найвищі верстви відповідного народу мовно й культурно асимільовані державою, що панує над народом, до якого вони своїм походженням належали, народ перестають визнавати як націю, на нього починають дивитися просто як на “етнографічну масу”, “сировину” ще не остаточно утилізовану для перетворення на частину свого, панівного народу, але готову для цього. А оскільки судять про народ на підставі найвищих соціальних верств, що з нього вийшли, проте користуються не його “мужицькою мовою”, а мовою панівних націй, відмінність же цих вихідців із підкореного народу від народу “володаря” лише в тім, що вони не цілком досконало засвоїли

його мову. Серед поляків, зокрема, щодо українців існував подвійний погляд, що rusini (=русини, тобто українці) to są tylko chłopi i popi — “русини (=українці) — це тільки селяни і попи” або що rusini to są Polacy, którzy źle mówią po polsku — “русини (=українці) — це поляки, які погано говорять по-польськи”. Приблизно так само на українців дивилися й росіяни. І тому коли почав розвиватися український рух з його вимогами принаймні мовно-культурної автономії, представники правлячих і провідних кіл і росіян, і поляків довго не могли зрозуміти (і навіть тепер за інерцією не розуміють) причини його появи, яка болісно руйнувала їхнє уявлення про українців як лише якусь безлику відсталу людську масу, призначену бути “сировиною” для збільшення кількості росіян або поляків. Росіяни вважали, що поява українського руху — наслідок “польської інтриги”, скерованої проти росіян, поляки, що поява цього ж руху — результат “московської, тобто російської інтриги”, скерованої проти поляків.

У порівняно сприятливому становищі опинилися при цьому українці Галичини. Австрійський уряд, звичайно, не мав якоїсь особливої прихильності до українців, — і так само, як це й досить відносно недавно був схильний робити О.І. Солженіцин, — він не “винаходив” і не “вигадував” українців, — українці існували задовго до приєднання Галичини до Австрії. Він просто не бажав надмірного посилення польських сепаратистських рухів, і тому, щоб якоюсь мірою приборкати поляків, користався з наявності в Галичині українців, щоб протиставити їх полякам. Зробити це було просто, бо українці в цей час (на кінець XVIII — початок XIX ст.) були поставлені в незрівнянно гірше становище, ніж поляки. Українські селяни були закріпачені. Українське греко-католицьке духовництво існувало в значно гірших умовах, ніж польське римо-католицьке. Значно нижчою була й освіченість українців. Набагато гіршим від поляків, що мали своїх поміщиків, багатих підприємців і купців, було становище українців і в соціально-економічному плані. Австрійський уряд провів низку реформ, які поступово почали поліпшувати життя українців Галичини. Насамперед, ще наприкінці XVIII ст. він зрівняв становище греко-католицького українського духовництва із становищем римо-католицького, польського. 1848 р. скасовано кріпаччину, чим Австро-Угорщина випередила Росію (і російську Україну) на 13 років.

Сприяло піднесенню української культури в Галичині, як це не видається дивним, і переслідування української культури й мови на

Наддніпрянщині царською Росією. Саме завдяки цьому в Галичині з'явилися між 1861—1905 рр. публікації низки найвідоміших українських письменників-наддніпрянців (таких як О. Кониський, П. Куліш, Олена Пчілка, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Б. Грінченко, П. Грабовський та ін.). Тут працювали і видатні українські вчені, і громадсько-політичні діячі з Наддніпрянщини, зокрема М. Драгоманов і М. Грушевський. Завдяки цьому в Галичині виникли значно сприятливіші, ніж на Наддніпрянщині, умови для формування і поширення тут української літературної мови. Ізольовані від впливів Польщі, з її римо-католицизмом, і Росії, з її православ'ям, пов'язані безпосередньо з народами Австро-Угорщини і суміжних європейських держав, у яких у XIX ст. інтенсивно розвивався національно-визвольний рух (в угорців, італійців, чехів, словаків, поляків, хорватів), українці Галичини також свою соціальну боротьбу пов'язували з розв'язанням мовно-національних питань. Тут ще в XIX ст. почала складатися, як у селі, так і в місті, українська національна буржуазія. Дуже багато для мовно-національного й культурного розвитку Західної України дало заснування товариства “Просвіта”. Розвинулася в Галичині й на Буковині журналістика й видавнича діяльність, і завдяки тому, що тут і за часів міжвоєнної Польщі (1919—1939) було місце приватній ініціативі, могли постати українські банки, кредитні товариства. Широкого розмаху дістав кооперативний рух. Це дало змогу (і завдяки в тім числі допомозі меценатів із Наддніпрянщини, зокрема, графині Єлизавети Милорадович) з'явитися тут такій поважній науковій інституції, як Наукове товариство імені Шевченка, що стала до появи Академії в Києві фактичною Українською академією наук.

Зовсім інші умови склалися в Східній Україні, національний розвиток якої початково випереджав національний розвиток Галичини і, по суті, його стимулював. Тут аж до 1905 р. діяли суворі заборони на українське слово, крім того, українців Наддніпрянщини царський уряд, пам'ятаючи ще часи Козацької української держави, повсякчас за найменші спроби розвивати українську культуру звинувачував у цьому як у початках сепаратизму, “мазепинства”. У цих умовах дуже багато зусиль, на відміну від Галичини, витрачалося не на боротьбу за вирішення соціально-економічних проблем або політичних завдань, які могли утягти в український рух широкі селянські кола (як це було в Галичині, наприклад, при виборах депутатів до Віденського парламенту або до місцевих виборних органів), а обмежувалося самими культур-

ницькими мовно-літературними проблемами. У цих умовах український рух у Східній Україні притягав до себе відносно вузькі групи інтелігенції й інших верств народу (селян і робітників), і набагато ширші групи молоді йшли в загальноросійський радикальний рух. За цих обставин так, як це, на жаль, значною мірою залишається й досі в Східній Україні, дуже довго мовно-культурний рух не об'єднувався із соціально-політичним, вони йшли у вигляді двох паралельних і не пов'язаних течій. Ті, що були прихильниками національного визволення України, обмежувалися здебільшого мовно-культурними питаннями, ті, які боролися за соціально-економічне визволення народу, мислили, як правило, загальноросійськими (загальноімперськими) категоріями і мало зважали на національне питання, відмахувалися від нього як від неістотної перешкоди у своїх широких планах ошасливлення “одним махом” мало не всього людства. Тільки мало не перед самою революцією 1905 р. і в Східній Україні починають з'являтися й українські політичні партії, проте вони не мали такої сили й впливовості, як загальноросійські. З початком Першої світової війни знову почалося переслідування українського руху з боку царської Росії, яка, борючися за приєднання Західної України до Росії як “русской земли” і спираючись на допомогу тамтешніх москвофілів, ставила собі за мету придушити український рух узагалі.

Лютнева революція 1917 р. відкрила для України можливість змагатися за своє державне існування. Проте на той час вона не була готова до цього навіть психологічно: у Східній Україні було занадто багато прибічників створення Федеративної Росії, у складі якої мислилася й Україна. Унаслідок розбрату серед українців боротьба за незалежність була програна.

Радянський лад, установлений в Україні під назвою “соціалістичний”, робив, по суті, єдиним власником державу, від імені якої як її повноважний розпорядник виступала Комуністична партія. Оскільки держава, камуфльована під “інтернаціональну”, була за своєю суттю тією самою Російською імперією, освіта, заможність і можливість робити кар'єру відкривалася тільки перед тими, хто був або росіянином, або зросіянізованим “іноrodцем”, чи, не будучи ним, слухняно виконував службу національного урядовця, вірно служачи верховній імперській владі. Національне в цих умовах, особливо за тих обставин, що склалися в Україні, мало право на існування лише у вузьких, суворо обмежених рамках цієї ситуації.

Населення великих міст по-старому залишалося російським або російськомовним. Українська мова трималася лише в колі селян або мешканців малих провінційних містечок. У великих містах українською мовою розмовляли лише представники обмеженої кількості “українських” професій — учителі шкіл з українською мовою викладання, мовознавці й літературознавці (україністи), працівники українських видавництв, преси, радіо, актори українських театрів і телебачення, та й для них українська мова не завжди водночас була й мовою домашньою. Дуже часто вони нею користувалися на своїй українськомовній роботі, а в побуті міському й домашньому — російською. У цих умовах в Україні й досі існує гостра відмінність між Україною Західною, однорідно українськомовною як у селах, так і в містах, і Україною Східною, де в містах і надалі панує російська мова. А оскільки провідні владні кола в Східній Україні були російськомовними, нічого дивного немає, що до влади в уже начебто незалежній державі прийшли люди космополітичного штибу, не пов'язані глибоко ані з українською мовою, ані з українською культурою, часто взагалі чужі будь-яким українським симпатіям. Багато з них є типовими представниками компраторської буржуазії, яких абсолютно не цікавить становище України. Своє перебування при владі вони використовують для власного збагачення, сподіваючись за допомогою своїх капіталів знайти собі “місце під сонцем” будь-де. Зрозуміло, що поки подібний стан триватиме і в Україні не прийде до влади національна патріотична буржуазія, яка свою особисту долю вбачатиме в долі України, яка своє збагачення пов'язуватиме з її збагаченням, країні не вибратися з тієї кризи економічної, соціальної, політичної, національної, культурної і мовної, у якій вона тепер перебуває.

Тут говорилося поки що про загальні риси становлення і мовно-національного самоствердження колишніх неповних “селянських націй”.

Варто спеціально порушити питання, у який спосіб долається їхня неповнота у мові і безпосередньо пов'язаному з нею як словесному мистецтві, літературі. Природна річ, початково література неповної нації, де її мовою користуються тільки соціально найнижчі верстви населення, переважно селянство, мусить обмежуватися змалюванням селянського життя, у крайнім разі життям міських околиць, що вже потроху перестаючи бути селом, не стали ще й справжнім містом, у тім числі не перейшли на “міську” мову (німецьку — в чехів, шведську — у фінів, російську або

польську — в українців). Проте поступове збільшення кількості інтелігентів, національно налаштованих і звиклих до широкої літератури, яку вони знаходять мовою асиміляції своєї країни (німецькою, шведською, російською, польською) і яку б вони бажали мати власною мовою, штовхає національну інтелігенцію на пошуки виходу із мимовільної вузькості тем власної літератури.

Вихід із цієї скрути шукають і знаходять. Свої теми насамперед поети-романтики, бо час пробудження багатьох європейських неповних націй збігся з розквітом романтизму в літературі, щоб вийти з тісного кола сучасного життя, шукають у минулому своєї країни, використовуючи для цього або опрацювання власної народної поезії (фінська “Калевала”), або творячи за її взірцями багато в чому власні твори (естонський “Калевіпоег”, латиський “Лачплесіс”, чеські Краледвірський і Зеленогірський рукописи). Іноді це цілком оригінальні твори, присвячені власній героїчній старовині, де також використовуються елементи фольклору (поема “Сліпий (Невольник)” Шевченка з уміщеною там “Думою”, яку співає герой поеми). Іншим способом вийти з обмеженості сюжетів є використання запозичених сюжетів, де досконалість мови зростає з її розвитком. Початково ці запозичені сюжети беруть на озброєння поети. В українській літературі, зокрема, Шевченко розпочав, причому цілком поважно (на відміну від Котляревського, що використав запозичений сюжет “Енеїди” в основному в пародійно-гумористичному плані), обробляти запозичені сюжети, взяті з чужоземної історії (“Єретик”, “Саул”, “Неофіти”). Слідами Шевченка йшла Леся Українка в своїх поемах “Роберт Брюс, король шотландський” та “Ізольда Білорука”.

Проте розширити коло тем власної літератури і водночас дати в цій літературі зразки високорозвиненої інтелектуалізованої мови, придатної для використання її в мовленні національної інтелігенції, сама поезія виявляється не в змозі. Для цього найбільш важливим засобом стають початково переклади, тобто використання запозичених з іноземних літератур творів і спроби відтворити їх власною мовою.

Проблема вироблення власної розвиненої літературної мови стояла початково гостро і перед повними націями, проте тут справа полегшувалася тим, що в творенні мови активну участь брали всі соціальні верстви суспільства. Складність становлення неповних націй полягала в тім, що тут єдиним масовим активним творцем могли бути самі найнижчі соціальні верстви, мовно відчужені від них вищі верстви в процесі мовотворення участі не

брали. Тому весь неймовірний тягар праці над виробленням власної розвиненої літературної мови лягав на плечі самої нечисленної національної інтелігенції, головню, особливо в початковий період, ними могли бути самі письменники. Важливими віхами в цій роботі для них ставали переклади найважливіших творів світової літератури — Біблії, “Іліади” й “Одісеї” Гомера, найвидатніших творів класиків світової літератури, для чехів, як уже згадувалося, наприклад, велику роль відіграв переклад “Утраченого раю” Дж. Мільтона, для українців — переклади творів Шекспіра й Байрона, здійснені Кулішем. При всій початковій недосконалості перекладів вони були величезним стимулом для вироблення мови, збільшення її лексичного багатства. Перекладачам ставали потрібними і в пригоді вдало використані діалектизми, і вдавання до засобів власного словотвору (нових суфіксальних і префіксальних утворень), і якоюсь мірою “кування” нових слів. Так, ніхто вже з сучасних українців, принаймні їхня переважна більшість, не здогадується, що таке поширене тепер слово, як *мрія*, було свого часу “викуте” М. Старицьким. Діалектне слово *дратувати*, узятє з північноукраїнських говірок, яке там мало значення “дражнити”, здобуло собі згодом права громадянства в літературній мові із вужчим значенням “викликати почуття незадоволення, досади, гніву, злості” (у говірках, наприклад, *дратувати собак* означало те саме, що *дражнити собак*).

Іншим, вищим і дальшим кроком уперед у розвитку літератури і водночас мови було використання запозичених сюжетів, але вже не в поезії, а в драматургії. Цей крок є цінним тим, що в драматичних творах даються, по суті, уже зразки інтелектуальної мови для ведення розмов власною національною елітою. Через це подібний етап стає можливим не відразу, для нього потрібна вже певна попередня виробленість мови. Цей етап, до речі, проходять і мови повних націй. Так, Шекспір в англійській літературі брав сюжети для своїх драм, якщо не з англійської давнини, то, як правило, з життя інших народів і країн, починаючи з античності й Середньовіччя аж до часів Відродження, але не з англійського життя. Дія його драм, таких як “Гамлет”, “Отелло”, “Ромео і Джульєтта”, “Венеційський купець”, “Юлій Цезар”, “Два веронці”, відбувається десь далеко за межами Англії. Те саме стосується й французьких драматургів Корнеля і Расіна. Найголовнішою драмою Корнеля був “Сід”, дія якого відбувається в Іспанії. Расін також брав свої теми аж ніяк не із французького життя, а як правило, з античності (“Андромаха”, “Британік”, “Федра”). Німецька драматургія XVIII ст. також зверталася переважно до запозичених

сюжетів: Лессінг “Емілія Галотті”, “Натан Мудрий”, Шиллер “Змова Фієско”, “Дон Карлос”, “Орлеанська дівка”, Гете “Іфігенія в Тавриді”, “Егмонт”. Пояснювалося це, напевне, тими самими причинами, що й у неповних націй. Літературна мова щойно вироблялася, нація в повсякденному житті тільки-но починала вчитися говорити виробленою і водночас різноманітною мовою, і тому простіше було створювати драматичні твори з життя інших народів, де ніхто не міг звинуватити в неприродності або нетиповості мови, типізації мови, її конкретної пов’язаності з тим чи тим соціальним середовищем і з огляду на те надання його рис (діалектизмів, арготизмів, специфічних відхилень від норми тощо) тут не вимагалось. Тут мимохіть спадають на думку слова Чехова, висловлені в одному з його листів, що писати про Сократа легше, ніж про якусь панночку або куховарку¹. Віддалена епоха, екзотична країна (навіть при потребі знань про них) вимагає від драматурга меншої конкретності, зокрема й у стилізації мови, ніж змалювання власного життя; і коли власне суспільство або говорить недосконало власною національною мовою, або в своїх найвищих суспільних верствах майже або й зовсім нею не говорить, драматургові набагато легше взятися до змалювання чужоземного життя, ніж звертатися до конкретики відбиття життя вищих верств, яких, по суті, ще немає. І там, і там фактично доводиться “перекладати”, але змусити римлян говорити, як до цього вдалася, зокрема, Леся Українка у своїх драмах “Адвокат Мартіан” або “Руфін і Прісцилла”, українською мовою набагато простіше і природніше, ніж це виходить при спробах створення драми не з сільського життя, а з життя міської інтелігенції, як це та сама Леся Українка зробила в драмі “Блакитна троянда”. І те, і те, безперечно, умовне римське суспільство на початку нашої ери, коли формувалося християнство, аж ніяк не розмовляло українською мовою, а тодішньою латинською мовою, але й міське суспільство в Східній Україні кінця XIX ст. так само, особливо якщо йдеться про ширші кола, а не три інтелігентсько-дворянські родини в Києві (Косачі, Лисенки, Старицькі), українську мову не вживало. Більше того, навіть у цих родинях часом не всі користувалися українською мовою. Так, за цілком вірогідними свідченнями сучасників, тимчасом як мати і діти в родині Косачів розмовляли українською мовою, батько П.П. Косач, при всій його симпатії до українофільства, говорив і писав, як правило, тільки або переважно російською літературною мовою, лише зрідка вдаючися до українсь-

¹ А.П. Чехов о литературе. — М., 1955. — С. 175.

кої. Слід припускати, що й бабуся Лесі Українки Є.І. Драгоманова, судячи з того, що її дочка О.П. Косач (Драгоманова), Олена Пчілка, писала до неї листи російською мовою, також розмовляла російською. Тим більш очевидно, що всі переходили на російську мову, коли в родині Косачів, Лисенків або Старицьких приймали російськомовних гостей або росіян. Тому умовність української мови в устах переважно російськомовних городян, якщо можна так висловитися, могла видаватися набагато умовнішою від української мови римлян.

Уже давно складені на той час традиції європейських літератур, де охоче бралися на виплат і використовувалися сюжети біблійні, античні або належні до пізнішого часу, стали такими, що сприймалися як надбання мало не всієї Європи і могли бути сприйняті глядачем (читачем і слухачем) набагато толерантніше, як умовність, що стала звичною, ніж, по суті, “перекладна” драма з міського життя України. І тому очевидно, Леся Українка, зрозумівши з невдалості першої спроби безперспективність подальшої праці в тому самому напрямі, надалі не пішла цим шляхом, а вдалася — за винятком своєї “Лісової пісні”, дія якої відбувається, однак, *не в місті*, а в сільській місцевості і в лісі, наповненім, крім людей, фантастичними істотами, — до своїх екзотичних сюжетів, свого іноземного світу.

Очевидно сприяло цьому й саме обдарування письменниці, скерованого не так на побут і повсякденність, як у В. Винниченка, а на розв’язання вічних тем людського і національного життя.

Найскладнішим, однак, етапом у розвитку кожної літератури є етап створення прози і особливо великої прози. Проза виступає, по суті, синтезом словесного мистецтва, вона вимагає витонченого ритму, без якого не може існувати, як і поезія. Проте складність його полягає в тім, що він, не будучи таким виразним і регулярним, як у вірші, має бути, однак, наявним. Без нього проза стає кострубатою і незграбною. Що це саме так, свідчить досвід багатьох літератур. Зокрема, відомо, як відшліфовував свою прозу з цього погляду Г. Флобер. Для того, щоб надати реченню і цілим абзацам якнайбільшої гармонійності і водночас природності, невимушеності, він, перед тим, як перенести написане із чернетки на папір, нерідко те саме писав (і витирав) на дошці крейдою. Водночас проза мусить мати й прикмети доброї драматургії у побудові діалогів (розмов) і монологів (розмірковувань) своїх героїв. Але, крім того, вона повинна мати й те, що доконечне для прози — цікавий сюжет, що “втягає” в розповідь читача. І найголовніше, оскільки проза змальовує життя в усій

його конкретності, вона зобов'язана мати далеко багатшу, ніж поезія і драматургія, мову. Для того, щоб творити велику прозу, тим більш романи-епопеї, романи-ріки, що вкладаються лише в кілька томів, проза, однак, повинна мати цілковиту повноту національного життя. Через це творити прозу, поки такої повноти ще не досягнуто, письменникові надзвичайно тяжко. Він мусить виходити зі свого скрутного становища різними шляхами. Один із них полягає у зверненні своєї творчості до змалювання тих верств, які користуються національною мовою. Особливо неминучим цей шлях стає на початку розвитку літератури, бо письменникові не тільки бракує певних верств товариства, але й слів на його зображення. Так, Л. Толстой у своєму романі “Війна і мир” пише переважно про найвище російське товариство, яке якщо й не весь час, принаймні досить часто вдається до французької мови. Персонажі з цього товариства, які розмовляють тільки російською мовою, видаються на цьому тлі диваками чи оригіналами. Так, Л. Толстой змальовує як одиничну оригіналку Марію Дмитрівну Ахросимову, однією з прикмет якої, — що, очевидно, тоді всіх дивувало, — було те, що вона “завжди говорила по-російськи”¹. Щоб відтворити атмосферу тодішнього російського вищого світу, Л. Толстой свій *російський* роман починає з французьких речень, шоправда, з російськими вкрапленнями, Анни Павлівни Шерер: “Eh bien, mon prince, Gênes et Lucques ne sont plus que des apanages des поместья, de la famille Buonaparte. Non, je vous prévient que si vous ne me dites pas, que nous avons la guerre, si vous vous permettez encore de pallier toutes les infamies, toutes les atrocités de cet Antichrist (ma parole, j'y crois) — je ne vous connais plus, vous n'êtes plus mon ami, vous n'êtes plus мой верный раб, comme vous dites. Ну, здравствуйте, здравствуйте. Je vois que je vous fais peur, садитесь и рассказывайте”².

Втім своє завдання Толстой здійснює блискуче завдяки тому, що російська мова його часу була цілком розвинена для того,

¹ Толстой Л.Н. Война и мир. — Л., 1945. — С. 37.

² Або в російському перекладі: “Ну, князь, Генуя и Лукка поместья, (і російською) *des поместья* фамилии Бонапарте. Нет, я Вам вперед говорю, если Вы мне не скажете, что у нас война, если Вы еще позволите себе защищать все гадости, все ужасы этого Антихриста (право, я верю, что он Антихрист), — я вас больше не знаю. Вы уже не друг мой, Вы уже не *мой верный раб*, как Вы говорите. Ну, здравствуйте, здравствуйте. Я вижу, что я Вас пугаю, садитесь и рассказывайте” (курсивом подано окремі російські слова, словосполучення і речення, що інколи виступають у цьому суцільно французькому усному тексті. — О. Т.).

щоб відтворити описувану ним історичну епоху, в тім числі життя високого товариства, вищого світу.

Українська література початку і навіть середини XIX ст. подібних мовних ресурсів ще не мала, а тому й не дивина, що свою прозу, навіть найінтимнішу (шоденник), Т. Шевченко писав російською мовою. Свою складну прозу, у тім числі і з українськими сюжетами, М. Гоголь, відомий своїми недвозначними українськими симпатіями, мусив також творити російською мовою, бо тодішньої української мови на складні прозові твори ще не вистачало.

Проте вже на початку XX ст. М. Коцюбинський, а ще більшою мірою В. Винниченко наслідники писати на складні, у тому числі й міські теми. Виникає сумнів, чи всі дійові особи, наприклад, відомого роману, а мабуть, точніше повісті, Винниченка “Записки кирпатого Мефістофеля” говорять українською. Проте письменник наважився свій прозовий твір видати українською мовою і, треба сказати, вийшов він у нього досить удалим. Проте все-таки, якщо порівняти твори східноукраїнських письменників із тими творами, що їх написано в Західній Україні, не раз відчувається більша штучність перших порівняно з другими.

Західноукраїнський письменник змальовує героїв, які говорять, можливо, менш нормативною мовою, якою б годилося бути їй згідно з вимогами тих, хто піклується про її чистоту й правильність, — постійним загальним місцем українців Наддніпрянщини, навіть російськомовними, є нарікання на “неправильність” мови Західної України, — проте при всій її неправильності вони українську мову використовують практично, вони нею розмовляють. Тимчасом українці Східної України переважно своєю правильною українською мовою... мовчать, волюючи говорити далеко не завжди правильною, але звичною їм російською мовою.

Саме через це фактично проблему писання української прози в Західній Україні давно розв'язано. Письменник мусить писати і пише там давно загальноукраїнською літературною мовою. Мова ж його персонажів різноманітно реалізується, тобто відбиває конкретні і залежні від його освіти, мовної компетенції, соціального статусу, діалектних чи іншомовних впливів особливості.

З цього погляду характерний, можливо, далеко не бездоганний з погляду свого ідейного спрямування (наприклад, вимушено перебільшена в романі роль комуністичної ідеології в Західній Україні 30-х років), але добре скомпонований у своєму типізаційному багатоголосі роман Ірини Вільде “Сестри Річинські”,

герої якого говорять українською мовою, але кожен своєю. На цьому тлі, звичайно, дуже безбарвно виглядає більшість східно-українських романів і повістей із міського життя, де діють інженери, лікарі, спортсмени, учні суворовських училищ, тобто тих середовищ, де українська мова назагал ніколи не вживалася. Мова цих творів правильна, нормативна (попрацював письменник, попрацював і редактор), але це (напів)мертва, нежива, це перекладна (з російської) мова. На цьому тлі виняток становлять хіба що окремі твори, які відзначаються або цікавими темами, або ж і цікавою, наближеною до живої, мовою.

В українській прозі, маючи на увазі тут насамперед прозу письменників Східної України, — бо в Західній Україні, як уже згадувалося, ці проблеми самим розвитком життя давно уже розв'язано, — чи не з самого її початку вирізняються дві течії, які умовно годилося б назвати — квітчина і вовчкова (за іменами перших найвидатніших прозаїків — Квітки-Основ'яненка і Марка Вовчка).

Перший — це шлях побутового проникнення в життя, його сумлінного, можливо, не вельми ефектного, зате в своїх досягненнях найефективнішого відбиття й опису шлях поступового освоєння матеріалу життя, у тім числі й відтворення конкретного мовлення героїв. Другий — це шлях оспівування життя в його піднесених, емоційних моментах, його поетизації, намагання його охопити в істотному, найголовнішому, а якщо мовний, зокрема, розмовний матеріал не піддається адекватному освоєнню, шлях відтворення його в експресивній, імпресіоністичній, сказати б, спосіб. І оскільки українське життя, українська державність, український історичний розвиток ще не усталені і раз у раз перериваються то моментами піднесення, то катастрофічних спадів, що викликає потребу як у реалізмі, так і в романтизмі в його широкому розумінні, наспівно-піднесений, романтичний стиль оповіді і далі ще не вижито не тільки тому, що він об'єктивно легший, ніж творення густої, багатої на побутову і мовну конкретику прози, а й тому, що сама українська історія ще потребує романтичних злетів¹.

Типовим представником романтично-піднесеної, наспівної прози, який іде шляхом Марка Вовчка й Коцюбинського, є в українській літературі Олесь Гончар.

¹ Докладніше про цю об'єктивну потребу раз у раз удаватися до романтичного зображення дійсності в українській літературі див у праці автора: *Ткаченко О.Б.* Спроба типології романтизму: доба, стиль, мова // Слово і час. — 1999. — № 4/5. — С. 3—9.

Не менш типовим представником іншої течії, репрезентованої прозою Квітки-Основ'яненка, Нечуя-Левицького, а далі Винниченка, є Григорій Тютюнник. На відміну від Гончара Григорій Тютюнник дуже уважний до розмовної мови своїх героїв. Тим-то він не цурається ані суржику, ані можливих русизмів, ані інших неправильностей у мові своїх дійових осіб.

Виправдання й обґрунтуванням обох течій, звичайно, можна знайти, але загалом їхнє існування говорить про ненормальність обстанови, в якій має розвиватися українська проза.

У звичайній, нормально розвиваній прозі має скластися рівновага між ритмізованою прозою і певними моментами її романтизації, але водночас вона не повинна відриватися від живого життя, у тім числі з його розмовним мовленням. Оскільки для східноукраїнського письменника, що змальовує міське життя, чуже йому за своєю неукраїнською, а саме російською мовною стихією, стоїть неймовірно складне завдання говорити про українське, але водночас переважно неукраїнськомовне місто, він поки що позбавлений змоги писати, сказати б, цілком з натури, бо його *натура* обмежена. Щоправда, є вже у місті й окремі осередки українськості й українськомовності, але вони вузькі і виглядають як окремі островці в морі російськомовності. З огляду на це випадає такий дуже цінний елемент, важливий для письменника-реаліста, як соціальні й професійні різновиди живого мовлення (наприклад, робітників, урядовців, різних кримінальних і напівкримінальних угруповань), молодіжний сленг, різноманітні суто розмовні слівця, вирази і звороти. Усе це існує, але в російській мові. Тому й українська мова мусить ними послуговуватися. Є у місцевій російській мові і свої українізми, але знову ж таки, стилістично своєрідні в російському мовленні, в українському вони “не грають”.

Український письменник у подібній ситуації мусить сам собі давати раду, якщо він хоче творити реалістичне полотно, а не чергову “поему в прозі”, яка теж, напевне, тільки виграє, якщо її сильніше занурити в життя. Тут, очевидно, в пригоді може стати й досвід попередників, а також мистецький смак і хист письменника. Він може, як Л. Толстой або Панас Мирний у “Повії”, іти й шляхом прямих перенесень цілих партій чужомовних російських усних і писаних текстів і включення їх у тканину твору, і в спосіб окремих потрібних вкраплень, і, нарешті, там, де це потрібно, введення в стосовній мірі “суржикізмів” українських і російських, а часом і за допомогою певної зросіянізованості лексики авторського тексту. Якщо в західноукраїнських митців могла

бути певна діалектна стилізованість у тексті їхніх творів, а у Винниченка чи Хвильового певна доза розчинених в авторському тексті росіянізмів, то, очевидно, до цього мав би вдаватися й сучасний східноукраїнський письменник, звичайно, не перебираючи міри, але й не сахаючись від “ненормативності”, тобто в разі потреби вдатися до цього засобу, якщо він диктується логікою мистецького твору¹.

Загалом же картина взаємних пов'язань між соціальним розвитком суспільства до його національної повноти, розвитком культури, насамперед словесної, тобто літератури і мови, яка все це відбиває, настільки складна, що показати всі грані цього процесу в праці, яка має переважно лінгвістичне спрямування, неможливо. Є потреба, щоб сюди були залучені як фахівці-мовознавці, так і літературознавці і соціологи.

З уже викладеного, однак, випливає, що часом розвиток суспільства випереджає розвиток культури й мови. Часом же, навпаки, розвиток мови й літератури випереджає розвиток суспільства. Саме тому міг, наприклад, виникнути такий феномен, як творчість Лесі Українки. У своїх творах з їхньою складною проблематикою і не менш складною, як на ті часи, мовою, вона набагато випередила свій час. Але, як показує той самий історичний досвід, письменник, звичайно, може озброїти своє національне суспільство високорозвиненою інтелектуалізованою, багатою на абстрактно-інтелектуальну лексику мовою. Проте це тільки основа для розвитку мови. Доробити цю мову, зробити її різнобарвною і розмаїтою, влити в неї живий струмок розмовної лексики й виразів може тільки суспільство в цілому, особливо ж поки що денационалізоване місто, у якому в разі його ренаціоналізації, як у плавильному казані, мають зливатися всі елементи говірок, професійних і соціальних жаргонів і сама словотворчість народу, щоб стати багатою на відтінки літературною мовою.

У попередньому розгляді лише побіжно порушено питання іншомовних вкраплень, зокрема російських і польських, і значення їх застосування у художніх творах. Це питання, однак, вимагає окремої уваги.

Загалом, при переході нації від її неповного до повного стану виявляються переважно в лексиці дві можливості мовного

¹ Докладніше про це див. у статті: Ткаченко О.Б. Проблема типології мовно-літературного розвитку неповних націй (і насамперед української). Мовні і концептуальні картини світу // 36. наук. праць. — № 6. Кн. 2. — К., 2002. — С. 241—263.

самоствердження народу, що йде до своєї соціально-національної повноти.

За їхніми двома найтиповішими виявами їх годилося б назвати англійським і чеським. На “свіжу” людину, що прийшла до англійської мови від значно інтегральніших німецької (безумовно, германської) і французької (поза всяким сумнівом, романської), ця мова, особливо початково, справляє враження якоїсь дивовижної суміші, де пропорції її основних лексичних складових частин можуть залежно від текстів дуже змінюватися. Знавець німецької мови, знайомлячись із текстом англійської казки, зустрине переважно *свою*, споріднену мову, де під оболонкою дещо зміненої форми побачить в основному знайомі слова. Якщо йому пощастило познайомитися ще з якоюсь із скандинавських мов, кількість цих знайомих незнайомих іще більше зросте, бо до знаних із німецької мови (bring — bringen “приносити”, come — kommen “приходити”, go — gehen “йти”, man — Mann “чоловік”, wife — Weib “дружина”, cat — Katz (Kater) “кіт”, fish — Fisch “риба”) долучаться такі слова, як take — дан. tage “брати”, træ — tree “дерево”. Проте втім випадку, коли він матиме справу з науковим або більш-менш складним літературним чи публіцистичним текстом, тут уже знань германських мов виявиться не досить, і з англійським текстом більше дасть раду знавець французької мови або латини: people — peuple “народ”, science — science “наука”, language — langage “мова; мовлення”, peace — paix “мир” тощо. Однак слів, подібних до французьких, в англійській мові чимало й там, де це стосується досить звичайних, ненаукових понять, напр.: flower — fleur “квітка”, regard — regarder “дивитися”, mountain — montagne “гора” і т. ін. Звичайно, англійці могли б свого часу порівняно легко позбутися в германській мові усіх цих численних французьких і латинських запозичень, які стали з часом невід'ємною складником їхньої мови і тому тепер так міцно в неї вросли, що їх зрушити з неї не можна.

Щоб зрозуміти причину такого міцного входження цих чужорідних спочатку елементів, треба звернути увагу на обставини, в яких це відбувалося. Як відомо, з 1066 р. після захоплення Англії нормандським герцогом Вільгельмом Завойовником, який став англійським королем, керівну роль у завойованій країні почав відігравати чужоземний король і чужоземні феодали, які розмовляли і писали французькою мовою, бо це були сфранцужені мовно колишні данці й норвежці. Французька надовго стала офіційною мовою Англії. Нею ж провадилося навчання, якщо при цьому не застосовувалася латина. Англійська мова лише то-

лерувалася, бо нею говорив підкорений народ. Проте це була тривалий час лише мова простолюду і окремих людей, що й далі цією мовою писали. Той, хто хотів зробити кар'єру при королівському дворі, посісти якесь місце в адміністрації, зайняти провідне місце в суспільстві, мусив знати французьку мову. Через це переважно забувалися і виходили з ужитку давньоанглійські слова, пов'язані з державою, судом, військом, наукою і їхнє місце навіть у тих людей, що користувалися англійською мовою, заступалося французькими, які лише набували англійської фонетичної форми. Так англійська мова, яка в давньоанглійський період відзначалася, мабуть, не менш, ніж німецька або й ісландська, своїм германським герметизмом, поступово дедалі більше “суржикізувалася”, ставала сумішшю германських (англосаксонських і пізніше увійшлих скандинавських), елементів, що позначали основні поняття або становили артиклі, службові слова, певну частину суфіксів і префіксів, найголовніші дієслова (у тім числі найістотніші неправильні) і зайшлих новопридбаних французьких (і близьких до них латинських).

Звичайно, якби протистояння двох мов — англійської (англосаксонської) і французької залишалося і надалі таким самим жорстким, як мало бути спочатку, коли на норманів англійці дивилися як на завойовників, якби й надалі французька мова витискала англійську (характерно, що англійської мови тривалий час не знали англійські королі, і випадки, коли вони або найвище духовництво були обізнані з англійською мовою, спеціально відзначалися), очевидно, взаємини двох мов не були б такими мирними, і або французька мова остаточно витисла англійську, як сталося з готською чи лангобардською мовою в Італії, заступленими італійською, або в жорстокій боротьбі англійська витискала і витисла повністю французьку і при цьому, звичайно, водночас переважно позбулася майже повністю французьких слів, котрі як ворожі “вторжники”, що загрожували самому існуванню англійської мови, нещадно б викидалися (приблизно в такий самий спосіб, як у німецькій мові вчинено із французькими запозиченнями, що були в ній занадто “розпаношилися”, а *la mode* — *Zeit*, у XVII — на початку XVIII ст.). Проте так не сталося, і відносини двох мов — англійської і нормано-французької — кінець кінцем склалися на користь англійської.

Власне, поширення французької мови в Англії розпочинається з 1066 року, після перемоги Вільгельма Завойовника над англійським королем Гарольдом при Гастингсі.

З огляду на те, що мовою завойовників була французька мова Нормандії, з часу завоювання норманами (сфранцузженими мовно скандинавами) Англії ця мова на тривалий час (разом із латиною) стала офіційною мовою Англії, відтиснувши на периферію англійську мову. Проте низка обставин (бажання місцевих феодалів нормандського походження закріпитися на своїх соціальних позиціях і через це їхня протидія прибуттю нових “конкурентів” із Франції; вимога французьких королів визначитися нормандській знаті зі своїми землями в Англії і Франції; (той, хто оселився в Англії, втрачав свої землі у Франції, той, хто оселився в Англії, втрачав свої землі у Франції), що змусило родичів в Англії і Франції поділитися відповідними володіннями, а отже, визначитися із державною належністю, англійською або французькою; Столітня війна (1337—1453), яка дуже піднесла англійський патріотизм, а тим самим і престижність англійської мови) спричинилася до того, що колишні, початково ворожі прибульці, нормани, почали себе дедалі більше відчувати англійцями, також і за мовою. А це сприяло поступовому відмиранню так званої англонормандської мови (місцевої старофранцузької мови, занесеної з Нормандії) разом із її “мирним вроданням” у найжиттєспроможніших елементах в англійську мову. Це поступове “мирне вродання” французької мови в англійську, ускладнене до того ж певною латинізацією французьких елементів, розтяглося на кілька століть, аж, либонь, до XVI ст.¹ Отже, витискання французької мови, яка поступово й мирно здавала свої позиції англійській мові, і сприяло тому, що англійська мова увібрала в себе так багато її лексичних елементів. Ситуацією англійської мови, що явно перемагала французьку в обстановці “мирної капітуляції” останньої, створювалася особлива психолінгвістична атмосфера, за якої французька лексика вже не сприймалася як *ворожа, завойовницька*, скерована на знищення англійської мови, своєрідний “Троянський кінь”, що ніс їй смерть, а зовсім інакше — як *трофей*, що його англійська мова здобула в переможній війні із французькою. Звідси й зрозуміла толерантність англійців до цих елементів, їхнє миролюбне (на відміну від німців) ставлення до них.

¹ Ще у XVIII ст. запровадження англійської мови в юридичну літературу наштовхувалося на спротив, бо в XVI—XVII ст. в Лондонських юридичних інститутах усі лекції читалися французькою мовою. Цей, як і інші факти, беремо з кн.: *Бруннер К.* История английского языка. — М., 1955. — С. 132—136.

До речі, щось подібне в типологічному плані можна констатувати (за близької до англійської ситуації) і в ставленні японців до елементів китайської мови в японській або персів до арабських елементів у перській мові. Саме сильна позиція японської мови стосовно китайської, як і перської щодо арабської, сприяла тому, що ці іноземні елементи у великій кількості ввійшли в обидві мови, особливо це стосується галузі наукової й абстрактної лексики. В усіх зазначених випадках пуризм не виявився актуальним, бо приплив іншомовних лексичних елементів при сильній соціолінгвістичній позиції мови, що їх запозичала, не загрожував її існуванню. Тим-то тут і змогла витворитися своєрідна лексична амальгама з якісним переважанням власної лексики при значному кількісному включенні лексики запозиченої, яка, однак, не могла змінити основної генетичної природи мови.

Зовсім іншим шляхом мала піти чеська мова, що в період свого занепаду, спричиненого білогірською катастрофою (поразкою на початку XVII ст., завданою чеському війську австрійським під Білою горою), коли почалось під приводом боротьби австрійської католицької контрреформації, спрямованої проти чеських еретиків-протестантів, жорстке витискання німецькою мовою чеської. За цих умов, звичайно, ні про яке “мирне вродання” німецької мови в чеську аж ніяк не могло йтися. Німецька мова була мовою-переможницею, чеська — мовою перемаженою. Тому для чеської мови гостро постало питання, бути чи не бути. Поглинання чеською мовою німецьких слів за умов витискання чеської мови німецькою мало б неухильно призвести до повного зникнення чеської мови, на що чехи тим більш не могли піти, маючи в попередній період низку зразкових мовних пам'яток, зокрема, Кралицьку Біблію з її класичною для чехів чеською мовою. За цих обставин у жорсткому протистоянні з німецькою мовою вбачався єдино можливим із соціо- і психолінгвістичних міркувань шлях мовного пуризму, відмови не тільки від запозичень з німецької, а й від поширених у багатьох європейських мовах інтернаціоналізмів як таких, що могли прийти до чеської мови через німецьку. Таким чином виникли чеські слова, як *divadlo* “театр” — від *dívat(i) se* “дивитися”; *dusík* “азот” — від *dusit(i)* “душити”; *lehátko* “кушетка” — від *lehati* “лягати, щоб відпочити”; *hudba* “музика” — від *housti* “грати, гудіти, зокрема, грати на духовому інструменті”; *vteřina* “секунда” — від *vteřú* “другий”, р. второй. Частина чеських новостворених лексем до того ж калькувала німецькі слова, пор.:

vstupenka “квиток (до театру, кінотеатру)” — н. *Eintrittskarte*; *jízdenka* “квиток (на наземний транспорт)” — н. *Fahrkarte*; *letenka* “квиток (на літак)” — н. *Flugskarte*. Тенденція до слов'янізації (богемізації) нових понять стала в чеській мові настільки універсальною, що диктується й її системністю, що їй підлягають і зовсім нові запозичення, особливо коли їхня фонетична своєрідність вступає в суперечність із фонетичними особливостями чеської мови. Так, англ. *stewardess* “стюардеса (бортпровідниця у літаку)”, що спочатку проникло до чеської мови у вигляді слова *stewardka* (початково навіть *stewardeska*), потім стало передаватися абсолютно питомим чеським словом *letuška* від *letěti* “летіти”, де зовсім не видно будь-якого зв'язку з вихідним англійським словом.

І з тих самих соціолінгвістичних причин польській мові, що кінець кінцем вийшла переможницею в протистоянні з німецькою, коли відбулася колонізація численного німецькомовного населення польських міст (купців і ремісників), абсолютно чужий пуризм, подібний до чеського. Тут не тільки добре прижилися європейські інтернаціоналізми на зразок *teatr*, *muzyka*, *gaz*, а й досить численні запозичення з німецької мови на зразок п. *dach* (н. *Dach*, ч. *střecha*), п. *kształt* (н. *Gestalt*, ч. *tvar*), п. *gwalt* (н. *Gewalt*, ч. *násilí*), п. *żagiel* (н. *Segel*, ч. *plachta*) тощо¹.

Отже, у мовах діє певна, спричинена соціолінгвістичними чинниками, закономірність стосовно запозичень. До них, особливо коли йдеться про запозичення з одного впливового джерела, більше схильні мови із сильною соціолінгвістичною позицією щодо мови, звідки відбувається запозичення. За ситуації жорсткого протистояння при слабкій соціолінгвістичній позиції мови, яка запозичає щодо мови, звідки можуть робитися запозичення діє, — особливо якщо, звичайно, мова не “капітулювала” перед

¹ Це не виключає, звичайно, й того, що й польська мова нерідко замість поширених в інших європейських (зокрема, слов'янських) мовах має і власні суто польські (слов'янські) відповідники (пор. п. *czołg* — “танк”, п. *chodnik* — р. *тротуар*), які іноді вступають як синоніми до інших слів, поширених у неслов'янських або слов'янських європейських мовах, тим самим збагачуючи синонімічну палітру мов (так, для поняття “союзник” польська мова має три синоніми *aliant*, *sojusznik*, *sprzymierzeniec*). Отже, й польська мова певною мірою не цурається своєрідного пуризму. Але це пуризм, який би годилося визначити як обмежено-поміркований, скерований не стільки на захист мови і тому вимушено жорсткий, скільки на її синонімічне збагачення.

сильнішою мовою, а перебуває в стані, зумовленому активною боротьбою її носіїв за її збереження, — тенденція до протиборства з небезпечним для неї впливом. Це виявляється в свідомому пуризмі, тобто в униканні прямих запозичень, нерідко замінюваних кальками, у зверненні до власних джерел або у принаймні в дуже скорегованому і вибірково запозиченні слів із соціолінгвістично сильнішої мови, від якої виходить небезпека витіснення власної національної мови. Іноді подібне вибіркоче запозичення виявляється, зокрема, в тому, що запозичені з сильнішої мови слова включаються у власну, але в ролі знижених розмовних елементів, що начебто природно впливає з їх “суржиковості” стосовно чисто національних слів. Так, у чеській мові слово *tuzika*, на відміну від *hudba*, має розмовно-побутовий відтінок, позначаючи музику або оркестр нижчого характеру (типу вуличних музик) або танці під подібну музику, слово *ksicht* (від н. *Gesicht* “обличчя”) має значення “морда, пика”, *artista* (*artistka*) позначають артистів цирку, кабаре, тимчасом як артисти театру й фільму, що сприймаються як артисти вищого гатунку мистецтва, позначаються словами *herec* (*herečka*). Те саме стосується турцизмів у болгарській і сербській мовах, що мають знижено-розмовний характер стосовно своїх слов’янських відповідників.

Беручи до уваги розглянутий історичний досвід народів світу, зокрема Європи, стосовно запозичення лексичних елементів із особливо впливової мови, де важливим, якщо не вирішальним чинником є міцність соціолінгвістичної позиції мови-запозичальниці стосовно мови, звідки запозичається, й оцінюючи на загальне поки що соціолінгвістичне становище української мови щодо російської як слабке, слід вважати, що в цілому, поки подібне становище залишатиметься, носії української літературної мови не можуть дозволити собі певне “розслаблення” стосовно можливих росіянізмів. Становище могло б дещо змінитися лише в разі явного зламу в мовній ситуації, принаймні початку масового “мирного вростання” російськомовних українців в українську мову (подібно до “мирного вростання” в англійську мову до того часу французькомовних норманів у Англії). Оскільки ж поки що подібного процесу в Східній Україні не спостерігається, носії української літературної мови не можуть собі дозволити розкіш розхитування її лексичних норм (як, звичайно, і фонетико-граматичних). Це не означає, звичайно, що від нових носіїв (користувачів) української мови слід негайно це вимагати.

Тут потрібна певна поступовість. Проте мають і надалі існувати кола носіїв (користувачів) української мови, мовлення яких, — хай і з певними застереженнями, — можна вважати за зразкове (еталонне) і на яке мають орієнтуватися ті, хто хоче засвоїти українську мову. І оскільки російське мовлення в Україні тяжіє до нормативності і літературності, подібним має бути й українське зразкове мовлення, жодна його “суржикізація”, що аж ніяк не додасть йому престижності, неприпустима. Отже, тим самим в Україні має зберігатися виразний вододіл між українською і російською мовами.

СВОЄРІДНІСТЬ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ НЕЇ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. ГАЛЬМІВНІ ЧИННИКИ НА ШЛЯХУ ДО ДОСЯГНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОВНОТИ

Розглянувши різні типи подолання культурної неповноти, зумовленої національною і пов’язаною з цим соціальною неповнотою народів, звідки впливає їхня мовна неповнота, можна дійти певних висновків стосовно відповідних явищ у сьогочасній українській мові.

Стан сучасної української літературної мови характеризується насамперед тим, що ніде на власній національній території ця мова не стала цілком повною, тобто такою, що охоплює не тільки всю українську етнічну (титульну) націю, а й що характерно для справжньої нації, як мова державна вона не об’єднує також українську політичну націю, сукупність усіх громадян Української держави незалежно від їхнього національного походження. Ідеться, звичайно, аж ніяк не про витискання мов національних меншин, а про добре знання і вільне володіння українською мовою як (загально)державною усіх громадян України, що мають її використовувати як мову загальнодержавну, міжнаціональну.

Якщо в Західній Україні вона стала принаймні мовою повноетнічною, охопивши весь загальний українців, незалежно від їхньої соціальної позиції, освітнього цензу й належності до сільського або міського населення, то в Східній Україні, особливо у найсхідніших і в найпівденніших регіонах, українська мова і далі перебуває в багатьох випадках не тільки в стані частковоетнічної, а й мови соціально нижчої стосовно російської. Суперечливість си-

туації полягає в тому, що, з одного боку, українською мовою користуються в Східній Україні найвищі посадовці і мова ця цілком готова для обслуговування всіх потреб сучасної високорозвинутої європейської держави, якою мала б бути Україна. Але, з другого боку, ця мова не проникла ще глибоко в міський побут навіть Києва як столиці України і діловий світ Києва по-старому у своїй практичній діяльності послуговується російською мовою. Більше того, він з усіх сил прагне зберегти цей стан, а для цього силкується його накинати всьому населенню Києва, з чим пов'язане нестримне зростання російськомовної преси, дедалі нових російськомовних газет і журналів, у масі яких буквально тонуть нечисленні ще існуючі українськомовні українські видання, дедалі потужніша росіянізація українського телебачення, дорожня української і українськомовної книжки¹. Відбувається активне витискання української мови на периферію культурного життя України і явна космополітизація України за допомогою зарубіжних (російських, американських, латиноамериканських, французьких) телефільмів за повного браку власних українських, причому дуже часто в російськомовній версії. Зокрема, це призводить до того, що Україна перетворюється на якусь культурну провінцію Росії: нездатна бути продуктивною формувальницею російської культури, чого не дозволяє її історична й культурна своєрідність, вона стає усього лише пасивною споживачкою того, що може їй запропонувати сучасна російська культура, вельми здібніла порівняно з великою російською культурою XIX — початку XX ст.

Безперечно, сучасна культурна політика в Україні, — якщо така ще в ній узагалі існує, — має бути визнана як недалекоглядна, а точніше кажучи, абсолютно безперспективна.

Її сучасний стан можна пояснити лише тим, що або (у кращому разі) політичні сили, які очолюють Україну, не усвідомлюють величезного значення культури в державному будівництві, або (у гіршому випадку) у державі існує поділ на дві сили, одна з яких, поки що слабша, зорієнтована на будівництво Української

¹ З цього погляду цікавий особистий приклад. Авторів цього дослідження пощастило купити онукові над сподівання цікаву українську (точніш, українськомовну) книжку К. Коллоді “Пригоди Піноккіо”, що коштувала лише 5 гривень. Яким же було його здивування, коли виявилось, що книжку видано в Італії (у Мілані). В Україні б вона коштувала втричі (якщо не більше) дорожче. Ось один із небагатьох прикладів “ефективності” української економіки і водночас української (?) культурної політики.

держави, а друга, яка поки що домінує, прагне побудувати новітню *Малоросію*, державу, потрібну для олігархічних кіл, але таку, у якій по-старому, — і навіть більшою мірою, ніж за радянських часів, — панівною була б російська культура, а українська мова становила б своєрідну ширму, що дозволяла б певною мірою бути незалежним від своїх російських компаньйонів, претендуючи на те, що “ми, тобто ці олігархічні кола, маємо власну *державу*”. Повний брак якоїсь мовної відмінності від Росії все-таки мав би поставити на порядок денний питання: “А чим, власне, відрізняється Київ від, скажімо, Саратова? — Адже і там, і там поширена та сама російська мова? То чому б українським фінансовим магнатам не стати знову складовою частиною Російської держави?”

У цьому випадку цим компраторським космополітичним колам і виявляється потрібною Українська державність. Але оскільки їх водночас не влаштовує надмірне, на їхню думку, поширення української мови, їх найбільшою мірою влаштовує її, по суті, мікролінгвістичне становище у Східній Україні, до стану якої бажано довести й Україну Західну.

Своєї потужності (у потенції) ці провідні російськомовні сили в Україні досягли ще в часи радянської влади, коли українці позбавлялися систематично шляхом репресій і її знищення своєї еліти, а тим часом Радянський Союз всіляко сприяв кар’єрі тих людей, які в Україні росіянізувалися. Таким чином вийшло, що реальні соціально-економічні й політичні важелі опинилися в руках людей далеких або цілком відчужених від українства. Своє дальше просперування вони узалежнюють не стільки від активної участі в розвитку української економіки, справи ризикованої, скільки від зв’язків з економікою Росії, де нема жодної відповідальності, — бо це не *їхня* економіка, — зате забезпечений зиск від зв’язку з російською сировинною базою.

Українська *національна* буржуазія, яка реально існує в Західній Україні, на Сході України ще дуже слабка, а тому вона поки що явно програє в цьому змаганні, і тому раз у раз в особі окремих своїх представників намагається йти на болочі компроміси в змаганні зі своїми конкурентами (зокрема, навіть у справі української мови).

Зрозуміло, що поважають тільки сильних, а тому подібні компроміси не тільки не посилюють позиції національно налаштованих політиків, а тільки їх підривають.

Події кінця 2004-го початку 2005 р., що дістали назву *Помаранчевої революції* (або помилково — *Помаранчевої* (правильно:

Помаранчевої) революції, що виникло із західноукраїнської помаранчевої з пересуненням наголосом), викликали надію, що в українському суспільстві визрівають здорові *державні*, а в перспективі *національні* українські сили, що здатні були б надати українському мовно-національному розвитку конструктивного спрямування, здатного, нарешті, сприяти формуванню української етнічної нації у Східній Україні, що було б величезним кроком до сформування *української політичної нації*, стрижнем якої має бути *нація* етнічна, неможлива без її повного охоплення національною, тобто українською у цьому випадку, мовою, що відбулося поки що тільки в Західній Україні.

Проте ці події не дістали продовження ані в єдності того, що мало стати справді *національною коаліцією*, ані в послідовній політиці тієї ж коаліції, скерованої на підтримку національної мови, національної культури й національної економіки.

При формуванні державної політики провідні керівники держави традиційно головню дотримуються абсолютно безперспективного погляду: спочатку економіка, а аж потім національна культура. Уже добре те, що згідно з виробленою програмою для порозуміння головних політичних сил, що увійшли до урядової коаліції, так само, втім, як і в опозиції, було досягнуто домовленості про зняття з порядку денного спочатку проголошеної регіоналами вимоги для України двох державних мов, української і російської, залишивши як державну тільки українську. Безперечно, гасло “спочатку економіка, потім культура” є абсолютно хибне. Національна економіка й національна культура — це нерозривна пара, розвиток якої, особливо при будівництві держави, є абсолютно доконечним. Про це свідчить історичний досвід, зокрема історичний досвід такої потужної держави, як Японія, де саме могутня національна ідея вивела цю державу в ряди найрозвиненіших країн світу. Уже хоч би цей приклад, достатньо красномовний, щоб його засвоїти, мав би навчити, що іншого шляху немає. Без сильної національної культури у її найширшому розумінні, що обіймає всі види людської діяльності, і насамперед національної духовної культури неможливі і успішний економічний розвиток. Недаремно японські економісти, які ще наприкінці ХХ ст. відвідали вже незалежну Україну, на запитання, чого бракує українській економіці, однозначно відповіли — націоналізму¹.

¹ Бачинський Г. Чи залишиться Україна українською? (Роздуми після святкування четвертої річниці проголошення незалежності України) // Україна на межі тисячоліть: 36. — К., 1998. — С. 177.

Поки що сучасна Україна стоїть на роздоріжжі в розв'язанні своїх найдоленосніших питань: державності — нації, — і що є її основою, — національної мови, втіленої в національній культурі і спертої на державну й національну свідомість.

Шлях до відродження дореволюційної Малоросії абсолютно анахронічний, безперспективний і деструктивний. Не менш абсурдний шлях до створення якоїсь “малоросійської” псевдоукраїнської держави, нового видання колишньої УРСР, тільки в “незалежному” варіанті. Тому ці варіанти самою логікою сучасного розвитку людства будуть рано чи пізно подолані, тим більше, що їхнє існування відіб'ється в перспективі негативно як на долі самої України, так і на долі Європи в цілому, саме як на захід від неї, так і на схід, тобто на Росії¹. Проте піддаючися пасивно своїй долі, яка б полягала не стільки в спробах, скільки в помилках, Україна б готувала для себе дуже довгий і болючий шлях. І навпаки, активно борючися за свою справжню, а не ілюзорну самостійність, що передбачає насамперед вміле використання як історичного досвіду народів світу, так і доцільне його поєднання із власною самобутністю, до чого зобов'язує проголошення незалежності, Україна значно скоротить свій шлях до гідного місця серед європейських держав.

Найближче майбутнє має показати, наскільки визріли в ній суспільні сили, здатні це здійснити.

¹ Часто говорячи про розпад Радянського Союзу, посилаються на Західну й Центральну Європу: “Де логіка? Вони об'єднуються. Ми роз'єдналися”. При цьому, однак, забувають про дуже важливу обставину. Там об'єднуються давно цілком оформлені держави-нації. Радянський Союз розпався на ще несформовані (деформовані імперським розвитком) уламки. Будівництво Європи у цьому випадку порівнянне з будівництвом дому із добре сформованих цеглин. “Будівництво” з роз'єднаних республік Радянського Союзу, навпаки, подібне до будівництва з погано обтесаних каменів, яких дуже тяжко припасувати один до одного, бо їх деформувала і ще не сформувала історія, яка подбала про європейські країни. Тим-то обидва процеси абсолютно закономірні. Колишнім республікам Радянського Союзу, щоб дорости до європейського, — а не до євразійського імперського, — об'єднання, треба ще пройти той шлях самостійного розвитку країн Європи, якого вони не мали. І з цього погляду сучасна Україна вже переросла стадію імперської провінції, але ще не доросла до того, щоб бути повністю інтегрованою до Європи.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

англ.	— англійська мова	мн.	— множина
болг.	— болгарська мова	н.	— німецька мова
бр.	— білоруська мова	нар.-поет.	— народно-поетичне
букв.	— буквально	нл.	— нижньолужицька мова
відм.	— відмінок	нлат.	— новолатинська мова
вл.	— верхньолужицька мова	одн.	— одина
гебр.	— гебрайська мова	п.	— польська мова
гр.	— грецька мова	псл.	— праслов'янська мова
груз.	— грузинська мова	пор.	— порівняй
ест.	— естонська мова	протоукр.	— протоукраїнська мова
див.	— дивись	р.	— російська мова
діал.	— діалектне	род.	— родовий
есп.	— есперанто	серб.	— сербська мова
дан.	— данська мова	слн.	— словенська мова
зам.	— замість	слц.	— словацька мова
зах.	— західне	східносл.	— східнослов'янська мова
знах.	— знахідний	т. с.	— те саме
ісп.	— іспанська мова	уг.	— угорська мова
іт.	— італійська мова	фон.	— фонетичне
кит.	— китайська мова	фр.	— французька мова
лат.	— латинська мова	хорв.	— хорватська мова
літ.	— літературне	ч.	— чеська мова
м.	— македонська мова	яп.	— японська мова

Деякі лінгвістичні символи

Значки < та > показують напрям змін (напрямок розвитку) звука, звукосполучення, морфеми, слова.

Значок * астериск (зірочка) спереду зверху звука, звукосполучення, морфеми, слова вказує на їхній незасвідчений (реконструйований) характер.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
УКРАЇНСЬКА МОВА І МОВНЕ ЖИТТЯ СВІТУ	6
ПЕРЕДМОВА	7
ВСТУП.....	11
МІСЦЕ УКРАЇНИ Й УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА КАРТІ СВІТУ (ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ)	15
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ Й УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЙГОЛОВНІШИХ ОСОБЛИВОСТЯХ (ІСТОРІОСОФІЧНІ ПІДСУМКИ)	31
СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ СВІТУ І МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НІЙ	84
УКРАЇНСЬКА МОВА Й УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА	146
ПЕРСПЕКТИВА МОВНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА (МНОЖИННІСТЬ—ОДНИННІСТЬ) І МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	201
ШЛЯХИ МОВНОГО САМОСТВЕРДЖЕННЯ НАРОДІВ СВІТУ І СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	263
МОВНЕ САМОСТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЛІ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ НАРОДІВ СВІТУ	325
ПРОБЛЕМА МОВНОЇ СТІЙКОСТІ У ЗАХИСТІ І ВІДРОДЖЕННІ МОВ	363
ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ І ВІДРОДЖЕННЯ МОВ	365
Основні засади	365
До проблеми мовної стійкості українців (питання внутрішніх пере- шкод)	377
Передумови і фактори формування мовної стійкості у слов'янських народів	385

Єврейське мовне відродження як універсальний досвід людства (еталон мовної стійкості)	395
Мовний аспект неповноти культури і шляхів її подолання.....	402
Соціальна неповнота нації, її причини і мовно-культурні наслідки ...	402
Тип виникнення нації і здобуття нею повноти на новій мовній основі (“народження через смерть”)	417
Тип збереження (поновлення) соціальної й культурно-мовної повноти шляхом захисту від спроб асиміляції. Два її різновиди	449
Збереження і здобуття національно-мовної й культурної повноти у випадку її поверхневого порушення	449
Відновлення соціальної й культурної повноти в нації з доглибною неповнотою (за повного браку державної традиції або її наявності лише в далекому минулому)	463
Особливості здобуття соціально-національної й культурно-мовної повноти українцями на тлі європейського й світового історичного досвіду....	477
Своєрідність сучасної мовної ситуації в Україні після здобуття нею державної незалежності. Гальмівні чинники на шляху до досягнення національної повноти	499
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	504
ДЕЯКІ ЛІНГВІСТИЧНІ СИМВОЛИ	504
ПРО АВТОРА	508

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О.О. ПОТЕБНІ

ТКАЧЕНКО Орест Борисович

**УКРАЇНСЬКА
МОВА:
сьогодення
й історична
перспектива**

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2014

Художній редактор *Р.І. Калиш*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Оператор *В.Г. Каменькович*
Комп’ютерна верстка *О.І. Фуженко*

НБ ПНУС

798122

Підп. до друку 11.11.2014. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс. Друк офс. Ум. друк. арк. 32,13. Ум. фарбо-відб. 32,63.
Обл.-вид. арк. 35,0. Тираж 300 прим. Зам. № 14—506

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПАТ “Віпол”
03151 Київ 151, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.

ПРО АВТОРА

Орест Борисович Ткаченко, українець, народився 10 грудня 1925 р.

Батько Борис Данилович Ткаченко (1899—1937) — мовознавець-україніст і перекладач художньої літератури українською мовою із західноєвропейських (англійської, французької, німецької) і російської мов. Незаконно репресований (розстріляний 23 грудня 1937 р.) і помертньо реабілітований 1957 р. Мати Ольга Яківна Ткаченко (дівоче прізвище — Косолапова; 1899—1992) мала незакінчену вищу освіту, працювала стенографісткою в наукових установах Харкова. Батьки розлучилися 1927 р. У 1935 р. мати вдруге вийшла заміж за Володимира Миколайовича Ленського — інженера-монтажника. 1937 року народився брат, Олександр Володимирович Ленський (фізик за фахом).

Внаслідок частих переїздів батьків, що було пов'язано зі специфікою роботи вітчима, мусив змінити школу вісім разів. Із 1935 по 1936 р. навчався у Харкові у школі з російською мовою викладання. У 1941—1943 рр. перебував із батьками й братом в евакуації у Свердловській області, у селищах Реж і Нейво-Рудянка. 1 січня 1943 р. проходив призовну комісію при Нев'янському РВК Свердловської області. Через поганий зір був визнаний непридатним до військової служби.

Після повернення з евакуації, утративши багато часу і відставши в навчанні, пішов на виробництво. Працював у ОМУ № 21 тресту “Союзхімонтаж” (Наркомат боєприпасів) на відбудові Каменського хімічного комбінату № 1 (Ростовська область, Росія) такелажником і слюсарем-трубопровідником з 1 березня по 31 серпня 1944 р. Закінчив 1945 р. Каменську середню школу. Восени того самого року вступив на український відділ філологічного факультету Харківського університету ім. О.М. Горького, де провчився до осені 1947 р.

Восени 1947 р. у зв'язку з переїздом батьків із Каменська до Києва перевівся на той самий відділ і факультет Київського уні-

верситету, який закінчив 1950 р. як філолог, спеціаліст з української мови та літератури, одержав диплом із відзнакою. Ще під час навчання у середній школі виявив інтерес до слов'янської філології (польської мови, вивченої самостійно). У Київському університеті брав участь у роботі студентського наукового гуртка слов'янської філології, де виступив із доповіддю «Стиль і мова поеми Адама Міцкевича „Grażyna”» польською мовою. Дипломна робота «Стиль і мова українського перекладу повісті Ванди Василевської „Райдуга” („Tęcza”)» була також значною мірою пов'язана з проблематикою польської мови. У зв'язку з цим його рекомендовано до аспірантури зі спеціальності «слов'янські мови» при Інституті мовознавства НАН України (тоді АН УРСР). Науковим керівником став видатний український учений — академік Л.А. Булаховський.

В аспірантурі, крім іспиту з польської мови як основної, вивчив і успішно склав іспит з чеської мови, важливої при вивченні історії польської.

По закінченні навчання в аспірантурі 1953 р. його прийнято на роботу до Інституту мовознавства на посаду молодшого наукового співробітника відділу загального і слов'янського мовознавства. 1955 року захистив кандидатську дисертацію «Нарис історії з'ясувальних сполучників у польській літературній мові (на матеріалі творів другої половини XVI ст. „Zwierciadło” М. Рея, „Kronika polska Marcina Bielskiego” Й. Бельського, „Kazania sejmowe” П. Скарги)».

У тому самому році одружився з Ларисою Іванівною Прокоповою (1925—2013). Подружжя виховало двох синів — Олексія (1956 р. н.), філолога, спеціаліста із французької мови, кандидата філологічних наук, та Андрія (1964 р. н.), медика.

Л.І. Прокопова — доктор філологічних наук, професор, філолог-германіст (німецька мова), спеціаліст із загального мовознавства (загальна й експериментальна фонетика), а також з української мови (праці з фонетики української літературної мови й українських говірок), працювала у Київському національному університеті й інших вищих навчальних закладах Києва.

З 1953 р. і дотепер О.Б. Ткаченко працює в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Спочатку молодшим, а з 1959 р. — старшим науковим співробітником, одразу як славіст, а пізніше як спеціаліст із загального мовознавства. Як славіст, знайомився з усіма слов'янськими мовами; особливу увагу приділив, окрім уже згаданих, білоруській, словацькій, верхньолужицькій, нижньолужицькій, болгарській мовам. Як спеціаліст із загального мовознавства, вважав своїм обов'язком вивчати різні

мови, крім слов'янських, знайомився з іншими індоєвропейськими мовами (німецькою, французькою, англійською, данською, італійською, румунською), класичними (латинською, грецькою), давньоіндійською (санскритом), литовською, латиською і частково східними (турецькою, арабською, гебрайською (івритом)).

Із 1960-х, відсуваючи ці численні зацікавлення, увагу вченого дедалі більше привертало фіно-угорські і ширше — уральські, отже, й самодійські мови (зокрема, ненецька), насамперед ерзянська (ерзя-мордовська), естонська, фінська, угорська. Науково-теоретичне оволодіння цими мовами, як і ширші відомості в галузі інших, передовсім індоєвропейських, а також інших мов світу, дали йому змогу написати й захистити як докторську дисертацію монографію «Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков» (К., 1979) у Ленінградському університеті в 1982 р. зі спеціальності «загальне мовознавство», «слов'янські мови», «фіно-угорські мови» (тепер — уральські мови).

З 1966 по 1968 р. брав участь в укладанні й редагуванні видання «Slovník slovanské lingvistické terminologie» (Прага, т. 1, 1977; т. 2, 1979). У 1984 р. одержав диплом доктора філологічних наук. У 1992 р. — звання професора зі спеціальності «теорія мовознавства». 1995 року обраний членом-кореспондентом Національної академії наук України зі спеціальності «українська мова».

У 1992—1996 рр. виконував обов'язки завідувача відділу (далі — групи) мов України Інституту мовознавства НАН України. З 1997 р. по теперішній час — завідувач відділу загального мовознавства Інституту.

Брав участь у роботі семи (V, VI, IX, X, XI, XII, XIII) з'їздів славістів і VI Міжнародного конгресу фіно-угорознавців.

Основні напрями роботи і дослідницькі уподобання зосереджені у галузі історико-типологічного і порівняльно-історичного мовознавства, міжмовних контактів (зокрема, теорії мовного субстрату і реконструкції нині мертвої фіно-угорської мерянської мови), соціолінгвістики (соціолінгвістична класифікація мов і проблема мовної стійкості народів), інтерлінгвістики (есперантологія), що знайшло відображення у низці колективних праць, де О.Б. Ткаченко брав участь як співавтор: «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (К., 1966); «Исследования по польскому языку» (М., 1969); «Исследования по сербо-лужицким языкам» (М., 1970); «Філософські питання мовознавства» (К., 1972; Братислава, 1979, перевид. словацькою мовою); «Современное и зарубежное языкознание. Вопросы теории и методологии» (1983); «Плановые языки: Итоги и перспективы. К 100-летию эсперанто» (Тарту, 1988); «Проблемы становления и

розвиття серболужицких літературних мов і діалектів” (М., 1995); “Історическая типологія славянських мов: Фонетика, словообразованіє, лексика і фразеологія” (К., 1986); “Історична типологія слов’янських мов” (Ч. 2; К., 2008); “Українська мова. Енциклопедія” (К., 2000). Є одним з укладачів “Етимологічного словника української мови” (К., Т. 1—6, 1982—2012), де йому належать понад 3000 статей.

Є автором монографій: “Сопоставительна-історическая фразеологія славянських і фінно-угорських мов” (К., 1979); “По следам исчезнувших мов. Сопоставительна-історическая (історико-типологіческая) фразеологія славянських і фінно-угорських мов” (Ниредьхаз, 2002); “Мерянський мов” (К., 1985); “Очерки теорії мовного субстрата” (К., 1989); “Українська мова і мовне життя світу” (К., 2004); “Мова і національна ментальність. (Спроба сучасного синтезу)” (К., 2006); “Исследования по мерянскому мову” (Кострома, 2007); “Письма далекого друга. Васольялгань сѣрмат” (Саранск; Киев, 2008). Загалом О.Б. Ткаченку належать близько 250 наукових праць.

Серед його учнів і послідовників — доктор філол. наук, професор, академік НАН України Г.П. Півторак, доктор філол. наук, професор І.М. Железняк, доктор філол. наук Ю.Л. Мосенкіс, доктор Імре Пачаї (Угорщина).

Читав лекції і проводив заняття в Київському, Ніжинському педагогічному, Ужгородському, Прикарпатському (м. Івано-Франківськ), Таврійському (м. Сімферополь), Московському, Костромському університетах, у Мелітопольському, Миколаївському педагогічних інститутах.

Захоплення: постійне вивчення мов (польська, мерянська, естонська, угорська, німецька, французька, англійська, есперанто); літературна творчість: збірка — Олександр Косолапов. З далеких літ (Поезії). — Х., 2011.

Бібліографічні матеріали про О.Б. Ткаченка:

Орест Борисович Ткаченко. Біобібліографія до 80-річчя. — К., 2005.

Ткаченко О.Б. О языках (попытка некоторых личных и общих объяснений) / Исследования по мерянскому мову. — Кострома, 2007. — С. 324—340.

Ткаченко О. Письма далекого друга. Васольялгань сѣрмат. — Саранск; Киев, 2008. — С. 105—109.

Ткаченко О.Б. Враження минулого // Мовознавство. — 2010. — № 4/5. — С. 66—76.

Ткаченко О.Б. Шкіци // Березіль. — 2010. — № 9/10. — С. 157—169.

Помічені помилки

Сторінка	Надруковано	Слід було надрукувати
43 рядки 8—9	...поморська, польська кашубська, словацька...	...поморська (кашубська), польська, словацька...
405 рядок 13	...італійські мови...	...італійські мови...
480 рядки 2, 3	rusini	Rusini